

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "N. IORGA"

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, Tomul XIV, 2003

Nr. 1-2
ianuarie - aprilie

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA“

COLEGIUL DE REDACȚIE

CORNELIA BODEA (*redactor șef*), IOAN SCURTU (*redactor șef adjunct*),
NAGY PIENARU (*redactor responsabil*), VENERA ACHIM (*redactor*)

„REVISTA ISTORICĂ“ apare de 6 ori pe an.

La revue „REVISTA ISTORICĂ“ paraît 6 fois l'an.

„REVISTA ISTORICĂ“ is published in six issues per year.

REDACȚIA:

NAGY PIENARU (*redactor responsabil*)
VENERA ACHIM (*redactor*)
IOANA VOIA (*traducător*)
MIHAELA VLĂDULESCU (*tehnoredactor*)

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice
corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei:

„REVISTA ISTORICĂ“,
B-dul Aviatorilor, nr. 1, 011851 - București,
Tel. 212.88.90
www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XIV, NR. 1 – 2
Ianuarie – Aprilie 2003

S U M A R

CONFLICTE ÎN SISTEMUL TOTALITAR – ROMÂNIA ȘI CRIZA DIN 1968

ADRIAN POP, Preliminarii ale intervenției militare a Tratatului de la Varșovia în Cehoslovacia	5-28
EUGEN DENIZE, Ocuparea Cehoslovaciei (august 1968) reflectată de Radiodifuziunea Română.	29-40
OVIDIU BOZGAN, Franța – România 1964–1968: Spre un parteneriat strategic?.....	41-74
CRISTIAN TRONCOTĂ, Securitatea și serviciile secrete sovietice (1965–1989)	75-98

DIPLOMAȚIE ȘI COLABORARE – EUROPA INTERBELICĂ

NICOLETA EPURE, Atitudinea Miciei Înțelegeri față de agresiunea Italiei împotriva Etiopiei	99-128
RADU TUDORANCEA, Ezitățile Greciei față de Înțelegerea Balcanică în perioada 1934–1936 și poziția României	129-138
CEZAR MĂȚĂ, Generalul Douglas MacArthur în România. O vizită de informare	139-152

CULTURĂ, IDEOLOGIE ȘI POLITICĂ

FLORIN MÜLLER, Fractură și continuitate în cultura politică românească. Transilvania versus Vechiul Regat	153-166
DUMITRU TOMONI, Interferențe culturale între Banat și Ardeal în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Legăturile Asociațiunii cu Banatul (1861–1896)	167-178
ALEXANDRU MAMINA, Afectivitatea romanticilor din perspectiva psihologiei analitice.....	179-188
RALUCA TOMI, Revoluția în concepția liderilor politici români și italieni înainte și după 1848	189-207

„Revista istorică”, tom XIV, nr. 1 - 2, p. 1 - 303, 2003

SOCIETATE: INTELECTUALII – STUDII DOCUMENTARE

SOCIETATE: INTELECTUALII – STUDII DOCUMENTARE

LIVIU DRONCA, Victor Jinga – rector al Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj – Brașov (1942–1965)	209-212
CRISTIAN VASILE, Intelectualii și clerul monahal ortodox. Asociația „Rugul Aprins”, 1945–1948	213-226
MIHAI SORIN RĂDULESCU, În căutarea identității: arhitectul Nicolae Ghika-Budești, formația și împlinirile sale	227-234
N. ADĂNILOAI, N. Stoleriu – un învățător erou în primul război mondial	235-238
ADRIAN-SILVAN IONESCU, Barabás Miklos și eleganța bucureșteană	239-248

OPINII

OANA RIZESCU, „Legătura lui Mihai” și dreptul de strămutare al țăranilor aserviți. Cenzura obiceiului prin hotărâre domnească în Țara Românească în secolul al XVII-lea	249-264
CONSTANTIN ȘERBAN, Cine a fost Tihomir, tatăl lui Basarab I zis Întemeietorul?	265-272

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Cărți publicate de cercetătorii Institutului de Istorie „N. Iorga” în anul 2002; Al XX-lea Simpozion Național de Istorie și Retrologie Agrară din România, Slobozia, 8-12 octombrie 2002 (<i>Constantin Mocanu</i>); Conferința internațională Oracle XX, Köln-Bad Honnef, 14-17 noiembrie 2002 (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); Stagiul de documentare în Ungaria (<i>Viorel Achim</i>); Din preocupările filialei Cluj a Comisiei de Heraldică și Sigilografie a Academiei Române (1995–2001) (<i>Nicolae Edroiu</i>); Liste des Themes du Congrès Sydney (adoptée par l'Assemblée générale du CISH le 2 septembre 2002)	273-284
---	---------

NOTE ȘI RECENZII

- * * * O istorie a evreilor din România în date, vol. I, *De la începuturi până la 1919*; vol. II, *De la 1920 până la 1944*, ed. Hary Kuller, București, Edit. Hasefer, 2000, 374 + 296 p. (*Simona Stănescu*); M. ORHAN BAYRAK, *Istanbul Tarihi*, Istanbul, İnkilâp Kitabevi, 1999, 200 p.+16 il. (*Adrian Tertecel*); CONSTANTIN BURAC, *Ținuturile Țării Moldovei până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, Edit. Academica, 2002, III+650 p.+26 hărți (*Andreea Atanasiu*); EUGEN DENIZE, *Românii între Leu și Semilună. Războaiele turco-venețiene și influența lor asupra Țărilor Române (secolele XV-XVI)*, Târgoviște, Edit. Cetatea de Scaun, 2003, 168 p. (*Paul Cernovodeanu*); ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Penel și sabie. Artiști documentariști și corespondenți de front în Războiul de Independență (1877–1878)*, București, Edit. Biblioteca Bucureștilor, 2002, 256 p.+il. (*Horia Vl. Șerbănescu*); PETRU NEȚ, *Istoria Poliției de Frontieră. Repere legislative*, București, Edit. Adco, 2002, 206 p. (*Adrian Nastasia*); FLORIN PINTESCU, DANIEL HRENCIU, *Din istoria polonezilor din Bucovina (1774–2002)*, Suceava, 2002, 252 p. (*Florin Anghel*); CORNEL I. SCAFES, HORIA VL. ȘERBĂNESCU, CORNELIU M. ANDONIE, IOAN I. SCAFES, *Armata Română în Războiul de Independență 1877–1878*, București, Edit. Sigma, 2002, 440 p.+il. (*Adrian-Silvan Ionescu*); VASILII POLIEKTOVICI ALEKSANDROV, *Letopiseșul tulcean*, București, Edit. Kriterion, 2002, 286 p.+15 foto. (*Ioan Babici*); ALEXANDRU ZUB, *Oglinzi retrovizoare: istorie, memorie și morală în România. Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi*, Iași, Edit. Polirom, 2002, 216 p. (*Cristian Vasile*); BERNARD WASSESTEIN, *Disparația Diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945*, Iași, Edit. Polirom, 2000, 259 p. (*Simona Stănescu*)

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES

TOME XIV, NOS 1 – 2

January – April 2003

SUMMARY

CONFLICTS IN THE TOTALITARIAN SYSTEM – ROMANIA AND THE 1968 CRISIS

ADRIAN POP, Preliminaries to the Military Intervention of the Warsaw Treaty in Czechoslovakia	5-28
EUGEN DENIZE, The Occupation of Czechoslovakia (August 1968) Reflected by the Romanian Broadcasting Company	29-40
OVIDIU BOZGAN, France – Romania, 1964–1968: Towards a Strategic Partnership?	41-74
CRISTIAN TRONCOTĂ, The <i>Securitate</i> and the Soviet Secret Services (1965–1989)	75-98

DIPLOMACY AND COLLABORATION – INTERWAR ROMANIA

NICOLETA EPURE, The Little Entente's Attitude Towards Italy's Aggression Against Ethiopia	99-128
RADU TUDORANCEA, Greece's Hesitations Towards the Balkan Entente in 1934–1936 and the Stand Adopted by Romania	129-138
CEZAR MĂȚĂ, General Douglas MacArthur in Romania. An Informative Visit	139-152

CULTURE, IDEOLOGY AND POLITICS

FLORIN MÜLLER, Break and Continuity in the Romanian Political Culture: Transylvania Versus the Old Kingdom	153-166
DUMITRU TOMONI, Cultural Contacts Between the Banat Province and Transylvania in the Second Half of the Nineteenth Century Through the Transylvanian Association for Romanian Literature and Culture of the Romanian People (1861–1896)	167-178
ALEXANDRU MAMINA, The Sensitivity of Romanticists in Points of Analytic Psychology	179-188
RALUCA TOMI, The Concept of Revolution in the Thinking of the Romanian and Italian Leaders Before and After the Revolution of 1848	189-207

„Revista istorică”, tom XIV, nr. 1 - 2, p. 1 - 303, 2003

SOCIETY: THE INTELLECTUALS – DOCUMENTARY STUDIES

LIVIU DRONCA, Victor Jinga – Rector of the Academy of Higher Commercial Studies of Cluj-Braşov (1942–1945)	209-212
CRISTIAN VASILE, The Intellectuals and the Orthodox Monarchal Clergy. “Rugul Aprins” Association, 1945–1948	213-226
MIHAI SORIN RĂDULESCU, In Search of an Identity : Architect Nicolae Ghika-Budeşti, Professional Background and Achievements	227-234
N. ADĂNILĂ, N. Stoleriu – A Heroic Teacher in World War One	235-238
ADRIAN-SILVAN IONESCU, Barabás Miklos and the Bucharest Elegance	239-248

OPINIONS

OANA RIZESCU, Michael the Brave’s Law Concerning the Serfs and the Serfs’ Right to Change Residency. Censorship of the Custom by Decision of the Prince in Seventeenth-Century Wallachia	249-264
CONSTANTIN ŞERBAN, Who Was Tihomir, the Father of Bessarab I, Called the Foregoer?	265-272

SCIENTIFIC LIFE

Books published by researchers of “Nicolae Iorga” History Institute in 2002; The Nineteenth National Symposium of History and Agrarian Retrology of Romania, Slobozia, 8-12 October 2002 (<i>Constantin Mocanu</i>); The Oracle XX International Conference, Köln-Bad Honnef, 14-17 November 2002 (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); Documentary trip to Hungary (<i>Viorel Achim</i>); From the activity of the Cluj Branch of the Commission of Heraldry and Sygillography of the Romanian Academy (1995–2001) (<i>Nicolae Edroiu</i>); Liste des Thèmes du Congrès de Sydney (adoptée par l’Assemblée générale du CISH le 2 septembre 2002)	273-284
---	---------

NOTES AND REVIEWS

* * * <i>O istorie a evreilor din România în date</i> , vol. I, <i>De la începuturi până la 1919</i> ; vol. II, <i>De la 1920 până la 1944</i> (A History of the Jews in Dates, vol. I, From the Beginnings to 1919, vol. II, From 1920 to 1944), Ed. Harry Kuller, Bucharest, Edit. Hassefer, 2000, 374+296 pp. (<i>Simona Stănescu</i>); M. ORHAN BAYRAK, <i>Istanbul Tarihi</i> , Istanbul, İnkilâp Kitabevi, 1999, 200 pp.+16 ill. (<i>Adrian Tertecel</i>); CONSTANTIN BURAC, <i>Ținuturile Țării Moldovei până la mijlocul secolului al XVIII-lea</i> (The Moldavian Lands Until the Mid-Eighteenth Century), Bucharest, Edit. Academica, 2002, III+650 pp.+26 maps (<i>Andreea Atanasiu</i>); EUGEN DENIZE, <i>Românii între Leu și Semilună. Războaiele turco-venețiene și influența lor asupra Țărilor Române (secolele XV–XVI)</i> (The Romanians between the Lion and the Crescent. The Turkish-Venetian Wars and Their Impact on the Romanian Principalities, the Fifteenth-Sixteenth Centuries), Târgoviște, Edit. Cetatea de Scaun, 2003, 168 pp. (<i>Paul Cernovodeanu</i>); ADRIAN-SILVAN IONESCU, <i>Penel și sabie. Artiști documentariști și corespondenți de front în Războiul de Independență (1877-1878)</i> (Paint Brush and Sword. Documentary Artists and Was Correspondents in the War of Independence, 1877–1878), Bucharest, Edit. Biblioteca Bucureștilor, 2002, 256 pp.+ill. (<i>Horia Vl. Șerbănescu</i>); PETRU NEȚ, <i>Istoria Poliției de Frontieră. Repere legislative</i> (The History of the Border Police. Landmarks in Points of Law), Bucharest, Edit. Adco, 2002, 206 pp. (<i>Adrian Nastasia</i>); FLORIN PINTESCU, DANIEL HRENCIUC, <i>Din istoria polonezilor din Bucovina (1774–2002)</i> (From the History of the Poles Living in Bukovina), Suceava, 2002, 252 pp. (<i>Florin Anghel</i>); CORNEL I. SCAFES, HORIA VL. ȘERBĂNESCU, CORNELIU M. ANDONIE, IOAN I. SCAFES, <i>Armata Română în Războiul de Independență 1877–1878</i> (The Romanian Army During the War of Independence, 1877–1878), Bucharest, Edit. Sigma, 2002, 440 pp.+ill. (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); VASILII POLIEKTOVICI ALEKSANDROV, <i>Letopiseșul tulcean</i> (The letopiseș of Tulcea), Bucharest, Edit. Kriterion, 2002, 286 pp.+15 photos. (<i>Ioan Babici</i>); ALEXANDRU ZUB, <i>Oglinzi retrovizoare: istorie, memorie și morală în România. Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi</i> (Back Mirrors : History, Memory and Morals in Romania. A Dialogue Between Alexandru Zub and Sorin Antohi), Iași, Edit. Polirom, 2002, 216 pp. (<i>Cristian Vasile</i>); BERNARD WASSESTEIN, <i>Dispariția Diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945</i> (The Vanishing Diaspora. The European Jews to Begin with 1945), Jassy, Edit. Polirom, 2000, 259 pp. (<i>Simona Stănescu</i>).....	285-303
---	---------

CONFLICTE ÎN SISTEMUL TOTALITAR – ROMÂNIA ȘI CRIZA DIN 1968

PRELIMINARII ALE INTERVENȚIEI MILITARE A TRATATULUI DE LA VARȘOVIA ÎN CECOSLOVACIA

ADRIAN POP

Mutații ideologice și politice. Inițial, proiectul cehoslovac de reformare a sistemului comunist a urmat modelul hrușciovist. Inițiativa a venit din partea intelectualilor, nemulțumiți de noua constituție socialistă, adoptată în 1960. Reîntors de la Moscova, unde participase la cel de-al XXII-lea Congres al P.C.U.S. (17-31 octombrie 1961) și asistase la adoptarea unui nou program și a unui nou statut al partidului, prim-secretarul Partidului Comunist din Cehoslovacia, Antonín Novotný, a susținut că adevărații staliști fuseseră „Slánský și clica sa”. Cu toate acestea, după lansarea de către Congresul P.C.U.S. a celei de „a doua” destalinizări, dezbaterile pe marginea necesității reformelor au cuprins treptat și cercurile intelectuale din sânul P.C. din Cehoslovacia.

Inițiate de ramura slovacă a partidului, începând din 1963, reformele au cuprins atât sfera politicului, cât și cea a economicului. În urma deciziilor Congresului al XII-lea al P.C. din Cehoslovacia (4-8 decembrie 1962), Comitetul Central a acceptat, cu o întârziere de 4 luni, încheierea revizuirii proceselor din perioada 1950–1954. O comisie compusă din 25 de membri, ce îl includea și pe Alexander Dubček, a studiat arhivele Comitetului Central, ministerelor și tribunalelor implicate, a audiat martori. Supus evaluării C.C. al partidului, raportul a fost calificat drept „provocator”, iar prezentarea sa catalogată drept „inacceptabilă”. Chiar și versiunea „revizuită” a acestuia, prezentată de Antonín Novotný în fața C.C. al P.C. din Cehoslovacia (3-4 aprilie 1963), dezvăluia înaltului for de partid orori abominabile. La 14 mai 1963 Curtea Supremă anunța că în cazul a 8 dintre cei 12 condamnați în lotul Slánský (1952) „legea a fost violată”¹. Pentru ca, la scurtă vreme, regimul să recunoască public că mai mult de 400 de foști demnitari comuniști au fost „persecutați pe nedrept”. Reabilitările rămăneau însă parțiale. Comisia specială de partid statuată pentru investigarea proceselor politice nu a dat publicității lista celor care au avut de suferit de pe urma lor și nici nu a inclus în această listă zecile de mii de necomuniști condamnați politic. În plan economic, programul de reformă elaborat de o echipă de economiști, condusă de profesorul Ota Šik, propunea un compromis între principiile economiei centralizate și de comandă și cele ale economiei de piață.

Anul 1967 a debutat sub semnul ofensivei ideologice a regimului. La 1 ianuarie o nouă lege a presei instaura oficial cenzura (sub forma Administrației

¹ Christian Duplan-Vincent Giret, *La vie en rouge. 1. Les pionniers Varsovie, Prague, Budapest, Bucarest 1944–1968*, Paris, 1994, p. 406-408.

centrale a supravegherii publicațiilor), erau interzise anumite filme, libertatea de a călători în străinătate (acordată în 1964) era restrânsă drastic, iar redactorul-șef al revistei Uniunii Scriitorilor, „Literarni Noviny” – fierul de lance al liberalizării ideologice –, era înlocuit. Cu toate acestea, o vagă dispoziție constructiv-reformistă plutea în aer chiar și în acel moment la nivelul diriguitorilor partidului. O demonstrează raportul lui Jiří Hendrych – secretar al partidului, membru al Prezidiului C.C. al P.C. din Cehoslovacia și al doilea cel mai influent personaj în Biroul Politic, după Novotný – la Plenara din 8-9 februarie 1967. Bine ancorat în concepția marxist-leninistă și aliniindu-se deplin pozițiilor și opțiunilor Kremlinului în politica externă, documentul opera totuși deschideri timide atât în plan economic, cât și politico-ideologic. În plan economic, raportul definea „întregul complex al noilor măsuri” drept „noul sistem economic” și, în cadrul acestora, „înlăturarea nivelării drept o sarcină de cea mai mare importanță a actualei etape socialiste”. În plan politico-ideologic, documentul stipula că „trebuie să înțelegem unitatea ca o unitate dinamică diversificată intern... este necesar să se țină seama de realitatea diferitelor vederi ideologice” și anunța faptul că „la conducerea politicii culturale în organul de stat vor lua parte și uniunile de creație care își vor avea reprezentanți în Comitetul pentru cultură al cărui președinte va fi ministrul culturii și informațiilor”, respectiv crearea Institutului de Științe Politice de pe lângă C.C. al P.C. din Cehoslovacia, „ca o verigă de legătură între cercetările sociale și hotărârile politice”².

O împrejurare-cheie care a pregătit terenul pentru declanșarea *crizei* din care se va naște „primăvara de la Praga” a constituit-o cel de al patrulea Congres al Uniunii Scriitorilor (27-29 iunie 1967). Derulat în contextul înfrângerii statelor arabe în Războiul de Șase Zile arabo-israelian (interpretată ca o înfrângere indirectă a blocului sovietic), Congresul a prilejuit unor personalități, precum Milan Kundera, Václav Havel, Pavel Kohout, Ludvík Vaculík, Ivan Klíma și Antonín Liehm, exprimarea unui val de critici la adresa politicii interne și internaționale a regimului, ce vizau îndeosebi cenzura, poziția Cehoslovaciei în conflictul din Orientul Mijlociu (Pavel Kohout) și „realizările” ultimilor două decenii de istorie socialistă (Ludvík Vaculík). La acestea s-a adăugat citirea traducerii scrisorii de condamnare a cenzurii pe care Aleksandr Soljenițin o adresase celui de al patrulea Congres al Uniunii Scriitorilor din Uniunea Sovietică, acțiune care, în condițiile în care menționarea și diseminarea scrisorii fuseseră interzise de către autoritățile sovietice, risca să provoace un conflict diplomatic în relațiile bilaterale sovieto-cehoslovace. Manifestul “adresat opiniei publice mondiale” adoptat cu acest prilej și semnat de 183 de scriitori, 69 de artiști, 21 de cineaști și 56 de oameni de știință și publiciști făcea apel la “marile spirite” (între care Arthur Miller, John Steinbeck, Jean-Paul Sartre, Jacques Prevert, Bertrand Russell, John Osborne, Heinrich Böll, Günter Grass, Peter Weiss, Alberto Moravia, Ilya Ehrenburg, Alexander Soljenițin, Evgheni Evtușenko, Alexander Voznesenski) pentru a fi solidare cu lupta comunității scriitoricești cehoslovace împotriva cenzurii, a antisemitismului și rasismului, a suprimării demnității umane și

² Ion Pătroiu (coord.), Alexandru Oșca, Vasile Popa, *Înghet în plină vară. Praga – august 1968*, București, 1998, p. 30-31, 39-41.

drepturilor cetățenești și persecuțiilor de tot soiul. Câteva dintre frazele acestui document rămân de-a dreptul memorabile: “Noi credem, o dată cu Emerson, că numai un nonconformist are dreptul să se considere o ființă omenească; credem, cu Sartre, că un scriitor poartă răspunderea pentru evoluția epocii sale. Noi credem, o dată cu cel mai mare critic al nostru, F.X. Salda, că inima unui poet adevărat nu poate fi cumpărată de nici o societate și de nici o clasă și că un poet începe numai acolo unde se termină un membru de partid animat de ură. Credem o dată cu el că sarcina politică a unui scriitor constă în opoziția sa față de orice doctrină politică unilaterală, că el apără atitudinile umanitare împotriva politicienilor de profesie și universalitatea spiritului uman împotriva spiritului politic partizan; că își apără patria împotriva partidelor și umanității, împotriva patriotismului șovin”³.

Nemulțumit de „prezentarea unor opinii care contravin statului, socialismului și chiar intereselor naționale ale poporului nostru”, Jiří Hendrych arăta, în răspunsul său, că „există tendințe periculoase în sânul Uniunii Scriitorilor care... în sfera ideologică subminează și abandonează pozițiile marxist-leniniste”. Ca urmare, rezoluția Plenarei C.C. al P.C. din Cehoslovacia din septembrie 1967 consemna excluderea din partid a scriitorilor Ivan Klíma, Antonín Liehm și Ludvík Vaculík, aplicarea unei muștrări cu avertisment lui Pavel Kohout și inițierea procedurilor disciplinare împotriva lui Milan Kundera⁴. Trecerea revistei „Literární Noviny” sub autoritatea directă a ministrului Culturii și Informației a determinat demisia în bloc a personalului redacțional, armata văzându-se nevoită să asigure încadrarea și conducerea ei. În general, după discursul lui Novotný din 1 septembrie 1967, regimul și-a augumentat trăsăturile militariste, plasând armata în avangarda luptei politico-ideologice împotriva reformismului. Cu toate acestea, apelul scriitorimii cehoslovace nu a rămas fără urmări. La 8 septembrie 1967 prestigiosul săptămânal vest-german „Die Zeit” publica o scrisoare deschisă adresată de către scriitorul Günter Grass președintelui Novotný. Reacția scriitorului vest-german la apelul celor 329 de semnatari, publicată în „The Sunday Times”, rămâne remarcabilă prin spiritul umanist și progresist care o infuza și care anticipa, *avant la lettre*, ideea “puterii celor fără de putere” pe care o va propune, mult mai târziu, Václav Havel. De pe poziții critice de stânga, social-democrate, Günter Grass scria: “Dv., domnule președinte, dețineți puterea în momentul de față. Puterea mea se limitează la cuvânt, ceea ce nu înseamnă că puterea dv. este mai mare... Ce vă împiedică să căutați în cuvântul liber, un aliat, un aliat incomod?... Numai din teama față de cuvântul liber vreți oare să provocați țării dv. o pagubă care ne va atinge și pe noi și, de asemenea, întreaga lume?... Nu există nici un motiv să se vorbească cu aroganță despre libertatea Occidentului. Nu este loc pentru înfumurare în această privință. Din aceasta cauză, refuz să scriu acest mesaj de pe poziția anticomunismului, adoptată cu predilecție. Criza democrației are proporții mondiale. Dacă țările comuniste încremenesc sub dictatura birocrăției de partid, democrațiile occidentale stagnează pentru că parlamentele lor sunt corupte prin respectarea exclusivă a unor interese. Împotriva acestui formalism al statului

³ *Ibidem*, p. 53.

⁴ *The Prague Spring 1968*. A National Security Archive Documents Reader compiled and edited by Jaromír Navrátil, chief editor, with Antonín Benčík, Václav Kural, Marie Milcháľková, Jitka Vondrová, Budapest, 1998, p. 11-12.

din Est și din Vest se aliază, trecând peste toate ideologiile rigide, o opoziție fără aparat și, așa cum puteți deduce, fără putere”⁵.

Abuzurile lui Novotný, refuzul său de a continua aplicarea reformelor economice, strategia confrontațională adoptată față de încercările slovacilor de a-și asigura o mai mare autonomie, și, ulterior, față de demonstrațiile studenților (Strahov, noiembrie 1967), dar, mai ales, concentrarea totală a puterii în mâinile sale (prim-secretar al partidului, președinte al republicii din 1957, comandant suprem al forțelor armate, precum și al „miliției poporului” – un soi de armată privată a partidului –, președinte al C.C. al Frontului Național⁶ al R.S.C.) au determinat, în cele din urmă, coagularea unui curent anti-Novotný la nivelul conducerii superioare de partid. Manifestat pentru întâia oară la Plenara C.C. al P.C. din Cehoslovacia din 30-31 octombrie 1967, când Novotný a fost aspru criticat de către Alexander Dubček, el ralia deja, la începutul lui decembrie, jumătate dintre membrii Prezidiului. Într-o încercare disperată de a păstra puterea cu sprijinul Kremlinului, Novotný l-a invitat pe Brejnev să facă o scurtă vizită neoficială la Praga la începutul lunii decembrie. Procedând cu prudență diplomatică, Brejnev a purtat discuții cu aproape toți membrii Prezidiului, a realizat impopularitatea lui Novotný și, invitat să ia parte la reuniunea înaltului for de partid, a declarat (9 decembrie): „Nu am venit să iau parte la soluția problemelor voastre... le veți rezolva cu siguranță voi înșivă”. Mai mult decât atât, atunci când i s-a cerut, în particular, să intervină în disputa din sânul conducerii de partid cehoslovace, ar fi replicat: „Aceasta este chestiunea voastră”⁷.

Eșuând în tentativa de consolidare a puterii cu sprijin extern, Novotný a plănuit o lovitură de forță, încercând să exploateze sentimentele de neliniște pe care reformele cu caracter economic de până atunci le stârniseră în rândurile muncitorimii. Câteva unități blindate au fost puse în stare de alertă. Dar cum o bună parte a conducerii politice îi era defavorabilă lui Novotný și nici forțele de securitate cehoslovace (Securitatea de Stat – St.B.), aflate atunci mai mult la ordinele Moscovei decât ale Pragăi, nu s-au implicat în materializarea acestui plan, și această tentativă a eșuat. Kremlinul, deși inițial favorabil lui Novotný, n-ar fi dorit să apară că se amestecă pe față într-o dispută internă din sânul unui partid comunist care se bucurase până atunci de încrederea sa, optând pentru “neutralitatea” afișată, dublată însă tacit de retragerea sprijinului politic acordat lui Novotný.

În acel moment (decembrie 1967), reformele din Cehoslovacia ajunseseră deja la un punct de răscruce. Două erau posibilitățile ce se deschideau în fața conducerii de partid cehoslovace: promovarea în continuare, mai viguroasă, a reformelor, dacă se dorea dobândirea efectului lor salutar, sau, dimpotrivă, stoparea lor. Cum Novotný se identifica cu cea de a doua opțiune, forțe diverse din sânul P.C. din Cehoslovacia erau interesate, din varii motive, în înlocuirea sa: centristii, fiindcă doreau prezervarea rolului conducător al partidului, dar într-o manieră mai puțin rigidă; tehnocrații, fiindcă doreau o diminuare a intruziunii partidului în conducerea economiei; slovacii, fiindcă erau interesați în diminuarea centralismului praghez; iar intelectualii reformiști – o minoritate – întrucât erau interesați în schimbări de esență

⁵ Ion Pătroiu (coord.), Alexandru Oșca, Vasile Popa, *op. cit.*, p. 55-56.

⁶ Frontul Național era o organizație de masă destinată activităților politice ale nemembrilor de partid.

⁷ *Eto vashe delo*, în limba rusă. Cf. *The Prague Spring 1968*, p. 18-19.

în structura și distribuția la vârf a puterii, prin separarea funcțiilor pe linie de partid de cele pe linie de stat. Drept urmare, pe parcursul a numai trei luni, Antonín Novotný a pierdut, rând pe rând, majoritatea funcțiilor-cheie pe care le deținuse până atunci pe linie de partid și de stat. Mai întâi, la 5 ianuarie, în cadrul Plenarei C.C. al P.C. din Cehoslovacia pe cea de prim-secretar, în favoarea *aparatchik*-ului slovac de formație sovietică, dar reformist, Alexander Dubček (46 de ani); apoi, în ultima decadă a lui martie, pe cea de președinte al republicii, în favoarea generalului în retragere de 73 de ani Ludvík Svoboda, fost ministru de Război în perioada răsturnării lui Masaryk și instalării comuniștilor la putere, ca și pe cea ocupată în Prezidiul P.C. din Cehoslovacia, în favoarea lui Josef Smrkovský, o victimă a proceselor din anii '50 și colaborator apropiat al lui Dubček, ce avea să devină unul dintre principalii arhitecți ai „primăverii de la Praga”⁸.

Inițial, alegerea lui Dubček ca prim-secretar a fost departe de a provoca neliniște la Kremlin: o bună parte din anii formativi Dubček și-o petrecuse în Uniunea Sovietică, absolvind cu onoruri înalta școală moscovită de partid, iar în cercurile K.G.B. era cunoscut ca „Sașa al nostru”. Nu același lucru se poate spune despre Polonia și R.D.G., care nutreau temerea că Cehoslovacia ar putea să-și schimbe cursul politicii externe și să se apropie de R.F.G., în căutare de parteneri în blocul sovietic pentru politica răsăriteană (*Ostpolitik*) a cancelarului Willy Brandt. Informat asupra acestei temeri cu prilejul unei vizite neoficiale pe care, însoțit de Podgornii și Kosíghin, a efectuat-o către mijlocul lunii ianuarie în Polonia și R.D.G., Brejnev l-a convocat de urgență pe Dubček la Moscova. În încercarea de a-și face aliați și a găsi sprijinitori pentru politica sa, Dubček s-a întâlnit în prealabil cu János Kádár (20 ianuarie), după care s-a deplasat la Kremlin, reușind, prin asigurările de consolidare a sistemului socialist în Cehoslovacia și a legăturilor „de prietenie frățească” și cooperare multilaterală sovieto-cehoslovace, să spulbere temerea amintită⁹. După o nouă întâlnire cu Kádár la Komarno (4 februarie), Dubček l-a întâlnit pe Władisław Gomułka la Ostrava (7 februarie), prilej cu care, potrivit mărturisirilor din august 1990 ale acestuia din urmă, i-ar fi solicitat liderului polonez acordul pentru alcătuirea unui bloc reformist în sânul Tratatului de la Varșovia compus din Ungaria, Cehoslovacia, Polonia și România, care ar fi urmat să se bucure și de sprijinul iugoslaviei. Cum însă Gomułka din 1968 nu mai era cel din 1956, propunerea lui Dubček a fost primită cu refuz. Singurele partide comuniste est-europene care au manifestat de la început receptivitate față de noul curs al politicii cehoslovace, în care au văzut un sprijin pentru propria politică în cadrul mișcării comuniste și muncitorești internaționale, au fost cel iugoslav și cel român. Manifestări programatice, precum manifestul reformist publicat de oficiosul partidului „Rudé Právo” la 9 februarie sub semnătura autorizată a lui Josef Smrkovský, ce sublinia necesitatea forjării unei legături mai strânse între intelectuali și muncitori, încurajării diversității opiniilor la nivelele median și inferior ale partidului, precum și intenția C.C. al partidului de a nu mai fi un organism formal erau urmărite cu viu interes la Belgrad și București¹⁰.

⁸ Joseph Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II*, New York, Oxford, 1989, p. 168-169.

⁹ *The Prague Spring 1968*, p. 42-44.

¹⁰ *Ibidem*, p. 29, 45-50.

La 19 februarie, o primă versiune a *Programului de Acțiune*, a cărui elaborare fusese decisă la Plenara C.C. al partidului din ianuarie 1968, a fost dezbătută de către Prezidiul partidului. Documentul, subliniind necesitatea dezvoltării democrației și a unor schimbări în sistemul politic, capabile să confere socialismului o față umană, condiționa asigurarea rolului conducător al partidului de renunțarea de către acesta la monopolul administrării societății. Moscova și-a manifestat primele rezerve și nemulțumiri față de acest experiment cu prilejul aniversării la Praga a două decenii de la „revoluția din februarie” ce a marcat crearea statului cehoslovac socialist. Atunci Brejnev i-a cerut personal lui Dubček să-și reformuleze cuvântarea-cadru, socotită excesiv de critică față de predecesorii săi.

Mass-media a profitat între primele de pe urma relaxării cenzurii. Așa au putut fi aduse la cunoștința publicului defecțiunea generalului Jan Šejna în Occident (25 februarie 1968), precum și o serie de cazuri de corupție la vârful piramidei sociale. Și tot așa au putut fi abordate o serie de subiecte socotite până atunci *tabu*, precum rolul lui T.G. Masaryk în istoria statului cehoslovac, moartea ciudată a lui Jan Masaryk, posibilitatea existenței partidelor de opoziție și relațiile dintre cehi și slovaci.

La rândul său, sub impulsul mass-mediei, societatea cehoslovacă a cunoscut o rapidă radicalizare. Uniunea Scriitorilor s-a plasat în avangarda forțelor ce cereau reabilitarea celor ce fuseseră condamnați și încarcerați pe nedrept, au apărut grupuri alternative la organizația oficială de tineret patronată de comuniști și au fost puse bazele unei opoziții incipiente prin extinderea activității partidelor necomuniste (Partidul Socialist Cehoslovac, Partidul Cehoslovac al Poporului, alte două mici partide slovace), constituirea unui grup de acțiune pentru restaurarea Partidului Social Democrat (22 martie) și înființarea organizației K-231, reunindu-i pe foștii deținuți politici (27 martie)¹¹.

În toată această perioadă, urmând liniile directoare ale discursului ocazionat de celebrarea a douăzeci de ani de istorie socialistă (22 februarie), care se pronunța pentru întărirea rolului conducător al partidului, dar repudia, totodată, „centralizarea excesivă” și metodele „bazate pe directive” în administrarea economiei, și răspunzând parțial presiunilor incipientei societăți civile, acțiunea politică a lui Dubček s-a concentrat pe câteva direcții fundamentale: renovarea partidului și revitalizarea economiei; instituționalizarea reformelor, inclusiv prin emanciparea instituțiilor de stat de îngrădirile impuse de cenzura și controlul de partid; reabilitarea victimelor epurărilor din partid din perioada 1949–1954.

Presiunile externe în creștere exercitate asupra lui Dubček, pentru a ține sub control evoluțiile socio-politice din Cehoslovacia, au generat, spontan, o mișcare de susținere a direcției reformiste din partea intelectualității cehe. La 25 martie, 134 de personalități culturale, artiști și scriitori, între care Jaroslav Seifert (viitor laureat al premiului Nobel), au adresat conducerii de partid o scrisoare deschisă cu îndemnul de a continua reformele începute odată cu Plenara din ianuarie, „a rezista presiunii motivate de îndoieli asupra naturii și obiectivelor noastre interne” și a nu uita „că responsabilitatea voastră pentru această țară este mai presus de toate pentru poporul acesteia”¹².

¹¹ Organizația și-a luat denumirea după numărul articolului din codul de procedură criminală invocat pentru condamnarea celor ce desfășuraseră activități politice ilegale.

¹² *The Prague Spring 1968*, p. 76-77.

Un moment însemnat care a jalonat gândirea asupra „căii cehoslovace spre socialism” l-a reprezentat adoptarea oficială, la Plenara din 1-5 aprilie a P.C. din Cehoslovacia, a noului *Program de Acțiune*. Documentul cuprindea multe din tezele puse deja în discuție: asigurarea rolului conducător al partidului nu prin dictat și „concentrarea monopolistă a puterii”, ci prin activitate politică exemplară, capabilă să „însușească inițiativa socialistă” și să „justifice deplin” acest rol; elevarea formațiunilor politice necomuniste, reunite în Frontul Național, de la statutul de simple curele de transmisie ale partidului, la cel de parteneri reali ai acestuia; asigurarea drepturilor civile și a libertăților personale; statut constituțional egal pentru cehi și slovaci; restructurarea economiei printr-o mai mare autonomie acordată întreprinderilor, revitalizarea parțială a întreprinderilor private, mutarea accentului de pe industria grea pe producția destinată consumului și liberalizarea comerțului extern. Secțiunea de politică externă, deși reconfirma, prudent, centralitatea „alianței și cooperării cu U.R.S.S. și celelalte țări socialiste”, adăuga, pe de o parte, că „R.S.C. își va formula propria poziție față de problemele fundamentale ale politicii mondiale”, iar, pe de altă parte, declara intenția statului cehoslovac „de a urma o politică europeană mai activă”¹³.

Ulterior, la 13 mai, clubul membrilor de partid KAN (*klub angažovaných nestraníků*, format în aprilie 1968), a emis o declarație politică semnată de 144 personalități proeminente ale lumii culturale, științifice și sportive, între care Václav Havel. Manifestul proclama atașamentul față de drepturile omului, libertatea și egalitatea civică și chema la revigorarea, într-o „formă modernă”, a idealurilor care au prezidat întemeierea statului cehoslovac (1918) și au animat „tradiția umanistă a culturii cehoslovace”, în sensul de „a combina socialismul democratic cu nobilul program al libertății individuale”¹⁴.

La 29 mai se deschideau lucrările Plenarei C.C. al P.C. din Cehoslovacia, menită, la solicitarea sovieticilor, să ofere probe palpabile ale hotărârii lui Dubček de a răspunde la ceea ce Kremlinul numea amenințările drepte. Discursul lui Dubček la Plenară s-a plasat pe o poziție mediană, care reflecta compromisul dintre cedarea parțială la presiunile sovietice pentru însușirea punctului lor de vedere privitor la evoluțiile din Cehoslovacia și continuarea apărării principiale a procesului reformist. Astfel, vorbind despre faptul că „tendențele anticomuniste au devenit mai puternice și anumite elemente încearcă să se angajeze în forme mai intense de activitate”, Dubček adăuga imediat că „marea majoritate a partidului a realizat acest pericol” și atacurile „forțelor extremiste” vor fi contracarate prin „mijloace democratice”, ce excludeau represiunea. Demersul său nu a putut împiedica însă adâncirea sciziunii la vârf în interiorul partidului. Expresia poate cea mai elocventă a acesteia a constituit-o discursul lui Vasil Bilak. Plasându-se integral pe poziția Kremlinului, Bilak arăta că „afacerea cehoslovacă nu e numai a noastră”, ci a întregii „comunități socialiste”, că inamicul se află în partidul însuși și chiar în „centrul conducător” al acestuia și că, împotriva drepte, se cer a fi luate măsuri represive drastice¹⁵.

¹³ *Ibidem*, p. 95.

¹⁴ *Ibidem*, p. 156-157.

¹⁵ *Ibidem*, p. 152-155.

Plenara C.C. al partidului (29 mai-1 iunie) a statuat însă desfășurarea în septembrie, cu doi ani mai devreme, a Congresului al XIV-lea al partidului. Cum exista temerea îndreptățită potrivit căreia Congresul extraordinar al partidului ar fi putut face ireversibile transformările socio-politice ale „primăverii de la Praga”, data desfășurării sale a devenit, implicit, o bornă cronologică de referință pentru adepții liniei antireformiste și ai invaziei trupelor Tratatului de la Varșovia.

Pentru a sprijini activ aripa Dubček din cadrul partidului, forțe reformiste din Academia Cehoslovacă de Științe l-au însărcinat pe scriitorul Ludvík Vaculík cu redactarea unui manifest. Semnat de 70 de personalități ale vieții publice culturale, științifice și sportive, el exprima temerea intelectualității că, datorită opoziției forțelor conservatoare din partid, Cehoslovacia s-ar putea întoarce la situația de dinaintea Plenarei din ianuarie 1968. Demn de remarcat este faptul că, deși emanație a cercurilor intelectuale necomuniste, documentul nu propunea părăsirea de către partidul comunist a pozițiilor cheie pe care le deținea în societate ci, dimpotrivă, consolidarea celor deținute de aripa reformatoare a acestuia: „Înainte de toate, vom trebui să ne opunem punctului de vedere, invocat uneori, că o renaștere democratică poate fi realizată fără comuniști, sau chiar împotriva lor. Aceasta ar fi atât injust, cât și irațional. Comuniștii au deja constituite organizațiile lor și în acestea trebuie noi să sprijinim aripa progresistă. Ei au oficialități experimentate și, până la urmă, ei au în mâinile lor încă pârghiile și comenzile hotărâtoare. Pe de altă parte, ei au prezentat un *Program de Acțiune* publicului. Acest program va începe să corecteze cele mai flagrante inegalități, iar nimeni altcineva nu are un program atât de detaliat. Trebuie să cerem ca ei (comuniștii – *n. A.P.*) să elaboreze Programe de Acțiune locale care să fie supuse publicului în fiecare raion și comunitate. Atunci problema se va roti dintr-o dată în jurul cetățeanului de rând și a mult așteptatelor acte de dreptate”. Manifestul îndemna cetățenii la alegerea unor directori de întreprinderi care să-i reprezinte, formarea de comitete și comisii civice, precum și desfășurarea de acțiuni (critici publice, rezoluții, demonstrații, greve, pichetări) menite să-i determine pe cei ce se opuneau reformelor, la nivelele inferioare ale administrației publice, să se retragă din arena publică. Documentul, cunoscut ca “manifestul celor două mii de cuvinte”, avea o încheiere aproape premonitoare: „În această primăvară o mare șansă ne-a fost dată încă o dată, așa cum a fost la sfârșitul războiului... Primăvara s-a sfârșit și nu se va mai reîntoarce. La iarnă vom ști totul¹⁶”. Publicat, la 27 iunie, concomitent în săptămânalul „Literární Listy” și trei cotidiane („Práce”, „Mládí Fronta”, „Zemědělské Noviny”), manifestul „celor două mii de cuvinte” a avut un ecou încă mai important în societatea cehoslovacă decât *Programul de Acțiune*, devenind unul dintre cele mai importante documente programatice și un autentic simbol al „primăverii de la Praga”.

Reacții externe. Inițial, Kremlinul a preferat să adopte o atitudine de expectativă față de evoluțiile reformiste de după ianuarie 1968. La consfătuirea Comitetului Politic Consultativ al Tratatului de la Varșovia de la Sofia (6 martie) și

¹⁶ *Ibidem*, p. 177-181.

cea a celor șase partide comuniste de la Dresda (23 martie), singurele critici acerbe și pe față la adresa experimentului cehoslovac, socotit a încuraja „forțele contrarevoluționare” și „revizioniste”, au venit din partea delegațiilor Poloniei și R.D.G. Totuși, semne ale înăsprii atitudinii blocului sovietic, în ansamblul său (mai puțin ceilalți doi „rebeli”), față de „primăvara de la Praga” au putut fi decelate încă de la consfătuirea de la Dresda. Atunci Brejnev a cerut lămuriri asupra sensului sintagmei „liberalizarea societății”, iar Kádár, de obicei mult mai moderat în aprecierea evenimentelor din Cehoslovacia, a asemuit situația creată cu „prologul contrarevoluției maghiare”. Internaționalizarea „chestiunii cehoslovace” a coincis cu o slăbire a marjei de manevră a regimului Dubček în cadrul blocului sovietic. Acceptând să discute, alături de ceilalți aliați ai sovieticilor, probleme care priveau România, fără participare românească, Dubček a creat, fără să vrea, un precedent care se va întoarce, ca un bumerang, împotriva sa: coaliția inițială antiromânească de șase state se va transforma, la scurtă vreme, într-una anticehoslovacă de cinci. Totodată, cedând presiunilor de a discuta problemele interne ale Cehoslovaciei la o reuniune a celor cinci națiuni coalizate împotriva sa, Cehoslovacia s-a plasat, în mod inevitabil, pe poziția părții acuzate, judecate și condamnate¹⁷.

Strategia de bază a Kremlinului față de noile evoluții de la Praga a fost trasată la ședința C.C. al P.C.U.S. din 9-10 aprilie. Ea prevedea încurajarea „forțelor sănătoase” din cadrul P.C. din Cehoslovacia de a prelua controlul partidului și a preveni un eventual derapaj politic al Cehoslovaciei care să conducă la ieșirea țării din „comunitatea socialistă”. Mesaje ferme despre hotărârea Moscovei de a nu îngădui ca acest lucru să se întâmple au fost trimise de către Brejnev atât direct, prin intermediul unei scrisori adresate lui Dubček (11 aprilie), cât și indirect, prin intermediul „Pravdei” care, în numărul din 12 aprilie, a criticat elementele „antisocialiste” manifestate la recent încheiata Plenara a C.C., făcând aluzie la noul program al partidului, ce institua pluralismul în cadru monopartid¹⁸. Era începutul războiului mediatic inițiat de sovietici în primăvara lui 1968 și continuat pe tot parcursul verii, prin care conducerea pragheză era acuzată de paralizie în fața încercărilor de a implanta „contrarevoluția” în Cehoslovacia.

Prin contrast, referindu-se la un articol din „Rudé Právo” (19 aprilie), care afirma că este „un drept indiscutabil al fiecărei țări socialiste de a-și alege calea spre socialism”, agenția U.P.I. comenta: „Articolul, semnat de ideologul partidului, Ivan Synek, plasează Cehoslovacia, în curs de liberalizare, în mod fățiș alături de România, în hotărârea sa de a-și făuri singură viitorul, și nu ca un satelit al Uniunii Sovietice”¹⁹.

În aceeași zi (17 februarie) în care ambasadorul ceh la Moscova, Oldřich Pavlovský, raporta asupra faptului că în întrevederea avută cu ministrul sovietic adjunct al Afacerilor Externe, Leonid F. Iliev, acesta susținuse că în Cehoslovacia „există forțe interne care nu vor să respecte eforturile și țelurile partidului și că arsenalul lor personal include chiar și antisovietism”, ambasadorul sovietic la

¹⁷ *Ibidem*, p. 33, 63-75, 78-81.

¹⁸ Acest hibrid teoretic va cunoaște resurecția în 1987, în Ungaria, în cadrul „comunismului constituțional” propus de „Contractul Social” al opoziției maghiare; George Schöpflin, *Politics in Eastern Europe 1945–1992*, Oxford UK and Cambridge USA, 1993, p. 153-155.

¹⁹ Ion Pătroiu (coord.), Alexandru Oșca, Vasile Popa, *op.cit.*, p. 57.

Varșovia, Averki B. Aristov, în urma unei întrevederi avute cu Gomułka, raporta, la rândul său, că se ajunsese deja la un consens „între cei cinci” privitor la strategia de urmat față de Cehoslovacia. Potrivit lui Aristov, Gomułka „a exprimat necesitatea ca noi să intervenim imediat, argumentând că nu poți fi un observator indiferent când planuri contrarevoluționare încep să fie aplicate în Cehoslovacia”. Referindu-se la conversația telefonică pe care Gomułka a avut-o cu Brejnev în timpul întâlnirii, ambasadorul sovietic consemna: „A fost evident că tovarășul Gomułka a fost foarte mulțumit cu ceea ce a auzit de la tovarășul Brejnev”²⁰.

Imediat, au fost trimise noi semnale de avertizare. La 23 aprilie 1968, în cadrul unei Plenare a C.C. al P.C.U.S., Leonid I. Brejnev s-a referit la Dubček ca la o victimă a „elementelor antipartinice”, arătând că evenimentele pragheze amenințau „cuceririle socialismului nu numai în Cehoslovacia, ci și în alte țări de democrație populară”. În ziua următoare, Comandantul Suprem al Comandamentului Unificat al forțelor armate ale Tratatului de la Varșovia, mareșalul Ivan I. Iakubovschi, a sosit în capitala Cehoslovaciei, pentru a purta convorbiri cu Dubček, președintele Ludvík Svoboda, primul-ministru Oldřich Černýk și ministrul Apărării Naționale, Martin Dzúr, în vederea obținerii acordului autorităților cehoslovace pentru devansarea derulării exercițiilor militare ale trupelor Tratatului, programate a se desfășura pe teritoriul Cehoslovaciei în perioada mai-septembrie (operațiunea „Šumava”). Poziția concertată a acestora din urmă, conform căreia luna mai, ca termen de începere a manevrelor militare, era unul nerealist (Martin Dzúr solicitând chiar amânarea lor până în 1969), i-a nemulțumit pe decidenții politico-militari sovietici, sporind suspiciunile lor privitoare la loialitatea Cehoslovaciei față de Tratatul de la Varșovia.

În acel moment, în „lagărul” socialist se cristalizaseră deja, ad-hoc, două grupări distincte: pe de o parte „durii” acestuia (U.R.S.S., Germania Răsăriteană, Polonia, Bulgaria), adepți ai unei intervenții militare hotărâte și neîntârziate pentru soluționarea crizei cehoslovace, iar, pe de altă parte, statele aflate în proces de liberalizare (Cehoslovacia), sau manifestând tendințe autonomiste (România) ori chiar de independență (Iugoslavia). Plasarea Cehoslovaciei alături de România, în tabăra „rebelilor”, constituia chiar percepția comună a liderilor sovietici. O demonstrează elocvent, între altele, ședința Biroului Politic al C.C. al P.C.U.S. din 6 mai 1968, în cadrul căreia ministrul de Externe al U.R.S.S., Andrei A. Gromîko, afirma, referindu-se la situația de la Praga: „Se dezlănțuie contrarevoluția, în cel mai bun caz este o a doua Românie, iar aceasta înseamnă deja destrămarea completă a Tratatului de la Varșovia”²¹.

Între cele două grupări se plasa Ungaria, cu o poziție inițial mai moderată decât cea a „durilor”, dar care treptat, începând din martie, va ceda presiunilor venite dinspre tabăra celor din urmă.

Au contribuit la această polarizare intrasistemică a pozițiilor politice mai mulți factori, între care roluri mai însemnate le-au avut atitudinea de frondă a României (rezistența la tendințele de integrare supranațională manifestate de Kremlin în plan militar și economic, cultivarea Chinei, refuzul de a participa la

²⁰ *The Prague Spring 1968*, p. 101, 103-104.

²¹ *Apud* Cosmin Popa, *Piotr Șelest, Moscova și antireformiștii*, în “Dosarele Istoriei”, an II, nr. 8 (24), 1998, p. 8.

reuniuni ale Tratatului de la Varșovia la care nu erau reprezentate toate țările membre – cazul consfățuirii de la Dresda (23 martie) – extinderea contactelor cu Vestul etc.) și surmontarea de către Dubček, în căutare de aliați, a reticențelor sale inițiale în a se orienta către ceilalți doi „rebeli”, Iugoslavia și România²².

La scurtă vreme după plecarea mareșalului Iakubovschi, Dubček a primit o invitație din partea lui Brejnev de a vizita Moscova²³. A urmat un adevărat carusel de consultări politice desfășurate de către liderii sovietici la Moscova mai întâi cu cei cehoslovaci (4-5 mai), apoi cu cei polonezi, maghiari, bulgari și est-germani (8 mai). În cadrul celor dintâi, sovieticii au obținut acceptul conducerii pragheze de a permite desfășurarea unor manevre militare aliate pe teritoriul Cehoslovaciei înainte de jumătatea anului 1968 – deși aceasta solicitase să fie amânate – și însușirea de către cehoslovaci a punctului de vedere sovietic privitor la avansul forțelor antisocialiste în Cehoslovacia (după cum o atestă sesiunea Prezidiului C.C. al P.C. din Cehoslovacia din 7-8 mai). Iar în cadrul celor din urmă, Kremlinul a urmărit să tatoneze atitudinea celor patru state-satelit privind eventualitatea declanșării unei acțiuni în forță împotriva statului cehoslovac. Cu excepția parțială a lui Kádár, care a îndemnat la moderație, toți aliații Kremlinului și-au declarat acordul cu soluția propusă. Cu toate acestea, Brejnev încă mai spera că manevrele militare pe teritoriul Cehoslovaciei, concepute ca element de presiune care să permită forțelor antireformatoare din P.C. din Cehoslovacia să câștige preeminența în partid, „ar putea să se dovedească a fi unul din factorii decisivi care să ne permită să întoarcem evenimentele”²⁴.

În acel moment Cehoslovacia se găsea în bună măsură izolată. În ansamblul lumii comuniste ea nu putea conta decât pe sprijinul declarat al lui Ceaușescu, Tito și Luigi Longo, secretarul general al Partidului Comunist Italian. Sprijinul rămânea însă, în mare parte, inoperant în condițiile în care Tito și Longo își manifestau încrederea în Dubček și procesul reformist inițiat de către acesta din afara Tratatului de la Varșovia, iar România, membră a acestuia, nu fusese invitată la consultările de la Moscova. Iar speranța pe care unele dintre elementele reformiste din conducere și-o puseseră în sprijinul S.U.A. fusese spulberată de către ambasadorul american la Praga, Jacob Beam, în întrevederea pe care, la solicitarea sa, a avut-o cu ministrul de Externe, Jiří Hájek, la 28 mai.

Foarte prompt au reacționat sovieticii după publicarea manifestului „celor două mii de cuvinte” (27 iunie). Brejnev i-a telefonat lui Dubček, cerându-i explicații despre cum a putut fi publicat un asemenea text. Iar presa sovietică a declanșat o campanie concertată de atacuri la adresa conținutului manifestului. În paralel, Brejnev a purtat discuții confidențiale cu Kádár la Moscova (27 iunie - 4 iulie), pentru a-l convinge să consimtă la desfășurarea unei întâlniri a „celor cinci”,

²² Mihai Retegan, *1968 din primăvară până în toamnă*, București, 1998, p. 125.

²³ Liderul cehoslovac i-a dat curs, mai ales că ea venea în întâmpinarea propunerii pe care ministrul cehoslovac de Externe, Jiří Hájek, convins că suspiciunile sovietice proveneau din necunoașterea realităților cehoslovace, o făcuse încă de la 17 aprilie 1968 conducerii de partid și de stat, în sensul desfășurării de convorbiri bilaterale care să contribuie la disiparea lor; *The Prague Spring 1968*, p. 105-107.

²⁴ *Ibidem*, p. 114-125, 132-143; Mihai Retegan, *op. cit.*, p. 144-145, cu mențiunea că datele avansate de autor pentru cele două serii de consultări sunt eronate: 3-5 și 9 mai, în loc de 4-5 și 8 mai.

care să discute evoluția situației din Cehoslovacia. Mănată de perspectiva unei recolte proaste, delegația de partid și de stat maghiară a fost nevoită să ceară ajutorul sovietic și să accepte în schimb poziția Moscovei²⁵. Mitingul prieteniei sovieto-maghiare, desfășurat cu acest prilej, a consemnat apropierea pozițiilor Budapestei de cele ale Kremlinului. În discursurile lor, ambii lideri, sovietic și maghiar, au strecurat o amenințare puțin voalată la adresa Pragăi. Astfel, în spiritul tezei „suveranității limitate”, codificată formal, ulterior, în doctrina care-i va purta numele, Brejnev a declarat ca „noi nu putem rămâne indiferenți față de soarta socialismului în altă țară”. Iar Kádár a apreciat că în țara vecină sunt atacate bazele societății socialiste și, „dacă va fi necesar, trebuie să fim gata să le apărăm prin forță”.

Într-o altă formă, ideea a fost reiterată de Kádár la întâlnirea „celor cinci” din capitala Poloniei (14-15 iulie). Deși a declarat că nu crede că toate evoluțiile de la Praga „pot fi privite în chip uniform drept contrarevoluționare”, el a adăugat că „este deopotrivă dreptul și datoria țărilor socialiste de a decide în mod colectiv” cum să se procedeze în cazul Cehoslovaciei²⁶. Prin conținutul său, scrisoarea deschisă pe care „cei cinci” au adoptat-o la Varșovia și au adresat-o, la 16 iulie, C.C. al P.C. din Cehoslovacia, poate fi considerată o nouă anticipare a doctrinei „suveranității limitate”. În cuprinsul său, între altele, cele cinci membre ale Tratatului de la Varșovia declarau că: „noi nu putem accepta ca forțe ostile să facă să devieze țara dumneavoastră de pe calea socialismului și să amenințe să smulgă Cehoslovacia din comunitatea socialistă... De aceea noi considerăm că nu este doar sarcina voastră, ci și a noastră, de a respinge energic forțele anticomuniste și a lupta viguros pentru menținerea regimului socialist în Cehoslovacia”²⁷.

Momentul inaugurează o nouă etapă a escaladării spiralei tensiunilor intrasistemice dintre „cei cinci”, pe de o parte, și Cehoslovacia, susținută de România, pe de altă parte. „Declarația” de răspuns la scrisoarea celor „celor cinci”, adoptată de C.C. al P.C. din Cehoslovacia la 19 iulie, apăra acțiunile conducerii cehoslovace, respingând acuzația potrivit căreia ar fi existat o legătură între acestea din urmă și politica promovată de cercurile „revanșiste” vest-germane. Iar la 16 iulie, Nicolae Ceaușescu, deși cu doar patru zile înainte primise prin intermediul ambasadorului sovietic la București din partea C.C. al P.C.U.S o informare extrem de sumbră privitoare la situația din Cehoslovacia²⁸, se detașa ferm de „opinia celor care, alarmați de ceea ce se pretinde că se întâmplă în Cehoslovacia, vor să intervină pentru a conduce țara pe o cale socialistă anume... Suntem convinși ca această țară, sub conducerea Partidului Comunist, va ști să edifice socialismul conform speranțelor și aspirațiilor poporului său”. Ulterior, Valter Roman i-a făcut o vizită la Praga lui František Kriegel, co-etnic evreu și vechi prieten din perioada războiului civil din Spania, devenit membru al Biroul Politic și președinte al Frontului Național care i-a transmis, prin intermediul său, un mesaj personal și urgent lui Ceaușescu²⁹.

²⁵ Rudolf L. Tökés, *Hungary's negotiated revolution: Economic reform, social change, and political succession, 1957-1990*, New York, 1996, p. 51.

²⁶ *The Prague Spring 1968*, p. 212-333.

²⁷ *Est/Ouest 1945/1990. Textes réunis et présentés par Dominique David*, Paris, 1992, p. 107, 110.

²⁸ Alexandru Oșca, Teofil Oroian, Gheorghe Nicolescu, Vasile Popa, *Tentația libertății. "Operația Sumava" – un simplu pretext*, București, 1999, p. 64-72.

²⁹ Christian Duplan-Vincent Giret, *op. cit.*, p. 445-447.

Prin faptul că partidele comuniste occidentale au refuzat semnarea scrisorii de la Varșovia, momentul marchează, totodată, și o îndepărtare a poziției acestora de Kremlin și aliații săi est-europeni. Cei mai aprigi apărători ai conducerii reformiste a P.C.C. s-au dovedit a fi liderii partidelor comuniste din Franța, Italia și Spania, liderul celui francez, Waldeck Rochet, după consultări prealabile cu colegii italieni, propunând chiar desfășurarea unei reuniuni a partidelor comuniste și muncitorești care să discute situația creată la Praga.

Ca parte a pregătirilor pentru negocierile bilaterale sovieto-cehoslovace programate a se desfășura la Čierná nad Tisou, la frontiera slovaco-ucrainiană (29 iulie-1 august), raportul „asupra situației securității curente”, prezentat de premier la sesiunea Prezidiului C.C. al P.C. din Cehoslovacia din 27 iulie, nu făcea decât să confirme izolarea din acel moment a Cehoslovaciei, precizând faptul că Cehoslovacia nu se poate bizui pe sprijinul Occidentului în cazul unei invazii sovietice. Raportul arăta că „a existat o reținere generală mai mare din partea guvernelor și cercurilor politice occidentale ca rezultat al ultimelor evoluții, mai ales în legătură cu scrisoarea de la Varșovia a celor cinci partide comuniste. ... Departamentul de Stat al S.U.A. a instruit în mod explicit diplomației săi din străinătate să nu adopte nici o poziție în evoluțiile din Cehoslovacia, nici măcar la cererea cercurilor oficiale din țările gazdă. Reținerea este motivată în primul rând de necesitatea menținerii nivelului actual al relațiilor cu U.R.S.S. Radio Europa Liberă are ordine stricte din partea Statelor Unite să nu atace U.R.S.S. ... Indiciile arată că în actuala situație țările capitaliste nu vor o schimbare radicală a situației în R.S.C. O astfel de dezvoltare ar putea avea consecințe internaționale adverse. Ele au în vedere circumscrierea acțiunilor lor unei prudente poziții oficiale neutre. Ele sunt pregătite să ajute economic R.S.C., dar nu la inițiativa lor.

Aceste țări, în primul rând Statele Unite, privesc R.S.C. ca fiind în „sfera de influență” sovietică și consideră ca ea trebuie respectată la momentul actual. Acest respect este așa de bine înrădăcinat încât Statele Unite, după cum au lăsat din plin să se înțeleagă și după cum reiese și din evaluarea ministerului francez de Externe, refuză orice angajare concretă, chiar și în cazul unei intervenții sovietice în R.S.C. ... Acest scenariu, potrivit Departamentului de Stat al Statelor Unite și ministerului francez de Externe, este foarte improbabil și efectiv scos din discuție. Cauza este, în primul rând, că el va avea un impact extrem de negativ asupra prestigiului U.R.S.S. în mișcarea comunistă internațională și în întreaga lume și, în al doilea rând, că poziția actuală a conducerii a P.C.C. s-a consolidat substanțial”³⁰.

În realitate, în momentul enunțării acestor aprecieri poziția P.C.C. era departe de a fi consolidată. Termenul de retragere a trupelor sovietice de pe teritoriul Cehoslovaciei fusese prelungit, iar pregătirile pentru declanșarea unei intervenții armate, în cazul în care convorbirile sovieto-cehoslovace eșuau, se aflau deja în plină desfășurare³¹. Convorbirile bilaterale desfășurate în gara Čierná nad Tisou, care i-a adus la aceeași masă pe membrii Prezidiului P.C. din Cehoslovacia și președintele Ludvík Svoboda, pe de o parte, și cei ai Biroului Politic al P.C.U.S., pe de altă parte, s-au derulat în maniera unui dialog al surzilor. Ele au confirmat

³⁰ *The Prague Spring 1968*, p. 281-283.

³¹ Alexandru Oșca, Teofil Oroian, Gheorghe Nicolescu, Vasile Popa, *op. cit.*, p. 78-80.

caracterul ireconciliabil și ireductibil al poziției Kremlinului, pentru care evoluțiile din Cehoslovacia nu constituiau altceva decât o lovitură contrarevoluționară. Singurul rezultat al negocierilor a fost o înțelegere privitoare la desfășurarea pe teritoriul cehoslovac a unei noi reuniuni a „celor șase”. Cuvintele pe care Brejnev le-a rostit înainte de imbarcarea în trenul care avea să-l ducă spre casă erau însă departe de a fi liniștitoare: „suntem pregătiți să vă dăm sprijin nelimitat... dacă planul nostru e împiedicat, va fi foarte greu să convocăm o nouă reuniune... Atunci vom veni în ajutorul vostru”.

La 3 august, când trupele sovietice participante la exercițiile „Șumava” părăseau în cele din urmă Cehoslovacia, se deschideau lucrările summitului de la Bratislava al Tratatului de la Varșovia. Bazată pe un proiect sovietic, declarația comună a „celor șase” vorbea despre unitate socialistă, lupta comună împotriva imperialismului, fidelitate față de principiile marxism-leninismului și necesitatea de „a lua în considerare caracteristicile și condițiile naționale specifice” în edificarea socialismului, dar prevedea și responsabilitatea comună față de apărarea socialismului, precum și angajamentul statelor semnatare de a consolida „capacitățile de apărare ale fiecărui stat socialist” și „cooperarea politică și militară în cadrul Tratatului de la Varșovia”, formulări care vor fi în curând invocate pentru a justifica dreptul la intervenție al „celor cinci”³².

Așa după cum reiese din declarația Prezidiului C.C. al P.C. din Cehoslovacia din 6 august, liderii cehoslovaci păreau în general satisfăcuți de rezultatele întâlnirilor de la Čierná nad Tisou și Bratislava și încrederea manifestată de comuniștii și cetățenii țării în conducerea de partid și de stat pe parcursul desfășurării lor. La rândul său, în cuvântarea la Plenara C.C. al partidului din 7 august, Kádár se grăbea să anunțe că cele două reuniuni „au dat un imbold soluționării problemei cehoslovace... conflictul ce a apărut între cele șase partide ale noastre după 8 iulie a încetat să existe și unitatea a fost restaurată pentru partidele noastre”. Iar dacă „chestiunea dezvoltărilor interne în Cehoslovacia rămâne încă să fie rezolvată... condițiile interne și internaționale pentru o soluționare a acestor probleme sunt mult mai propice decât atunci când cele cinci partide ale noastre erau coalizate împotriva părții cehoslovace”.

Aceasta era însă doar parțial și percepția sovietică. Raportul către Kremlin din 7 august al ambasadorului sovietic la Praga, Stepan Cervonenko, consemnând faptul că „forțele sănătoase ale Prezidiului P.C. din Cehoslovacia au căpătat curaj și s-au consolidat și și-au strâns rândurile astfel încât acum sunt o majoritate”, trăgea în același timp un serios semnal de alarmă, concluzionând că „Dubček pare să nu vadă complexitatea situației politice, sau cel puțin... o abordează într-un mod foarte diferit față de abordarea forțelor sănătoase din conducerea P.C. din Cehoslovacia ... pentru moment el nu este pregătit încă să se angajeze într-o luptă consistentă și decisivă împotriva forțelor de dreapta”, împrejurare ce impune exercitarea de noi presiuni asupra sa din partea P.C.U.S. și a celorlalte partide „frățești”.

Presiunile vor fi exercitate nemijlocit de către însuși Brejnev, prin intermediul a două succesive conversații telefonice cu Dubček (9 și 13 august). În ambele, Brejnev a insistat în repetate rânduri ca Dubček să se bizuie pe „activul”

³² *The Prague Spring 1968*, p. 326-329.

de partid și „forțele sănătoase” din conducerea acestuia, să efectueze schimbări de personal la vârful partidului și să separe Securitatea de Stat (St.B.) de Ministerul de Interne, numind un colaborator notoriu al K.G.B., ministrul adjunct de Interne, Viliam Šalgovič, în fruntea serviciilor secrete cehoslovace. Răspunsurile lui Dubček, care a argumentat că soluționarea problemelor menționate necesită timp, ele nu pot fi rezolvate în „două sau trei zile”, pentru schimbări la vârf este nevoie de o rezoluție a Plenarei C.C. al partidului (hotărârile în acest domeniu neputând fi luate de Prezidiul C.C.), iar divizarea actualului Minister de Interne în două structuri separate, Internele și St.B.-ul, nu poate fi făcută în actualul „proces de federalizare” până ce Slovacia și Republica Cehă nu au luat deciziile corespunzătoare în mod separat, au fost departe de a-l mulțumi pe liderul sovietic. Nemulțumirea era cu atât mai mare cu cât, în scurtul răstimp de patru zile scurs între prima și a doua convorbire, o serie de organe de presă cehe („Literární Listy”, „Reportér”, „Mládí Fronta”, „Práce”) își intensificaseră campania antisovietică, iar la 10 august fusese publicat proiectul noului statut al partidului, care, pe lângă alegerea prin vot secret a liderilor săi, îngăduia existența facționalismului – o adevărată apostazie din unghiul de vedere al comunismului leninist „ortodox”. Aceste împrejurări explică lipsa de răbdare și modul imperativ în care liderul sovietic a solicitat luarea de „măsuri concrete” capabile să readucă mass-media sub controlul C.C. al partidului și guvernului, precum și înăsprirea considerabilă a tonului și nota de nervozitate ce a caracterizat schimbul de replici dintre cei doi lideri pe parcursul celei de a doua convorbiri telefonice. În câteva rânduri Brejnev l-a acuzat pe Dubček de „înșelătorie”, „violare” și „sabotare” a înțelegerilor convenite la Čierná nad Tisou, iar Prezidiul C.C. al P.C. din Cehoslovacia de pierderea totală a puterii. Iritat la culme de aceste acuze, Dubček l-a invitat pe Brejnev să ia măsurile pe care le crede de cuviință. Șiret, Brejnev i-a replicat că „măsurile ar fi mai ușor de adoptat de către noi dacă tu și tovarășii tăi ați spune mai deschis că acestea sunt măsurile pe care le așteptați din partea noastră”. În aceeași manieră de „vulpe” șireată, atunci când Dubček și-a exprimat disponibilitatea de a renunța la poziția de prim-secretar al partidului, argumentând că „nu pot să lucrez fără a avea sprijin și într-o situație de atacuri constante”, Brejnev i-a spus că „tu însuși ai creat toate dificultățile la care te referi... și regret foarte mult că privești conversația noastră ca un atac la adresa ta mai degrabă decât un gest de sprijin. Căci tocmai ca un gest de sprijin ar trebui să privești tot ceea ce am vorbit cu tine acum”³³.

Între timp, la 9 august sosea în Cehoslovacia, pentru o vizită oficială, Iosip Broz Tito (9-11 august), urmat, la scurtă vreme, de Nicolae Ceaușescu (15-17 august). Se reînnoiau zvonurile persistente din ultimele luni despre o posibilă nouă „Mică Antantă” – de această dată socialistă – sau, cum plastic se exprima Brejnev, „o cârdășie dunăreană”³⁴.

Acțiunea K.G.B. Un complex de cauze a făcut ca dezvoltările ce au însoțit „primăvara de la Praga” să provoace o profundă preocupare în sânul K.G.B. După declanșarea valului reformist, o vreme sovieticii și aliații lor au crezut că Dubček

³³ *Ibidem*, p. 332, 335, 352-353.

³⁴ *Apud* Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București, 1997, p. 507.

era manipulat de „elemente burgheze” din sânul P.C. din Cehoslovacia. Când a devenit clar însă că Dubček însuși era una dintre forțele motrice ale „socialismului cu față umană”, K.G.B. a interpretat și resimțit aceasta ca pe o trădare personală: cel care până atunci fusese numit, cu alint, „Sașa al nostru”, devenise un al treilea „rebel”, alături de Tito și Ceaușescu. Încă de la începutul anului 1968, influența sovietică asupra structurilor informative cehoslovace se diminuase simțitor. Mulți ofițeri de informații și contrainformații fideli Moscovei, în frunte cu șeful St.B., generalul Josef Houska, fuseseră înlocuiți cu elemente devotate „primăverii” pragheze. Mai mult decât atât, noul ministru de Interne, Josef Pavel, anunțase la finele lui aprilie intenția punerii Ministerului de Interne, precum și a St.B., sub control guvernamental și nu al partidului și dezvăluise public existența a șase ofițeri de legătură ai K.G.B. în cadrul ministerului pe care-l conducea, precum și intenția fermă de a-i înlocui. Ulterior, tot el va fi cel care va caracteriza corect, drept provocare kaghebiză, descoperirea unei ascunzători de arme, de fabricație occidentală, în Boemia occidentală. Odată cu apariția articolelor lui Karel Kaplan (iulie 1968), șeful comisiei Piller, înființată pentru a investiga procesele din anii '50, perspectiva unor dezvăluiri incomode, încă mai șocante, privitoare la activitatea K.G.B. în Cehoslovacia, se conturase pregnant. Încă înainte de conferința de la Čierná nad Tisou, comisia Piller recomandase desființarea poliției secrete, recomandare pe care liderii de partid cehi o acceptaseră în principiu, mai ales că ea venea pe fondul unei realități: după Plenara din ianuarie 1968, sarcinile acesteia fuseseră deja „preluate și rezolvate de către armată”³⁵. Aceste evoluții interdependente, coroborate cu schimbările de personal operate deja, amenințau să submineze întreaga rețea informativă sovietică din Cehoslovacia. În plus, existau temeri privitoare la posibilitatea răspândirii „microbului” reformist în Ucraina, în special în regiunea sa subcarpatică și, respectiv, al apariției unor dezvăluiri a căror țintă urma să fie K.G.B., de această dată însă chiar pe teritoriul Uniunii Sovietice³⁶.

În acest context nu este de mirare faptul că serviciile secrete sovietice s-au implicat din plin în pregătirea, declanșarea și desfășurarea invaziei. După „scrisoarea celor 134” (25 martie), K.G.B. și-a focalizat eforturile pe prezentarea, în tonuri alarmiste, a situației din Cehoslovacia. Unul dintre rapoartele K.G.B. s-a aflat la originea telegramei confidentiale pe care ministrul sovietic de Externe, Andrei Gromîko, a transmis-o, în aprilie, lui Jivkov, Kádár, Ulbricht și Gomułka. Telegrama vorbea despre existența unui „grup ilegal, anti-statal” condus de Václav Černý, profesor la Universitatea Carol, și Jan Procházka, vicepreședinte al Uniunii Scriitorilor și fost membru supleant al C.C. al P.C. din Cehoslovacia care, datorită rolului jucat în timpul Congresului Uniunii Scriitorilor din iunie 1967, fusese exclus din C.C. al partidului. Între membrii grupului erau enumerați fostul șef al Statului Major al armatei, Krejčí, redactorul ziarului Partidului Socialist Cehoslovac, „Svobodné Slovo” (Cuvântul Liber), I. Černý, scriitorii Kohout, Vaculík, Beneš, Kundera, Liehm, Havel și Hamšík, profesorul Řehák, precum și un cercetător al Academiei de Științe, pe nume Konupek. Pe seama grupului era pusă

³⁵ AMR, fond Direcția Operații, dosar nr. 6/1968, f. 306-319.

³⁶ Mark Kramer, *The Prague Spring and the Soviet Invasion of Czechoslovakia: New Interpretations*, în „Cold War International History Project Bulletin”, t. 3, 1993, p. 6-7.

elaborarea unui plan subversiv în două etape care, într-o primă etapă, viza susținerea procesului de democratizare și criticare a greșelilor trecutului inițiat de partid iar, într-o a doua etapă, când partidul și-ar fi pierdut rolul conducător și ar fi devenit incapabil să controleze evenimentele, transformarea grupului într-un partid politic care să preia conducerea tuturor forțelor care se opuneau socialismului³⁷. Grupul era denunțat că ar fi întreținut legături cu oficiali ai ambasadelor occidentale din Praga și emigrația cehoslovacă, în special cu cea grupată în jurul ziaristului de origine cehă Pavel Tigrid, ce edita, la Paris, revista „Svědectví” și întreținea contacte cu serviciile speciale occidentale.

Un alt raport K.G.B., redactat la 13 octombrie, denunța, retroactiv, activitatea unui alt nucleu al „forțelor contrarevoluționare”, localizat de această dată chiar în interiorul conducerii partidului comunist. Conducător de František Kriegel, el s-ar fi constituit într-un „al doilea centru” în sânul C.C., paralel și adesea în opoziție cu Prezidiul C.C. al partidului. Membrii acestui grup (Ota Šik, Čestmír Císar, Zdeněk Mlynář, Václav Slavík, Josef Pavel, Václav Kolář, Bohumil Šimon, Eduard Goldstücker, Jiří Pelikán) și-ar fi asumat și împărțit între ei sarcini legate de organizarea activității mass-mediei, preluarea unor posturi cheie în aparatul de stat, Interne, Externe și alte ministere și agenții guvernamentale, menținerea contactului și coordonarea activității noilor organizații și cluburi politice. Astfel, lui Kriegel îi revenea sarcina coordonării activității de ansamblu a „elementelor de dreapta” din P.C. din Cehoslovacia, Císar și Goldstücker se ocupau de organizarea activității mass-media, a tineretului și intelectualității, Mlynář se ocupa de aspectele politico-ideologice ale „modelului cehoslovac de socialism”, Šik de cele economice, Pavel de epurarea indezirabililor din ministerul de Interne, Slavík și Pelikán mențineau legătura cu partidele necomuniste din țară, iar Mlynář și Pavel controlau activitatea clubului K-231 și a altor organizații și cluburile antisocialiste. Țelul final al acestui grup ar fi fost preluarea șefiei partidului și guvernului de către Císar și, respectiv, Šik³⁸.

În lunile premergătoare invaziei, rapoartele alarmiste care zugrăveau schimbările politice din Cehoslovacia drept dovezi ale unei activități „subversive” în cadrul P.C.C. sau ale unei implicări a C.I.A. în derularea acestora au devenit predominante în fluxul informativ trimis de K.G.B. către Kremlin. Prin contrast, rapoartele care tindeau să prezinte situația reală erau supuse unui regim de embargo informativ ad-hoc și chiar distruse (cazul rapoartelor fostului rezident K.G.B. în Washington, D.C., Oleg Kalugin). În plus, încă de la începutul anului 1968, cu concursul nemijlocit al unor înalte oficialități ale partidului și Ministerului de Interne, după ridicarea interdicției decretată după momentul 1956 de a se desfășura activități de spionaj în democrațiile populare, o pleoră de agenți sovietici a monitorizat scrupulos activitatea liderilor P.C.C. și St.B. Ambasada Uniunii Sovietice la Praga a fost întărită cu ofițeri de informații, însuși ambasadorul Stepan Vasilievici Cervonenko fiind cunoscut a fi desfășurat o bogată activitate în domeniu³⁹. Astfel, pe lângă rezidența oficială a K.G.B., condusă de M. G. Kotov –

³⁷ *The Prague Spring 1968*, p. 96-97, 515.

³⁸ *Ibidem*, p. 516-517.

³⁹ ASRI, fond „D”, dosar nr. 9602, f. 3-14.

ce operase pe parcursul ultimelor două decenii în sediul St.B.-ului –, începând cu 26 aprilie a fost înființată, în secret, o rezidență K.G.B. paralelă și neoficială, în clădirea ambasadei sovietice, sub îndrumarea lui V.V. Surzhaninov. Misiunea principală a ambelor rezidențe a constituit-o identificarea unor elemente prosovietice capabile să formeze un guvern de tip quisling în Cehoslovacia. În acest sens au fost contactați principalii lideri ai aripei conservatoare din sânul P.C.C. – Alois Indra, Oldřich Pavlovský, Jozef Lenárt, Drahomír Kolder, Vasil Bilak –, precum și fostul ministru de Interne, Rudolf Barák⁴⁰. În plus, ofițeri K.G.B. au fost trimiși din vreme, fie sub acoperirea de vizitatori occidentali⁴¹ – turiști (circa 30, potrivit lui Oleg Gordievski), ziariști, oameni de afaceri și studenți –, fie sub aceea de membri ai unor delegații sovietice oficiale – între care cea condusă de generalul N. Skripo, care a vizitat Cehoslovacia în mai și iunie, sub pretextul întâlnirii cu vechi camarazi de război – pentru strângerea de informații și pregătirea ocupării obiectivelor vitale ale capitalei cehe. Misiunea principală a agenților acoperiți ai K.G.B. în Cehoslovacia a fost penetrarea așa-ziselor grupuri contrarevoluționare ce activau pe teritoriul său și inițierea unor măsuri menite să contribuie la discreditarea lor în ochii opiniei publice. Organele K.G.B. considerau adevărate focare de răspândire a ideilor subversive îndeosebi Uniunea Scriitorilor (în special președintele Eduard Goldstücker și vicepreședintele Jan Procházka, scriitorii Pavel Kokout și Milan Kundera), publicațiile „Literární Listy” (a Uniunii Scriitorilor), „Svobodné Slovo” (a partidului socialist) și „Rudé Právo” (cotidianul partidului comunist), jurnaliștii reformiști din sfera audio-vizualului (îndeosebi Jiří Pelikán, directorul general al televiziunii cehoslovace), Universitatea pragueză Carol (în special facultatea de filosofie, dar și fruntași ai activismului studentesc precum Lubomir Holeček și Jiří Müller), clubul foștilor prizonieri politici K-231, clubul nemembrilor de partid KAN, precum și partidele socialist și al poporului (ce se străduiau să-și recapete existența autonomă, pierdută în urma loviturii de stat comuniste din 1948). În cazuri izolate, pentru reducerea la tăcere a elementelor reformiste cele mai vocale s-a recurs chiar la tentative de răpire⁴².

În cadrul acțiunii de dezinformare și intoxicare informativă a populației, agenții serviciilor de informații și contrainformații sovietice infiltrați pe teritoriul cehoslovac, pozând ca simpatizanți occidentali ai „primăverii de la Praga”, au fost instruiți să declanșeze o serie întreagă de provocări și instigări: afișarea de postere și lozinci incendiare pentru desființarea miliției populare, răsturnarea regimului comunist și retragerea din Tratatul de la Varșovia; persuadarea unor jurnaliști cehi

⁴⁰ Demis și încarcerat în 1962 – oficial pentru deturnare de fonduri ale partidului, în realitate pentru alcătuirea unui dosar incriminant la adresa lui Novotný –, fostul ministru de Interne fusese eliberat din închisoare la începutul lunii mai. Pentru contactarea sa discretă, K.G.B. s-a folosit de serviciile agentei Galina Leonidovna Linitskaya (nume de cod: Alla) care îl cunoscuse pe Barák încă din 1961.

⁴¹ O parte din porecele, numele reale și misiunile acestor falși occidentali, la Christopher Andrew, Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West*, London, 2000, p. 328-333, 825-828.

⁴² Într-adevăr, doi dintre „ilegalii” K.G.B. au încercat în mai 1968, fără succes, să-i atragă într-o cursă, în vederea răpirii, pe profesorul universitar de literatură Václav Černý, membru fondator al KAN și avocat al libertății academice și pe scriitorul Jan Procházka, ce se remarcase cu prilejul Congresului Uniunii Scriitorilor din iunie 1967, prin denunțarea cenzurii oficiale și apelul la libertatea creației.

de a publica atacuri și alte articole provocatoare la adresa Uniunii Sovietice; plasarea de armament de proveniență americană în ascunzători din Boemia, lângă frontiera germană, ca „dovezi” ale pregătirii unei insurecții armate, cu sprijinul nemijlocit al C.I.A., de către naționaliștii sudeți revanșarzi. În aceste activități au fost integrați și agenți ai serviciilor secrete din țările „frățesti”. Ofițeri ai organelor de informații est-germane deghizați în turiști vest-germani aflați în vizită în Cehoslovacia au provocat discuții publice aprinse, menite a instiga populația împotriva P.C.C. Mai mult decât atât, revista est-germană „Neues Deutschland” a publicat fotografii cu trupe și tancuri americane staționând pe teritoriul Cehoslovaciei, preluate dintr-un film de război american turnat în Boemia cu concursul unor soldați cehi, îmbrăcați în uniforme americane din 1945, și cu tancuri cehoslovace pe care fuseseră inscripționate însemnele „U.S. Army”⁴³.

Preparative militare. În decizia de a se interveni armat pe teritoriul Cehoslovaciei o pondere însemnată au avut-o mobilurile de ordin militar-strategic. Primul dintre acestea se referă la dorința Moscovei de a beneficia de o prezență militară permanentă pe teritoriul Cehoslovaciei, similară celei din alte țări est-europene aflate sub hegemonia sa (Polonia, Ungaria, R.D.G.). Se știe că în mai multe rânduri, în anii '50-'60 și încă de câteva ori pe parcursul derulării crizei din primăvara lui '68, sovieticii solicitaseră în van guvernului cehoslovac să accepte staționarea unor forțe sovietice în Cehoslovacia. De abia după invazia din august și ca o consecință directă a acesteia, în Cehoslovacia va fi înființat un „Grup Central al Forțelor Sovietice”, ce va continua să ființeze pe teritoriul ceh până în iulie 1991. Al doilea mobil de sorginte militar-strategică al intervenției vizează faptul că „primăvara de la Praga”, prin consecințele sale, amenința să pună sub semnul întrebării seria de aranjamente bilaterale încheiate în secret de sovietici cu guvernul ceh în prima jumătate a anilor '60 privitoare la desfășurarea de arme nucleare sovietice pe teritoriul Cehoslovaciei. În august 1961 și februarie 1962 fuseseră semnate două înțelegeri bilaterale în virtutea cărora U.R.S.S. fusese îndrituită să livreze Cehoslovaciei ogive nucleare. Înțelegerile au fost urmate, în decembrie 1965, de un tratat semnat de miniștrii sovietic și ceh ai Apărării, care prevedea staționarea, în trei locuri din vestul Cehoslovaciei, sub un control sovietic strict, a ogivelor nucleare. Buncărele blindate menite depozitării acestora din urmă, precum și cazarea unităților K.G.B. de elită destinate pazei lor revenea părții cehe. Programată inițial pentru finele anului 1967, finalizarea construcției acestor facilități fusese ulterior amânată pentru 1969. Oficialii sovietici nutreau temerea că noile tendințe reformiste din armată vor împiedica terminarea lucrărilor, fapt ce ar fi avut consecințe negative directe asupra programului nuclear sovietic în Cehoslovacia. Dacă înainte de 1968 conducerea militară sovietică nu avea motive să se îndoiască de loialitatea „armatei populare cehoslovace”, odată cu „primăvara de la Praga” mare parte din elementele prosovietice din cadrul acesteia fuseseră înlocuite. Intențiile unor schimbări profunde operate la nivelul politicii de apărare a Cehoslovaciei și a raportării sale la Tratatul de la Varșovia, făcute publice în

⁴³ Christopher Andrew, Oleg Gordievski, *KGB. Istoria secretă a operațiunilor sale externe de la Lenin la Gorbaciov*, București, 1994, p. 337-340.

documente precum *Memorandumul Gottwald* sau în conferința de presă de la mijlocul lunii iulie a generalului Václav Prchlík, trebuie să fi condus Înaltul Comandament Sovietic către concluzia că numai o prezență militară sovietică masivă ar fi putut asigura securitatea fizică a armamentului nuclear aflat pe teritoriul ceh⁴⁴. Astfel, generalul Prchlík s-a referit critic la aspecte esențiale ale politicii de securitate ale statului cehoslovac, ale participării sale la Tratatul de la Varșovia și modului de funcționare a coaliției politico-militare de sub egida Moscovei: necesitatea elaborării unei noi doctrine militare; revizuirea statutului Cehoslovaciei și al forțelor sale armate în Tratatul de la Varșovia; rolul Comitetului Politic Consultativ; necesitatea ca relațiile dintre membrii coaliției să fie de așa natură încât să ofere garanții atât împotriva producerii fașionismului în sânul său, cât și împotriva violării clauzelor fundamentale ale Tratatului⁴⁵. Remarcile lui Prchlík privitoare la Tratatul de la Varșovia au fost repudiate oficial de Ministerul cehoslovac al Apărării abia la o lună după enunțarea lor și numai după ce mesajul Biroului Politic al P.C.U.S. către Dubček din 13 august 1968, în contextul denunțării campaniei propagandistice antisovietice din presa cehoslovacă, solicita în mod expres confirmarea unei știri publicate de cotidianul „Mladá Fronta” conform căreia „Prchlík se bucura încă de întreaga încredere a Prezidiului C.C. al P.C.C.”⁴⁶.

Un mijloc uzitat din plin de Kremlin pentru exercitarea de presiuni asupra conducerii de partid cehoslovace, pentru intimidarea forțelor reformiste, cunoașterea nemijlocită a capacității de apărare a Cehoslovaciei, precum și pentru sondarea reacțiilor interne și internaționale față de o posibilă acțiune în forță pe teritoriul acesteia, l-au constituit manevrele și exercițiile militare pe care forțe armate ale Tratatului le-au desfășurat în lunile mai – august 1968.

Începând din 10 mai au fost inițiate manevre militare la granița cehoslovacă: mai întâi sovieto-polone, în sudul Poloniei, urmate, la scurtă vreme, de exerciții similare sovieto-est-germane, în sudul R.D.G. Ulterior, în perioada 20-30 iunie 1968, a avut loc aplicația comună de comandament și stat-major „Šumava” (planificată inițial a se desfășura în luna aprilie), la care au participat state majore și trupe din armatele R.S. Cehoslovace, R.D. Germane, R.P. Polone, R.P. Ungare și U.R.S.S. Demn de remarcat este faptul că ea „nu s-a desfășurat după un plan dinainte stabilit de comun acord și cunoscut de către cei care lucrau în conducerea aplicației și aveau acest drept”, respectiv „locuitorii conducătorului aplicației”. Mai mult decât atât, activitățile „se stabileau de la o zi la alta” și „se anunțau cu foarte puțin timp înainte de a începe”, acest comportament lipsit de deferență fiind practicat de către sovietici chiar și față de președintele Cehoslovaciei, Ludvík Svoboda, care a fost invitat telefonic de către mareșalul Iakubovski la una dintre activități „numai cu o oră și jumătate înainte de începerea ei”, așa precum „se anunță un soldat”. În ședința de bilanț a aplicației mareșalul Iakubovski nu a pierdut prilejul de a face aluzii la situația socio-politică din Cehoslovacia, subliniind faptul că „imperialiștii caută acum prin diferite metode să rupă unele țări din lagărul socialist”⁴⁷. După încheierea exercițiilor militare, retragerea

⁴⁴ Mark Kramer, *op. cit.*, p. 8-10.

⁴⁵ *The Prague Spring 1968*, p. 239-242.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 343-344.

⁴⁷ Alexandru Oșca, Teofil Oroian, Gheorghe Nicolescu, Vasile Popa, *op. cit.*, p. 50-62.

trupelor sovietice ce participaseră la ele pe teritoriul Cehoslovaciei a fost trăgănată⁴⁸. Mai mult decât atât, sub pretextul reparării tehnicii de luptă și al „amenințării flancului de vest al Tratatului de la Varșovia”, prezența militară sovietică a fost suplimentată. Pentru a da credibilitate și autoritate acestui pretext, concomitent cu intrarea, la 20 iulie, în „alertă de luptă” a armatelor „celor cinci”, sovieticii înmânau guvernului ceh o notă care exprima preocuparea Kremlinului față de pretinsa descoperire a unor depozite de arme în zona Sokolov și capacitatea armatei cehoslovace de a apăra frontierele occidentale. În zilele următoare (21-24 iulie) mașina de război a Kremlinului și a celor patru aliați ai săi s-a pus în mișcare pentru pregătirea „operației Dunărea” – numele de cod al intervenției militare. În paralel au avut loc exerciții militare în vestul Ucrainei, către granița polono-cehoslovacă (23 iulie), iar sistemul de apărare antiaeriană „Scut ceresc” a inițiat un exercițiu în triunghiul Marea Baltică – Moscova – Marea Neagră (25 iulie)⁴⁹. Totodată, așa după cum reiese dintr-o informare a organelor informative și contrainformative române, către sfârșitul lunii iulie și începutul lunii august s-a înregistrat „o intensificare a activităților militare sovietice la granițele cu România”. Ea a căpătat forme diverse de manifestare, între care: masări de tancuri, tunuri și diverse vehicule militare (în zona Ungheni); concentrări de unități militare sovietice (în localitățile Bălți, Chișinău, Tiraspol, Hust, Rahov, Debrețin și Hirbator); sporirea numărului garniturilor de trenuri de marfă sovietice ce tranzitau România (în zona Oradea); instalarea de garnizoane militare (inclusiv unități de rachete) „de-a lungul frontierei Uniunii Sovietice cu România”, cu precadere „în localitățile populate de români”; culegerea de informații (prin intermediul atașatului militar sovietic la București sau a unor agenți sub acoperire de turiști) privitoare la potențialul militar al României, situația din țară și atitudinea populației față de Uniunea Sovietică⁵⁰.

După summitul de la Bratislava, U.R.S.S. a masat trupe la granițele Poloniei, Ungariei și Germaniei de Est cu Cehoslovacia. În scop diversionist, în țările baltice au fost organizate manevre militare. La 11 august, la o zi după încheierea manevrelor logistice „Nemen”, au fost declanșate exercițiile comune „Orizont”, conduse de noul șef de stat-major al Comandamentului Unit, generalul Serghei Ștemenko, la care au participat unități militare sovietice, est-germane și poloneze. În completarea acestora, la 15 august a început și desfășurarea manevrelor bilaterale ale forțelor militare maghiare și ale grupului sudic de forțe sovietice – fiind prima dată de la începerea crizei cehoslovace când exerciții comune maghiaro-sovietice aveau loc pe teritoriul Ungariei. Cele două seturi de manevre, ce au continuat până la declanșarea invaziei, au permis punerea la punct a sistemului de comandă, control și comunicații (C 3) pe care-l necesita desfășurarea „operației Dunărea”. În ultimele zece zile de dinaintea invaziei, manevrele au fost dublate de o serie de contacte militare la nivel înalt între sovietici și aliații lor. Ministrul sovietic al Apărării, mareșalul Andrei A. Greciko, a vizitat în a doua săptămână a lunii august toate punctele cruciale coordonării

⁴⁸ *Ibidem*, p. 78-80.

⁴⁹ *The Prague Spring 1968*, p. 187, 265-267, 277-278.

⁵⁰ Pe lângă aspectele strict militare, Consiliul Securității de Stat menționa și alte acțiuni ostile la adresa României, între care: provocări ai căror subiecți erau aspiranții români care studiau la Moscova și militarii români aflați pe teritoriul U.R.S.S.; acuzații aduse României în cadrul ședințelor de partid și adunărilor obștești; șicanări ale turiștilor români aflați pe teritoriul sovietic; discriminări ale cetățenilor sovietici de naționalitate română; ANIC, fond C.C. al P.C.R. – Cancelarie, dosar 129/1968, f. 155-161.

operației militare, localizate în Bielorusia, R.D.G. și Polonia, atenționând comandanții militari că „în viitorul foarte apropiat putem să ne așteptăm să ne trimitem forțele în R.S.C.” și că „nu putem exclude posibilitatea ca trupele NATO să invadeze R.S.C. dinspre vest”. Prezent începând din 16 august la ședința Biroului Politic (15-17 august) ce a luat decizia invaziei⁵¹, mareșalul Greciko a sugerat și transferarea tuturor responsabilităților legate de desfășurarea intervenției din mâinile mareșalului Iakubovski și ale Comandamentului Unit al Tratatului de la Varșovia, direct în cele ale Înalțului Comandament Sovietic. Biroul Politic și-a însușit această sugestie, astfel încât generalul de armată Ivan G. Pavlovski, comandant-șef al forțelor terestre sovietice și ministru adjunct al Apărării, a fost numit comandant suprem al întregii operații, răspunzând direct în fața lui Kiril Trofimovici Mazurov, membru al Biroului Politic și prim-vicepreședinte al Consiliului de Miniștri (cunoscut și sub numele de „generalul Trofimov”), despre modul desfășurării sale. Totodată, a fost aprobat textul unei ultime „scrisori de avertizare” adresate Prezidiului C.C. al partidului, iar liderii celor patru țări satelite ce vor participa la invazie au fost convocați de urgență la Moscova, în dimineața zilei de 18 august, pentru o ultimă consultare înaintea declanșării acțiunii⁵².

Acțiunea „forțelor sănătoase”. În fazele ultime ale crizei cehoslovace, un mic grup de lideri ai P.C. din Cehoslovacia, în frunte cu Vasil Bilak, liderul comuniștilor slovaci, s-a străduit din răzputeri să provoace și să ofere o oarecare legitimitate intervenției militare sovietice. Bilak și principalii săi colaboratori, Alois Indra și Drahomír Kolder, au transmis în secret lui Leonid Brejnev și altor membri ai Biroului Politic sovietic diverse informații alarmiste privitoare la situația din Cehoslovacia. În dubla calitate de secretar al P.C. din Cehoslovacia și organizator al reuniunii, Alois Indra a avut grijă ca la conferința națională a „miliției poporului” (19 iunie) să fie adoptată, pe lângă rezoluția aferentă, și o „scrisoare către poporul sovietic”, al cărei conținut, reafirmând „loialitatea față de idealurile marxist-leniniste și lagărul socialist”, fusese discutat în prealabil cu sovieticii și pe care, prompt, „Pravda” a publicat-o în numărul său din 21 iunie. Orchestrarea „răspunsului muncitorilor sovietici” a fost atât de reușită încât în decurs de numai o zi 16.000 de rezoluții ale unor colective de muncă din U.R.S.S.

⁵¹ Potrivit lui A. Dobrynin un prim apel oficial la intervenție militară a fost lansat încă din 21 martie, în cadrul ședinței Biroului Politic sovietic, de către secretarul Partidului Comunist Ucrainian, Piotr Iefimovici Șelest, demersul acestuia fiind viguros sprijinit de șeful K.G.B., Iuri Andropov (pe atunci doar membru supleant al înaltului organ de partid). Reținerile lui Brejnev și ale primului ministru Alexei Kosîghin față de oportunitatea folosirii forței au amânat însă luarea deciziei de a se trece la materializarea sa. Potrivit mărturiei lui Janos Kádár, Brejnev însuși ar fi menționat pentru întâia oară posibilitatea intervenției militare la 8 mai, la conferința secretă a „celor 5” de la Moscova. În cele din urmă, hotărârea formală de a se interveni militar în Cehoslovacia a fost luată de Brejnev și omologii săi din Bulgaria, R.D.G., Ungaria și Polonia la summitul de la Moscova al Tratatului de la Varșovia de la jumătatea lunii august; Anatoly Dobrynin, *In Confidence*, New York, 1995, p. 179; *The Prague Spring 1968*, p. 427.

⁵² *The Prague Spring 1968*, p. 363-364, 373-378, 384-387. Este interesant de observat, din perspectiva formalismului gestului Biroului Politic sovietic de a trimite o ultimă „scrisoare de avertisment” Prezidiului C.C. al P.C.C., faptul că deși aceasta ar fi trebuit remisă conducerii cehoslovace de către ambasadorul sovietic în Cehoslovacia, Stepan Cervonenko, în dimineața zilei de 18 august, în fapt ea a fost înmănată în seara zilei de 19 august.

asigurau muncitorii cehoslovaci de ajutorul sovietic „în apărarea comună a socialismului”. Similar, în timpul întâlnirii de la Čierná nad Tisou, Antonín Kapek, unul din asociații lui Bilak, i-a scris o scrisoare lui Brejnev prin care solicita „ajutorul frătesc” al Uniunii Sovietice împotriva „forțelor antisocialiste și antisovietice” din sânul P.C. din Cehoslovacia, care ar fi amenințat însăși soarta socialismului în Cehoslovacia. O altă scrisoare i-a fost trimisă lui Brejnev de grupul Bilak în timpul conferinței de la Bratislava. Semnată de Bilak, Indra, Kolder, Kapek și un alt oficial de partid, Oldřich Svestka, scrisoarea reitiera teza avansată, cu câteva zile în urmă, în nume propriu, de Kapek și solicita folosirea tuturor mijloacelor, inclusiv a celor militare, pentru „a preveni amenințarea iminentă a contrarevoluției”. Scrisoarea i-a parvenit lui Brejnev prin intermediul unuia dintre membrii marcanți ai Biroului Politic sovietic, Piotr I. Șelest – unul dintre principalii promotori ai ideii intervenției în forță – cu care Bilak a avut o întâlnire de taină, mediată de rezidentul K.G.B. din Bratislava, în timpul unei pauze a conferinței din capitala slovacă. Așteptându-se ca la următorul Congres al Partidului Comunist Slovac, programat pentru data de 26 august, să fie înlocuit de la conducerea acestuia, după summitul de la Bratislava Bilak și-a intensificat eforturile pentru a determina o invazie sovietică. Perioada optimă pentru o atare invazie era considerată a fi, pe bună dreptate, una din cele trei sesiuni ale Prezidiului P.C. din Cehoslovacia (6, 13 sau 20 august) de dinaintea Congresului partidului. Atunci toți liderii partidului ar fi fost strânși în același loc, putând fi astfel arestați cu ușurință, în cazul unei tentative de rezistență, și tot atunci Bilak ar fi putut încerca obținerea unui vot de neîncredere la adresa lui Dubček, care să dea o aparență de legalitate unui viitor nou guvern cehoslovac, prosovietic. După ce, la 10 august, într-o convorbire telefonică cu Brejnev, Bilak l-a acuzat pe Dubček de a nu fi întreprins nimic pentru redresarea situației interne, doi membri ai grupului său, Alois Indra și Oldřich Pavlovský, s-au întâlnit în secret cu ambasadorul sovietic în Cehoslovacia, Cervonenko, asigurându-l că, de îndată ce trupele sovietice vor trece la acțiune, „forțele sănătoase” ale partidului îl vor răsturna pe Dubček, instaurând „un guvern revoluționar provizoriu al muncitorilor și țăranilor”. În cele din urmă, la 17 august, în chiar ziua în care la Kremlin membrii Biroului Politic sovietic își încheiau deliberările privitoare la invazie, după o ultimă întrevedere a reprezentanților săi, Alois Indra și Oldřich Pavlovský, cu ambasadorul Cervonenko la ambasada sovietică, grupul conservator din P.C. din Cehoslovacia trimitea un nou mesaj lui Brejnev în care reitiera necesitatea unei acțiuni urgente, cerând autorităților sovietice să răspundă „scrisorii de invitație” colective până la 19 august și afirma că 6 din cei 11 membri ai Prezidiului partidului și alți 50 de membri ai Comitetului Central se situau pe aceleași poziții, situație ce i-ar fi îngăduit să preia frăiele puterii (cu Drahomir Kolder ca nou prim-secretar) până la sosirea trupelor sovietice. Planurile facțiunii prosovietice, având un caracter improvizat și contingent evoluțiilor politico-militare din timpul invaziei, includeau, pe lângă preluarea puterii cu sprijin militar sovietic, păstrarea pe post a ministrului Apărării, generalul-colonel Martin Dzúr, arestarea și judecarea, de către un tribunal special, a comuniștilor reformatori din rândurile oficialităților și membrilor Comitetului Central al partidului, cărora le era rezervată pedeapsa cu moartea, precum și difuzarea, prin intermediul radioului și a

cotidianului „Rudé Právo”, a unei declarații de susținere a invaziei. Toate aceste planuri s-au năruit de îndată ce doi dintre aliații prezumtivi ai grupării Bilak-Indra, membri ai Prezidiului C.C. al partidului, Jan Piller și František Barbírek, s-au decis să voteze în Prezidiu în favoarea declarației care condamna invazia, iar difuzarea declarației de sprijinire a invaziei a fost stopată grație autorității lui Josef Smrkovský, în calitate de președinte al Adunării Naționale⁵³. Împrejurarea a făcut ca gruparea antireformistă să nu-și poată ține promisiunile, iar Uniunea Sovietică să fie nevoită să reinstaureze guvernul Dubček după invazie, preț de câteva luni.

Dacă impactul celei dintâi scrisori a fost cu totul insignifiant, nici cea de-a doua nu a avut un rol major în luarea deciziei privitoare la declanșarea invaziei. Cu toate acestea, cele două „scrisori de invitație” au contribuit la conturarea, la Kremlin, a falsei impresii că facțiunea „durilor” din P.C. din Cehoslovacia ar fi fost o alternativă pe cât de reală, pe atât de viabilă la regimul Dubček. Mai mult decât atât, ambele scrisori au oferit autorităților sovietice argumente plauzibile pentru pretenția acestora de a acționa în numele unui guvern alternativ legitim. Într-adevăr, „apelul” la „ajutor frățesc” publicat în presa sovietică din 22 august 1968, prezentat ca emanând de la niște oficialități de partid și de stat anonime, s-a bazat, în bună măsură, pe idei avansate în cele două „scrisori de invitație”⁵⁴.

În noaptea de 20/21 august 1968, pe teritoriul Cehoslovaciei pătrundeau, din mai multe direcții, trupe terestre sovietice, poloneze, maghiare, est-germane și bulgare. Însușind circa 300.000 de oameni și sprijinite de circa 7.500 de tancuri și transportoare blindate și 1.500 de avioane de transport, vânătoare și elicoptere, ele au pus rapid stăpânire asupra obiectivelor militare cele mai importante. Momentul marca începutul sfârșitului experimentului comunist reformist al „primăverii de la Praga” și trecerea la așa-zisa perioadă a „normalizării”.

PRELIMINARIES TO THE MILITARY INTERVENTION OF THE WARSAW TREATY IN CZECHOSLOVAKIA

Abstract

A description is made of political-ideological, diplomatic, military and intelligence evolutions preceding the invasion of Czechoslovakia by the troops of the Warsaw Treaty in August 1968. New information is provided on reformist action within the Writers' Union of Czechoslovakia, the struggle for power among reformist and conservative branches in the CP of Czechoslovakia, polarization of stands and reactions of countries in the Eastern Bloc to the evolution of the “Spring in Prague,” the political and diplomatic attempts of the Kremlin and of its allies to check off the reformist trend in Czechoslovakia, as well as the busy intelligence and military preparations made concurrently by the KGB and the Warsaw Treaty armies with the aim to stifle the Czechoslovakian experiment of the “socialism with a human face.”

⁵³ *The Prague Spring 1968*, p. 414-415.

⁵⁴ Mark Kramer, *op.cit.*, p. 2-4.

OCUPAREA CEHOSLOVACIEI (AUGUST 1968) REFLECTATĂ DE RADIODIFUZIUNEA ROMÂNĂ

EUGEN DENIZE

Politica de desprindere față de Moscova, inițiată de Gheorghe Gheorghiu-Dej prin *Declarația* din aprilie 1964, a fost continuată cu hotărâre, cel puțin în primii ani de la preluarea puterii, de către Nicolae Ceaușescu, fapt care a provocat simpatia și interesul lumii libere pentru România. Occidentul, în frunte cu Statele Unite ale Americii, vedea în politica lui Ceaușescu un posibil exemplu și pentru alte țări din blocul sovietic, un factor de tensiune și chiar de disoluție a acestui bloc. Din această cauză, până în 1985, atunci când Mihail Gorbaciov a preluat puterea în Uniunea Sovietică, Ceaușescu a fost agreat și acceptat de Occident, trecându-i-se cu vederea toate păcatele și toate greșelile, mai ales frecvențele încălcări ale drepturilor omului la care erau supuși cetățenii României comuniste.

Deschiderea politică a lui Ceaușescu spre Occident a avut o mare amploare și a fost rezultatul direct al politicii sale de îndepărtare față de Uniunea Sovietică. Temându-se de eventuale presiuni din partea Moscovei, el nu putea spera la sprijin, mai ales diplomatic și economic, decât din partea Chinei comuniste și a Occidentului capitalist. Astfel, Ceaușescu nu a ezitat să accepte, la 5 ianuarie 1967, semnarea unui acord româno-spaniol privind înființarea reciprocă de reprezentanțe consulare și comerciale. Apoi, la 31 ianuarie același an, România a stabilit relații diplomatice cu Republica Federală a Germaniei, fiind primul stat din blocul sovietic, cu excepția Uniunii Sovietice, care a avut curajul să facă acest lucru fără aprobarea explicită a Moscovei. De asemenea, România a refuzat să rupă relațiile diplomatice cu Israelul din cauza “războiului de 6 zile”, așa cum făcuseră, la îndemnul liderilor de la Kremlin, toți partenerii ei din cadrul Tratatului de la Varșovia, ceea ce i-a creat posibilitatea să joace rolul unui canal de comunicații între Israel și blocul sovietic, între acesta și țările arabe. Un rol important în deschiderea politică a României spre lumea liberă l-a jucat, în afară de Nicolae Ceaușescu, primul ministru Ion Gheorghe Maurer, care prin vizitele făcute între 1965 și 1968 în Austria, Danemarca, Grecia, Olanda, Italia, Finlanda și Suedia a deschis porțile Occidentului pentru liderul comunist de la București.

Politica de independență față de Moscova dusă de Ceaușescu în primii ani ai puterii sale nu a rămas fără ecou și fără răsplată din partea Occidentului. Astfel, între 10 și 14 iulie 1967, România a fost vizitată de cancelarul federal al Austriei, Josef Klaus, între 3 și 7 august același an a avut loc vizita ministrului federal al afacerilor externe și vicecancelarului Republicii Federale a Germaniei, Willy Brandt, la 19 septembrie ministrul afacerilor externe al României, Corneliu Mănescu, a fost ales președinte al celei de-a XXII-a sesiuni a Adunării Generale a Organizației Națiunilor Unite, între 14 și 18 mai 1968 s-a aflat în România președintele Franței, Charles de Gaulle, iar în zilele de 2 și 3 august 1969 a avut loc vizita primului președinte american în țara noastră, Richard Nixon.

Momentul culminant al acestei linii politice, cel care i-a conferit lui Ceaușescu cea mai mare încredere a poporului român și cea mai mare strălucire în planul relațiilor internaționale, a fost, indiscutabil, atitudinea sa față de ocuparea Cehoslovaciei de către sovietici în noaptea de 20 spre 21 august 1968. Relațiile româno-sovietice, încordate încă de la începutul anilor '60, datorită așa-numitului "plan Valev", au cunoscut o nouă deteriorare în primii ani de putere ai lui Nicolae Ceaușescu. Un singur exemplu ni se pare semnificativ în acest sens. În timpul vizitei pe care a făcut-o la Moscova în zilele de 17 și 18 martie 1967, Ceaușescu nu a ezitat ca, în discuțiile purtate cu Leonid Brejnev, să ridice problema Basarabiei și a nordului Bucovinei, teritorii smulse de Uniunea Sovietică din trupul României în 1940 și apoi în 1944. Dacă la aceasta adăugăm și problema tezaurului românesc confiscat de sovietici ne putem ușor imagina că relațiile româno-sovietice nu erau tocmai dintre cele mai bune.

Aceste relații, dar și întreaga politică externă promovată de Ceaușescu au fost supuse la o grea încercare în timpul crizei cehoslovace din anul 1968. Situația din Cehoslovacia, țară cu o solidă tradiție democratică până la lovitura de stat comunistă din februarie 1948, a început să evolueze din ce în ce mai periculos pentru interesele de mare putere ale Uniunii Sovietice încă de la începutul anului 1968 când, la 5 ianuarie, aripa reformatoare din cadrul Partidului Comunist din Cehoslovacia a impus retragerea lui Antonin Novotny și înlocuirea lui cu Alexander Dubcek în fruntea partidului. Noua echipă de conducere, din care mai făceau parte Ludvik Svoboda, președintele țării, Oldrich Cernik, prim-ministru, Josef Smirkovski, președintele Adunării Naționale, și alții, a început să desfășoare o politică îndrăzneată de reforme care, inevitabil, ar fi dus la dispariția comunismului din Cehoslovacia și la desprinderea țării din blocul sovietic, ceea ce liderii de la Kremlin nu puteau accepta.

Evoluția evenimentelor din Cehoslovacia a fost urmărită cu mult interes la București, Nicolae Ceaușescu fiind interesat mai ales de dimensiunea lor internațională, de felul în care mica Cehoslovacie îndrăzne să sfideze colosul sovietic. Fără să declare în mod deschis acest lucru, dar profitând de evenimentele și evoluțiile din Cehoslovacia, Ceaușescu a încercat, cu destulă energie, să readucă la viață una din principalele orientări de politică externă ale României interbelice, și anume aceea care avea în vedere alianța cu Cehoslovacia și Iugoslavia în cadrul Micii Înțelegeri. Era vorba, bineînțeles, de o Mică Înțelegere comunistă, al cărui principal obiectiv era acela de a se opune politicii de forță și dictat practică de Uniunea Sovietică. Astfel, Ceaușescu a vizitat în acest an de două ori Iugoslavia, la 3 și 4 ianuarie, împreună cu Ion Gheorghe Maurer, și între 27 mai și 1 iunie, și tot de două ori și Cehoslovacia, între 21 și 23 februarie și între 15 și 17 august. La 16 august, cu nici o săptămână înainte de ocuparea Cehoslovaciei de către sovietici, Ceaușescu a semnat, la Praga, *Tratatul de prietenie, colaborare și asistență mutuală româno-cehoslovac*, sfidând, astfel, încă o dată marele vecin de la Răsărit.

Între timp, presiunile politice, diplomatice, economice și militare exercitate de sovietici asupra Cehoslovaciei s-au intensificat. În vara anului 1968 Cehoslovacia a fost nevoită să accepte desfășurarea pe teritoriul ei a unor manevre

militare neanunțate ale trupelor statelor participante la Tratatul de la Varșovia, cu excepția României. Manevrele, conduse de mareșalul Uniunii Sovietice I.I. Iacubovski, comandantul suprem al forțelor armate unite ale statelor participante la Tratatul de la Varșovia, au implicat trei armate sovietice (Dresda, Lwow și una de aviație), câte una din Polonia, Bulgaria și Republica Democrată Germană și două din Cehoslovacia¹. Analiza situației militare din Cehoslovacia întreprinsă de Ministerul Apărării Naționale de la București, la 12 iulie 1968, pe baza unui raport prezentat de general colonelul Ion Gheorghe, prim-adjunct al ministrului forțelor armate și șef al Marelui Stat Major, arăta că, deși manevrele se încheiaseră, pe teritoriul cehoslovac mai rămăseseră încă 40 000 de soldați sovietici, ceea ce provoca nemulțumirea populației². De asemenea, trupele de desant sovietice și poloneze se aflau în stare de alarmă³, ceea ce nu prevestea nimic bun. Deși în zilele următoare aceste trupe vor părăsi Cehoslovacia într-un ritm foarte lent, ele vor fi staționate la granițele ei, astfel încât, atunci când vor primi ordinul de ocupare a țării vor acționa cu multă promptitudine. Criza cehoslovacă, așa-numita “primăvară de la Praga”, care a dat atâtea bătăi de cap conducerii de la Kremlin, dar și atâtea speranțe popoarelor captive din blocul sovietic, a fost rezolvată, în cele din urmă, prin forță, trupele sovietice ocupând Cehoslovacia în noaptea de 20 spre 21 august 1968, impunând o nouă conducere și o nouă politică în conformitate cu interesele de mare putere ale Uniunii Sovietice⁴.

Radiodifuziunea Română a urmărit cu interes și obiectivitate evenimentele din Cehoslovacia, plasându-se, pentru că nici nu putea să facă altfel, pe pozițiile adoptate de conducerea de partid a țării, în frunte cu Nicolae Ceaușescu. Acesta, chiar dacă nu agreea reformele democratice de la Praga, fapt sigur datorită perspectivei istorice pe care ne-o oferă timpul, nu putea fi de acord, sub nici o formă, cu ocuparea Cehoslovaciei de către armatele sovietice, însoțite pentru decor de cele din RDG, Polonia, Ungaria și Bulgaria, deoarece se temea că și lui i s-ar putea întâmpla același lucru. Din această cauză, România, membră fondatoare a tratatului de la Varșovia, nici măcar nu a fost invitată să participe la ocuparea Cehoslovaciei, Brejnev, Kosîghin și Podgornîi știind, probabil, că ar fi fost refuzați. Tot din această cauză, Ceaușescu a condamnat cu fermitate acțiunea armatei sovietice și a armatelor aliate, a permis Radiodifuziunii să transmită, cu

¹Raport prezentat de general colonelul Ion Gheorghe în cadrul ședinței Consiliului de conducere al Ministerului Forțelor Armate din 12 iulie 1968, în vol. *Rumania and the Warsaw Pact. 1955-1989*, I, Document Reader compiled by Mircea Munteanu, București, 2002, p. 411.

²*Ibidem*, p. 412.

³*Ibidem*.

⁴Pentru criza cehoslovacă și politica externă a României legată de ea a se vedea Mihai Retegan, *1968 din primăvară până în toamnă. Schiță de politică externă românească*, București, 1998. Pentru evenimentele în sine, din bogata bibliografie, amintim următoarele lucrări: Gordon Skilling, *Czechoslovakia's interrupted Revolution*, Princeton University Press, 1976; Jiri Hayek, *Dix ans après Prague. 1968-1978*, Paris, 1978; Jiri Valenta, *The Soviet Invasion of Czechoslovakia. 1968. Anatomy of a Decision*, Baltimore, 1979; Zdenek Mlynar, *Nightfrost in Prague. The End of Humane Socialism*, New York, 1980; Karen Dawisha, *The Kremlin and the Prague Spring*, Berkeley, 1984; Condoleezza Rice, *The Soviet Union and the Czechoslovak Army (1948-1983). Uncertain Allegiance*, 1984.

promptitudine și exactitate, cele ce se întâmplau în Cehoslovacia, dar nici nu s-a gândit să părăsească Tratatul de la Varșovia, deoarece era convins că adevăratul socialism și comunism se construiește în țările blocului sovietic. În acest context, Radiodifuziunea Română, profitând de libertatea câpătată, și-a informat ascultătorii cu multă exactitate și fără nici o întârziere despre cele ce se petreceau în Cehoslovacia.

La 21 august 1968 *Buletinul de știri* de la ora 11, preluând informațiile transmise de agenția de presă cehoslovacă CTK, anunța că la 20 august, în jurul orei 23, trupele Uniunii Sovietice, Poloniei, RDG, Ungariei și Bulgariei au trecut frontiera de stat a Cehoslovaciei⁵. Acest lucru, se spunea, a avut loc fără știrea președintelui republicii, președintelui Adunării Naționale, președintelui guvernului și primului secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist din Cehoslovacia și a acestor organe și instituții⁶. În continuare se arăta că Partidul Comunist chema pe toți cetățenii țării să păstreze calmul și să nu opună rezistență trupelor care pătrund în țară, armata, securitatea și miliția primind și ele ordin în acest sens⁷. Se menționa că prezidiul Comitetului Central al Partidului Comunist din Cehoslovacia considera acțiunile trupelor aliate un act care contravine nu numai tuturor principiilor privind relațiile dintre statele socialiste, dar și o încălcare a normelor fundamentale ale dreptului internațional. Se sublinia că toți conducătorii statului, partidului și Frontului Național rămăneau în posturile în care fuseseră aleși ca reprezentanți ai poporului și membri ai organizațiilor lor potrivit legilor și celorlalte norme în vigoare în Cehoslovacia⁸. Se spunea, de asemenea, că reprezentanții constituționali au convocat neîntârziat o ședință a Adunării Naționale și a guvernului republicii, iar prezidiul Comitetului Central al Partidului Comunist din Cehoslovacia a convocat o plenară pentru discutarea situației care s-a creat în țară⁹. Era transmisă și declarația pe care președintele republicii, Ludvik Svoboda, o dăduse prin telefon televiziunii cehoslovace, în care acesta spunea că în țară se crease o situație “complexă” pe care nu putea să o explice, dar îi îndemna pe toți cetățenii să-și păstreze calmul și să evite “acțiunile nechibzuite”¹⁰. În încheierea declarației Ludvik Svoboda preciza următoarele: “Cu demnitatea și disciplina de care ați dat dovadă în zilele precedente, așteptați următorii pași ai organelor constituționale ale Republicii”¹¹. Era, de asemenea, prezentată ascultătorilor din țara noastră și declarația adresată de prezidiul Adunării Naționale din Cehoslovacia președinților guvernelor și parlamentelor din Ungaria, RDG, Polonia, Bulgaria și Uniunea Sovietică. Aici se exprima dezacordul “profund și principal” al prezidiului cehoslovac față de acțiunile trupelor aliate care “...au început astăzi, în mod neîntemeiat, să ocupe teritoriul republicii noastre. În acest fel, s-a produs

⁵ *Buletinul de știri* din 21 august 1968, ora 11, în Arhivele Societății Române de Radiodifuziune (ASRR), fond Redacția Emisiunilor Politice Interne, dosar radiojurnale, 20-21 august 1968, f. 1.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, f. 1-3.

⁸ Ibidem, f. 3.

⁹ Ibidem, f. 4.

¹⁰ Ibidem, f. 5-6.

¹¹ Ibidem, f. 6.

încălcarea suveranității statului nostru, acțiune inadmisibilă în cadrul relațiilor noastre reciproce viitoare”¹² Prin urmare, prezidiul Adunării Naționale cehoslovace cerea celorlalte parlamente “în momentul când pe străzile orașului Praga se aud împușcături” să ordone imediat retragerea trupelor din țară¹³.

A urmat o avalanșă de declarații de protest similare, menționate în același *Buletin de știri*, care încercau să-i convingă pe ocupanți de buna credință socialistă a conducerii și poporului cehoslovac. De exemplu, colectivul redacțional al organului de presă al partidului comunist “Rude Pravo” considera, în declarația sa, că “...Țara și poporul nostru nu vor ca treburile lor interne să fie soluționate prin mijloace de opresiune. În tradițiile idealurilor sale socialiste, el nu va suporta ocuparea nici de către dușmani, nici de către prieteni. Noi suntem profund convinși că ciocnirea de idei, care a devenit mai acută în aceste zile, nu poate și nu trebuie să constituie motivul unor represii... Suntem convinși că acțiunile armatelor aliate sunt un rezultat al informării imperfecte a celorlalte state socialiste cu privire la adevărata situație internă de la noi. De aceea, presupunem că este vorba de acțiuni care vor fi schimbate în câteva zile. De aceea noi exprimăm deplina încredere față de organele noastre guvernamentale și de partid, față de președintele republicii și față de Adunarea Națională în sensul că după stabilirea contactelor directe cu guvernele statelor socialiste ei vor obține schimbări radicale în poziția politică și că vor fi lichidate cauzele gravelor neînțelegeri și ale apariției sentimentului de nedreptate”¹⁴. În încheierea declarației lor, ziariștii de la “Rude Pravo” își exprimau convingerea că: “Ideile socialismului sunt atât de puternice că în condițiile noastre democratice ele vor obține victoria fără a fi susținute prin mijloace pornind de pe poziții de forță. Unitatea socialistă a poporului nostru este de neînvins”¹⁵. La rândul lor, așa cum transmitea agenția de presă CTK, preluată de Radiodifuziunea Română, comitetul principal de partid din Ministerul Apărării Naționale al Cehoslovaciei și direcția politică principală din minister au protestat împotriva ocupării țării și și-au exprimat fidelitatea față de organele legale, constituționale ale Republicii Socialiste Cehoslovacia¹⁶. Toate acestea erau doar vorbe goale, care nu puteau, sub nici o formă, să-i întoarcă pe sovietici din drum. Era sfera lor de influență, blocul politic și militar pe care-l conduceau și, prin urmare, ei considerau că au tot dreptul să-și facă ordine în propria ogradă. În ciuda protestelor oficiale, democrațiile occidentale au fost de acord, în mod tacit, cu acest punct de vedere.

Înspăimântat de evoluția evenimentelor din Cehoslovacia, de invadarea țării pe care o vizitase numai cu câteva zile în urmă, Ceaușescu a hotărât să răspundă în forță, *Buletinul de știri* din aceeași zi de 21 august, de la ora 15, prezentând pe larg acest răspuns. Aici se arată că: “Zecilor de mii de oameni prezenți azi dimineață în fața sediului Comitetului Central, li s-au adăugat – prin intermediul posturilor

¹² Ibidem, f. 7.

¹³ Ibidem, f. 7-8.

¹⁴ Ibidem, f. 10-12.

¹⁵ Ibidem, f. 12-13.

¹⁶ Ibidem, f. 14 bis.

noastre de radio și televiziune – alte sute de mii, milioane, care au ascultat cu maximum de interes, cu deplină satisfacție cuvântarea tovarășului Nicolae Ceaușescu după încheierea ședinței comune a Comitetului Central al partidului, Consiliului de Stat și guvernului în legătură cu situația din Cehoslovacia”¹⁷. În continuare se spunea că: «Încă de dimineață s-au îndreptat spre sediul Comitetului Central zeci de mii de oameni. Pe foi de carton, pe pânză au fost scrise de mână cuvinte de sprijin deplin față de politica internă și externă a partidului și statului: “Trăiască Partidul Comunist Român”, “Trăiască unitatea dintre clasa muncitoare, țărâtime și intelectualitate”, “Pentru unitatea țărilor socialiste și a mișcării comuniste internaționale”, “Susținem poziția Partidului Comunist Român”, “Suntem alături de poporul cehoslovac” era scris pe aceste pancarte. Mulțimea – al cărui număr creștea neîncetat, scanda cuvinte de adeziune la politica partidului și statului, intona cântece patriotice, “Internaționala”»¹⁸. Apoi ascultătorii posturilor noastre de radio erau informați că în jurul orei 11 la balconul CC al PCR a apărut Nicolae Ceaușescu și ceilalți conducători de partid și de stat “...întâmpinați cu ovații îndelungate de cei prezenți”¹⁹. Luând cuvântul, Ceaușescu i-a asigurat pe cei prezenți că la ședința care urma să aibă loc “...se vor adopta hotărâri care vor exprima interesele supreme ale națiunii noastre socialiste, interesele unității țărilor socialiste, ale mișcării comuniste și muncitorești internaționale”²⁰. El se considera deja o personalitate de seamă a comunismului mondial, capabilă să-i adune în jurul său pe comuniștii cu vederi diametral opuse.

Buletinul de știri arăta în continuare că în timpul ședinței comune “...mulțimea aflată în fața sediului a continuat să ovaționeze pentru partid și patria noastră socialistă, să scandeze lozinci în care se exprima încrederea nestrămutată în partid, sprijinul față de poziția partidului, hotărârea de a milita pentru întărirea prieteniei cu popoarele tuturor țărilor socialiste, pentru unitatea mișcării comuniste”²¹. După încheierea ședinței comune a CC al PCR, Consiliului de Stat și guvernului, la ora 13, Ceaușescu a reapărut în balcon, unde a ținut un discurs violent împotriva ocupării Cehoslovaciei, discurs într-adevăr memorabil, transmis în direct de radiodifuziune și televiziune. *Buletinul de știri* de la ora 15 adăuga că discursul lui Ceaușescu și comunicatul privind ședința care a avut loc “...au fost ascultate cu un profund interes, poziția clară, fermă, marxist-leninistă a partidului de reafirmare a solidarității cu poporul frate cehoslovac, cu Partidul Comunist din Cehoslovacia, de apărare a independenței și suveranității patriei socialiste, a principiilor relațiilor dintre țările socialiste, a fost aprobată unanim cu mare satisfacție”²², și se încheia apreciind că: “Manifestația spontană de azi din fața sediului Comitetului Central al partidului a constituit o nouă și puternică expresie a atașamentului nețărmurit al poporului față de politica partidului și a statului nostru”²³.

¹⁷ *Buletinul de știri* din 21 august 1968, ora 15, în ibidem, f. A.

¹⁸ Ibidem, f. A-B.

¹⁹ Ibidem, f. B.

²⁰ Ibidem, f. C.

²¹ Ibidem, f. D.

²² Ibidem, f. E.

²³ Ibidem, f. F.

A doua zi *Buletinul de știri* de la ora 0,55 anunța că: “Pe adresa CC al PCR, a tovarășului Nicolae Ceaușescu, sosesc numeroase telegrame prin care oamenii muncii din întreprinderi și instituții, din cooperativele agricole de producție și institute își manifestă deplina adeviune față de politica PCR de edificare a socialismului în țara noastră, de întărire continuă a unității țărilor socialiste, a mișcării comuniste și muncitorești internaționale.”²⁴.

Era, poate, pentru prima și ultima dată în istoria comunismului românesc, când între partid și popor părea să se fi creat o adevărată comuniune de idealuri. După două decenii și mai bine de rusificare și sovietizare forțată, poporul român era foarte dornic să audă un discurs oficial în care marele vecin de la Răsărit să fie pus la zid. Ceaușescu a înțeles prea bine acest lucru și, pentru a avea cu adevărat opinia publică de partea sa, nu a ezitat să atace dur Uniunea Sovietică, ocuparea Cehoslovaciei de către Armata Roșie. El a știut, în august 1968, ce vor să audă românii și le-a spus exact cuvintele la care se așteptau. Și-a câștigat, astfel, o popularitate reală în rândurile maselor, dar a folosit acest capital politic nu spre binele țării, ci numai pentru atingerea scopurilor sale de consolidare permanentă a puterii personale. După entuziasmul zilelor din august 1968 se va crea și adânci, treptat, o prăpastie de netrecut între poporul român și Ceaușescu, ceea ce, până la urmă, va duce la prăbușirea acestuia și a regimului comunist din țara noastră în zilele mai fierbinți și mai entuziaste ale lui decembrie 1989.

Până atunci însă, Radiodifuziunea Română a continuat să-și informeze ascultătorii cu exactitate și promptitudine despre cele ce se petreceau în Cehoslovacia. La 21 august *Radiojurnalul* de la ora 17, preluând din nou agenția CTK, anunța că președintele Ludvik Svoboda se afla în Hradul din Praga, înconjurat de trupele armatelor de ocupație²⁵. Palatul în care se găsea reședința Ministerului de Externe cehoslovac fusese și el blocat de tancurile sovietice, astfel încât orice activitate fusese paralizată²⁶. Clădirea Ministerului de Interne fusese, de asemenea, încercuită de trupele de ocupație, care nu permiteau nimănui să intre sau să iasă²⁷. Legăturile aeriene ale orașului Praga încetaseră, deoarece aeroportul Ruzine fusese și el ocupat²⁸. Guvernul cehoslovac, se anunța în continuare, înaintase un protest guvernelor țărilor ocupante în care se cerea încetarea imediată a ocupării ilegale a Cehoslovaciei și retragerea tuturor trupelor. Se exprima, în același timp, speranța că aceste guverne vor înțelege gravitatea situației create în urma acestui act “...care nu poate fi cu nimic explicat și cu atât mai mult argumentat”²⁹ și vor da imediat posibilitatea poporului cehoslovac și reprezentanților săi legali să-și continue activitatea normală³⁰. Simultan cu acțiunea guvernului cehoslovac, prezidiul Adunării Naționale căuta să stabilească legătura

²⁴ *Buletinul de știri* din 22 august 1968, ora 0,55, în ibidem, f. A.

²⁵ *Radiojurnalul* din 21 august 1968, ora 17, în ibidem, f. 1.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, f. 2-3.

³⁰ Ibidem, f. 3.

cu ambasadorul sovietic de la Praga, precum și cu comandantul forțelor de ocupație, cerând, în același timp, cetățenilor să respecte legile țării și să evite acțiunile care puteau fi considerate ca provocări, pentru ca prin aceasta să se evite vărsarea de sânge inutilă³¹. *Radiojurnalul* de la ora 20 arăta că, pe lângă legăturile aeriene, și legăturile feroviare ale orașului Praga au încetat, gările principale din oraș nemaiprimind trenuri³². Se mai anunța că trupele celor cinci țări membre ale Tratatului de la Varșovia ocupaseră redacția regională din Brno a agenției CTK și interzisesea lucrătorilor acestei filiale să-și continue activitatea³³. De asemenea, fusese întreruptă legătura telex cu redacțiile regionale din Ostrava, Brno, Hradec și Kralove³⁴. Radiodifuziunea din Praga nu-și mai putea transmite emisiunile de la sediul ei, însă emisiunile continuau să fie transmise neîncetat din altă parte, dintr-un loc neprecizat³⁵. Emisiunile transmise astfel cuprindeau știri și informații despre situația din Cehoslovacia, informau despre manifestările de protest ale populației, care cerea retragerea imediată a trupelor străine³⁶. Aici trebuie să arătăm că și Radiodifuziunea Română își avea trimișii săi speciali în Cehoslovacia, printre care îl amintim pe Cristian Popișteanu, care erau obligați să transmită, la fel ca și colegii lor cehoslovaci, în condiții de clandestinitate.

Tot în ziua de 21 august *Radiojurnalul* de la ora 23 își informa ascultătorii în legătură cu nota de protest a Ministerului de Externe al Cehoslovaciei adresată Uniunii Sovietice, RDG, Poloniei, Ungariei și Bulgariei. În aceasta se arăta că în noaptea de 20 spre 21 august a fost înfăptuită invazia comună concentrată a forțelor aeriene și terestre a celor cinci state membre ale Tratatului de la Varșovia asupra teritoriului Cehoslovaciei³⁷. Trupele au pătruns pe teritoriul țării concomitent din mai multe direcții, au ocupat localitățile importante și, în scurt timp, au ocupat întreg teritoriul Cehoslovaciei³⁸. Cu scopul de a preveni urmări catastrofale iremediabile pentru relațiile dintre Cehoslovacia și Uniunea Sovietică și pentru păstrarea păcii și securității generale, se arăta în continuare în notă: "...reprezentanții constituționali ai Republicii Socialiste Cehoslovacia, ai Prezidiului Comitetului Central al Partidului Comunist din Cehoslovacia au chemat pe cetățenii Republicii să păstreze calmul și să nu opună rezistență soldaților care înaintează. Armata, securitatea și miliția populară, din același motiv, nu au primit ordin de apărare a țării. Această poziție a guvernului Cehoslovaciei, în fața ocupării cu forța a țării, va fi apreciată de istorie ca aportul unei țări mici la cauza apărării păcii internaționale"³⁹. Deoarece sovieticii invocau drept cauză a intervenției lor în Cehoslovacia chemarea ce le-a fost adresată de un grup de "comuniști adevărați", îngrijorați în legătură cu destinul socialist al țării lor, guvernul cehoslovac arăta în

³¹ Ibidem, f. 7-9.

³² *Radiojurnalul* din 21 august 1968, ora 20, în ibidem, f. 12.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, f. 13.

³⁶ Ibidem.

³⁷ *Radiojurnalul* din 21 august 1968, ora 23, în ibidem, f. 10.

³⁸ Ibidem, f. 10-11.

³⁹ Ibidem, f. 11-12.

notă că: "...niciodată el și nici un alt organ constituțional al acestei țări nu și-a dat acordul la invadarea și ocuparea Cehoslovaciei. Ocuparea cu forța a Cehoslovaciei contravine Cartei Organizației Națiunilor Unite, Tratatului de la Varșovia și principiilor fundamentale ale dreptului internațional"⁴⁰. Prin acțiunile colective ale celor cinci state, continua nota, a fost comis un atentat la independența Cehoslovaciei și a fost încălcată integritatea ei teritorială. Guvernul cehoslovac protesta cu hotărâre împotriva acestui act și, în numele poporului cehoslovac, în numele păcii generale și al colaborării, se adresa guvernului Uniunii Sovietice cu cererea de a înceta imediat ocuparea ilegală a țării și de a-și retrage toate trupele⁴¹. Guvernul cehoslovac nu uita să-și exprime speranța că guvernul și poporul Uniunii Sovietice vor înțelege gravitatea situației create ca urmare a acțiunilor armate, care nu puteau fi explicate prin nimic și cu atât mai puțin justificate, și că vor da posibilitatea reprezentanților legali ai poporului cehoslovac să-și continue activitatea normală⁴². În același timp, guvernul cehoslovac încerca să ridice puțin tonul precizând că: "...își rezervă dreptul de a adopta toate măsurile necesare în cazul în care cererea lui cu privire la încetarea imediată a ocupării Cehoslovaciei nu va fi satisfăcută"⁴³. Era însă vorba de o amenințare mai mult pentru istorie, decât pentru Uniunea Sovietică, guvernul cehoslovac știind, probabil, că nu se putea bizui pe nici un fel de ajutor concret din afară și că sovieticii își vor duce misiunea până la capăt, ceea ce însemna sfârșitul său.

Deși democrațiile occidentale nu aveau nici o intenție să ajute Cehoslovacia mai mult decât cu vorbe, încurajări și proteste, totuși, ocuparea acestei țări a generat o problemă politică și diplomatică internațională, un început, este adevărat timid, de încordare în relațiile sovieto-americane și a fost luată în discuție de Consiliul de Securitate al Organizației Națiunilor Unite. Astfel, *Radiojurnalul* din 22 august de la ora 15 își anunța ascultătorii că în seara zilei anterioare Consiliul de Securitate și-a început dezbaterile asupra situației din Cehoslovacia⁴⁴. Consiliul fusese convocat ca urmare a cererii formulate de Canada, Danemarca, Statele Unite ale Americii, Franța, Paraguay și Marea Britanie⁴⁵. Înaintea adoptării ordinii de zi, ambasadorul Uniunii Sovietice la ONU, Iakov Malik, a anunțat că a adresat o scrisoare președintelui Consiliului de Securitate prin care guvernul sovietic se declara împotriva discutării în Consiliu a situației din Cehoslovacia, deoarece aceasta era considerată ca fiind o problemă internă a Cehoslovaciei⁴⁶. Propunerea sovietică a fost însă respinsă cu 13 voturi la 2⁴⁷. Însărcinatul cu afaceri al Cehoslovaciei la ONU, Jan Mucik, a fost invitat să ia parte la discuții. Acesta, după ce a declarat că acționează din ordinul expres al ministrului afacerilor externe al țării sale, a dat citire unei declarații a guvernului cehoslovac în care se protesta

⁴⁰ Ibidem, f. 12.

⁴¹ Ibidem, f. 13.

⁴² Ibidem, f. 13-14.

⁴³ Ibidem, f. 14.

⁴⁴ *Radiojurnalul* din 22 august 1968, ora 15, în ibidem, f. 7.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, f. 7-8.

împotriva ocupării teritoriului țării și a subliniat că reformele efectuate în ultimele luni în Cehoslovacia n-au urmărit decât perfecționarea socialismului și îndeplinirea obiectivelor dorite de societate⁴⁸. În continuare *Radiojurnalul* arăta că în intervenția sa reprezentantul Statelor Unite ale Americii, George Ball, a cerut Consiliului de Securitate să adreseze Uniunii Sovietice un apel urgent de a-și retrage trupele din Cehoslovacia⁴⁹. Intervenții similare au avut reprezentantul Canadei, George Ignatiev⁵⁰, cel al Franței, Armand Berard⁵¹, și cel al Danemarcei⁵². Reprezentantul Ungariei, Karoly Csatoday, în schimb, a declarat că guvernul Statelor Unite încearcă să agraveze criza din Cehoslovacia aducând această problemă în fața Consiliului de Securitate⁵³. La rândul său, reprezentantul sovietic, Iakov Malik, a protestat din nou împotriva discutării problemei cehoslovace în cadrul Consiliului de Securitate⁵⁴. Ședința s-a încheiat, bineînțeles, fără nici un rezultat, pe de o parte deoarece statele occidentale nu doreau să forțeze nota, iar pe de altă parte deoarece Uniunea Sovietică dispunea de dreptul de *veto*, în calitate de membru permanent al Consiliului de Securitate, și putea, prin urmare, să blocheze orice proiect de rezoluție care nu-i convenea.

Adevărul este că democrațiile occidentale nu aveau nici o dorință să treacă dincolo de simplele critici aduse Uniunii Sovietice, considerând că, în ultimă instanță, relațiile postbelice stabilite între marile puteri învingătoare în cel de-al doilea război mondial continuă să rămână în vigoare.

Atunci când afirmăm acest lucru ne bazăm pe ceea ce a urmat în politica internațională în privința relațiilor est-vest. Timp de mai bine de un deceniu, până la ocuparea Afganistanului de către sovietici și până la instalarea rachetelor nucleare cu rază medie de acțiune în partea europeană a teritoriului sovietic, la sfârșitul anilor '70, aceste relații au cunoscut perioada celei mai mari destinderi postbelice. În 1969 au început la Viena tratativele sovieto-americane pentru limitarea înarmărilor nucleare, finalizate prin două acorduri importante, *SALT I* (1972) și *SALT II* (1979), au început, de asemenea, tratativele est-vest, incluzând 35 de state, în vederea garantării securității și cooperării pe continentul nostru, încheiate la 1 august 1975, prin semnarea istoricelor acorduri de la Helsinki, și tot în 1969 a fost ales cancelar al Republicii Federale a Germaniei Willy Brand, care va duce o intensă politică de deschidere spre est, așa-numita "ostpolitik". Ocuparea Cehoslovaciei de către sovietici nu a împiedicat absolut cu nimic această destindere, la fel cum s-a întâmplat și cu așa-zisa "doctrină Brejnev" sau "doctrină a suveranității limitate"⁵⁵, prin care Uniunea Sovietică își aroga dreptul de a interveni, oricând i-ar fi dictat interesele, în politica internă a statelor din sfera sa de influență.

⁴⁸ Ibidem, f. 8.

⁴⁹ Ibidem, f. 8-9.

⁵⁰ Ibidem, f. 9.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, f. 9-10.

⁵³ Ibidem, f. 10.

⁵⁴ Ibidem, f. 10-11.

⁵⁵ L. S. Stavrianos, *The Epic of Man*, Englewood Cliffs, 1971, p. 465-466.

În aceste condiții, România a fost obligată și ea să-și tempereze, treptat, criticile la adresa Uniunii Sovietice, mai ales că și conducerea comunistă cehoslovacă încerca să ajungă la o înțelegere cu Moscova, pentru a salva, cu ajutorul diplomației, ceea ce se mai putea salva și, mai ales, dacă mai era ceva de salvat. Momentul de cotitură în acest sens s-a produs în ziua de 23 august și el poate fi observat cu ușurință din relatările Radiodifuziunii Române referitoare la problema cehoslovacă.

Astfel, *Buletinul de știri* de la ora 20 din ziua de 23 august îi informa pe ascultătorii români că, timp de o oră, între orele 12 și 13, avusese loc o grevă generală în întreaga Cehoslovacie⁵⁶. Circulația pe străzile Pragăi a fost total întreruptă. Colectivele întreprinderilor și-au încetat activitatea, dar nu și-au părăsit locurile de muncă. În cursul grevei, se spunea, au sunat sirenele și claxoanele automobilelor, au bătut clopotele catedralelor. La Praga, Brno, Gottwaldov, Ostrava greva generală a decurs în deplină ordine⁵⁷. Se mai arăta că această grevă națională de protest împotriva ocupării Cehoslovaciei de armatele Tratatului de la Varșovia a fost declanșată la apelul Congresului al XIV-lea extraordinar al Partidului Comunist din Cehoslovacia, care avusese loc pe 22 august, la Praga⁵⁸. Congresul, în apelul său către populație, ceruse începerea, în decurs de 24 de ore, a convorbirilor cu privire la retragerea trupelor străine, convorbiri la care să participe reprezentanții de partid și de stat legali ai Cehoslovaciei⁵⁹.

Această cerință a fost îndeplinită cu promptitudine de sovietici, *Radiojurnalul* de la ora 21,30 din aceeași zi anunțând că la Moscova sosise deja, într-o vizită oficială, pentru a discuta probleme de interes reciproc, președintele cehoslovac, Ludvik Svoboda⁶⁰. Împreună cu acesta veniseră în Uniunea Sovietică Gustav Husak, general colonelul Martin Dzur, Boyuslav Kucera, Jan Piller, Vasil Bilak și Alois Indra⁶¹. Pe aeroportul de la Moscova delegația cehoslovacă fusese întâmpinată de Leonid Brejnev, Nikolai Podgornîi, Alexei Kosîghin, Mihail Suslov, Alexander Șelepin, Andrei Greciko, Andrei Gromîko și alți lideri sovietici⁶². Președintele Svoboda a fost întâmpinat cu toate onorurile rezervate șefilor de stat⁶³ și, în acest fel, începea procesul de “normalizare” a situației din Cehoslovacia, adică de înăbușire a așa-zisului “socialism cu față umană” și a oricăror veleități de dezvoltare independentă ale acestei țări. Deși comuniștii reformatori îi dezavuasera pe autorii scrisorii adresate Uniunii Sovietice cu cererea de a interveni în Cehoslovacia, Drahomir Kolder, Alois Indra și Vasil Bilak⁶⁴ fiind printre cei mai importanți, ei nu mai puteau face nimic pentru țara lor.

⁵⁶ *Buletinul de știri* din 23 august 1968, ora 20, în ASRR, fond Redacția Emisiunilor Politice Interne, dosar radiojurnale, 23-24 august 1968, f. 5.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem, f. 5-6.

⁵⁹ Ibidem, f. 6.

⁶⁰ *Radiojurnalul* din 23 august 1968, ora 21,30, în ibidem, f. 3.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem, f. 3-4.

⁶⁴ *Radiojurnalul* din 24 august 1968, ora 17, în ibidem, f. A.

Semnificația ocupării Cehoslovaciei de către trupele celor cinci state membre ale Tratatului de la Varșovia depășește însă cadrul politic, ideologic și militar, fiind mult mai amplă. Comuniștii cehoslovaci, trăind într-o țară mai dezvoltată și cu o spiritualitate mai apropiată de valorile fundamentale ale lumii occidentale decât Uniunea Sovietică, și-au dat seama printre primii din blocul sovietic că transformările ce începuseră să aibă loc în lume, mai ales incipienta revoluție informațională, impuneau schimbări urgente și de structură și în cadrul sistemului comunist, dacă acesta dorea să supraviețuiască provocărilor istoriei. Semnalul de alarmă tras de ei prin așa-numita “primăvară de la Praga” nu a fost înțeles însă de sovietici decât abia peste două decenii, atunci când Mihail Gorbaciov va încerca, fără succes, să salveze ce se mai putea din Imperiul roșu.

Din punctul de vedere al Radiodifuziunii Române, evenimentele din Cehoslovacia anului 1968 au fost printre acelea, foarte puține, care au putut fi prezentate rapid, exact și nepărtinitor ascultătorilor din țara noastră. Emisiunile informative, comentariile și transmisiunile în direct realizate de posturile noastre de radio au rămas întipărite pentru totdeauna în amintirea celor care le-au ascultat în acel august fierbinte al anului 1968. Radioul românesc a dat dovadă că, atunci când i se permitea, nu era cu nimic mai prejos decât posturile străine de radio care emiteau și în limba română.

THE OCCUPATION OF CZECHOSLOVAKIA (AUGUST 1968) REFLECTED BY THE ROMANIAN BROADCASTING COMPANY

Abstract

In this study, the author intends to have in view the way in which the public opinion in our country was informed, through the Romanian Broadcasting Company, on the occupation of Czechoslovakia, the night between 20 and 21 of August 1968, by the soviet army together with the armies of other four membering countries of the Warsaw Treaty. It was one of the fewest occasions in which the Romanian radio stations could inform their listeners exactly and with promptitude, as they entirely respected the truth of the facts that were taking place at that time in Czechoslovakia. This possibility appeared as a consequence of the policy of detachment from Moscow and of the firm reproval of Czechoslovakia's occupation led by Nicolae Ceaușescu. As general secretary of the party he allowed the Romanian Broadcasting Company to fulfil its real mission, the one of proving that it was not at all inferior to the foreign radio stations that were also broadcasting in Romanian.

FRANȚA – ROMÂNIA 1964–1968: SPRE UN PARTENERIAT STRATEGIC ?

OVIDIU BOZGAN

Frecvența și spectaculozitatea raporturilor Franței cu Europa de Est după 1964 au putut crea impresia unei politici specifice în această zonă inspirată de generalul De Gaulle. În realitate proiectul european al președintelui francez, care se fundamenta pe o susținută colaborare dintre Franța și URSS, proiectată pe tripticul destindere – înțelegere – cooperare, nu putea susține o politică coerentă și temerară în Europa de Est, pentru simplu motiv al menajării susceptibilităților supraputerii din răsărit.

Pentru URSS fundamentală era relația cu Statele Unite ale Americii, cu care devenea posibil un dialog după depășirea crizei rachetelor din 1962. Semnarea tratatului pentru interzicerea experiențelor nucleare la 21 iulie 1963, dar și consumarea rupturii cu China, demonstau că liderii sovietici acordau prioritate raporturilor sovieto-americe¹. Într-o perioadă în care teoria convergenței sistemelor politice din care ar fi fost evacuate sau moderate criteriile ideologice devenise o vogă universitară, președintele Kennedy opta pentru o cogaștiune a afacerilor mondiale cu URSS, pornind de la problema germană și de la reglementarea armamentelor strategice. Încrederea într-o evoluție în sens liberal a blocului sovietic a fost o convingere persistentă sau cel puțin occidentalii disimulau o asemenea convingere care funcționa ca alibi pentru menținerea cursului destinderii. Obiectivele sovietice justificate ideologic nu au fost niciodată abandonate, congresul PCUS din 1966 o demonstra cu prisosință, iar raporturile cu SUA nu au exclus competiția și tentativele de a obține avantaje semnificative în raport cu rivalul american.

URSS a căutat să excludă SUA din problemele europene în care sovieticii și-ar fi arogat rolul decisiv, iar instrumentul privilegiat al acestei politici a fost lansarea ideii unui sistem de securitate europeană, avansat de Molotov încă din 1954. Prin intermediul Poloniei proiectul este relansat în decembrie 1964, apoi la reuniunea Organizației Tratatului de la Varșovia de la București din iulie 1966, apoi la Karlovy Vary în aprilie 1967 și în fine la reuniunea OTV de la Budapesta din martie 1969. În esență proiectul sovietic urmărea recunoașterea frontierelor trasate după 1945, menținerea divizării Germaniei, crearea unui sistem de securitate european fără participarea americană și legitimarea regimurilor politice din estul Europei. În forma sa inițială, proiectul urmărea distrugerea solidarității occidentale și crearea condițiilor pentru o hegemonie sovietică asupra vechiului continent.

Există mai multe motivații care au dus la politica estică, cu accent pe relațiile franco-sovietice, imaginată de generalul De Gaulle. În primul rând dispariția ipotecii algeriene în 1962 permitea Franței o mare libertate de mișcare în politica internațională. Dispariția crizelor europene, ruptura sovieto-chineză care a dus la prăbușirea monolitismului sistemului comunist mondial, eșecul alianței franco-

¹ Georges-Henri Soutou, *La guerre de cinquante ans. Les relations Est-Ouest 1943-1990*, Paris, 2001, p. 425-426.

germane din 1963 care ar fi trebuit în concepția franceză să ducă la edificarea unei Europe independente față de SUA, antiamericanismul francez și desigur sentimentele personale ale generalului față de americani au condus la o apropiere dintre Franța și URSS. Obiectivele franceze în cadrul acestei politici se pot rezuma la refuzul logicii de bloc născute în timpul războiului rece, la rezolvarea problemelor europene de către europenii înșiși, proces de la care URSS ca putere europeană nu putea fi absentă (celebra formulă gaullistă a Europei de la Atlantic la Urali reflecta, pe de o parte, construcția unei solidarități europene care să nu fie limitată la cele 6 state din CEE, dar și refuzul de a recunoaște Uniunii Sovietice calitatea de putere euroasiatică), consolidarea cursului destinderii, condiție indispensabilă unui tratat de pace european și, de ce nu, depășirea ideologiilor. Pentru acceptarea acestei politici președintele francez a creat o imagine flatantă a Europei de Est în care s-ar derula evoluții politice promițătoare, unde sateliții URSS ar fi în plin proces de emancipare, iar concepțiile privind viața economică și socială în Estul și Vestul continentului s-ar caracteriza printr-o dinamică a convergenței².

Destinderea în raporturile franco-sovietice a fost prefațată de cooperarea economică, comercială și tehnică tot mai intensă. La 30 octombrie 1964 a fost semnat un tratat de comerț iar Franța, contrar politicii sale de până atunci, a consimțit să acorde URSS credite pe termen lung. La rândul lor, sovieticii dădeau semnale că apreciază raporturile cu Franța, fapt care explică numirea în 1965 ca ambasador la Paris a lui Valerian Zorin, personalitate importantă a ministerului de externe sovietic. Mai mult, în cursul vizitei ministrului de externe sovietic Andrei Gromâko între 26-30 aprilie 1965 la Paris, demnitarul de la Moscova propune părții franceze studierea posibilității semnării unui tratat franco-sovietic, idee respinsă însă de președintele De Gaulle. Aceasta nu l-a împiedicat pe general să elogieze în cursul conferinței sale de presă din 9 septembrie 1965 noul curs al relațiilor țării sale cu URSS, România și Polonia.

Deloc surprinzător că în aceste condiții generalul va afecta o vizită oficială în URSS între 20 iunie – 1 iulie 1966. Între timp Franța devenise un partener extrem de interesant pentru realizarea scopurilor sovietice. În martie 1966 Parisul a anunțat retragerea din organismele integrate ale NATO, solicitând evacuarea trupelor americane din Franța³. Inițiativa franceză a fost imediată receptată cu satisfacție în URSS, politica de independență franceză fiind explicit apreciată la congresul al XXIII-lea al PCUS din martie 1966. La 29 aprilie 1966, în cursul audienței acordate de general ambasadorului Zorin, sovieticul revine asupra ideii unui tratat franco-sovietic, dar constată reacția evazivă a ilustruului său interlocutor.

² Maurice Vaisse, *La grandeur. La politique étrangère du Général de Gaulle 1958-1969*, Paris, 1998, p. 418.

³ Pentru această problemă, analiza excelentă a lui Frederic Bozo, *Deux stratégies pour l'Europe. De Gaulle, les Etats-Unis et l'Alliance Atlantique 1958-1969*, Paris, 1996; Ovidiu Bozgan, *Disidența atlantică a Franței*, în „Dosarele istoriei”, an IV (1999), nr. 4, p. 28-33. Proiectul lui De Gaulle de a crea o nouă ordine europeană, care să depășească solidaritățile războiului rece, era incompatibil cu NATO, alianță militară integrată, și presupunea regândirea relațiilor transatlantice. Prin retragerea din comandamentul integrat Franța spera să determine transformarea NATO într-o alianță clasică iar SUA să devină un „garant periferic al securității europene” după expresia lui Georges-Henri Soutou, *op. cit.*, p. 471.

Totuși vizita lui De Gaulle era justificată de existența unor preocupări comune și de poziții foarte apropiate. Președintele francez era în favoarea unui sistem de securitate european, dar la care trebuiau să fie asociate și SUA. În problema germană, președintele De Gaulle susținea, fără convingere, reunificarea Germaniei și menținerea acesteia într-un statut discriminatoriu, în primul rând interzicerea accesului la arma nucleară, garantat de Franța și URSS. De altfel și URSS era îngrijorată de perspectiva ca RFG să acceadă la armamentul nuclear, perspectivă considerată inadmisibilă la Moscova. Potrivit concepției franceze, la axa franco-sovietică pe care s-ar structura noua ordine europeană ar fi trebuit asociate statele CEE, care ar forma împreună un ansamblu strategic.

În discuțiile cu Brejnev în problemele internaționale s-au constatat poziții comune, dar și divergențe ireconciliabile. Ambii au criticat politica americană în Vietnam. În chestiunea conferinței europene s-au manifestat unele nuanțe care au particularizat pozițiile celor doi lideri. De Gaulle nu respingea ideea conferinței europene, dar dorea aprofundarea destinderii și pleda pentru participarea SUA la acest proiect. De fapt rezervele lui De Gaulle față de conferința europeană erau alimentate de teama că astfel s-ar consacra divizarea Europei. În problema germană au apărut dezacorduri importante care au împiedicat menționarea ei în comunicatul comun din 30 iunie. La propunerea lui De Gaulle de retragere a trupelor americane din Europa și a trupelor sovietice din RDG, care ar fi permis reunificarea celor două state germane, partea sovietică s-a plasat pe poziții de respingere. URSS dorea staționarea în continuare a trupelor americane în RFG care interzicea renașterea tendințelor revanșarde germane de care erau obsedați liderii de la Moscova. Oricum vizita lui De Gaulle în URSS s-a soldat cu rezultate majore în planul relațiilor bilaterale. Comunicatul din 30 iunie arăta voința celor două părți de a avea consultări politice regulate, iar cooperarea economică devenea foarte importantă prin crearea unei „mari comisii mixte de cooperare”⁴. Importante par să fie rezultatele și pe plan internațional, înțelegerea franco-sovietică devenind un model al diplomației destinderii care a făcut emuli. Administrația Johnson s-ar fi convertit la mentalitatea destinderii⁵ iar RFG a fost încurajată în declanșarea propriei sale politici estice. Teoretic, vizita lui De Gaulle în URSS și cooperarea susținută care prindea contur între cele două state permiteau Franței și unele inițiative în Europa de Est.

Vizita lui Ion Gheorghe Maurer în Franța. Raporturile României cu Franța gaullistă nu au debutat sub auspicii favorabile⁶, revenirea la putere a generalului De Gaulle în primăvara anului 1958 fiind întâmpinată cu un val de critici și de aprecieri alarmiste în întregul bloc sovietic. Ulterior, rezolvarea problemei algeriene, luările de poziție în favoarea destinderii, recunoașterea Chinei comuniste la 27 ianuarie 1964 și ameliorarea raporturilor cu URSS și cu alte state comuniste din Europa de Est au făcut din Franța un partener occidental ideal de care regimul de la București avea o nevoie urgentă.

⁴ În cursul vizitei primului ministru sovietic A. Kosâghin în Franța între 1–9 decembrie 1966 sovieticii au insistat pentru încheierea unui acord de cooperare în domeniul armamentului. De asemenea, sovieticii erau foarte interesați de semnarea unui acord în domeniul aeronauticii.

⁵ Maurice Vaisse, *op. cit.*, p. 429.

⁶ Ovidiu Bozgan, *Generalul De Gaulle față cu diplomația comunistă*, în „Magazin istoric”, an XXXIII (1999), nr. 4, p. 40-43.

Unul dintre motivele care l-au decis pe generalul De Gaulle să conceapă o politică estică au fost evoluțiile reale sau imaginare care se petreceau dincolo de cortina de fier. Or România în anii 1963–1964 era percepută tot mai mult de analiștii occidentali și de opinia publică occidentală ca un stat care încerca să recapete autonomie în politica internațională în funcție de interesul național care acum era declamat tot mai intens la București. Acesta în condițiile în care diplomații occidentali rămâneau lucizi în aprecierile lor privind natura regimului politic și rațiunile și limitele reale ale dizidenței românești în raport cu blocul sovietic. Comentând faimoasa „declarație din aprilie 1964” ambasadorul francez la București sublinia numeroasele puncte comune dintre români și sovietici în problemele internaționale sau în conflictul sino-sovietic, considera că partea română nu este interesată atât în soluționarea disputei, cât în instrumentalizarea acesteia în funcție de interesele conducerii de la București, pune sub semnul întrebării originalitatea ideilor afișate în declarație punându-le pe seama inspirației din pozițiile iugoslave, poloneze și italiene, dar admitea că documentul contratriază hegemonia sovietică și încurajează evoluția spre policentrism⁷. La Paris impactul declarației din aprilie 1964 a fost semnificativ, deși poate exagerat de diplomații români din capitala franceză. Jacques de Beaumarchais, directorul afacerilor politice în ministerul de externe francez, declara ambasadorului român că poziția românească exprimă triumful „tezelor naționale” și că „acest fenomen reprezintă o evoluție normală care se observă nu numai în România ci și în alte țări și aceasta este una din cauzele care au dus la așa-numitul policentrism atât în est cât și în vest”⁸. O personalitate politică de anvergură, Maurice Schuman, președintele comisiei de politică externă din Adunarea Națională, considera că tezele expuse în declarație sunt „profund populare” și că spre deosebire de pozițiile Partidului Comunist Italian, care i se par oportuniste, ocazionale, poziția PMR este rezultatul „unui proces de durată bine chibzuit”. Schuman promitea ambasadorului român că în discursul pe care îl va pronunța în parlament „va menționa poziția României ca fiind o tendință de independență în cadrul alianțelor actuale și a principialității socialiste”⁹. Francois Puaux, director politic pentru Europa în ministerul francez de externe, se hazarda susținând că „poziția adoptată de PMR a întărit mai mult părerea părții franceze asupra totalei independențe politice și economice (sic) a României” și că „a devenit un interlocutor valabil pentru Franța”¹⁰. Șeful diplomației franceze, Maurice Couve de Murville, pleda pentru dezvoltarea schimburilor economice dintre cele două țări „deoarece în momentul de față se constată o stagnare” și aprecia poziția politică a României „chibzuită și plină de demnitate, ceea ce face să fie astăzi în centrul atenției mondiale”¹¹. Mult mai promițătoare sunt informațiile aflate în urma unei convorbiri între ambasadorul român și generalul Billotte, unul dintre apropiații lui Charles de Gaulle, care aflate

⁷ Archives du Ministère des Affaires Etrangères (în continuare AMAEF), serie Z. Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1836, Télégramme, Bucarest, le 27 avril 1964.

⁸ Arhivele Ministerului Afacerilor Externe (în continuare AMAER), Telegramme intrate Paris, vol. II, aprilie–iunie 1964, f. 82, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 28 aprilie 1964.

⁹ Ibidem, f. 73, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 28 aprilie 1964.

¹⁰ Ibidem, f. 95-96, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 4 mai 1964. În aceeași telegramă se sugerează că PCF nu agreează poziția adoptată de partidul „frățesc” din România.

¹¹ Ibidem, f. 113-114, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 8 mai 1964.

că la 13¹² mai avusese loc o dezbatere la Elysée asupra poziției României în urma publicării declarației din aprilie iar concluziile acestei dezbateri ar fi fost favorabile Bucureștilor, optându-se pentru intensificarea relațiilor bilaterale. Același Billotte arăta în fața interlocutorului său că cercurile oficiale franceze intuiesc potențialul României de a deveni o mediatore între Est și Vest în următorii ani și ca o remarcă personală constată asemănarea dintre politica externă a Franței și cea a României¹².

Dacă dispozițiile oficialităților franceze față de România deveneau tot mai amabile, liderii români multiplicau, la rândul lor, gesturile de curtoazie față de Franța, ajungându-se la declarații, este drept nu pentru uz public, incredibile. La 13 mai 1964 ambasadorul francez la București, Pierre Bouffanais, era primit în vizită de rămas bun la încheierea misiunii de șeful statului, Gheorghiu-Dej. Acesta aprecia realizările franceze în fostele colonii – Maroc, Algeria, Vietnam – și stabilirea de relații diplomatice cu Republica Populară Chineză. Apoi, elogiind independența politicii franceze, declara că „pe bună dreptate se zice că România este Franța din Europa de Est”. Dej insistă asupra dezvoltării relațiilor bilaterale, cere să fie transmise generalului De Gaulle sentimentele sale de admirație și dă impresia diplomatului francez că ar dori să fie primit de președintele Franței¹³. Nu știm dacă aluziile lui Dej privind un contact la nivel înalt reflectau decizia regimului de la București de a solicita părții franceze o invitație pentru o vizită oficială în Franța, fapt este că această cerere a survenit câteva zile mai târziu, în fața succesorului lui Bouffanais. Într-adevăr, la 21 mai 1964 Jean-Louis Noiville este convocat de Alexandru Bârlădeanu, vice prim-ministru, care, în prezența lui Corneliu Mănescu, declara că relațiile bilaterale ar trebui dezvoltate și că dacă guvernul francez ar invita o delegație guvernamentală condusă de Maurer, care ar curpinde un vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și pe ministrul de externe, această invitație ar fi acceptată de partea română. Discuțiile nu s-ar limita doar la chestiunile economice și propune perioada de 10-15 iunie 1964¹⁴. Caracterul aproape intempestiv al cererii liderilor români de a primi o invitație în Franța era determinat de disputa româno-sovietică și de presiunile la care era supus regimul de la București din partea Uniunii Sovietice¹⁵. Cererea prezenta mai multe avantaje

¹² Ibidem, f. 140, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 15 mai 1964. De Gaulle, cu ocazia recepției noului an 1964, cerea ambasadorului român să transmită felicitările sale oficialilor români, apreciind că relațiile bilaterale sunt bune, că există posibilități ca ele să se dezvolte și, cel mai important, că păstrează „anumite sentimente de prietenie pentru România”; AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. I, ianuarie-martie 1964, f. 1, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 2 ianuarie 1964.

¹³ AMAEF, série Z. Europe 161-1965, sous-série Roumanie, carton 1936, Télégramme Pierre Bouffanais, Bucarest, le 14 mai 1964.

¹⁴ Ibidem, Roumanie, carton 1844, Telegramme Jean-Louis Noiville, Bucarest, le 22 mai 1964. Diplomatul aprecia că demersul părții române are caracter de urgență iar discuțiile ar urma să cuprindă și chestiuni politice. „În contextul politic actual, mai ales în condițiile derulării unei campanii la dimensiune națională în care atacurile împotriva URSS și afirmarea independenței naționale constituie temele esențiale, cererea pe care ne-au adresat-o românii dobândește în mod evident o foarte mare importanță politică”.

¹⁵ Diplomații francezi de la București au trimis în primăvara anului 1964 mai multe telegrame și rapoarte care descriu conflictul cu Moscova și presiunile acestora asupra liderilor români. De exemplu Noiville aflate de o reuniune, desfășurată cu ușile închise, la care Gheorghe Apostol a expus contenciosul româno-sovietic, dezvăluind între altele că sovieticii au încercat să-l demită pe Gheorghiu-Dej, considerat principalul responsabil pentru disputa cu URSS; AMAEF, série Europe 1961-1965, sous-série Roumanie, carton 1841, Télégramme Jean-Louis Noiville, Bucarest, le 23 mai 1964.

pentru regimul comunist din România. În primul rând dizidența românească primea un sprijin moral semnificativ din partea unei puteri europene. Prudenți însă, românii știau că Franța era singura putere occidentală care putea intra în relații susținute cu un satelit sovietic fără să trezească reacția violentă a sovieticilor. Desigur sovieticii puteau fi iritați, dar puteau tolera o asemenea relație. Regimul de la București putea spera la o asistență tehnică și financiară mai importantă din partea Franței, care dorea să revină în Europa de Est, în condițiile în care recunoștea interesele speciale ale URSS în această zonă. În plus, sovieticii și cu atât mai mult francezii nu puteau ignora faptul că a existat o relație privilegiată între România și Franța, iar cultura și limba franceză ocupau încă o poziție hegemonică în societatea românească. Astfel că România era foarte bine plasată pentru a stabili relații solide cu Franța (totuși pentru autoritățile franceze și pentru opinia publică din Hexagon Polonia ocupa prima poziție a preferințelor). Liderii români considerau că o invitație oficială în Franța ar fi consecința logică, dar și o legitimare a noului curs politic inaugurat pe malurile Dâmboviței, care ar putea stimula și celelalte state din blocul sovietic să imite modelul românesc. Există și rațiuni interne ale demersului românesc, regimul dorind să ofere o satisfacție în plus societății românești căreia i se ceruse manifestarea solidarității cu proprii conducători în momentele disputei cu URSS. De fapt era încă un motiv pentru ca populația să accepte conducerea politică a statului care făcea tot mai mult apel la patriotism. Pentru Franța vizita putea fi utilă în măsura în care se putea degaja o paradigmă a politicii franceze în Europa de Est.

La 28 mai 1964 François Puaux comunica lui Noiville că guvernul francez este gata să lanseze invitația solicitată, dar că se preferă fie intervalul 25-29 iulie, fie a doua jumătate a lunii octombrie 1964. Diplomatul francez de la București comunică la 2 iunie lui Alexandru Bârlădeanu acordul guvernului francez pentru o vizită în Franța iar câteva zile mai târziu același demnitar român transmite dorința primului ministru Maurer de a sosi în Franța în iulie. Autoritățile franceze erau dispuse să admită orice agendă propusă de partea română, dar ar fi dorit ca această vizită să se soldeze și cu rezultate concrete. Beaumarchais arăta lui Cornel Burtică, consilier la ambasada română de la Paris, că guvernul francez dorește semnarea unor acorduri în domeniile economic și cultural. Diplomatul francez aprecia în acest context semnarea acordului cultural cu Iugoslavia, care a acceptat „să ofere condiții privilegiate limbii și culturii franceze, lucruri la care oficialitățile franceze sunt foarte sensibile”¹⁶. Partea franceză aborda, fie și aluziv, un aspect delicat al relațiilor franco-române, exercitarea acțiunii culturale franceze în România în condiții de libertate, chestiune față de care partea română își va manifesta suspect de mult timp reticența.

Odată admisă vizita delegației guvernamentale române în Franța, regimul de la București a căutat să explice limitele pe care nu le putea depăși România, aducând astfel o dezmințire directă aprecierilor euforice privind independența României. O notă elaborată de serviciile ministerului francez de externe sintetiza discuțiile cu un diplomat român de la Paris în legătură cu propunerea sovietică de creare a unui complex economic multinațional la Dunărea de Jos: „Le diplomate roumain m’a dit

¹⁶ AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. II, aprilie–iunie 1964, f. 261, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 18 iunie 1964.

que son pays désirait que les officiels français soient informés de cette situation. En revanche il redoute que la presse ne fasse beaucoup de bruit à ce sujet, ce qui serait préjudiciable à son pays. Il faut tenir compte de ce que l'attitude roumaine est extrêmement préjudiciable au COMECON, auquel elle interdit notamment de disposer du Danube. Elle rencontre donc l'hostilité de l'URSS, de la Hongrie et de la Bulgarie... Celle-ci est donc obligée d'agir avec prudence. Avec rapidité aussi. D'où l'ouverture vers le Tiers Monde, le rapprochement avec la Yougoslavie et l'appel du pied à la France"¹⁷. Ambasadorul francez în Belgia constata aceleași precauții, expuse de ambasadorul român la Bruxelles, Ioan Oancea, în cursul unei întrevederi. Diplomatul român, făcând o paralelă între politicile internaționale ale Franței și României, arăta că „cette tendance à l'autonomie a été clairement manifesté depuis quelques mois par le gouvernement de Bucarest, aussi bien en ce qui concerne son attitude dans le différend russo-chinois qu'à l'intérieur même du COMECON”. În spirit constructiv, România dorește ameliorarea și dezvoltarea raporturilor cu Occidentul dar „sans que l'on doive y voir volonté de se détacher de Moscou”¹⁸. Mesajul transmis de diplomații români a fost preceput corect de partea franceză, așa cum rezultă din declarațiile ambasadorului Austriei la Paris, care știa că autoritățile franceze vor organiza vizita de așa manieră „încât să nu-i provoace României reacții inutile sau dăunătoare din partea unor terțe puteri care nu văd cu ochi buni această vizită, așa încât rezultatele acesteia să fie cu totul pozitive”¹⁹.

Procedura ministerului de externe francez în ajunul unei vizite guvernamentale la nivel înalt era de a redacta diverse note care analizau principalele probleme interne și externe ale statului cu care urmau să se poarte convorbiri, note care erau puse la dispoziția personalităților franceze implicate în dialog, începând cu președintele republicii. De aici rezultă o veritabilă radiografie a statului în cauză, desigur în funcție de percepția franceză și de interesele statului francez. Pentru România există asemenea dosare redactate în anii 1964, 1966 și 1968, ani care corespund momentelor celor mai însemnate ale dialogului franco-român.

Nota care caracterizează evoluția internă a României începe deloc măgulitor pentru regimul de la București: „Venue tardivement à une tendance à la libéralisation ou l'ont devancé la Pologne, la Hongrie et même la Tchécoslovaquie, la Roumanie ne progresse que lentement dans cette voie”. Se constată totuși măsurile care vizau eliberarea deținuților politici, deschiderea către turismul occidental și acordarea unui anumit număr de vize pentru părăsirea definitivă a țării. Dar „il est toutefois difficile de parler de déstalinisation: l'équipe dirigeante et les cadres du parti demeurent inchangés, ni dans le parti, ni dans le gouvernement roumain n'ont été opérés de grands changements de personnalités politiques” în raport cu celelalte democrații populare. Echipa conducătoare are o coeziune fără reproș și „il y a quelque chose de curieux, et qui ne peut encore être entièrement expliqué, à voir l'unanimité apparente avec laquelle cette équipe dirigeante est passé d'une politique totalement répressive à une attitude

¹⁷ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1839, Note, Paris, le 30 juin 1964.

¹⁸ Ibidem, carton 1841, Télégramme Spitzmuller, Bruxelles, le 2 juillet 1964.

¹⁹ AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. III, iulie–septembrie 1964, f. 34, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 10 iulie 1964.

plus nuancé aujourd'hui". Probabil, credea diplomația franceză, manifestările antisovietice ale liderilor români au dus la legitimarea regimului în ochii populației, care i-a asigurat soliditatea și în consecință a putut abandona parțial politicile represive. Oricum, asigura autorul notei, măsurile de relaxare luate nu sunt rezultatul vreunei presiuni populare în condițiile în care „oricare ar fi sentimentele intime ale marii majorități ale românilor, nu pare să se fi dezvoltat în partid, în guvern sau în țară, o grupare deschis liberală; nu există în mediile intelectuale nici o agitație comparabilă cu cea care a fost remarcată în Polonia, în Ungaria și chiar în Cehoslovacia... Ar fi de dorit ca guvernul român să fie conștient că, departe de a pierde din putere, el s-ar consolida dacă ar avansa pe o cale mai liberală". Propoziția-cheie, care va influența mentalitatea cancelariilor occidentale în politica lor estică, încheie zisa nota: „Il n'est pas interdit de penser que le sentiment d'un intérêt occidental à l'égard de ses problèmes, intérêt prenant soin de ménager des susceptibilités très vives et d'éviter toute ingérence dans ses affaires intérieures, peut contribuer à l'orienter dans la bonne voie”²⁰. Numeroși analiști politici, dar și politicieni occidentali, aveau naivitatea să creadă că prin contacte susținute ale puterilor occidentale cu statele din Est, inclusiv cu URSS, acestea din urmă s-ar contamina de spirit democratic și de ideile economiei capitaliste. Ca atare, singura politică imaginabilă era menținerea la cote ridicate a colaborării Occidentului cu blocul sovietic, chiar sacrificând drepturile omului sau complăcându-se în miopii vinovate. Acum diplomația franceză nu a neglijat chestiunea drepturilor omului, care era și va fi permanent în mare suferință în regimurile comuniste din Europa de Est. O notă aparte este consacrată cererilor de viză de părăsire a României și intervențiilor guvernului francez în favoarea unor deținuți politici. Aceste aspecte au fost discutate serios în noiembrie 1963 cu ocazia primirii în audiență a lui Corneliu Mănescu la Couve de Murville. Ulterior diplomații români au promis în mai multe rânduri că vor fi rezolvate cazurile semnalate de autoritățile franceze iar ambasada română de la Paris se angaja rituos la 22 iunie 1964 că toate cazurile vor fi rezolvate înainte de vizita lui Maurer. Chiar Gheorghiu-Dej se implicase personal pentru a fi rezolvată conform doleanțelor franceze această spinoasă problemă. Totuși se constata că „serviciile de poliție românești caută să limiteze amplexarea măsurilor anunțate”²¹.

Acceptarea de către guvernul francez a vizitei delegației române se datora imaginii pe care și-o făcuse regimul de la București de dizident în cadrul blocului sovietic în numele valorilor naționale subit descoperite. Nimic surprinzător prin urmare că experții ministerului de externe francez au redactat în iunie–iulie 1964 două note privitoare la „trezirea și manifestările naționalismului românesc”. Dacă România „put longtemps être considérée comme l'un des satellites les plus inconditionnels et la servilité de ses dirigeants à l'égard de Moscou leur valait même un certain mépris de la part d'autres fidèles alliés de l'URSS”, din 1961 diplomații occidentali au putut înregistra diverse semnale ale apariției și afirmării naționalismului român care

²⁰ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1843, Note (La Roumanie: evolution interieure), juillet 1964.

²¹ Ibidem, Note, Paris, le 27 juillet 1964. Ambasadorul francez la București manifesta neîncrederea sa în sinceritatea autorităților române în ce privește eliberarea deținuților politici când transmitea la 22 iulie 1964 că „în ce privește mai ales pe deținuți, măsurile de grațiere anunțate pot fi în orice moment amânate dacă situația politică este defavorabilă la întoarcerea delegației de la Paris. De aceea aş prefera ca ele să intervină înainte de plecare a delegației spre Paris”.

desemnase Uniunea Sovietică drept principala țintă. Terenul pe care s-a manifestat mai întâi naționalismul românesc a fost istoria recentă a României și originea regimului comunist, din care au fost evacuate contribuțiile sovietice în favoarea forțelor naționale. Apoi în 1963 regimul a luat o serie de măsuri, calificate drept de „derusificare”, cum ar fi desființarea librăriei Cartea Rusă sau înlocuirea Institutului Maxim Gorki cu un institut de limbi străine care avea în componență și o facultate de limbi slave. Notele descriu campania de informare a populației din mai 1964 referitoare la contenciosul româno-sovietic și poziția particulară a României în cadrul CAER. Opoziția României la planurile de integrare avansate de CAER (inițiativa a aparținut lui Hrușciiov) debutează în 1962 și se transformă în conflict deschis în 1964 cu ocazia lansării planului „Valev”. Textul notei din 16 iunie 1964 concluzionează că regimul de la București va utiliza naționalismul său în raporturile cu Occidentul care „treptat modelează atitudinea țărilor occidentale față de el”²². România devenise interesantă pentru puterile occidentale și datorită comportării sale față de disputa sino-sovietică, inspirată de „ceea ce pare să fi devenit resortul esențial al politicii externe românești: voința de a recăpăta o anumită independență, fără să renege principiile socialiste la care această țară continuă să se raporteze”. Deși regimul de la București a susținut majoritatea tezilor sovietice în acest conflict, distanța pe care a păstrat-o față de cei doi protagoniști „i-a oferit ocazia de a juca un rol disproporționat cu importanța reală a României în sânul comunității socialiste”. Deși liderii români nu par să fie atașați idealului unității mișcării comuniste internaționale, ei se tem că o eventuală sciziune în interiorul mișcării ar oferi sovieticilor ocazia de a-și reafirma autoritatea asupra partidelor comuniste, inclusiv asupra celor aflate la putere în Europa de Est. Diplomații francezi intuiesc faptul că tentativele de conciliere întreprinse, fără succes de altfel, de regimul de la București în primăvara anului 1964 reflectă dorința acestuia de a câștiga prestigiu internațional²³, o tactică prezentă aproape pe toată durata regimului comunist în România.

Dosarul despre România curpinde, în mod firesc, și materiale privind stadiul relațiilor franco-române. Din punct de vedere economic în 1962 România era al doilea partener al Franței în Europa de Est, dar subzistau o serie de dificultăți care puneau sub semnul întrebării evoluția ascendentă a schimburilor comerciale. Partenerii români criticau prețurile mai mari ale produselor franceze în comparație cu produse similare ale celorlalte puteri occidentale și politica franceză de credite care erau acordate pe maximum 5 ani. Structura comerțului dintre cele două țări arată pe de o parte o relație inegală, iar pe de altă parte stadiul economiei românești, apropiat de cel al țărilor în curs de dezvoltare. Dacă Franța exporta în România în special echipamente industriale, țara noastră propunea la export porumb, produse petroliere, lemn și celuloză.

O atenție particulară este acordată relațiilor culturale și atitudinii autorităților de la București față de acțiunea culturală franceză, Parisul fiind interesat să mențină supremația culturii și limbii franceze în această țară și să valorifice capitalul de simpatie existent în rândurile intelectualității românești de mai veche sau mai

²² AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1841, Note, Paris, le 16 juin 1964.

²³ Ibidem, Note (La Roumanie et le conflit sino-soviétique), Paris, juillet 1964.

nouă formație. Experții francezi recunoșteau că politica educațională și culturală dusă de București favorizează cultura și tehnica franceză, dar descifrau și explicații la ezitățile puterii comuniste de a permite influenței franceze să se exercite fără obstacole, pe cât de ingenioase pe cât de puțin plauzibile. Odată cu eliminarea fostelor elite politice, aproape exclusiv de cultură franceză, aceasta ar fi fost discreditată politic. Orientarea naționalistă a regimului, care încurajează descoperirea unei culturi originale, epurată de valori străine, ar crea pentru cultura franceză o poziție incomfortabilă datorită seducției pe care o exercită asupra elitelor culturale românești, combaterea cosmopolitismului acestora echivalând cu combaterea influenței culturale franceze. În realitate calculele autorităților românești erau mult mai simple. Interesate de obținerea de stagii de specializare în domeniile științific și tehnic, ele opuneau o rezistență obstinată oricăror încercări de a li se eroda monopolul ideologic și cultural. De aici rezulta refuzul de a lua în discuție redeschiderea Institutului Francez de la București, de a permite difuzarea cărților și ziarelor franceze, diplomații constatând cu surpriză că nici măcar „L' Humanité” nu este difuzat liber în România, spre deosebire de alte democrații populare. Există însă și motive de a persista în acțiunea culturală franceză în România, între care „la fidélité avec laquelle les élites continuent d'employer notre langue est telle que ce pays demeure un point d'appui important non seulement en Europe orientale mais aussi dans le monde ou les Roumains, qui prennent presque toujours la parole en français dans les congrès ou colloques, participent ainsi à nos efforts pour garder au français son rôle de langue internationale”. Pentru convorbirile care urmau să se desfășoare la Paris partea franceză pregătise un contraproiect de cooperare științifică și tehnică în care era prevăzută crearea unui centru de documentare științifică și tehnică în localurile Institutului Francez. Ar fi fost preferabil, susțineau diplomații francezi, ca acest acord să fie integrat într-un acord cultural mai cuprinzător în care, în contrapartida avantajelor științifice și tehnice consimțite României, să se fi cerut concesii în planul libertății de expresie. Nota sugerează să se ceară lui Maurer, eventual printr-un schimb de scrisori, ca activitatea centrului de documentare să se extindă pentru a deveni un adevărat centru cultural dar „il reste à savoir si le gouvernement roumain désire et peut... nous consentir des facilités de cette nature dans un domaine qui, selon les théories marxistes, touche celui de l'idéologie”²⁴.

La 24 iulie 1964 Maurer îl primește pe ambasadorul francez Jean-Louis Pons pentru a fixa cadrul general în care urmau să se desfășoare convorbirile franco-române. În privința audienței la președintele republicii, Maurer era dispus să discute orice subiect, de preferat raporturile bilaterale și politica internațională. În privința relațiilor culturale, cum era de așteptat, premierul român invita la prudență și introducea o serie de restricții, în special problema Institutului Francez, pe care nu vroia să o abordeze. Politicianul român se prelua de așa-zisul pericol al precedentelor, cu alte cuvinte dacă România ar fi făcut concesii Franței în această privință, atunci alte puteri ar fi pretins un tratament similar (aluzia la sovietici care își pierduseră dispozitivul lor cultural). Un loc important urmau să-l ocupe discuțiile privitoare la raporturile economice. Profitând de ocazie, ambasadorul

²⁴ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1838, Note, Paris, le 11 juillet 1964.

francez a solicitat lui Maurer să evoce recenta sa vizită în URSS. După ce decretează că relațiile româno-sovietice erau bune, Maurer afirmă că „toute la politique roumaine était liée au souci de maintenir les meilleurs rapports avec l'état soviétique tout en développant ses ouvertures sur le monde extérieur”²⁵.

În prezența acestor intenții și reprezentări începe vizita delegației guvernamentale românești în Franța la 27 iulie 1964. Delegația era formată din Ion Gheorghe Maurer, Alexandru Bărlădeanu, Corneliu Mănescu, Mihai Petri (adjunct al ministrului comerțului exterior), Mauriciu Novac (vicepreședinte al Consiliului de Stat al Planificării), Corneliu Bogdan (director politic în MAE), Nicolae Ghenea (directorul direcției culturale din MAE), Francisc Păcurariu (directorul direcției presă din MAE), Victor Dimitriu (ambasadorul României la Paris) și câțiva ziariști între care George Ivașcu și Tudor Vornicu²⁶.

Momentul cel mai important al vizitei delegației românești în Franța a fost convorbirea dintre generalul De Gaulle și Maurer la 28 iulie²⁷, care poate fi reconstituită în baza unui rezumat redactat chiar în aceeași zi, probabil la dictarea președintelui, deoarece la întrevvedere nu au participat interpreți. Pentru început Maurer face un expozeu al politicii și poziției României, repetând lucrurile deja cunoscute, privind o politică externă mai independentă, fără a se sustrage solidarității blocului sovietic. România dorește relații economice și culturale intense cu Franța pentru a contrabalansa schimburile cu statele comuniste. Relațiile culturale trebuie să excludă ideea redeschiderii Institutului Francez deoarece „les autorités soviétiques en prendraient argument pour réclamer l'ouverture d'un institut russe”. În accepția liderului român relațiile culturale trebuiau orientate spre formarea în Franța a unui număr tot mai mare de tehnicieni și ingineri români. Prin

²⁵ Ibidem, carton 1841, Telegramme, Jean-Louis Pons, Bucarest, le 24 juillet 1964.

²⁶ Pentru cei mai importanți membri ai delegației serviciile ministerului de externe francez au redactat fișe biografice. Maurer, amator de festinuri și împătimit vânător, este inteligent, cunoaște bine problemele pe care le discută și nu ezită să intre în detalii. Nu este considerat un „dur” din punct de vedere politic, face parte din categoria personalităților de origine burgheză care au făcut o strălucită carieră în regimul comunist, are influență asupra lui Dej și este protectorul lui Corneliu Mănescu. Bărlădeanu este dotat cu o inteligență vie, este mai accesibil decât alți lideri ai regimului și pare să manifeste dispoziții favorabile față de Franța, unde de altfel mai fusese în 1959, 1961, 1962 și în februarie 1964. Personalitatea lui Corneliu Mănescu părea să deconcentreze iar biografia se preta la interpretări dintre cele mai diferite. După studii militare în URSS, face parte din Direcția politică a armatei, trece pe la ministerul de interne de unde pleacă în urma unui diferend cu Alexandru Drăghici, devine ministru adjunct al apărării naționale, apoi ocupă funcții subalterne în mișcarea sportivă. Avansat general-locotenent în 1958, începe în 1960 cariera sa în diplomatie ca ambasador în Ungaria, pentru a deveni ministru de externe în 1961. „On l'a cru longtemps un protégé des Soviétiques par suite à sa première formation” dar „il semble au contraire faire partie de l'équipe de Maurer”. Caracterizarea lui Corneliu Bogdan este desigur mai succintă: „Très fin, parlant bien le français, M. Bogdan a toujours entretenu de bonnes relations avec notre mission à Bucarest, et ne s'est jamais montré déplaisant comme cela a été le cas pour d'autres hauts fonctionnaires roumains. Il est originaire de Bessarabie, probablement israélite”; AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1843.

²⁷ Programul vizitei a fost următorul: 27 iulie – o întâlnire preliminară cu Maurice Couve de Murville; 28 iulie – întrevvedere De Gaulle cu primul ministru român, întrevvedere Bărlădeanu cu Gaston Palewski; 29 iulie – vizită la Comisariatul pentru Energie Atomică de la Saclay, primire la UNESCO; 30 iulie – vizita lui Bărlădeanu la Comisariatul pentru Plan; 31 iulie – convorbiri dintre delegație cu primul ministru francez Georges Pompidou și cu Maurice Couve de Murville; 1-2 august – vizitarea castelului de pe valea Loarei; 2 august – vizitarea centralei nucleare de la Chinon. Bărlădeanu a mai avut întrevvederi cu Valéry Giscard d'Estaing și Maurice Bokanowski.

amplificarea cooperării economice și culturale se pot construi pe baze noi relații politice dintre Franța și România. De Gaulle declară că diferențele ideologice nu sunt un obstacol în calea acestui tip de relații. Generalul nu și-a putut reprimă tentația de a face unele considerații de ordin istoric referitoare la instaurarea comunismului în Rusia și includerea României în sfera de influență sovietică și repetă una dintre ideile sale forță privind perpetuarea valorilor naționale, indiferent de ideologiile afișate. Spre sfârșitul convorbirii generalul îl întreabă pe Maurer dacă în trecutul apropiat ar fi fost posibil să țină un astfel de discurs. Onest, Maurer recunoaște că nu ar fi fost posibil, în schimb astăzi, datorită evoluțiilor din URSS, afirmarea independenței naționale a devenit posibilă. Chestionat de general asupra voiajului său la Moscova înainte de a veni la Paris, Maurer se explică: „certains milieux soviétiques lui avaient prêté l'intention de tenir à Paris un langage hostile à la Russie. Il s'était donc rendu à Moscou pour dissiper ces soupçons. Il avait eu quelque peine à y parvenir. Il croyait néanmoins avoir réussi..., à désarmer la méfiance de ces interlocuteurs qui avaient paru s'accommoder finalement de son voyage en France: c'était là pour la Roumanie une grande victoire”. Revelatoare pentru autentică amplitudine a independenței românești sunt declarațiile finale ale lui Maurer despre relațiile României cu SUA, comentate de francezi: „Pour elle (America – *n.O.B.*) tout rapprochement avec la Roumanie, comme d'ailleurs avec la Pologne ou la Yougoslavie, tendait, en dernière analyse, à détacher ces pays du camp socialiste. Avec la France les choses étaient différentes, c'est pourquoi nulle part M.Maurer n'avait pu tenir le même langage qu'à Paris”²⁸.

Dincolo de efectul de prestigiu pe care îl producea primirea în Franța a liderilor români, principalul interes al vizitei delegației românești era revitalizarea raporturilor economice. Însărcinat cu discutarea dosarelor economice a fost Alexandru Bârlădeanu, dar în pofida abilității sale de a promova interesele economice românești, interlocutorii săi francezi nu și-au făcut iluzii privind o abandonare a principiilor economice staliniste. Potrivit unui raport privind discuțiile lui Bârlădeanu la Comisariatul Planului, liderii români nu au nici o intenție de a introduce reforme economice, disprețuind chiar experiențele sovietice, care fuseseră introduse și în Bulgaria, doar, remarcă malițios Bârlădeanu, pentru că este „o regiune a URSS”. Rezervele conducerii românești privind utilizarea unor instrumente mai elaborate de planificare și gestiune trădează o stare de spirit care poate fi calificată drept dogmatică și care contrastează flagrant cu politica sa externă²⁹. Bârlădeanu a fost totuși interesat de organizarea cercetării științifice în Franța, coordonată de CNRS, și probabil datorită aparentei centralizări a acestei activități modelul a fost imitat de români în 1965. Vizita a avut și o componentă nucleară, liderii români fiind de câțiva ani interesați de energia nucleară și de posibilitățile de a se construi în România o centrală atomo-electrică, pornind și de la existența zăcămintelor de uraniu în țară. Pe lângă vizitarea Comisaratului pentru Energie Atomică de la Saclay, creat de De Gaulle în 1945, delegația a vizitat și centrala de la Chinon, dar nu a fost abordată problema cooperării în acest domeniu, în care Franța ar fi avut un interes comercial evident.

²⁸ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1843, Compte-rendu du 28 juillet 1964.

²⁹ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1843, Note du 7 aout 1964.

În perioada perfectării detaliilor vizitei delegației românești în Franța, partea franceză a insistat pentru obținerea de rezultate palpabile. Ca atare la 9 iulie 1964 ambasada României la Paris depusese la Quai d'Orsay un proiect de acord de colaborare științifică și tehnică. La 31 iulie 1964 a fost semnat un aranjament de cooperare științifică și tehnică, axat pe cooperarea tehnică, misiuni reciproce de specialiști, burse, schimb de documentație, difuzare de cărți și periodice științifice și tehnice. Negociatorii români nu au acceptat propunerea franceză privind crearea unui centru francez de documentație tehnică și științifică, pe bază de reciprocitate, acceptând totuși la articolul 4 prevederea după care fiecare guvern va putea crea, în cadrul instituțiilor naționale de documentare, un fond de cărți tehnice și științifice. Aranjamentul, încheiat pe 2 ani, urma să fie inclus în protocolul de schimburi culturale, științifice și tehnice, ale cărui negocieri erau programate pentru toamna aceluiași an.

La 31 iulie 1964 ministerul de externe francez a expediat o telegramă circulară către oficiile diplomatice franceze din Europa, SUA și Japonia, sintetizând această vizită organizată la inițiativa românească. Atitudinea delegaților români a fost una prudentă, Maurer insistând asupra voinței țării sale „de ne rien sacrifier de son attachement aux structures qu'elles s'étaient données, même si elle estimait devoir prendre certaines distances vis à vis de l'Union Soviétique, avec laquelle elle entendait conserver de bonnes relations”. Insistența părții române a fost pe raporturile economice și cooperarea tehnică. România este interesată în achiziționarea echipamentelor industriale franceze dar sub rezerva sporirii exporturilor românești, în special produse petroliere, în Franța. Aceste chestiuni urmau să fie abordate în decembrie 1964 cu ocazia renegocierii acordului comercial. Efectele cele mai importante ale vizitei puteau fi incidențele sale asupra politicii internaționale, datorită interesului cu care a fost urmărită atât în Est cât și în Vest. În Est, în Iugoslavia și Polonia, care considerau, pe bună dreptate, că au mai multe drepturi la prietenia franceză, se manifesta chiar „un certain sentiment de jalousie”. Telegrama se încheia pe un ton optimist, chiar excesiv, considerând că este neîndoios că vizita „aura marqué de manière spectaculaire le début des rapports nouveaux entre pays européens appartenant aux deux camps et, à ce titre, ouvert des perspectives intéressantes de dégel d'une situation figée depuis vingt ans”³⁰.

Rezultatele vizitei delegației conduse de Maurer păreau să fie mediocre pentru relațiile bilaterale, dar ecoul internațional al vizitei confirma într-o oarecare

³⁰ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1843, Télégramme circulaire du 31 juillet 1964. Tot la 31 iulie ministerul de externe informează ambasada franceză de la București asupra filozofiei cu care partea franceză a abordat vizita: „entrer dans le raisonnement roumain, rassurer les Roumains lors du premier contact réel avec nous, leur montrer à un moment ou ils sont en butte aux pressions soviétiques, que le contact français ne comporte que des avantages et aucun inconvénient, ménager pour l'avenir les possibilités d'évolution qui ne peuvent être que très lentes sans vouloir les presser dans l'instant présent, et pour cela accepter de renoncer dans l'immédiat à un certain nombre de revendications auxquelles nous sommes attachés parce qu'elles viendront d'elles-mêmes, toutes seules, plus tard, à leur heure. En un mot, inspirer confiance au gouvernement roumain, ranimer ainsi ce qu'il peut y avoir de sentimental dans leur politique à notre égard, même si la part du sentiment est relativement mince, et utiliser plus tard... cette part de sentiment, une fois que la délégation sera de retour à Bucarest et qu'elle aura pu communiquer ses impressions aux autres membres de la hiérarchie et faire accepter un éventuel infléchissement en notre faveur sur le plan culturel”. La 4 august Noiville observa că vizita era prezentată în România ca o legitimare a regimului și a politicii sale, efectele psihologice fiind mari dar rezultatele concrete mai curând decepționau.

măsură optimismul de la Quai d'Orsay. Cercurile politice și opinia publică din RFG au urmărit cu atenție vizita delegației românești în Franța și impactul pe care l-ar putea avea asupra Ostpolitik. Evident, extrem de interesate de această vizită au fost statele comuniste din Europa de Est. Diplomatul Emmanuel de Margerie declara ambasadorului român la Paris că „în ultimile zile a fost asaltat de diplomați ai țărilor socialiste acreditați la Paris pentru a cunoaște rezultatele vizitei delegației noastre”³¹. Ambasadorul Israelului știa, din conversații cu diplomați polonezi, că guvernul de la Varșovia le-a cerut să tatoneze terenul în vederea organizării vizitei la Paris a unei delegații similare cu cea românească³². De asemenea ambasada cehoslovacă se agita pentru aranjarea unei întâlniri la Paris dintre Vaclav David, ministrul de externe al Cehoslovaciei, și Couve de Murville. La Budapesta liderii regimului erau interesați de stabilirea de relații importante cu Franța, dar, preocupați să nu afecteze fidelitatea lor față de URSS, ezitau asupra luării unor inițiative. În plus exista problema minorității maghiare din Transilvania, asupra căreia vizita lui Maurer în Franța putea avea implicații, după cum transmitea ambasadorul francez în Ungaria, Pierre Francfort, fost ministru în România: „en raison de l'acuité du problème des Hongrois de Transylvanie, les dirigeants hongrois peuvent redouter que les Roumains ne se sentent indirectement autorisés par le renforcement de leur position internationale, à aggraver leurs entreprises de démagyarisation. Tout naturellement, Budapest ne pourrait alors que rechercher un appui, même s'il n'était que moral, auprès de Moscou pour assurer les droits de la minorité hongroise”³³.

Într-adevăr, vizita lui Maurer în Franța a creat condițiile pentru punerea în practică a politicii estice a Franței³⁴. La sfârșitul anului 1964 au loc primele contacte majore între țările din Est și Franța. În noiembrie vine la Paris ministrul de externe al Bulgariei, Ivan Bașev. Între 25-26 noiembrie 1964 ministrul cehoslovac de externe Vaclav David se află în capitala franceză pentru convorbiri cu omologul său³⁵. La începutul lui decembrie sosește la Paris Kocea Popovici, ministrul de externe al Iugoslaviei. Ministrul de externe al Ungariei, Janos Peter (fost episcop reformat), vine la Paris la 12 ianuarie 1965. În fine primul ministru al Poloniei, Jozef Cyrankiewicz, va face o vizită în Franța în septembrie 1965³⁶. La 9 decembrie 1964, Charles Lucet, directorul politic al Quai d'Orsay, expediază o telegramă circulară principalelor oficii diplomatice franceze interesate, sintetizând contactele

³¹ AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. III, iulie–septembrie 1964, f. 144, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 5 august 1964.

³² AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. III, iulie–septembrie 1964, f. 109, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 6 august 1964.

³³ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1844, Pierre Francfort à Couve de Murville, Budapest, le 5 août 1964.

³⁴ Maurice Vaisse, *op. cit.*, p. 419.

³⁵ Antoine Mares, *Notre objectif fondamental demeure la détente. France-Tchécoslovaquie 1961–1968*, în *Le printemps tchécoslovaque 1968* (sous la direction de Francois Fejto et Jacques Rupnik), Paris, 1999, p. 250-251. Autorul consideră că tensiunile franco-germane succesive tratatului din 1963, intensificarea raporturilor dintre Franța și URSS, nevoia de a reduce arierarea tehnologică față de Occident au condus la ameliorarea raporturilor dintre Franța și Cehoslovacia.

³⁶ Pentru o imagine de ansamblu a relațiilor franco-est-europene, Thomas Schreiber, *Les actions de la France à l'Est ou les absences de Marianne*, Paris, 2000.

cu șefii diplomațiilor din țările din Est. În opinia diplomatului, aceste contacte au putut avea loc datorită evoluțiilor interne din URSS, conflictului sino-sovietic, diminuării dependenței statelor comuniste față de Moscova și tendințelor independentiste, mai marcate în România. Toate țările din Est doresc relații economice mai intense, cu condiția unei politici franceze de credit mai suple. Prestigiul cultural al Franței în aceste țări este excepțional, dar natura regimurilor politice împiedică relații culturale normale. Cât privește relațiile politice „les raisons d'entente ne sont pas toujours les mêmes mais le dialogue est possible”. Principala problemă internațională care interesează aceste țări este chestiunea germană, care susține punctele de vedere sovietice, de unde dezacordurile cu Franța. Lucet constată că aceste țări rămân comuniste, evoluția internă a acestora este incertă și raporturile lor cu URSS au „o importanță esențială”, chiar dacă România și Iugoslavia au o libertate de acțiune mai mare. Interesul Franței în relațiile sale cu statele din Est este de a nu provoca reacții ostile Unuinii Sovietice, activând însă ferm în sensul destinderii europene³⁷.

Couve de Murville în România. Politica franceză în Europa de Est relevă contradicții care ar fi putut să o anihileze. Pe de o parte, proiectul noii ordini europene conceput de Charles de Gaulle era o reacție la existența blocurile antagonice care scindau continentul. Frecvent generalul denunța cele două alianțe și propria sa politică față de NATO, demonstrează consistența acestei poziții. Dar, pe de altă parte, Franța, impunându-și prudență în politica sa estică, îndeosebi reacțiile sale moderate față de cursul reformator care se afirma tot mai mult în politica internă a Cehoslovaciei, recunoștea existența intereselor speciale ale URSS în Europa de Est. Soluția, așa cum s-a văzut, nu putea fi decât încurajarea destinderii în raporturile intereuropene.

Este dificil să avansăm acum ideea că Franța a practicat față de țările din Est o politică de diferențiere, comparabilă cu cea americană. Oricum există state est-europene care se bucurau de favoarea Franței mai mult decât altele, în primul rând Polonia, dar și România.

Voiajul lui Maurer în Franța, dacă nu s-a soldat imediat cu rezultate spectaculoase, a generat o dinamică a negocierilor care a evoluat în avantajul regimului de la București. La 11 ianuarie 1965 Corneliu Mănescu semnează la Paris primul acord cultural franco-român, care stipula între altele crearea unei comisii mixte cu competențe în domeniile cultural, științific și tehnic. La 8 februarie 1965, de data aceasta la București, se semnează un acord comercial pe 5 ani care prevedea creșteri considerabile ale schimburilor. Cel puțin la fel de importantă este multiplicarea vizitelor personalităților politice franceze în România, cum ar fi Valéry Giscard d'Estaing, ministru de finanțe, Edgar Pisani ministru al agriculturii sau Maurice Schuman. Fapt semnificativ pentru importanța acordată de Franța raporturilor cu România, un ministru francez a fost trimis să participe la funeraliile lui Gheorghiu-Dej, singurul reprezentant occidental de asemenea rang. Între 3-7 iulie 1965 vizitează România o delegație parlamentară

³⁷ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1844, Télégramme Charles Lucet, Paris, le 9 decembre 1964.

condusă de Schuman³⁸, dar această vizită face parte dintr-un turneu, care a mai cuprins vizite în Polonia și Cehoslovacia. Totuși, în pofida diverselor înțelegeri și acorduri semnate în anii 1964–1965, în pofida extremei amabilități cu care erau primiți reprezentanții Franței, problemele în care partea franceză era interesată, în primul rând acțiunea culturală în condiții de libertate, întârziiau să progreseze.

Oricât de prestigioase ar fi fost aceste vizite, autoritățile de la București au făcut eforturi pentru a-l convinge pe Maurice Couve de Murville să vină în România. La 23 iunie 1965 Corneliu Mănescu îl convoacă pe Jean-Louis Pons pentru a transmite lui Couve de Murville invitația de a veni în România. Ambasadorul era însă ostil acestor vizite³⁹. Ministerul de externe transmite ambasadorului că ministrul are o agendă încărcată, dar va fi gata să vină în România la începutul anului viitor: „pour votre information personnelle... si les choses demeurent en l'état, M.Couve de Murville se propose au printemps prochain, de commencer par la Roumanie les visites qu'il ferait dans les différentes capitales des pays de l'Est”⁴⁰. Este evident dezacordul dintre ministerul de externe francez, care dorea să mențină la nivel ridicat raporturile cu România, și diplomații francezi de la București, care în contact zilnic cu oficialii regimului aveau o viziune mult mai realistă și ostilă politicii concesive care părea să caracterizeze centrala, mult mai politizată. Dar poziția ministerului de externe francez trebuie desigur analizată în contextul politicii estice a generalului de Gaulle. Or anul 1966 este cel al vizitei generalului în URSS. Opțiunea se impunea de la sine de vreme ce Franța conecta relațiile sale cu statele din Est de raporturile franco-sovietice, ameliorarea acestora producând, teoretic, o mai mare libertate de acțiune a politicii franceze în Europa de Est.

Conform obiceiurilor ministerului de externe francez, în primăvara anului 1966 este elaborat un dosar despre România, care servea ca documentație șefului diplomației franceze și însoțitorilor săi. Situația internă este tratată în două note, a doua fiind o versiune simplificată a primei. România, care se singularizează printre celelalte state comuniste prin politica sa de desatelizare „conservée en revanche, un système intérieur encore fortement marqué de l'autoritarisme qui a caractérisé

³⁸ Delegația parlamentară franceză a fost primită de Maurer, care a prezentat concepția României despre coexistența pașnică, înfierând intervenția americană în Vietnam, care ar fi provocat refacerea solidarității statelor comuniste. Chiar dacă Franța, la rândul ei, fusese critică la adresa politicii americane în Asia de Sud-Est, există diferențe față de poziția românească. În problemele europene Maurer nu este de acord cu participarea americană la procesul securității continentului. Prezent la discuția dintre Maurer și Schuman, ambasadorul francez la București constata că Franța, în raporturile cu România trebuie să țină cont că „son indépendance est fragile, toujours menacée, et qu'elle peut être remise en question à n'importe quel moment soit par la force, soit par des voies plus subtiles s'il paraît pencher trop visiblement en faveur de pays comme le notre dont l'Union Soviétique n'a jamais cessé de se méfier”; AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1844, Jean-Louis Pons à Couve de Murville, Bucarest, le 7 juillet 1964.

³⁹ Ibidem, Jean-Louis Pons à Jacques de Beaumarchais, Bucarest, le 24 juin 1965. Pons considera că nu există nici un motiv pentru o vizită a lui Couve de Murville în România, cu atât mai mult cu cât în septembrie se aștepta venirea lui Edgar Pisani: „Les rapports franco-roumains sont bons mais pourraient être meilleurs et nous ne devons pas donner l'impression de nous précipiter chez les Roumains chaque fois qu'on nous tend la perche. Le voyage de M. Couve de Murville en Roumanie servirait uniquement les intérêts de ce pays et je ne vois pas du tout ce que nous aurions à gagner”.

⁴⁰ AMAEF, série Europe 1961–1965, sous-série Roumanie, carton 1844, Jacques de Beaumarchais à Jean Louis Pons, Paris, le 5 juillet 1965.

l'action du parti à l'époque du stalinisme", impresie care se confirmă prin comparație cu Polonia, Ungaria și Cehoslovacia. Transformarea internă cea mai frapantă este contaminarea doctrinei oficiale cu valorile naționale, dar această „românizare” a regimului se operează „în detrimentul unei liberalizări veritabile către care regimul se angajează foarte lent”. Din punct de vedere politic, partidul conservă monopolul puterii, principiul colegialității tinde să decadă și autoritatea lui Ceaușescu nu este de nimic concurată în condițiile în care Marea Adunare Națională „continuă să fie o parodie de regim parlamentar”. Amuzantă este afirmația, având în vedere evoluția ulterioară, că noul secretar general al partidului „pare să se opună oricărei manifestări a cultului personalității”. Economic, prioritatea absolută este acordată industrializării, fără concesii în direcția consumului iar agricultura, în pofida unor eforturi, are rezultate modeste. Cultural, deși realismul socialist a dispărut ca referință obligatorie „le principe d'un art engagé et réaliste demeure toujours en vigueur”. Spre deosebire de predecesorul său, Ceaușescu a reabilitat cibernetica, genetica și sociologia. Aprecieri dure sunt făcute la adresa intelectualității românești : „le mouvement vers une libéralisation de la vie culturelle demeure lent. Le pouvoir continue d'en régler souverainement aussi bien les étapes que les directions, maintenant sa tutelle, plus souple seulement en apparence , sur les intellectuels qui se montrent d'ailleurs dociles. D'une manière générale, les milieux intellectuels roumains, contrairement à ce qui se passe en Pologne, en Tchécoslovaquie et en Hongrie, semblent n'exercer aucune pression sérieuse sur le pouvoir dans le sens d'un assouplissement des contraintes et ne jouent ainsi aucun rôle sensible dans l'évolution intérieure de la Roumanie”. În concluzie, regimul din România este refractar evoluțiilor liberale, pe care încearcă să le compenseze prin naționalism virulent, iar liderul său, care dispune de o mare autoritate, a impus țării „un control vigilant”⁴¹.

România, cu siguranță, nu era apreciată pentru politica sa internă alergică la reforme și liberalizare, ci pentru politica externă relativ autonomă în raport cu blocul sovietic. O notă redactată de subdirecția Europa Orientală din ministerul de extrene francez trasa sintetic motivele și etapele atitudinii românești față de hegemonia sovietică. Prima cauză a disidenței românești era de ordin economic, regimul de la București reacționând la tentativele de integrare economică lansate de Hrusciiov la reuniunea CAER de la Moscova din 1962, care ar fi compromis planul cincinal aflat în plină derulare în România și care era focalizat pe industrializarea țării după cea mai pură rețetă stalinistă. La acest conflict se adaugă impactul crizei rachetelor asupra politicii românești când „les dirigeants roumains n'avaient pas dissimulé dans certaines conversations qu'ils ne s'associeraient d'aucune manière à une action dirigée contre les Etats Unis”. Deși în 1964 s-a ajuns aproape la o campanie publică de denunțare a contenciosului româno-sovietic, liderii români au acționat cu prudență, nedorind să compromită raporturile lor cu marele vecin de la răsărit, fapt care explică, de exemplu, vizita lui Maurer în URSS în ajunul plecării spre Paris. Revendicările românești, afirmarea prioritară a valorilor naționale și o poziție particulară în politica internațională par să fi fost acceptate de URSS în

⁴¹ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Situation intérieure roumaine, le 24 mars 1966; Note (situation intérieure), le 15 avril 1966.

cursul vizitei lui Ceașescu din septembrie 1965, satisfăcută, în compensație, de intensificarea relațiilor bilaterale și de o cooperare economică ascendentă⁴².

Rolul conflictului sino-sovietic în politica de desatelizare dusă de România este realist surprins de diplomația franceză. Ideologic, regimul a selectat acele idei care serveau cel mai bine politicii sale: de la chinezi insistența privind independența fiecărui partid comunist și libertatea fiecăruia de a decide asupra celei mai adecvate strategii, de la sovieticii coexistența pașnică. Ostili escaladării polemicilor dintre partidele comuniste, comuniștii de la București se pronunță contra unei reuniuni a partidelor comuniste de la care să absenteze Partidul Comunist Chinez, poziție care explica, la rândul ei, absența românilor de la conferința preparatorie a partidelor comuniste de la Moscova din martie 1965. Această poziție, de aparentă neutralitate și principialitate, asigură României posibilitatea de a media în conflictele din interiorul mișcării comuniste internaționale⁴³.

Couve de Murville venea în România nu doar pentru evocarea problemelor internaționale, dar și pentru impulsionearea rezolvării dosarelor franco-române. Relațiile franco-române intraseră într-o nouă etapă odată cu vizita lui Maurer din iulie 1964, care, conform analiștilor francezi, avea două obiective: „assurer l'autorité du régime à l'intérieur, en jouant du capital de sympathie que la France conserve aujourd'hui en Roumanie” (obiectiv secundar apreciem noi) și „affirmer la personnalité roumaine de la manière la moins compromettante aux yeux des Soviétiques, mais la plus habile puisque ceux-ci se montraient eux-mêmes sensibles à la politique d'indépendance du Général de Gaulle, dans laquelle à son tour Bucarest trouvait des encouragements à ses aspirations politiques”. După această dată raporturile bilaterale s-au dezvoltat, dar acum pare să fi atins un palier pe care liderii de la București nu vor să-l depășească. Echipa conducătoare din România manifestă o preocupare vădită de a limita schimburile cu Occidentul la domeniile economic și tehnic. De unde concluzia, cumva descurajantă, dar inexactă, a diplomaților francezi că „en dépit des affinités de culture évoquées dans les conversations privées, et de la sympathie discrète que rencontre la position particulière prise par la France vis-à-vis des grands problèmes internationaux, les dirigeants roumains paraissent actuellement désireux d'éviter toute manifestation qui tendrait à faire bénéficier les rapports avec notre pays d'un traitement particulier”⁴⁴.

Relațiile culturale, în optica franceză, prezintă numeroase umbre care se explică prin „le désir du gouvernement roumain de tenir à l'écart des influences occidentales le plus grand nombre possible de ses intellectuels et de ses étudiants”. Vigilența ideologică împiedică acțiunea culturală franceză, care în celelalte democrații populare dispune de mai multe facilități, în special în Polonia. Probleme există în atribuirea burselor, al căror număr a fost sporit de partea franceză, deoarece regimul nu admite implicarea atașatului cultural sau a celui comercial în procesul de desemnare a bursierilor. Dar aspectele defavorabile sunt compensate de

⁴² AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2533, Note (relations de la Roumanie avec l'URSS), Paris, le 15 avril 1966.

⁴³ ibidem, carton 2533, Note (La Roumanie et le conflit sino-soviétique), Paris, le 15 avril 1966.

⁴⁴ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Note (Relations politiques franco-roumaines depuis fin 1963. Situation présente), Paris, le 5 avril 1966.

supremația limbii franceze în sistemul școlar românesc, prezența a 5 lectori francezi în universitățile din România, de relații susținute în domeniul medical sau tehnic. În fond, dezvoltarea relațiilor culturale depinde de evoluția regimului de la București⁴⁵. Este regretabil că diplomații francezi n-au văzut mai just soluția în presiunea constantă și atitudinea fermă a guvernului de la Paris.

Potrivit angajamentelor luate în anul anterior, Couve de Murville face prima vizită în Europa de Est la București⁴⁶, unde sosește la 25 aprilie 1966⁴⁷. Convorbirile dintre Couve de Murville și Mănescu, la care au participat ambasadorii celor două țări, s-au axat pe relațiile bilaterale în diferitele domenii de interes comun. Deși aspectele economice fuseseră dezbătute de Couve de Murville în compania lui Alexandru Bârlădeanu, au fost evocate cooperarea pe terțe piețe, proiectul întreprinderii Sud-Aviation de a fabrica în România subansamble pentru elicoptere, problema centralei nucleare. Relațiile culturale au fost expuse idilic de Mănescu, este drept, pornind de la progresele realizate, deloc neglijabile. În privința importului de carte, Franța este pe locul doi după URSS. Filmele franceze sunt achiziționate în număr tot mai mare și s-au realizat și se vor realiza coproducții cinematografice. Este bizar că ministrul francez nu a ridicat problema spinoasă a redeschiderii Institutului Francez, dar oficialitățile franceze luaseră decizia de a menaja, nejustificat, regimul de la București, care își arătase în repetate rânduri indispoziția de a trata acest subiect. Probabil cel mai notabil rezultat a fost acordul lui Couve de Murville ca reprezentanțele celor două țări pe lângă organizațiile internaționale, ONU și UNESCO, să se consulte reciproc⁴⁸ (astfel la 27 decembrie 1966 ministerul de externe francez transmitea ambasadei României la Paris că Franța va sprijini candidatura lui Mănescu la președinția celei de a XXIII-a sesiuni a ONU). În aceeași zi, 27 aprilie 1966, Couve de Murville este primit de Maurer. Convorbirea dintre cei doi oameni politici s-a concentrat pe problemele internaționale, chestiunea războiului din Vietnam ocupând un rol disproporționat de mare. Couve de Murville, conform tezelor franceze, se pronunță pentru independența reală a Vietnamului de Sud, chiar dacă nu ar dori ca la Saigon să se instaleze un guvern comunist. Propunerea franceză era de a se convoca o conferință internațională după modelul celor de la Geneva din 1954 privitoare la Indochina sau din 1962 relativă la neutralitatea Laosului. Franța considera că propunerile nord-vietameze și cele ale Frontului Național de Eliberare pentru începerea de negocieri erau destul de rezonabile (de altfel această poziție a dus la ruperea relațiilor diplomatice dintre Franța și Vietnamul de Sud chiar în acel an). Principalul obstacol, în viziunea franceză, ar fi China, care promovează o atitudine extremistă ce împiedică demararea negocierilor de pace. Este de remarcat rolul esențial pe care îl acorda diplomația franceză Chinei în acest conflict, în condițiile

⁴⁵ Ibidem, carton 2526, Note (Relations culturelles franco-roumaines), Paris, le 15 avril 1966.

⁴⁶ Maurice Couve de Murville va vizita în cursul anului 1966 și celelalte state comuniste europene: între 28-30 aprilie este în Bulgaria, între 18-21 mai în Polonia, între 25-27 iulie în Cehoslovacia, între 28-30 iulie în Ungaria și între 11-14 septembrie în Iugoslavia. Evident în noiembrie 1965 vizitase URSS.

⁴⁷ Programul vizitei era următorul: 25 aprilie – primire la Corneliu Mănescu; 26 aprilie – convorbiri cu Bârlădeanu; 27 aprilie – primire la Maurer; 28 aprilie – discuții cu Ceaușescu.

⁴⁸ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Entretien du 27 avril 1966.

în care ajutorul furnizat de chinezi era neglijabil pe lângă cel expediat de URSS. Maurer îl corectează exprimându-și convingerea că R.P. Chineză nu dorește prelungirea cu orice preț a războiului. Oricum ambii interlocutori sunt de acord că primirea Chinei în ONU, care ar ieși astfel din izolare, ar fi benefică pentru soluționarea pașnică a conflictului. La finalul discuției a fost pe scurt evocată securitatea europeană și chestiunea blocurilor militare, subiect arzător pentru București, unde urma să aibă loc reuniunea comitetului politic consultativ al OTV în iulie. La menționarea de către ministrul francez a retragerii Franței din organisme integrate ale NATO, Maurer constată că „votre décision nous donne une raison supplémentaire de nous affirmer dans nos rapports avec les autres pays du camp socialiste et de souligner notre attachement à la conclusion d'arrangements internationaux et notre opposition à la constitution ou au maintien des blocs”⁴⁹.

Convorbirea pe care o are Couve de Murville, la 28 aprilie, cu Ceaușescu, la care a asistat și Maurer, a fost de asemenea consacrată politicii internaționale și din nou războiului din Vietnam. Ceaușescu recunoaște că „nici o divergență nu separă politica românească de politica generalului de Gaulle”. Secretarul general al partidului era îngrijorat de evoluția imprevizibilă a războiului din Vietnam și are aprecieri severe la adresa SUA. Avertizează, probabil cu scopul ca americanii să fie informați, că „o extindere a războiului va antrena inevitabil o creștere a ajutorului acordat de țările socialiste și dacă vreodată China va fi obiectul unei agresiuni, aceste țări vor reacționa imediat”. Ceaușescu cere Franței să se implice în soluționarea pașnică a conflictului, asigurând că, la rândul ei, România va face demersuri în acest sens cu ocazia vizitei pe care o va face Ciu En Lai, care este așteptat în țară în mai, și a vizitei pe care o va face o delegație românească la Hanoi. Sunt abordate și problemele europene, în primul rând cea germană, context în care Ceaușescu salută politica Franței față de NATO și se pronunță pentru dizolvarea blocurilor militare⁵⁰. De fapt insistența românească asupra războiului din Vietnam și soluționarea sa pașnică avea explicații care țineau chiar de noul curs politic de la București. Prelungirea conflictului și extinderea sa duceau în mod necesar la reafirmarea solidarității statelor comuniste, desigur sub egida URSS, care putea pretinde României să-și asume responsabilități mult mai mari în cadrul Organizației Tratatului de la Varșovia și să se plieze mecanic la exigențele politicii externe sovietice. Or tocmai această situație, care anula autonomia românească, trebuia preîntâmpinată prin eforturi diplomatice susținute în vederea degajării unor soluții pașnice.

Tonul cordial al discuțiilor, absența de pe agenda convorbirilor a unor probleme litigioase, micile nuanțe care diferențiază în anumite probleme internaționale poziția celor două țări, conduc spre un bilanț pozitiv al vizitei lui Couve de Murville în România. Diplomații francezi recunoșteau totuși că există și eșecuri, în special în domeniul relațiilor bilaterale. România era mult mai refractară decât alte state comuniste est-europene la acțiunea culturală franceză deoarece „les risques que pourrait comporter pour le régime, encore très autoritaire, un retour trop brusqué de

⁴⁹ Ibidem, Entretien de M. Couve de Murville avec M. Ion Gheorghe Maurer, le 27 avril 1966.

⁵⁰ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Compte-rendu de l'entretien de M. Couve de Murville avec le Secrétaire Général du Parti Communiste Roumain, M. Ceaușescu, le 28 avril 1966.

la culture et des idées occidentales, françaises en particulier, dans un milieu intellectuel qui ne demande qu'à les recevoir, marquent les limites que le gouvernement roumain entend assigner au développement de nos rapports dans ce domaine". Regimul de la București apreciază politica generalului de Gaulle față de NATO și în favoarea destinderii europene, pe care o consideră ca o sursă de inspirație pentru propriile opțiuni politice (Maurer își anunțase interlocutorul francez că vor avea loc discuții vii cu prilejul reuniunii OTV de la București). Impresia diplomaților francezi era că dintre puterile occidentale România dorea să întrețină relațiile cele mai strânse cu Franța, privilegiind domeniile economic, științific și tehnic. „Il est clair – stableau diplomatii francezi – que ce sont là les bases sur lesquelles doit s'appuyer notre action, qui sans critiquer les régimes (era vorba de regimurile de la București și Sofia – *n.O.B.*) ni leurs liens avec la Russie, vise au retour d'une certaine présence française dans l'Europe danubienne et balkanique”⁵¹. Indirect, este o mărturisire a absenței, în acest stadiu, a unor obiective clare ale politicii franceze în Europa de Est.

Relațiile economice franco-române înainte de vizita generalului De Gaulle în România. Orientarea spre Occident a României a fost impusă de imperativele economice ale regimului de la București, presat să aibă acces la tehnologie performantă și la credite. Desigur relațiile economice au un impact direct asupra relațiilor politice, putând determina anumite atitudini și concesi. România comunistă era extrem de interesată în cooperarea economică franco-română în sine, în vreme ce Franța dădea, în această problemă, prioritate calculelor politice.

Fapt este că schimburile comerciale franco-române s-au dezvoltat pe baza unei politici concesive acceptată de partea franceză. La începutul anilor 1960, 60-70% din exporturile României în Franța erau reprezentate de produse petroliere, în condițiile în care aceasta din urmă s-ar fi putut debarasa de ele. Totuși și în cazul francez există calcule pragmatice, sporirea exporturilor românești în Franța oferind posibilitatea regimului de la București să-și achite importurile franceze. Oricum, în această perioadă schimburile comerciale sunt modeste. În 1962 Franța absorbea 3,4% din totalul exporturilor românești, dar care nu reprezentau decât 0,3% din importul total al acesteia. Tot în 1962 Franța a fost al 9-lea furnizor al României, cu 2,2% din importurile românești dar care nu reprezentau decât 0,3% din exporturile franceze⁵². Tendința era însă de creștere a comenzilor pentru echipamente industriale, care trebuiau să susțină efortul de industrializare întreprins de București. În anii 1960-1962 autoritățile române au făcut comenzi destul de numeroase, cea mai importantă fiind instalarea de către grupul Schneider-Delattre et Frouard a unui laminor la combinatul siderurgic de la Galați⁵³. Partea echipamentelor industriale în exportul francez în România avea de altfel tendința

⁵¹ AMAEF, série Europe 1966-1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Télégramme, Paris, le 17 mai 1966.

⁵² Partea țărilor din Est în comerțul Franței a evoluat de la 2% în 1964, la 4% în 1966 și 5% în 1968; Maurice Vaisse, *op. cit.*, p. 451.

⁵³ AMAEF, série Europe 1961-1965, sous-série Roumanie, carton 1839, Note pour le ministre (relations commerciales et financières franco-roumaines), Paris, le 23 octobre 1963.

de creștere, în anii 1964–1965 ele ocupând 56% din acesta⁵⁴. Deși prin acordul comercial din 8 februarie 1965 Franța a consimțit să acorde credite pe termene putând ajunge la 10 ani, ambasadorul francez la București avertiza Parisul că, datorită comenzilor masive contractate de România, acesta ar putea să intre în criză de plăți, moment în care, „répondant à des préoccupations politiques”, guvernul francez va trebui să găsească soluții care sunt echivalente cu sacrificii⁵⁵.

Pentru guvernul francez rațiunile politice erau mai importante decât profiturile pe care Franța le-ar fi putut obține din afacerile sale cu regimul de la București. 1966 este anul celui mai important contract din relațiile economice franco-române, instalarea de către regia Renault a unei uzine de automobile la Pitești, în valoare de 350 milioane de franci. Cum tratativele cu regia trenau, guvernul francez își manifesta disponibilitatea de a interveni în favoarea părții române⁵⁶. Contribuția franceză la industrializarea României se concentrase până acum în industria siderurgică prin participarea consorțiului franco-britanic pentru construirea unui laminor la Galați, în industria aluminiului prin implicarea societății Pechiney, după 1962, în construcția unei uzine la Slatina și în industria construcțiilor de automobile prin implicarea regiei Renault în construirea unei uzine la Pitești, care va lansa primele autoturisme în 1968. Dar implicarea Franței în industrializarea României era mult mai diversă: în industria electrică și electrotehnică⁵⁷, în producția de energie electrică, în echiparea radiodifuziunii, în industria chimică⁵⁸. Un pas important în cooperarea economică franco-română a fost făcut la 2 februarie 1967, când a fost încheiat un acord care prevedea cooperarea în producție și comerț. Ca o consecință, la Paris a fost creată o societate mixtă, DECOFRA, care urma să comercializeze produsele chimice românești.

În urma comenzilor masive făcute de partea română industriei franceze, Franța devenise al treilea furnizor din rândul puterilor occidentale și al patrulea partener comercial al României. Frenezia cu care autoritățile de la București lansau comenzi industriei franceze a dus la dezechilibrarea soldului comercial dintre cele două țări. Constant deficitar pentru România după 1964, în 1967 deficitul comercial se ridica la 210 milioane franci. Soluția era sporirea exporturilor românești și ca atare la începutul anului 1968 Franța acceptase creșterea contingentelor importurilor sale din România cu 20%. Dar exporturile românești în

⁵⁴ În 1965 a fost comandată unui consorțiu franco-german o centrală termică ce urma să se instaleze la Craiova, în valoare de 208 milioane de franci, cea mai valoroasă comandă de până atunci.

⁵⁵ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2539, Jean-Louis Pons à Couve de Murville, Bucarest, le 14 mars 1966.

⁵⁶ Directorul general politic al ministerului de externe francez, Jacques de Beaumarchais, declara lui Victor Dimitriu că oficialitățile franceze urmăresc cu interes posibilitatea finalizării afacerii și „guvernul francez roagă să fie sesizat în cazul în care societatea Renault nu oferă condiții comerciale avantajoase, în așa fel încât, prin intermediul autorităților guvernamentale, să se poată aduce, din timp, rectificările necesare”, AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. II, aprilie–iunie 1966, f. 398; Victor Dimitriu către MAE, Paris, 29 iunie 1966.

⁵⁷ În 1967 societatea Thompson-Houston a fost însărcinată cu construirea unei fabrici de frigider la Găești.

⁵⁸ În special în echiparea combinatelor chimice de la Craiova și Turmu Măgurele.

Franța continuau să fie dominate de produse petroliere (60%), lemn și derivatele sale (15%) și produse agro-alimentare (10%). La rândul său, exportul francez în România era dominat de echipamente industriale (65%), produse siderurgice (13%) și produse chimice (8%)⁵⁹. Pe lângă comenzile ferme lansate de partea română se aflau în diverse faze de prospectare și negociere cooperări în domeniul informatic⁶⁰, în domeniul televiziunii⁶¹, în domeniul aeronautic⁶² și în cel nuclear.

În domeniul nuclear relațiile franco-române datau din 1964, când s-au stabilit contacte între Comitetul de stat pentru energie nucleară și Comisariatul pentru energie atomică. La 13 decembrie 1966 s-a semnat chiar un acord între cele două instituții⁶³ și diverși reprezentanți ai regimului de la București tatonau terenul în vederea unei cooperări comerciale. Oricum, autoritățile de la București optaseră pentru o soluție care avea în vedere folosirea uraniului natural și nu a uraniului îmbogățit, care ar fi creat o dependență a României față de URSS. La 25 martie 1968 Emil Drăgănescu, ministrul industriei electrice, vine la Paris pentru a discuta această problemă. Pentru a răspunde apelului românesc în vederea construirii unei centrale nucleare se constituise un consorțiu franco-germano-suedez care a depus o ofertă preliminară asupra căreia regimul de la București urma să se pronunțe. Pe lângă unele dificultăți de ordin tehnic și financiar, existau probleme politice care făceau chestiunea delicată: „L'Union Soviétique ne verra vraisemblablement pas d'un très bon œil la pénétration occidentale dans le secteur nucléaire et la présence allemande renforceraient certainement ses réticences... Du côté occidental, la vente d'une centrale impliqueraient l'approbation de la transaction par la procédure COCOM. Ceci ne devrait pas faire trop de difficultés... En effet une exportation de centrale à eau lourde, bonne productrice de plutonium, pose le problème du contrôle. Lors des divers contacts qu'ils ont eus avec les Américains ou avec le C.E.A. (Comisariatul pentru Energie Atomică), les Roumains avaient admis la nécessité de soumettre leurs installations aux garanties de l'A.I.E.A. (Agenția Internațională pentru Energia Atomică)”⁶⁴.

⁵⁹ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2541, Part française dans l'industrialisation de la Roumanie, avril 1968; ibidem, carton 2540, Note (Relations économiques franco-roumaines), Paris, le 1er avril 1968.

⁶⁰ Domeniul informatic a devenit obiect de cooperare prin acordul semnat la Paris la 2 februarie 1967 de către Charles de Chambrun și Gheorghe Cioară. La 4 decembrie 1968 se va semna un acord consacrat exclusiv domeniului informatic.

⁶¹ Inițial România s-a arătat favorabilă sistemului francez de televiziune în culori SECAM. URSS și restul blocului sovietic optaseră pentru acest sistem, iar sovieticii ar fi făcut presiuni asupra românilor pentru a opta pentru același sistem, presiuni care ar fi indispus Bucureștii. În 1967 în România a avut loc o demonstrație reușită a sistemului vest-german PAL. Ca atare, românii anunțau partenerii francezi în iunie 1969 că vor analiza cele două sisteme concurente. Procesul de decizie a fost laborios, România a optat în cele din urmă pentru sistemul PAL, televiziunea în culori fiind lansată abia în 1983.

⁶² Problema cooperării în domeniul aeronautic și în special în cel al aviației militare, Ovidiu Bozgan, *Din istoria unui miraj politico-militar: Mirage*, în „Dosarele Istoriei”, an VII (2002), nr. 5, p. 54-58.

⁶³ În 1965 se încheiase un acord nuclear franco-sovietic în domeniul civil.

⁶⁴ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Note pour le ministre (Projets nucléaires de la Roumanie), Paris, le 21 mars 1968 (în cadrul ministerului de externe francez funcționa un serviciu al afacerilor atomice); ibidem, carton 2529, Note (Relations franco-roumaines dans le domaine de l'énergie nucléaire), Paris, le 7 mai 1968. Perspectivele cooperării în acest domeniu erau foarte interesante pentru partea franceză care totuși nu era dispusă să acorde un credit guvernamental. Paralel cu negocierile cu partenerii francezi autoritățile de la București duceau tratative cu un grup canadian care va avea în cele din urmă câștig de cauză.

Din acest tablou al raporturilor economice franco-române rezultă, chiar și în condițiile în care unele proiecte nu s-au realizat dar intențiile inițiale sunt revelatoare, că regimul de la București dorea schimburi intense și o cooperare susținută, care în condițiile unei politici de credit mai flexibile a guvernului de la Paris ar fi transformat Franța în cel puțin al doilea partener economic al României după URSS (prin livrările sale de materii prime și energie, de fapt, primul Uniunii Sovietice nu putea fi amenințat).

Vizita generalului Charles de Gaulle în România. Cu tot cursul ascendent al relațiilor franco-române, De Gaulle, după obligatoria sa vizită în URSS, va vizita în 1967 Polonia, urmând ca după aceea să vină în România. Trecutul comun major, tradițiile culturale importante, existența unei emigrații poloneze în Franța încă de la începutul secolului al XIX-lea mențineau Polonia în preferințele opiniei publice și a politicianilor din Hexagon⁶⁵. Vizita lui De Gaulle în Polonia are loc între 6-12 septembrie și a cuprins principalele orașe poloneze: Varșovia, Cracovia, Gdansk, Katowice. Simbolic, președintele francez a omagiat suferința umană la Auschwitz⁶⁶. Discursurile ținute de De Gaulle pe parcursul acestei vizite reflectau „l'appel à suivre la politique d'indépendance de la France et à prendre ses distances par rapport à Moscou”⁶⁷. Interlocutorii săi polonezi însă l-au dezamăgit pe general, mai ales în cursul întrevederii cu Wladisław Gomułka din 11 iulie 1967, care a declarat solemn că baza politicii externe poloneze este reprezentată de OTV și alianța cu URSS. În aceste condiții, se poate susține că importanța voiajului lui De Gaulle în Polonia, pentru politica sa europeană, a fost nulă⁶⁸.

Președintele Franței a fost invitat în România în mai multe rânduri, în 1964 de către Maurer, în timpul vizitei lui Couve de Murville, cu ocazia deplasării miniștrilor români sau francezi. Diplomațiile țărilor din Est se angajaseră într-o adevărată competiție pentru a-l convinge pe De Gaulle să vină în această zonă. La începutul anului 1967 președintele Cehoslovaciei, Antonin Novotny, adresase o invitație oficială lui De Gaulle. Or ministrul de externe român, Corneliu Mănescu,

⁶⁵ Erau vehiculate și alte rațiuni ale priorității acordate Poloniei. Comentând apropiata vizită a ministrului de externe polonez Adam Rapacki în Franța, ambasadorul român Victor Dimitriu transmitea următoarele: „în ultima vreme diplomați ai ambasadei poloneze difuzează știri că vizita lui Rapacki va face ca Franța să acorde prioritate relațiilor cu Polonia în detrimentul relațiilor cu România. Explicația acestei preferințe va fi aceea că Polonia are o politică fidelă, de strânsă alianță cu URSS și guvernul francez va prefera o asemenea țară, decât una care are o politică prea independentă față de URSS. Actualele relații strânse franco-sovietice ar necesita o atitudine de menajare a susceptibilităților sovietice. Aceasta va fi logica expunerii lui Rapacki atunci când va veni la Paris și pe aceasta se va baza propunerea ca De Gaulle să vină în acest an în Polonia, fără să se mai prelungească vizita și în alte țări europene”; AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. I, ianuarie-aprilie 1967, f. 51, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 15 ianuarie 1967.

⁶⁶ Guvernul polonez a insistat ca generalul să nu-l întâlnească pe cardinalul Wyszyński, primul Poloniei, principalul oponent al regimului de la Varșovia, lucru acceptat de partea franceză.

⁶⁷ Maurice Vaisse, *op. cit.*, p. 439.

⁶⁸ Explicația eșecului vizitei lui De Gaulle în Polonia rezidă în relațiile tensionate polono-vest-germane. Franța a manifestat în mai multe rânduri acordul ei pentru linia Oder-Neisse, a pledat pentru ameliorarea relațiilor dintre Polonia și RFG, dar a refuzat să recunoască RDG.

aprecia că România are drept de anterioritate față de Cehoslovacia⁶⁹. La rândul său, ambasadorul Bulgariei primise instrucțiuni de la guvernul său pentru a depune „toate eforturile pentru ca invitația adresată lui De Gaulle de a vizita țara sa să aibă loc numaidecât în cursul anului viitor... fie în continuarea vizitei acestuia în România, fie în continuarea vizitei în Iugoslavia”⁷⁰.

La 2 martie 1967, în cursul audienței acordate lui Victor Dimitriu, De Gaulle își exprimă dorința de a veni în România la începutul toamnei⁷¹. Mai târziu s-a decis ca vizita în România să înceapă la 5 octombrie 1967. Dar criza din Orientul Mijlociu, declanșată de războiului de 6 zile, a perturbat agenda generalului. Astfel vizita în Polonia, prevăzută pentru începutul lunii iunie, a fost amân timer pentru 6 septembrie, iar vizita în România a fost reportată pentru primăvara viitoare⁷². Fixarea definitivă a datei vizitei în România a fost rapid făcută în toamna anului 1967. La 31 octombrie 1967 Dimitriu transmitea la București că partea franceză propune intervalul 14-18 mai 1968, iar același arăta la 7 noiembrie ministerului de externe francez că guvernul român își dăduse acordul. Încurajator pentru regimul de la București era faptul că nu mai era nimic prevăzut pentru De Gaulle în Europa de Est în cursul anului 1968.

Este extrem de util, pentru a vedea adevăratele motivații ale politicii franceze în Est, care era reprezentarea franceză despre natura regimului, despre politica sa externă și despre dosarul relațiilor bilaterale. Desigur prima sursă pentru documentarea primei probleme era ambasada Franței la București, dar la analizele făcute de aceasta se adăugau judecățile influente din presa franceză sau impresiile recoltate pe teren de diferitele delegații și personalități franceze aflate în vizită în

⁶⁹ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2539, Jean-Louis Pons à Couve de Murville, Bucarest, le 14 janvier 1967. În toamna anului 1967 primul ministru al Cehoslovaciei Jozef Lenart a venit în Franța, dar vizita sa a produs impresii dezamăgitoare. Discutând acest eveniment cu Maurice Couve de Murville, Dimitriu transmitea la București: „În discuția politică de fond, Lenart s-a comportat printr-un conformism total. Couve de Murville a adăugat că pentru cercurile oficiale franceze acest fapt a apărut cu atât mai de neînțeles cu cât după știrile sale, în Cehoslovacia există astăzi importante frământări și curente în opinia publică care cer o adaptare rapidă la evoluția actuală a politicii europene”; AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. IV, octombrie 1967, f. 205, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 29 octombrie 1967. Cu toate acestea De Gaulle se angajase în fața premierului cehoslovac că va vizita țara sa după vizita din România. În fond, evoluțiile din Cehoslovacia, schimbarea echipei conducătoare, liberalizarea progresivă a societății au determinat Franța să manifeste multă prudență față de această țară pentru a nu-i provoca pe sovietici.

⁷⁰ Ibidem, f. 42-43, Victor Dimitriu către MAE, Paris, 9 octombrie 1967.

⁷¹ Stabilirea relațiilor diplomatice dintre România și RFG la 31 ianuarie 1967 l-ar fi convins de De Gaulle să întreprindă o vizită la București pentru a contracara influența germană. Cel puțin aceasta este opinia lui Thomas Schreiber, *op. cit.*, p. 110.

⁷² AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2541, Le Ministère des Affaires Etrangères à L'Ambassade de France à Bucarest, Paris, le 10 juillet 1967. Ambasadorul francez la București, făcea o analiză a impactului amânării vizitei în România care privează această țară „d'un des principaux ressorts de sa politique étrangère en 1967”. România părea tot mai mult izolată. mai ales după amân timer surprinzătoare a vizitei lui Ceaușescu în Iugoslavia, pusă pe seama răcirii relațiilor bilaterale în urma pozițiilor divergente adoptate de cele două state în conflictul arabo-israelian. Ca atare, România caută cu obstinație compensarea poziției sale internaționale prin intensificarea contactelor cu Occidentul, de unde și insistența părții române ca Willy Brandt să-și devanseze vizita în România. În orice caz, amân timer vizitei lui De Gaulle „este o profundă decepție pentru politica românească în contextul actual”; AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2530, Télégramme Jean-Louis Pons au Ministère des Affaires Etrangères, Bucarest, le 19 juillet 1967.

România. La 24 martie 1967 ambasadorul francez la București considera fără rezerve că „liberalismul românesc nu este decât un articol pentru export”. Alegația era demonstrată de analiza vieții culturale, de reacțiile puritane la unele expresii artistice nonconformiste sau care erau judecate de criticii regimului ca atare, de accentuarea supravegherii exercitate de Securitate asupra cetățenilor străini și români, de neîncrederea care domnește între românii înșiși care se datorează „omniprezenței poliției”⁷³. După mai bine de un an, același ambasador revine cu o analiză mai sistematică asupra „liberalismului” regimului de la București. De la bun început diplomatul realizează contradicția dintre „o politică externă relativ independentă față de Moscova” și menținerea simultan în politica internă a unei „încruntate ortodoxii marxist-leniniste”. Evoluțiile din Cehoslovacia permit cu mai multă acribie aprecierea amplorii liberalizării din România, proclamată intens de propaganda regimului. Partidul Comunist Român conduce fără rival societatea românească, prin dispariția tuturor partidelor, în prezența unui parlament, Marea Adunare Națională, care se distinge doar prin servilism. Bisericile nu constituie un potențial pol de opoziție în condițiile în care „l'orthodoxie roumaine n'a ni le goût ni les moyens de faire front à l'imitation des églises catholiques polonaise, tchécoslovaque ou hongroise” iar „l'église catholique de Roumanie ... a le désavantage de se présenter surtout comme l'église des minoritaires hongrois”. Intelectualitatea românească, departe de dinamismul intelectualilor polonezi sau cehoslovaci și de diversitatea experimentelor artistice din Polonia și Cehoslovacia, oferă un peisaj dezolant, care nu poate rezerva nici o surpriză puterii de la București. Drepturile și libertățile civile, deși formal prevăzute, nu au nici o relevanță pentru societate. Drepturile minoritarilor, în particular cele ale maghiarilor, deși teoretic existente, au fost diminuate de politica regimului recent, prin reforma administrativ teritorială, care a pus capăt Regiunii Mureș Autonomă Maghiară. Un aspect pozitiv îl prezintă reabilitările din primăvara anului 1968, dar care se limitează doar la militanții partidului: „Patrascanu est un Slansky, pas un Masaryk. La réhabilitation d'un Maniu n'est pas pour demain”. Comentând reabilitările și înlăturarea lui Alexandru Drăghici din instanțele puterii, Pons concluzionează: „Episode de la lutte pour le pouvoir ou étape décisive vers la réalisation du régime? Force est de constater, en l'état actuel des éléments d'appréciation, qu'il s'agit d'un pari sur l'avenir. A chacun de le tenir dans un sens ou dans l'autre... Pour ma part je ne m'y risquerai pas”⁷⁴.

Într-o solidă democrație cum este cea franceză, presa poate influența demersurile politice sau poate să-i confirme opțiunile. Este cazul lui Hubert Beuve-Méry, directorul influentului ziar „Le Monde”, care face o vizită în România între 10-17 aprilie 1968 (mai fusese în România în 1939). Abili în manipularea vizitatorilor străini printr-un turism dirijat care înfățișa falsificat realitatea, liderii de la București i-au produs acestuia impresii favorabile, transformându-l într-un susținător de talie al regimului. Beuve-Méry respinge un articol despre România al unui anume Pierre

⁷³ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2521, Jean Louis Pons à Maurice Couve de Murville.

⁷⁴ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2533, Jean-Louis Pons à Maurice Couve de Murville.

Tilleman-Prunkul, fără discuție critic la adresa regimului lui Ceaușescu, afirmând că „tout en me gardant bien de préjuger de l'avenir et en admettant comme vous qu'il est beaucoup trop tôt pour tresser des couronnes aux dirigeants actuels, j'ai tendance à croire que le développement des relations franco-roumaines et le voyage du Général devraient aussi jouer dans le bon sens et que mieux vaut, tout au moins pour l'instant, *ne pas mettre trop violemment l'accent sur des critiques si justifiées soient-elles* (sublinierea noastră – O.B.)”⁷⁵. Informațiile furnizate de ambasadă și alte influențe se regăsesc în nota elaborată de subdirecția Europa Orientală, care pregătea documentar vizita lui De Gaulle în România. Politica Bucureștilor de desatelizare a dus la naționalizarea politicii interne, care a permis liderilor „de rendre plus supportable à la population un système intérieur dont ils n'ont en revanche guère assoupli la rigueur”. Partidul deține monopolul absolut al puterii și înlăturarea unor personalități legate de anii stalinismului reprezintă etape ale cuceririi totale a puterii de către Ceaușescu. Înlăturarea membrilor vechii gărzi, reabilitările și criticile adresate predecesorului său demonstrează că Nicolae Ceaușescu caută „à se faire la réputation de l'unique et authentique champion du nationalisme roumain”. Reorganizările care au avut loc recent arată revenirea militanților partidului la toate nivelele administrației și economiei și nu este deloc de natură să favorizeze „democratizarea”. Unele măsuri luate în ultimii ani în sensul relaxării nu rezultă din inițiativa vreunei grupări liberale din partid sau datorită presiunilor populației sau intelectualilor extrem de docili, puterea continuând să controleze etapele unei „simple destinderei” a cărei lentoare este compensată de exaltarea naționalismului destinat să-i „asigure indispensabilul sprijin popular”. „Destalinizarea” tardivă la care s-a datat grupul lui Ceaușescu nu este ilustrarea vreunei tendințe liberale. Este așadar o luptă pentru putere, dar în același timp este modalitatea de a pretinde că regimul de la București nu se situează în afara aspirațiilor din Europa de Est și astfel poate contracara reproșul că rămâne atașat stalinismului. Dar „en décidant brusquement de déstaliniser l'appareil du parti pour assurer son pouvoir et sauver sa politique, M.Ceaușescu a donc pris le risque d'entamer un processus de remise en question qui pourrait servir de précédent à d'autres contestations (sărmană iluzie – n.O.B.)”. În concluzie, „la politique d'indépendance vis-à-vis de l'URSS, les succès remportés par l'économie nationale, le prestige retiré d'un rapprochement avec l'Occident et l'exaltation patriotique à laquelle se livre le pouvoir, ont incontestablement apporté aux populations des satisfactions d'amour-propre et de fierté. En retour, le peuple roumain apporte à la politique de ses dirigeants une adhésion qui, renforçant l'autorité du régime, a rendu possible une certaine détente de l'atmosphère intérieure. Aujourd'hui, c'est pourtant l'impression d'un contrôle vigilant qui domine”⁷⁶.

⁷⁵ Archives de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, fonds Beuve-Mery. boîte 130, Hubert Beuve-Mery à Pierre Tilleman-Prunkul, Paris, le 30 avril 1968.

⁷⁶ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2541, Note (La Roumanie: situation intérieure), Paris, le 24 avril 1968. În general aceleași aprecieri au fost avansate și la reuniunea Comitetului politic NATO din 9 ianuarie 1968 în care a fost evocată situația României. Majoritatea participanților la dezbateri au subliniat existența unui regim evocitar în România și și-au manifestat scepticismul privind evoluția ei spre liberalism. Delegatul american a făcut constatarea, calificată de reprezentantul francez drept naivă, că Ceaușescu se îndreaptă spre o sinteză între marxism și fascism; ibidem, carton 2530, Roger Seydoux à Couve de Murville, Bruxelles, le 10 janvier 1968. Foreign Office consideră evenimentele de politică internă din România ca o destalinizare destinată să consolideze puterea personală a lui Ceaușescu, nicidecum o evoluție spre

Excursul despre politica externă a României reia tezele deja cunoscute despre originile economice ale politicii de desatelizare, care a putut fi afirmată sistematic în contextul conflictului sino-sovietic. Politica României față de blocurile politico-militare este reliefată din simplu motiv că reprezenta un punct de convergență cu ideile franceze despre noua ordine europeană, cu amendamentul că București nu ai imitat gestul spectacular al Franței din martie 1966. Deși nu sunt cunoscute detaliile, se presupune că România s-a opus consolidării OTV și ar fi pledat pentru retragerea trupelor sovietice din Ungaria și Polonia. România este statul care, în raport cu celelalte democrații populare, pledează cel mai insistent pentru relații cu Occidentul, atât pentru a accentua cursul destinderii, condiție a menținerii politicii Bucureștilor, cât și pentru a-și asigura un sprijin internațional. România este interesată de relații majore cu SUA, acest fapt explicând „marea moderație a presei românești față de Washington, inclusiv în ceea ce privește Vietnamul”. Atașat ideii creșterii rolului statelor mici în politica internațională, guvernul de la București acordă o mare importanță ONU. Diplomații francezi se opresc mai mult asupra raporturilor româno-sovietice, care de fapt ar trebui să ofere răspunsul la dilemele privind independența politicii externe românești. Or în cursul anului 1967 au fost evidente tentativele sovietice de a-și reafirma autoritatea asupra Europei de Est, pornind de la obligativitatea țărilor est-europene de a încheia tratate cu RDG (România abținându-se încă) până la conferințele organizate în vederea dezbaterii situației din Orientul Mijlociu sau a tratatului de neproliferare nucleară. Conducerea sovietică a luat inițiativă de la care regimul de la București a fost exclus, cum ar fi reuniunea de la Dresda privind situația Partidului Comunist Cehoslovac. În aceste condiții „on peut s'attendre à ce que les Roumains adoptent dans la période à venir une attitude plus intransigente que jamais vis-à-vis de Moscou”. Pe agenda raporturilor româno-sovietice se afla în acel moment problema reînnoirii tratatului bilateral din 1948 prin negocierea altui text, care ar putea fi semnat înainte de vizita lui De Gaulle și ar putea prilejui vizita lui Brejnev și Kossighin în România, care ar demonstra public limitele independenței românești (tratatul nu a fost semnat decât în 1970). Dar convingerea diplomației franceze că la București se duce o politică independentă (în folosul cui?) este confirmată de fraza finală: „Mais la signature avec les Soviétiques d'un nouveau document ne signifiait nullement l'abandon par les Roumains d'une politique à laquelle est attaché le sort politique de M.Ceausescu et de ses amis”⁷⁷.

Vizita șefului statului francez în România nu putea să se limiteze doar la evocarea politicii internaționale și a depistării punctelor de convergență ale pozițiilor celor două țări, ci trebuia să impulsioneze și relațiile bilaterale. Dacă

„democratizare”, după model cehoslovac; ibidem, Ambassade de France à Londres au Ministère des Affaires Étrangères, Londres, le 16 mai 1968. O depeșă trimisă de Pierre Francfort, referitoare la întâlnirea de la Belgrad dintre conducătorii Iugoslaviei și României, pare să conțină recunoașterea formală a lipsei de intenție a regimului de la București de a angaja societatea pe calea liberalizării: „Les roumains reconnaissent qu'ils ne peuvent suivre la voie de libéralisation de la Tchécoslovaquie qui possède une longue tradition démocratique, sur le plan ni politique ni économique”; ibidem, carton 2533, Pierre Francfort au Ministère des Affaires Étrangères, Belgrade, 31 mai 1968.

⁷⁷ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2530, Note (Politique extérieure de la Roumanie), Paris, le 26 avril 1968.

relațiile economice erau excelente iar cele politice promițătoare, relațiile culturale erau mai curând definite prin lumini și umbre. Opoziția părții române la propunerile franceze de creare a unui centru pedagogic pentru învățarea limbii franceze, detașarea profesorilor francezi în licee și universități din România, în contrapartida celor 9 lectori de română care funcționau în învățământul superior din Franța, rămâne vivace, avansându-se mereu pretextul că s-ar putea crea precedente periculoase de care s-ar prevala în primul rând sovieticii. Aceeași obstinație este manifestată de regim și față de problema bibliotecii franceze (în realitate Institutul francez) care devenise un subiect predilect al diplomației de la Paris⁷⁸. În perspectiva avansului irezistibil al limbii engleze în România, se considera că deschiderea unui centru cultural este indispensabilă: „peut-être conviendrait –il, sans attendre davantage la conclusion d'un accord, d'ouvrir tout grand l'immeuble du boulevard Dacia (sediul fostului Institut Francez – *n.O.B.*)”⁷⁹. Iritatea părții franceze față de rezistența autorităților de la București în problema bibliotecii era alimentată și de faptul că alte state comuniste, care nu-și exhibau atât de strident independența, Polonia și Cehoslovacia, acceptaseră deschiderea unor biblioteci franceze⁸⁰. În sinteză, generalul De Gaulle urma să viziteze un stat al cărui regim este mult mai dogmatic din punct de vedere politic decât celelalte state ale blocului sovietic, dar compensat de o politică externă ce poate fi calificată drept relativ independentă, bazată pe principii asemănătoare celor franceze, o țară care întreține intense relații economice cu Franța, dar ale cărei relații culturale cu Parisul sunt marcate de insomniile provocate de posibila pierdere a monopolului ideologic.

Vizita lui De Gaulle în România survine într-o perioadă dramatică pentru regimul gaullist datorită amplelor mișcări contestatate studențești de la Paris și manevrelor opoziției de stânga de a provoca o schimbare politică. Au existat colaboratori ai generalului care s-au pronunțat contra vizitei în România în aceste circumstanțe, dar asigurările date de premierul Georges Pompidou că va dezamorsa criza l-au decis pe De Gaulle să-și respecte angajamentele. Probabil că, în aceste momente critice, de virulentă contestare, generalul dorea să găsească o confirmare a politicii sale într-o țară estică, tradițional francofilă, unde nu putea beneficia decât de o primire triumfală.

⁷⁸ Ovidiu Bozgan, *Biblioteca Franceză din București: preliminarii diplomatice, creare, primii ani de funcționare*, în vol. *Istorie și ideologie. Omagiu profesorului Stelian Brezeanu*, București, 2002, p. 277-295.

⁷⁹ AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Note pour le secrétaire général (Relations culturelles franco-roumaines), Paris, le 10 avril 1968. Dacă în această notă se propunea politica faptului împlinit, propunere care nu a fost reținută, într-o altă notă din 29 februarie 1968 despre relațiile culturale franco-române se manifesta mai multă înțelegere pentru tezele regimului de la București: „Si nos relations culturelles, régies par l'accord du 11 janvier 1965, sont dans l'ensemble bonnes, nous devons, sur certains points, faire preuve de prudence et tenir compte de la réticence visible des autorités roumaines à relâcher leur tutelle idéologique étroite sur tous les milieux intellectuels (lesquels, en dépit du conformisme qu'ils n'ont jamais cessé d'afficher, paraissent encore au parti trop perméables aux influences bourgeoises et occidentales)”.

⁸⁰ În aprilie 1967 s-a deschis biblioteca Institutului francez de la Praga, este adevărat, evenimentul fiind întâmpinat cu discreție de partea cehoslovacă; Antoine Mares, *op. cit.*, p. 255.

Charles de Gaulle sosește în România la 14 mai 1968 și are o primă convorbire cu liderul regimului de la București, Ceaușescu⁸¹. În ziua următoare discuțiile dintre cei doi lideri se concentrează exclusiv pe problemele cooperării economice⁸². În preambul De Gaulle repetă tezele sale fundamentale privind valoarea națiunii în epoca actuală și libertatea pe care fiecare națiune o are pentru a decide asupra politicii economice și culturale, dezvoltarea cooperării și apropierea dintre popoare. Recunoaște că „il est certain encore une fois qu'il existe des conditions particulières entre la Roumanie et la France qui empêchent dans une certaine mesure que cette coopération soit totale ou très étendue”. Ceaușescu își asigură oaspetele că nu există obstacole în cooperarea culturală, tehnică și științifică și dorește ca Franța să devină primul partener occidental al României. Este adevărat că există unele dificultăți în schimburile comerciale, fie datorită lipsei de competitivitate a produselor românești, fie din cauza prețurilor mari ale produselor franceze. Domeniile în care România este interesată în cooperarea cu Franța, după secretarul general al partidului, sunt electronica, informatica și energia nucleară. Ceaușescu propune înființarea unei comisii mixte guvernamentale care să organizeze cooperarea științifică și tehnică (după modelul celei create după vizita lui De Gaulle în URSS în 1966), creșterea numărului de studenți și cercetători trimiși la specializări în Franța, mereu în domeniile științific și tehnic, intensificarea cooperării dintre institutele celor țări. Răspunzând aluziilor generalului privind crearea unui centru francez de documentare științifică și tehnică⁸³, Ceaușescu se arată de acord cu acesta și adaugă, semnificativ, că problema Bibliotecii franceze este pe cale de a se rezolva (centrul nu s-a mai creat iar problema bibliotecii s-a reglat abia în 1969). Depășind cadrul relațiilor bilaterale, Ceaușescu solicită sprijinul Franței în obținerea de facilități pentru exportul românesc în Piața Comună (în 1967 se inaugurasă politica agricolă comună) și în cererea României de aderare la GATT și BIRD. De Gaulle este de acord ca Franța să sprijine revendicările românești pe lângă organismele internaționale și europene și să liberalizeze anumite produse care interesau exportul românesc (Franța practica în schimburile comerciale contingentarea), încurajează cooperarea nucleară dintre cele două state, dar se interoghează asupra intențiilor românești în cooperarea informatică. În cursul convorbirii Ceaușescu lansează

⁸¹ În cercetările întreprinse în arhivele diplomatice franceze nu am găsit o serie de piese relative la voiajul generalului în România. Există puține informații privind ecol acestei vizite în alte state, fie din Est fie din Vest. Spre comparație, despre vizita lui Richard Nixon în România din 2-3 august 1969 am găsit un mare număr de depeșे diplomatice despre receptarea acestei vizite în alte capitale europene. De asemenea, nu am găsit darea de seamă privind convorbirea De Gaulle – Ceaușescu din 14 mai, consacrată problemelor internaționale și poziției celor două țări. Figurează darea de seamă privind întâlnirea din 15 mai, în 2 variante, cu deosebiri între ele (într-una, o intervenție consistentă a lui Couve de Murville este atribuită lui De Gaulle). Cu toate aceste lacune, credem că se poate reconstitui conținutul discuțiilor dintre Charles de Gaulle și Nicolae Ceaușescu. Vizita lui De Gaulle în România este tratată pe baza reconstituirii realizate de Sanda Stolojan, traducătoare generalului, în Thierry Wolton, *La France sous influence. Paris-Moscou: 30 ans de relations secrètes*, Paris, 1997, p. 443-446.

⁸² AMAEF, série Europe 1966–1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Entretien franco-roumain du 15 mai 1968.

⁸³ În 1968 la Sofia se inaugurează un astfel de centru.

ideea cooperării în domeniul aviației militare⁸⁴, în vreme ce De Gaulle se interesează asupra intențiilor românești privitoare la procedeul SECAM⁸⁵.

Ultima convorbire dintre cei doi lideri are loc la 18 mai 1968 și este consacrată problemelor internaționale. Generalul De Gaulle apreciază sinceritatea care a caracterizat discuțiile dintre cele două părți și este impresionat de evoluția industrializării României. Președintele francez consideră că există un acord asupra cooperării în Europa care nu este o provocare „car chacun de nous a une situation particulière qui tient à son histoire, à la géographie, et à de nombreux autres facteurs”. Pentru a-și liniști interlocutorul, De Gaulle se referă la URSS „à laquelle l'on pense nécessairement lorsque l'on fait de la politique européenne, nous n'avons que de cordiales intentions et nous n'avons avec elle que de bonnes relations”. În privința Americii, liderul francez recunoaște că există o veche prietenie franco-americană, dar că SUA nu sunt un element de unitate europeană. Cu toate acestea Franța înțelege să conserve bune relații cu SUA, în interesul general. De Gaulle își dezvoltă mai mult concepțiile privind rolul Germaniei în noua ordine europeană la care reflecta de un deceniu. Noua ordine europeană nu se poate edifica fără Germania, dar cu realizarea a două condiții: recunoașterea frontierelor de după război și interzicerea accesului ei la arma atomică. Cât privește unitatea germană, „il convient de créer une situation où le peuple allemand trouve un moyen de se retrouver, quels que soient les moyens de ces trouvailles”. Politica franceză a încurajat constant politica germană în Europa de Est, Franța sprijinind stabilirea relațiilor diplomatice dintre România și RFG și pledând în favoarea unor bune raporturi sovieto-vest-germane. Ceaușescu se pronunța în favoarea normalizării relațiilor intereuropene și a securității continentului, subliniind importanța pentru România a relațiilor cu Uniunea Sovietică: „Noi întreținem cu ea relații bune pe care căutăm să le dezvoltăm. Aș adăuga la acest aspect că faptul că avem sisteme sociale similare constituie o bună bază pentru intensificarea acestor relații”. Pentru conducătorul de la București securitatea europeană nu se poate edifica fără participarea URSS și se bucură de bunele relații franco-sovietice, care sunt o garanție a păcii în Europa. România dorește să întrețină relații bune cu SUA, dar împărtășește opinia franceză despre rolul lor în Europa. Spre deosebire de general, Ceaușescu apreciază că cele două state germane vor mai exista pentru o lungă perioadă de timp și, ca urmare, ele trebuie să participe ca atare la procesul securității europene. La final, Ceaușescu, făcându-se avocatul Republicii Populare Chineze, pledează în favoarea admiterii ei la ONU⁸⁶. Atât în convorbirile cu liderul de la București, cât și în discursurile sale publice, De Gaulle expune ideile sale despre aspirațiile națiunilor europene spre independență, respinge divizarea lumii în sfere de influență ale celor două superputeri, condamnă hegemoniile și ideologiile, dar recunoaște alianța României cu URSS. De Gaulle nu critică

⁸⁴ Solicitarea lui Ceaușescu nu este atât de insolită pe cât pare la prima vedere. În cursul vizitei sale în Franța între 1-9 decembrie 1966 premierul sovietic Alexei Kosâghin solicită lui De Gaulle o cooperare sovieto-franceză în domeniul armamentului. De asemenea, sovieticii încercau să convingă guvernul de la Paris să accepte o cooperare în domeniul aeronauticii; Maurice Vaisse, *op. cit.*, p. 432-433.

⁸⁵ Ceaușescu declară că televiziunea în culori va fi introdusă în România în 1970, dar este gata să negocieze asupra procedurii franceze.

⁸⁶ AMAEF, série Europe 1966-1970, sous-série Roumanie, carton 2540, Compte-rendu de l'entretien élargi du samedi 18 mai.

sistemul comunist, pe care dimpotrivă îl consideră util pentru România⁸⁷. Thomas Schreiber, specialist recunoscut al Europei de Est, surprinde sintetic limitele în care s-a situat inițiativa generalului de a vizita România: „Il ressort de ses discours prononcés à Bucarest et en province que la politique de rapprochement avec les états d'Europe Centrale et Orientale et, au premier rang de ceux-ci la Roumanie, traduit sa volonté d'aller au-delà de la division du monde en blocs rivaux, sans pour autant porter atteinte aux bonnes relations entretenues avec l'Union Soviétique. Pas de renversement des alliances, mais seulement la volonté de dépasser la politique des blocs en tenant compte de la situation. Ce qui se traduit ainsi: il faut plaire aux peuples en quête d'indépendance mais sans déplaire aux dirigeants communistes qui préfèrent le statu-quo”⁸⁸. Cu alte cuvinte, „demersul gaullist se caracterizează printr-un amestec de îndrăzneală și prudență”⁸⁹. Telegrama circulară trimisă oficiilor diplomatice franceze⁹⁰, redactată de secretarul general al ministerului de externe francez Hervé Alphand, după ce preciza că „jamais la Roumanie n'avait réservé une telle réception à une personnalité étrangère” estima că s-a degajat o comuniune de vederi în problemele fundamentale ale politicii internaționale. Ambele părți au susținut participarea URSS la construcția europeană iar Ceaușescu „a clairement rappelé l'appartenance de son pays à l'alliance des pays socialistes”. Relațiile bilaterale au avansat semnificativ prin crearea unei comisii mixte guvernamentale care urma să stimuleze cooperarea în domeniile științific și tehnic. Fapt semnificativ, în comunicatul comun sunt menționate centrul de documentare și bibliotecile (regimul insistase pe principiul reciprocității în problema bibliotecii franceze), un proiect care întâmpinase de mai mult timp dificultăți din partea Bucureștilor. Telegrama se încheie optimist cu speranța că „de la multiplication de ces liens, résultera une plus grande ouverture du pays sur le monde extérieur” care deși privită cu prudență „paraît bien accepté par un régime auquel la visite du président de la République française a pu donner un regain de popularité”⁹¹.

Evident, s-ar putea critica pertinenta atribuirii formulei de parteneriat strategic relațiilor franco-române din a doua parte a deceniului șapte. Desigur nu s-a ajuns la inițiative spectaculoase, cum ar fi retragerea României din OTV sau semnarea unui tratat franco-român. Totuși, în favoarea acestei formule pledează atât realitățile cât și intențiile care descriau relațiile dintre Franța și România. În domeniul economic realizările, dar mai cu seamă proiectele, erau cele mai revelatoare. Pe lângă implicarea majoră a Franței în industrializarea României, văzută la București drept baza independenței țării, existau negocieri în domeniul nuclear și informatic. Deopotrivă economic și militar a fost proiectul avansat de România în domeniul cooperării aeronautice, regimul de la București fiind impresionat

⁸⁷ În audiența acordată de general la 6 mai 1968 ambasadorului român la Paris, Constantin Flitan, De Gaulle dădea asigurări „că este de la sine înțeles că în luările de cuvânt și în convorbiri nu se va amesteca în nici un fel în treburile noastre interne”; AMAER, Telegramme intrate Paris, vol. II, aprilie-mai 1968, f. 193-195, Constantin Flitan către MAE, Paris, 7 mai 1968.

⁸⁸ Thomas Schreiber, *op. cit.*, p. 118.

⁸⁹ Maurice Vaisse, *op. cit.*, p. 442.

⁹⁰ Depeșa a fost trimisă la Roma, Bruxelles, Haga, Viena, New York, Moscova, Budapesta, Belgrad, Praga, Varșovia, Berlin, Bonn, Washington, Londra și Beijing.

⁹¹ AMAEF, série Europe 1966-1970, sous-série Roumanie, carton 2539, Télégramme, Paris, le 27 mai 1968.

de performanța avioanelor Mirage, care au surclasat avioanele sovietice în timpul războiului de 6 zile. Componenta culturală nu era deloc neglijabilă. Pentru moment limba franceză și în general cultura franceză își mențineau supremația în România iar schimburile culturale nu aveau rival. Acest fapt era extrem de apreciat de autoritățile franceze, conștiente că în lume limba franceză ducea o luptă de ariergardă fără nici o șansă de reușită. Politic, relațiile bilaterale prezentau perspective de dezvoltare, pornind de la faptul că Nicolae Ceaușescu părea să fie un partizan al ideilor gaulliste. Franța admisesese principiul consultărilor politice periodice dintre cele două părți, (acceptase deja acest lucru în 1966 pentru relațiile franco-sovietice), o primă ilustrare a acestei practici având loc la 26 - 29 noiembrie 1967, când primul adjunct al ministrului de externe, George Macovescu, avusese un schimb de opinii cu o delegație franceză la București. Franța considera dialogul cu România respectabil și interesant în măsura în care politica externă a acestei țări irita URSS și în care naționalismul românesc părea să detroneze hegemonia ideologiei comuniste, cu scopul de a consolida evoluția spre policentrism în blocul sovietic și spre multipolaritate în relațiile internaționale. De fapt aici se afla unul dintre punctele nevralgice ale concepției lui De Gaulle, neglijarea rolului ideologiei în structurarea și funcționarea blocului sovietic.

Inviaza Cehoslovaciei în 1968, justificată ideologic, a demonstrat brutal existența unui bloc sovietic și a dezavuat politica europeană a lui De Gaulle. Desigur, Franța a condamnat la 21 august 1968 invazia, iar trei zile mai târziu ambasadorul sovietic a fost convocat la ministerul de externe, unde s-a cerut retragerea trupelor sovietice și aliate din Cehoslovacia. Mai mult, în conferința sa de presă din 9 septembrie 1968 De Gaulle condamnă viguros totalitarismul și consideră că nici o ideologie nu va putea anihila sentimentul național și nu va putea perpetua divizarea Europei. Cu toate acestea, politica lui De Gaulle a suferit un eșec răsunător, dar la Paris acest eșec nu a fost recunoscut. Intervenția în Cehoslovacia a fost considerată un incident în limitele blocului sovietic iar opțiunea către destindere nu trebuia abandonată, pentru că URSS ar fi acceptat în cele din urmă regulile acesteia⁹².

Politica estică a lui De Gaulle, componentă a politicii sale europene, nu a putut evita negocierile sovieto-americane care consacrau o recunoaștere formală a blocurilor. Or preeminența dialogului americano-sovietic, bagatelizând libertatea de manevră a Europei, convingerea Franței că raporturile cu URSS trebuiau intensificate pentru a mai salva ceva din concepțiile gaulliste nu puteau favoriza dezvoltarea parteneriatului franco-român, pe care chiar și regimul de la București l-a privit cu suspiciunea dictaturii ideologizate față de o societate democratică.

⁹² Maurice Vaisse, *op. cit.*, p. 447-448. Mult mai sever este Antoine Mares când comentează reacția Franței la invazia și ocuparea Cehoslovaciei: „Les Français pensent à l'après-De Gaulle et à exporter les Renault, les Caravelles et le procédé SECAM”, *op. cit.*, p. 262.

FRANCE – ROMANIA, 1964–1968 : TOWARDS A STRATEGIC PARTNERSHIP?

Abstract

Based on diplomatic archive research in Bucharest, and most of all in Paris, an analysis is made of French-Romanian relations between Premier Ion Gheorghe Maurer's visit of to France in July-August 1964 and President Charles de Gaulle's visit to Romania in May 1968. The 1964 visit was made at the initiative of the communist regime in Bucharest, engaged at the time in an argument with the USSR, and seeking to strengthen its position by gaining acceptance as an interlocutor for the West. France was far from a random choice in Romania's prudent approach. In agreement with de Gaulle's principles, France was leading a policy aiming to play down the solidarity and alliances characteristic of the Cold War, bring about the establishment of a new European Order, and resume her position among the great powers. Owing to her international policy, France had considerably improved her relations with the USSR, which she considered her main partner in the project of building a Europeans' Europe. Under these circumstances, the USSR could not raise serious objections to the initiative of Romania, a country on the verge of breaking off from the Soviet Bloc, to establish meaningful relations with France.

This first high-level French-Romanian contact had major consequences on bilateral relations. Firstly, France became an important economic partner of Romania. Cultural relations also took an ascendant trend, although the Romanian party was trying to check off the French cultural projects in Romania, in the name of ideological monopoly. As a consequence, the issue of the French Institute, shut down after denunciation of the French-Romanian cultural convention by the government in Bucharest in 1948, was only solved in 1969, after long efforts put in by the French Government.

On the political level, the French party accepted periodical consultations with the Romanian Foreign Minister to begin with 1967. Several other directions of cooperation were sketched out in the nuclear, computer software, color television, and even military fields. Thus, Romania probed for a license to manufacture Mirage airplanes but the project fell through, as France was still a member of the Atlantic Alliance. Cooperation in all the above-mentioned fields conveyed the impression that French-Romanian relations had evolved into a strategic partnership. In reality, priorities in French policy and the fact that the two countries belonged to ensembles with radically different economic, political, cultural, and ideological backgrounds did not allow such an evolution.

SECURITATEA ȘI SERVICIILE SECRETE SOVIETICE (1965–1989)

CRISTIAN TRONCOTĂ

De la fondarea lor, după model sovietic, și până în anul 1968 serviciile de securitate din țările blocului est-european au fost controlate periodic de serviciile secrete sovietice în cadrul așa-numitelor operațiuni „Baikal”. S-a folosit, de regulă, metoda acoperirii sub steag străin, adică agenți ai KGB ori GRU – sub identitatea unor cetățeni occidentali, care vizitau România, Bulgaria, Polonia, Germania de Răsărit, Cehoslovacia, Ungaria – cu o dublă misiune: identificarea și racolarea unor potențiale surse umane de informații; verificarea loialității și eficienței serviciilor de securitate din aceste țări¹.

Dintre celelalte state membre ale Tratatului de la Varșovia, România „se bucura” la începutul anilor '60 de o atenție sporită din partea serviciilor secrete sovietice. Guvernul de la București inițiasse deja un program de măsuri ce viza naționalizarea structurilor de informații și securitate, ceea ce a însemnat, printre altele, înlăturarea din funcțiile importante de conducere a ofițerilor cu studii la Moscova, a celor căsătoriti cu rusoaice, precum și menținerea pe o poziție fermă în problema retragerii consilierilor sovietici². O dată cu instalarea la putere a lui Nicolae Ceaușescu, politica de autonomie a Securității românești față de serviciile secrete sovietice s-a manifestat și în alte forme. De exemplu, în primăvara anului 1965 au fost „demascați” câțiva ofițeri din rândurile armatei române cu activitate în slujba serviciilor de spionaj sovietice, punându-li-se în vedere să întrerupă orice legătură³. De asemenea, în iulie 1967, cu ocazia întâlnirii de la Budapesta a ofițerilor superiori ai direcțiilor de spionaj din serviciile de securitate est-europene, delegația română s-a opus propunerilor reprezentanților KGB de a se intensifica activitatea specifică „împotriva Vaticanului în strânsă legătură cu cea desfășurată contra inamicului principal [SUA – *n.C.T.*]”⁴. Momentele de încordare, chiar de adversitate, între Securitatea română și instituțiile similare sovietice s-au intensificat în contextul evenimentelor de la Praga, din 1968.

Șeful KGB, Iuri Andropov, a inițiat, începând cu luna martie 1968, operațiunile „Progres”, prin care agenți experimentați ai serviciilor secrete sovietice au fost trimiși mai întâi în Cehoslovacia, ulterior și în celelalte țări „frățești”, tot sub acoperire de cetățeni ai statelor occidentale, numai că misiunea lor era alta, anume de a ține sub control situația opiniei publice, de a pătrunde în

¹ Cristopher Andrew, Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, London, Allen Lowe, 1999, p. 341.

² Pe larg Cristian Troncotă, *Politica de cadre în instituția Securității regimului comunist din România (1848–1964)*, II, în „Revista istorică”, t. X, 1999, nr. 5-6, p. 444-457.

³ Gheorghe Manea, *Labirintul Vieții prin sârmă ghimpată (biografii – memorii – anuntiri)*, București 1998, p. 87.

⁴ „Magazin istoric”, s.n., februarie 2001, p. 81.

grupările subversive și a detecta indiciile „sabotajului ideologic” întreprins de serviciile de informații ale membrilor NATO. Prin astfel de acțiuni, care s-au bucurat de un real succes – evident, din punctul de vedere al Kremlinului – ni se dezvăluie că sovieticii au avut serioase rezerve asupra loialității serviciilor de securitate din țările Tratatului de la Varșovia⁵. Documentele diplomatice publicate în ultimii ani, împreună cu memorialiști ai Armatei și fostelor organe de securitate, inclusiv KGB, atestă că nimeni nu și-a permis să asiste impasibil la acțiunile sovieticilor.

Un procedeu clasic în materie de operațiuni speciale

Pe măsură ce în primăvara anului 1968 în Cehoslovacia se derula procesul reformativ inițiat de Alexandr Dubcek și echipa sa de colaboratori, în România factorii de decizie primeau pe căi diplomatice informații despre „iritarea” Moscovei și chiar inițierea, prin serviciile secrete sovietice, a unor acțiuni de diversiune ca preludiu la o eventuală intervenție armată⁶.

Pentru conducerea de la București mai îngrijorătoare se dovedeau informațiile obținute de Direcția de Informații Externe (DIE – serviciul de spionaj al Securității). Generalul (r) Neagu Cosma, fost șef al Direcției de Contraspionaj, împreună cu Ion Stănescu, președintele de atunci al Consiliului Securității Statului, dezvăluie că cele mai bune informații fuseseră obținute de la un ofițer polonez. Aflat în contact operativ cu colonelul Ion Bichel din DIE⁷, ofițerul polonez a solicitat la 20 iulie 1968 o întâlnire urgentă la Varșovia, în cadrul căreia a transmis că Brejnev personal, împreună cu Andropov – șeful KGB – și comandanți ai Armatei Roșii au pregătit o invazie în Cehoslovacia, România și Iugoslavia. O astfel de acțiune se datora nemulțumirii Kremlinului față de politica lui Dubcek, Ceaușescu și Tito. Un colectiv restrâns din Statul Major al Comandamentului Tratatului de la Varșovia lucra la elaborarea planului de detaliu. Din acel colectiv făcea parte și ofițerul polonez, ceea ce înseamnă că era bine informat. Invazia urma să se desfășoare în etape, mai întâi Cehoslovacia, după care, la intervale de două-trei săptămâni, urmau România și Iugoslavia⁸.

⁵ Miruna Munteanu, *Agenții KGB deplin conșpirați în interiorul lagărului socialist. Operațiunile „Progres”, în „Dosare ultrasecrete”, an 3, nr. 87, 18 decembrie 1999, p. 2-3.*

⁶ Geoffroy D' Aumale, Jean-Pierre Faure, *Guide de l'espionage et du contre-espionage. Histoire et technique*, Paris, 1998, p. 9, 29.

⁷ Dacă acest Ion Bichel este una și aceeași persoană cu colonelul Ivan Bikel, la care face referire Nota DSS din 5 decembrie 1980, publicată de Mihai Pelin, *Culisele spionajului românesc. DIE 1955–1980* (doc. 1, p. 283-285) înseamnă că cei doi memorialiști se înșală, în sensul că în 1968, Ion (Ivan) Bichel (Bikel) nu mai făcea parte din DIE. El fusese trecut în rezervă pentru unele abateri : „neglijarea sarcinilor specifice”, pentru care fusese trimis la post „în favoarea unor interese personale”, adică sustragerea de valori din fondul destinat necesităților informativ-operative și trafic de bunuri prin „eliminarea legii vamale”. De asemenea, asupra colonelului Ivan Bikel pluteau suspiciuni, privind recrutarea sa în calitate de agent de către serviciile de informații vest-germane. În perioada 1966–1968, Bikel a îndeplinit oficial funcția de șef al protocolului la întreprinderea „Romtrans”, ceea ce nu exclude însă posibilitatea să-și fi păstrat legătura cu foste surse, inclusiv de pe spațiul polonez. Esențial este faptul că informația privind intențiile sovieticilor de a invada Cehoslovacia și România, obținută de la ofițerul polonez, nu poate fi contestată.

⁸ Neagu Cosma, Ion Stănescu, *În anul 1968 a fost programată și invadarea României. Informații inedite din interiorul Serviciilor Speciale ale României*, București, 1999, p. 56.

Ofițerul polonez considera România ca „a doua sa patrie”, unde, copil fiind, se refugiasse cu familia în 1939, după ocuparea Poloniei de către armatele germane și sovietice; învățase bine limba română, cunoștea obiceiurile și păstra amintiri plăcute despre români și țara lor. Povestea lui poate explica confesiunea făcută colonelului Bichel, dar și informațiile de interes pentru Polonia primite de la ofițerul român. A existat, deci, la baza acestei legături, un interes reciproc. Informațiile erau furnizate la 9 zile după ce „Pravda” comparase amenințător situația din Cehoslovacia cu cea din Ungaria anului 1956 și la cinci zile după ce statele membre ale Tratatului de la Varșovia (cu excepția României) ceruseră ca în Cehoslovacia să se reinstaureze cenzura, să fie potoliți intelectualii, iar liberalizarea instituțională să se facă de jos în sus. Mai mult, în ziua de 19 iulie același cotidian sovietic publicase extrase dintr-un așa-zis plan al CIA de sabotaj al țărilor socialiste, ca preludiv al eliberării R.D.Germane și R.S.Cehoslovacia⁹. În realitate, astăzi știm că „planul” fusese elaborat nu de americani, ci de Serviciul A (Dezininformare) din PGU (Direcția Întâi – Informații Externe) a KGB în scop diversionist¹⁰. Chiar în ziua de 20 iulie 1968, când a avut loc întâlnirea dintre Bichel și ofițerul polonez, începeau manevrele trupelor Tratatului de la Varșovia sub indicativul Operația „Sumava” pe teritoriul Cehoslovaciei. Manevrele au durat 10 zile, după care Moscova a refuzat să-și retragă trupele, motivând că peste 10 zile fuseseră deja planificate alte manevre în cadrul Tratatului de la Varșovia¹¹. La început Nicolae Ceaușescu a avut îndoieli în legătură cu veridicitatea informațiilor obținute de DIE, considerând că Securitatea română a căzut în capcana unei acțiuni de dezinformare din partea serviciilor secrete sovietice. Ion Stănescu susține că ar fi auzit textual de la Ceaușescu: „Informațiile pot fi adevărate numai dacă Brejnev e nebun! Numai un nebun, un descreierat ar face așa ceva; mai trimiteți-l pe omul vostru să adâncească informația”¹². După două săptămâni colonelul Ion Bichel s-a întors de la o nouă întâlnire cu ofițerul polonez, care, îngrozit, i-ar fi raportat verbal: „...Toate pregătirile sunt făcute, iar data invaziei este stabilită pentru sfârșitul lunii august”¹³. Ofițerul polonez i-a prezentat apoi detaliile pe care le cunoștea despre planul de ocupație a Cehoslovaciei. Agenți bine pregătiți urmau să fie lansați din timp pe teritoriul cehoslovac, sub acoperiri variate, în special ca turiști, unii cu misiuni de provocare (lansarea unor lozinci antisovietice), alții cu misiunea de a lua sub control clădirile și instituțiile importante, printre care Parlamentul, Guvernul, Poșta, Telegraful, Radioul, Televiziunea, Aeroportul din Praga etc. Coordonarea operațiilor revenea unui stat major operativ, ai cărui membri trebuia să se afle la Praga înaintea invaziei propriu-zise.

⁹ Joseph Rotschild, *Întoarcerea la diversitate. Istoria politică a Europei Centrale și de Est după al Doilea Război Mondial*, ed. a II-a, 1997, p. 247-248.

¹⁰ Christopher Andrew, Oleg Gordievski, *KGB. Istoria secretă a operațiunilor sale externe de la Lenin la Gorbaciov*, București, 1994, p. 486-495.

¹¹ Alexandru Oșca, Teofil Oroianu, Gheorghe Nicolescu, Vasile Popa, *Tentația libertății. Operațiunea „Sumava” – 1968*, București, 1999.

¹² Neagu Cosma, Ion Stănescu, *op. cit.*, p. 57.

¹³ *Ibidem*, p. 58.

La 5 august 1968 Securitatea a întocmit Nota-sinteză cu nr. 148, „privind unele acțiuni ostile întreprinse de autoritățile sovietice împotriva R.S.România”¹⁴. Documentul a fost redactat pe baza informațiilor obținute de la o serie de cetățeni români care se înapoiaseră din URSS și de la cetățeni sovietici care vizitaseră România. Din analiza informațiilor obținute de la astfel de surse, precum și din interceptarea rețelelor de radio militare sovietice, s-a conturat concluzia că URSS își întărea dispozitivul militar la granița cu România.

Despre acțiunile întreprinse în perioada imediat premergătoare invaziei în Cehoslovacia de serviciile secrete sovietice, având ca țintă spațiul și interesele României, fostul general de securitate Nicolae Pleșiță susține că „rușii ne atacau în toate domeniile: armată, servicii secrete, racolări de persoane” și că „informativ, ei se amestecau practic peste tot”¹⁵. Documentul Securității din 5 august 1968 atestă doar că serviciile secrete sovietice erau preocupate să cunoscă în primul rând potențialul militar al României pregătit pentru o eventuală luptă de rezistență pe propriul teritoriu, în ipoteza unui atac din exterior. Organele de securitate obținuseră informații conform cărora atașatul militar sovietic la București, colonelul Vorenin, pregătea un material asupra situației militare din România. Pentru documentare ofițerul sovietic luase legătura cu reprezentanți ai Comandamentului Forțelor Armate Unite din București, „interesându-se îndeosebi de înzestrarea armatei române, precum și de unele aspecte negative în instruirea acesteia”. Vorenin folosea în obținerea informațiilor și pe „atașații militari ai celorlalte state socialiste”¹⁶. De asemenea, serviciile secrete sovietice trimisese ră pe teritoriul României și dirijaseră spre ambasadele românești din țările socialiste, sub diverse acoperiri, îndeosebi ca turiști, agenți bine instruiți și cu sarcini operative precise atât în culegerea de informații, cât mai ales pentru acțiuni de diversivune și provocare. Documentul Securității menționat anterior oferă suficiente exemple în acest sens.

Fostul general de securitate Ion Mihai Pacepa, care în iulie 1978 a cerut azil politic în SUA, își amintește că în ziua de 20 august 1968, când era ofițer de serviciu pe Ministerul Afacerilor Interne, a primit un telefon pe linia specială. Din dialogul purtat în limba germană, Pacepa a înțeles că de partea cealaltă a firului se afla un funcționar de la cabinetul lui Dubcek. Cu o voce care-i trăda înspăimântarea, interlocutorul cehoslovac a ținut să informeze Bucureștiul că „avioane militare de transport sovietice, care nu fuseseră anunțate în prealabil, aterizau acum, unul după altul, pe aeroportul din Praga”¹⁷. Nicolae Ceaușescu a fost informat imediat, iar generalul Nicolae Doicaru, șeful DIE la acea dată, i-a prezentat o notă cu problemele de interes operativ rezultate din interceptarea transmisiunilor radio ale unităților militare sovietice care invadau Cehoslovacia. Informațiile atestau fără dubii că avioane ale Diviziei 24 din Forțele Aeriene Strategice ale URSS ocupaseră aeroportul din Praga, încărcate cu soldați și tancuri.

¹⁴ Daniel Grigorescu, Constantin Moraru, *Trupe în apropierea frontierei și „turiști” în interior*, în „Magazin istoric”, s.n., iulie 1998, p. 28-29, 32.

¹⁵ *Ochii și urechile poporului. Convorbiri cu generalul Nicolae Pleșiță*, București, 2001, p. 79.

¹⁶ Daniel Grigorescu, Constantin Mocanu, *op. cit.*, p. 21. Ion Mihai Pacepa, *Cartea neagră a Securității*, vol. 3, București, 1999, p. 114.

¹⁷ Ion Mihai Pacepa, *Cartea neagră a Securității*, vol. 3, p. 114.

Prin urmare, informațiile primite de DIE de la ofițerul polonez la 20 iulie și 4 august 1968 despre iminenta invazie a trupelor sovietice în Cehoslovacia fuseseră veridice și nicidecum o diversiune a KGB, după cum crezuse inițial Ceaușescu. Dar ceea ce trebuie subliniat este că o astfel de operațiune specială realizată de agenții serviciilor secrete sovietice în Cehoslovacia în 1968 reprezintă suficiente similitudini cu ceea ce avea să se întâmple, aproape 10 ani mai târziu, în Afganistan¹⁸ și apoi în timpul evenimentelor din 1989, care au dus la prăbușirea blocului estic european.

În terminologia sovietică, agenții care se infiltrează în spațiul țintă pentru a desfășura acțiuni de diversiune se numeau „*visautniki*” și erau în realitate ofițeri „*spetznaz*” din trupele speciale care acționau, de regulă, în civil. Dacă e să avem în vedere dezvăluirile făcute de fostul președinte al Cehiei, eminentul om de cultură Vaclav Havel, despre rolul agenților sovietici în montarea și coordonarea perfectă a „*revoluției de catifea*” de la Praga¹⁹, noiembrie 1989 ori atestările documentare indubitabile privind provocarea manifestațiilor protestatare din R.D.Germană – în vara și toamna anului 1989 –, care au dus la prăbușirea zidului Berlinului²⁰, precum și numărul neobișnuit de mare al turiștilor sovietici din România în toamna aceluiași an²¹, ca să nu mai punem la socoteală fenomenul terorist-diversionist din

¹⁸ În decembrie 1979, agenți GRU acționaseră la fel de rapid, printr-o operațiune bine pregătită și premergătoare invaziei propriu-zise a Armatei Roșii, pentru îndepărtarea autoproclamatului Hafizullah Amin (de orientare prochineză) și înlocuirea lui cu Babrak Karmal (prosovietic), element format în URSS, chiar de către KGB (Vladimir Alexe, *Decembrie 1979: 100 de „turiști” sovietici aterizează la Kabul cu „Aeroflot”*. Pregătirea invaziei sovietice în Afganistan, în „Dosare ultrasecrete”, an 3, nr. 87, 8 ianuarie 2000, p. 1).

¹⁹ Vladimir Alexe, „*Revoluțiile*” KGB din estul Europei, în „Ziua”, 15 decembrie 1999, p. 5; idem, „*Revoluția de catifea*” de la Praga a fost opera KGB-ului, în „Dosare ultrasecrete”, 18 aprilie 1999, p. 1, 4. Mark Almond concluzionează, în *Gorbacev and the Est-European Revolution*, Londra, 1990, că „*revoluția de catifea*” din Cehoslovacia a fost declanșată de un complot al KGB-ului dirijat la fața locului de generalul Viktor Gruško, sosit special în acest scop de la Moscova la Praga împreună cu rezidentul din Cehoslovacia la acea vreme, generalul Teslenko, precum și de șeful StB-ului (*Statni Bezpecnost* – Securitatea Statului din Cehoslovacia), Alois Lorenc. La rândul său, Jacques Baud, în *Encyclopédie du renseignement et des services secrets*, Paris, 1998, se referă la „*rolul determinant*” jucat de StB în evenimentele din 17 noiembrie 1989, care au dus la prăbușirea regimului comunist. Operațiunea „*Keil*” a avut drept obiectiv „*provocarea de violențe de tipul celor care țineau de competența Poliției, pentru a discredita guvernul comunist*”.

²⁰ Cunoscutul disident sovietic Vladimir Bukovski, în ziarul parizian „*Libre Journal*” din septembrie-octombrie 1990, făcea referire la o „*antenă*” ultra secretă a KGB, codificată „*Lici*” (Fulgerul), care acționa în R.D. Germană independent de sediul KGB de la Karlkorst și fără să aibe contacte cu STASI. „*Lici*” era un grup de diversiune și manipulare a maselor și aparținea Diviziei a IV-a KGB, aflată sub comanda generalului Anatoli Novicov. Sarcina grupului consta în „*restructurarea peisajului politic est-german, conform strategiei Kremlinului în vederea reunificării*”. Grupul „*Lici*” a organizat ample manifestații de stradă însumând câte 100 000 de oameni, cu caracter anticomunist și chiar antisovietic, a inițiat demolarea Zidului Berlinului ori a acționat pentru compromiterea unor lideri est-germani, printre care Hans Modrow. Toate acestea au avut rolul de a netezi drumul negocierilor dintre Helmut Kohl și Mihail Gorbaciov. Relatările lui Bukovski sunt confirmate și de istoricii germani Ralf Georg Reuth și Andreas Bonte, *Das Komplot*, München, 1993.

²¹ Din analiza situației intrării-ieșiri la granița României, premergătoare acțiunilor revoluționare din decembrie 1989, s-au constatat creșteri față de 1988, de la 30 879 la 67 500. Grănicerii români au confirmat că în acea perioadă au trecut pe la punctele frontierei de stat cu Uniunea Sovietică multe autoturisme Lada și Dacia cu câte două-trei persoane, în general bărbați tineri, atletici. Unii s-au cazat în hoteluri, uzând de legitimații false pe nume românești, alții prin cimitire sau la anumite adrese. „*Trei dintre «musafiri*”, negăsindu-și adăpost au recurs chiar la

timpul revoluției române²², atunci nu greșim cu nimic dacă afirmăm că ne aflăm în fața unui procedeu clasic în materie de operațiuni speciale sovietice. Astfel de fapte și evenimente au început să fie mai bine cunoscute în istoriografie, dar nerecunoscute încă suficient de cei implicați. Și e normal să fie așa, având în vedere că secretele serviciilor secrete nu sunt aduse la lumină decât în conjuncturi politice favorabile și pentru a crea imagine. Dacă nu se respectă aceste două condiții, riscul este ca secretele să nu fie dezvăluite sau recunoscute niciodată. Este o regulă nescrisă a frontului secret.

Măsurile de apărare

Revenind la episodul crizei cehoslovace din august 1968, să menționăm că autoritățile de la București au reacționat, de data aceasta, fără ezitare. După cum se știe, Ceaușescu a convocat în ziua de 21 august „o mare adunare populară” în fața sediului CC al PCR, la care a rostit o cuvântare prin care a „demască” și „înfieră” actul de agresiune asupra „unui stat socialist liber și independent”²³. Față de această reacție, memorialistul Victor Dimitriu, fost ambasador al României la Paris, a lansat o stupefiantă ipoteză, potrivit căreia Nicolae Ceaușescu ar fi fost în realitate „omul de încredere al serviciilor securității militare sovietice” și practic nu ar fi făcut altceva decât să-și întindă în rol și să joace după un diabolic scenariu plămădit la Moscova. Același memorialist consideră că „în acele zile, Bucureștiul era împânzit de zvonuri, privind ocuparea iminentă a României de către ruși și pe care membrii Securității le răspândeau cu aere confidențiale”²⁴. Nu există până în prezent o bază documentară care să susțină o astfel de explicație, ceea ce desigur nu înseamnă că trebuie exclusă până la proba contrarie. Ea se bazează pe deducții

sechestrarea, începând cu 17 decembrie, timp de trei zile, a unei familii în apartamentul său. (Deci, un mod de acțiune tipic teroriștilor – n.C.T.). După depozițiile soției titularului locuinței, unul dintre ei dispărea zilnic, ca apoi să transmită telegrafic comunicate la un aparat aflat într-o geantă. Pe 19 decembrie au părăsit apartamentul și l-au somat pe șoferul unei Dacie să-i ducă la București. N-a mai fost nevoie să folosească acest autoturism, deoarece a sosit o Dacie Break care i-a luat și au pornit împreună cu șoferul spre destinație”. (Fragment citat dintr-un document publicat de Constantin Sava, Constantin Monac, *Adevăr despre Decembrie 1989. Conspirație. Diversiune. Revoluție... Documente din Arhivele Armatei*, București, 1999, p. 22-23).

²² Ofițerul de securitate, pe atunci căpitan, Ovidiu Soare, care se afla în misiune în zona MAPN raporta: „În prima noapte (22-23 decembrie 1989, teroriștii) au desfășurat un atac concentrat din Complexul «Orizont» și dintre blocurile situate în fața ministerului, astfel: trăgeau cu arme cu lunetă (...) efectul ucigător fiind extrem de eficace (toate victimele au fost lovite în cap); în cursul nopții strângeau cadavrele (din rândurile lor) pentru a nu putea fi găsite la ivirea zorilor; acționau cu un fanatism extrem, până la sinucidere (...) unul dintre ei încercând să penetreze în unitate, înarmat fiind doar cu un cuțit (a sărit gardul cu agilitate deosebită, s-a ghemuit, dar a fost reperat și împușcat. ...) Nu avea documente asupra sa; printre blocuri erau grupuri de câte 2-3, în prima noapte civili, iar în a doua noapte, în uniforme militare; de a doua zi au ocupat poziții de tragere în apartamente situate în blocurile din fața ministerului. Unul dintre apartamente l-au ocupat ucigând o fată de 19 ani care locuia acolo” (*ibidem*, p. 159).

²³ Pe larg Petre Outu, *Ceaușescu, rebelul din Tratatul de la Varșovia*, în „Dosarele istoriei”, nr. 10 (15), 1997, p. 34-40; idem, *O altfel de plenară*, în „Document – Buletinul Arhivelor Militare”, an I, 1998, nr. 1, p. 42-44.

²⁴ Apud Ioan Scurtu, *Ceaușescu către Tito: „Suntem hotărâți să apărăm independența țării”*, în „Magazin istoric”, s.n., februarie 1998, p. 9-14.

logice și pe trecutul lui Nicolae Ceaușescu, de absolvent, la începutul anilor '50, a două cursuri la școlile academice militare sovietice. Pe aceleași coordonate se poate înscrie și un alt argument ce ține tot de domeniul serviciilor secrete și anume că „Rețeaua Caraman” – condusă de ofițeri ai Securității – care funcționase pe teritoriul francez contra NATO, dar principalul beneficiar fiind Kremlinul, încă nu fusese demantelată la acea dată, ceea ce presupune că sovieticii nu puteau risca în mod real o deteriorare brutală a relațiilor cu regimul de la București²⁵.

În schimb, majoritatea istoricilor și politologilor care s-au ocupat de analiza crizei cehoslovace din 1968 apreciază, și nu fără temei, că denunțarea invaziei de către Nicolae Ceaușescu la mitingul din 21 august a fost un act de curaj care îi face cinste atât lui, cât și țării sale, ceea ce la vremea respectivă și în anii imediat următori s-a bucurat de respectul întregii lumi²⁶. Dar în primul rând s-a bucurat de sprijinul unanim al românilor. Generalul de corp de armată (r) Vasile Bărboi își amintea că „era o stare generală de însuflețire, de unitate națională și solidaritate, de comunicare sufletească, fiindcă fiecare cetățean simțea că țara este în pericol”²⁷.

Seriozitatea cu care liderul de la București a receptat pericolul unei invazii din partea armatelor Tratatului de la Varșovia l-a determinat să fixeze măsuri precise pentru Ministerul Apărării Naționale și Ministerul Afacerilor Interne. În ceea ce privește organele de securitate, acestea au fost puse în stare de alarmă, iar blindatele și trupele de securitate au întărit dispozitivele de apărare în jurul clădirilor principalelor instituții. În clădirile direcțiilor centrale de securitate s-au ridicat baricade din saci de nisip la ferestrele și ușile de acces, prevăzute cu puncte de foc și rezerve de muniție. În concepția lui Ceaușescu, în caz de atac neprovocat asupra teritoriului țării Securitatea trebuia să organizeze, prin aparatul informativ, un război de partizani.

Un alt fost general de securitate, Grigore Răduică, își amintea că: „Ceaușescu a cerut imediat și o serie de măsuri pentru protecția lui personală. El devenise conștient că în cazul repetării scenariului din Cehoslovacia ar pierde cu siguranță poziția sa de conducător al partidului și statului. Iată de ce se temea foarte tare să nu fie răpit sau omorât prin otrăvire, iradiere ori prin alte mijloace”²⁸. După cum atestă alte documente publicate după '90, Ceaușescu rămăsese convins că moartea predecesorului său, Gheorghiu-Dej, fusese provocată prin iradiere de către serviciile secrete sovietice²⁹. Pentru a nu împărtăși aceeași soartă, a dat dispoziție Institutului de fizică atomică din București să realizeze un dozimetru de forma unui

²⁵ Pierre Accoce, Daniel Pouget, *Rețeaua Caraman. Cei treisprezece români care au zguduit NATO*, București, 1999.

²⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, 1998, p. 537; Ioan Scurtu, *loc. cit.*; Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București, 1997, p. 506-510.

²⁷ Vasile Bărboi, *Amintirile unui veteran de război. Vara lui 1968. Un moment de demnitate*, în „Dosarele istoriei”, an V, 2000, nr. 1 (41), p. 56-57.

²⁸ Grigore Răduică, *Celălalt Ceaușescu. Mărturii din umbra deciziilor politice*, în „Magazin istoric”, s.n., februarie 1998, p. 15-17.

²⁹ Vladimir Alexe, *Anatomia unei crime politice: asasinarea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej*, în „Dosare ultrascrete”, an I, nr. 17, 15 august 1998, p. 1; Ion Mihai Pacepa, *Moștenirea Kremlinului. Rolul spionajului în sistemul comunist de guvernare*, p. 256.

stilou pe care să-l poarte permanent și să se pună astfel la adăpost de o eventuală iradiere. Aparatul era construit în așa fel încât emitea un semnal caracteristic atunci când înregistra doze de radioactivitate mai mari decât cele normal admise. Stiloul dozimetric conținea o substanță reactivă, care trebuia completată periodic³⁰. Din destăinuirile generalului Nicolae Pleșiță aflăm că, prin intermediul structurilor de spionaj tehnico-științific din DIE, Securitatea a folosit și aparatură mai sofisticată adusă din Occident pentru controlul radioactiv asupra încăperilor și locurilor în care era prezent șeful statului³¹.

Alte dispoziții date de Ceaușescu șefilor Securității și Armatei făceau referire la studierea căilor rutiere de la sud de Carpații Meridionali, care puteau fi folosite pentru o deplasare sigură și rapidă în caz de necesitate. În ipoteza că evenimentele evoluau de așa natură încât securitatea comandantului suprem nu mai putea fi asigurată în țară, trebuia scos și transportat într-un stat prieten, respectiv în China. Generalul Pleșiță își amintește și el că în toamna lui 1968, când situația „era pe muchie de cuțit” întrucât „sovieticii se pregăteau să ne atace”, Securitatea a întocmit un plan de retragere în munți, unde a depozitat alimente și arme. Dar ceea ce este extrem de interesant, Pleșiță vorbește despre pregătirea de către direcțiile operative ale Securității a unor „colaboratori cu rol dublu pentru spatele frontului”³², iar Pacepa amintește despre „crearea unei rețele de case conspirative în orașele și centrele rurale importante ale țării și amenajarea lor ca puncte de comandă pentru organele centrale și regionale de Securitate în vederea organizării și conducerii unui război de partizani” (sau mișcare națională de rezistență)³³.

În scopul unei mai bune adaptări la noua conjunctură politică internațională, Consiliul Securității Statului a propus, iar conducerea superioară de partid și de stat a aprobat, începând cu 27 septembrie 1968, să se înființeze în structura trupelor de securitate alte cinci batalioane, care împreună cu cele deja existente ridica numărul lor la 13. Doar două batalioane mai aveau în responsabilitate câte patru județe, nouă aveau în subordine câte trei județe, iar două batalioane răspundeau de două județe³⁴.

În toamna anului 1968, în contextul în care se prefigura – după Cehoslovacia – o invazie a armatelor sovietice în România, conducerea Securității, cu aprobarea lui Ceaușescu, a luat inițiativa de a se fotocopia întreaga Arhivă operativă. Operațiunea a durat câțiva ani, iar copiile pe microfilme au fost depozitate într-un loc sigur. De la această dată și până în decembrie '89 toate dosarele Securității care se clasau în Arhivă la fondurile operative au fost microfilmate în dublu exemplar: unul pentru exploatare, iar al doilea pentru depozitul de rezervă. Doar dosarele de la fondul penal sau ceea ce istoricii studiază la fondul "Y" (penal) au fost microfilmate selectiv, respectiv probele stabilite de instanțele judecătorești militare, sentințele și alte documente importante ori cu valoare istorică. De asemenea,

³⁰ Grigore Răduică, *loc.cit.*

³¹ *Ochii și urechile poporului. Convorbiri cu generalul Nicoleta Pleșiță*, p. 72.

³² *Ibidem*, p. 143.

³³ Ion Mihai Pacepa, *Cartea neagră a Securității*, vol. 3, p. 113.

³⁴ Clara Cosminescu, *Trupele de securitate în 1968. Organizare, structură și zone de responsabilitate*, în *Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România comunistă*, 1, București, 2001, p. 97-100.

valoarea deosebită a informațiilor conținute de documentele din Arhiva Ministerului Apărării Naționale, fondul M.St.M. – Secția 2-a Informații, a impus protejarea lor și crearea unui fond de asigurare prin microfilmare selectivă a dosarelor, operațiune executată până în anul 1973³⁵. Măsurile de protecție s-au luat și pentru fondurile speciale de la Arhivele Statului, Arhiva Ministerului de Externe, Arhiva CC al PCR și Secția de manuscrise a Academiei. S-a dorit, probabil, să se evite situația din 1944–1945, când trupele sovietice prezente pe teritoriul României fuseseră însoțite de echipe specializate în trierea arhivelor secrete.

Toate aceste măsuri, la care s-au adăugat și alte ordine și hotărâri ale Consiliului Securității Statului specifice profilului de activitate pentru fiecare Direcție centrală și teritorială, au fost adunate, sistematizate și sintetizate punctual, în așa numitul Plan de Mobilizare, care până în 1989 a fost actualizat permanent în funcție de evoluția raporturilor dintre România și URSS³⁶.

Până în ultimii ani ai regimului comunist din România, Planul de Mobilizare a fost masiv actualizat, primind denumirea codificată „IS – Rovine – 70”. Acest plan se referea la o acțiune integrată concepției politice și militare a României, cunoscută ca „război al întregului popor”. Planul specifica punctual măsurile pe care Ministerul Apărării Naționale, Secția Specială a CC al PCR, Ministerul de Interne (inclusiv Departamentul Securității Statului) și Gărzile Patriotice urmau să le adopte în cazul unui război neprovocat, soldat cu ocuparea temporară a teritoriului României de către trupe inamice. În esență măsurile vizau ex-filtrarea rapidă a conducerii de partid și de stat, dar și evacuarea principalelor ministere. Inamicul nu era numit, dar măsurile lăsausă se înțeleagă faptul că direcția posibilă de atac venea dinspre granița de est. Deci ipoteza unei agresiuni făcea referire la o posibilă invazie a armatelor sovietice ca în situația din 1968 de la Praga.

Evacuarea lui Nicolae Ceaușescu și a principalilor săi colaboratori urma să se facă prin tunelul care lega clădirea Comitetului Central de clădirea Palatului Regal. În continuare, prin intermediul rețelei de canalizare a Bucureștiului, se preconiza ieșirea la suprafață în diferite puncte ale orașului. În acele zone organele DSS pregătiseră din timp case conspirative pentru adăpostirea provizorie a conducerii statului, care ulterior putea să folosească rutele de salvare „Luceafărul”, „Venus”, „Saturn”, „Soarele” pentru părăsirea Capitalei și ajungerea la amplasamentele strategice ale Marelui Stat Major, de unde ar fi urmat să conducă lupta de rezistență. În plan se prevăzuseră șase mașini și două elicoptere pentru deplasarea comandantului suprem și a celorlalți lideri ai partidului, la care se adăugau aproximativ 15 mașini și patru elicoptere de luptă pentru protecția personalităților respective. Pentru derutarea și dezinformarea inamicului planul prevedea o serie de detalii care ar fi permis îndreptarea atenției virtualului inamic spre rute de deplasare false și spre convoaie-momeală de limuzine³⁷.

³⁵ Lenuța Nicolescu, *Secția 2-a Informații a Marelui Stat Major*, în „Document – Buletinul Arhivelor Militare”, an 1, 1998, nr. 1, p. 63.

³⁶ Ion Mihai Pacepa, *op. cit.*, p. 113-114.

³⁷ *Apud* „Alerta”, 5 octombrie 2000, p. 7.

Îngrijorarea autorităților de partid și de stat de la București privind pericolul unei invazii sovietice în România a fost îndreptățită, aspect dovedit recent și de documentele Oficiului Arhivelor Publice din Marea Britanie, care au cunoscut lumina tiparului în paginile cotidianului londonez „The Observer” din 8 ianuarie 2000. Documentele dezvăluie că la începutul lunii septembrie 1968 serviciile secrete britanice și olandeze reușiseră să afle detalii ale planului de invadare a României pregătit la Moscova. Potrivit acestui plan, trupele sovietice, ungare și poloneze urmau să invadeze România la 22 noiembrie, ora 4 dimineața. Ministrul de Externe britanic Michael Stewart a transmis la București în ziua de 21 noiembrie un telex cu următorul conținut: „Am analizat informațiile de ultimă oră și am ajuns la concluzia că rușii pregătesc în cel mai scurt timp [subl. C.T.] o acțiune militară împotriva României”. Totalul efectivelor trupelor de invazie se putea ridica la 150 000 de militari³⁸.

Totuși, documentele secrete britanice declassificate lasă să se înțeleagă faptul că nu situația României îngrijora cel mai mult autoritățile de la Londra. Teama acestora era că trupele sovietice își puteau continua marșul victorios până la Belgrad, ceea ce Marea Britanie și partenerii din Alianța Nord-Atlantică nu puteau admite, întrucât țara lui Tito era considerată „inima strategică a Europei”. Londra își planificase deja să înarmeze formațiunile de luptă iugoslave și să expedieze în zonă unități de elită, așa cum procedase și Churchill în al doilea război mondial, când i-a ajutat pe partizanii sârbi. În stadiul actual al cercetărilor, istoriografia nu dispune de documente care să explice motivul pentru care URSS a renunțat să pună în aplicare planul de invazie a României și Iugoslaviei, câmpul ipotezelor rămânând în continuare deschis.

Contrainformațiile militare neutralizează agenți sovietici

În armată, activitățile informative ale agenturii GRU (Serviciul de informații al Armatei Roșii) au presupus din partea Direcției a IV-a (contrainformațiile militare) din Securitatea română o ripostă concretizată în special prin trecerea în rezervă a ofițerilor căsătoriți cu rusoaice și deschiderea unor mape de verificare pentru ofițerii care studiaseră în URSS. Măsurile operative au dus la rezultate notabile, concretizate în finalizarea unor cazuri de notorietate.

Astfel, în 1967, în urma unui complex de măsuri specifice, contrainformațiile militare l-au documentat pe colonelul Petrescu, de la Brigada de grăniceri Turnu-Severin, ca fiind agent GRU. La percheziția domiciliară s-a găsit o stație de emisie-recepție. Ofițerul nu a fost deferit Justiției militare, luându-se doar măsura trecerii sale în rezervă.

Un alt caz a fost rezolvat tot în 1967, avându-l de data aceasta ca obiectiv pe colonelul Iulian Ungureanu. Acesta făcea parte din categoria ofițerilor superiori cu studii în URSS, era căsătorit cu o rusoaică, iar până în 1956 îndeplinise funcția de comandant al Școlii de Ofițeri pentru Ministerul de Interne din Oradea. După

³⁸ D. Constantin, R. Căplescu, *Documente senzaționale despre implicațiile cuceririi Cehoslovaciei, în 1968*, în „Adevărul”, 10 ianuarie 2000, p. 1, 9; Miruna Munteanu, *Invazia sovietică în România era planificată pentru 22 noiembrie 1968*, în „Dosare ultrasecrete”, an 3, nr. 89, 15 ianuarie 2000, p. 1.

această dată ofițerul fusese promovat într-o direcție operativă din aparatul central al Consiliului Securității Statului. Contrainformațiile l-au surprins pe colonelul Ungureanu în timp ce transmitea informații secrete unui agent din rezidența GRU din România. Și de data aceasta singura măsură preventivă care s-a luat a fost trecerea ofițerului în rezervă.

După vara fierbinte a anului 1968, la propunerea Direcției a IV-a o serie de ofițeri superiori au fost schimbați din funcții pe motiv că în timpul evenimentelor de la Praga „săvârșiseră abateri” sau „nu executaseră ordinele M.St.M. al armatei române privind dislocarea unor trupe, ocuparea unor alinamente pe căile eventuale de acces ale armatei sovietice”³⁹. În realitate, organele de contrainformații militare izbutiseră să identifice o mare parte din agentura secretă folosită de serviciile de informații sovietice, precum și o serie de colaboratori recrutați sau reactivați din rândul ofițerilor armatei române. Printre cazurile mai importante de acest gen se numără cele în care au fost implicați generalii Ioan Șerb, Floca Arhip și Vasile Petruț.

Cazul generalului Ioan Șerb reprezintă pentru contrainformațiile militare o spectaculoasă lovitură dată agenturii GRU din România. Cu studii militare făcute în URSS, Ioan Șerb a promovat rapid în ierarhia militară, ajungând șeful trupelor de grăniceri. Pe vremea când se afla în URSS Ioan Șerb a avut o „întâmplătoare aventură intimă” cu o rusoaică, în urma căreia a rezultat un copil. În țară Ioan Șerb era căsătorit și avea doi copii, ceea ce îl făcea vulnerabil în plan contrainformativ, în sensul că putea fi ușor șantajabil pentru a fi atras la colaborare. Conform datelor publicate până acum de istoriografie, Ioan Șerb ar fi fost recrutat de GRU încă din perioada studiilor în URSS, având misiunea de a informa despre comportamentul celorlalți cursanți români. Fără a rupe legăturile cu sovieticii după revenirea sa în țară, Ioan Șerb a fost ținut o perioadă în conservare, reușind să promoveze până la funcția de ministru adjunct în Ministerul de Interne. Ulterior a fost transferat în Ministerul Apărării Naționale, luând parte la acțiuni pe linia Tratatului de la Varșovia, ceea ce îi permitea să aibă contacte oficiale cu ofițeri superiori sovietici. Ca urmare, Ioan Șerb ar fi fost reactivat de către agenții GRU în 1964, deci într-un moment în care relațiile URSS cu România intraseră într-o fază de criză.

În vara anului 1968 generalul Ion Șerb ocupa funcția de comandant al Armatei a 2-a București. În zilele imediat următoare ocupării Cehoslovaciei, când situația României era critică, generalul Șerb a fost surprins de agenții structurilor de contrasinformații comentând și neexecutând ordinele ministrului Apărării Naționale. Mai mult, generalul Șerb se pare că ar fi oferit unor agenți sovietici o serie de date și informații de interes, printre care: dislocarea forțelor militare românești din Moldova în scopul respingerii unei posibile ofensive a armatelor sovietice; diferite tematici ale aplicațiilor militare; documentare asupra colaborării Ministerului Apărării Naționale cu Gărzile Patriotice; tipurile de armament (altele decât cele din Tratatul de la Varșovia) procurate de armata română; relațiile militare dintre România și Iugoslavia. Simțind că este supravegheat, generalul Șerb a cerut ministrului Apărării să i se asigure o protecție specială, prin gardă militară,

³⁹ Pe larg în „Alerta”, 5 octombrie 2000, p. 7.

atât la serviciu cât și la domiciliu. La sugestia organelor de contrainformații, generalul Șerb a fost schimbat de la conducerea Armatei a 2-a și numit adjunct la Comandamentul trupelor de infanterie și tancuri, organism ce exercita comanda doar la nivel logistic și nu la trupe reale. Chiar și în noua funcție, simțind că e în continuare supravegheat de contrainformații, generalul Șerb a ales soluția, mai puțin inspirată, de a lua legătura cu Ambasada URSS din București. Din datele pe care contrainformațiile militare le deținea despre generalul Șerb rezultă că acesta era sigur de intrarea trupelor sovietice pe teritoriul României, situație în care i se promisese funcția de ministru al Apărării. Probabil că, bazat pe această convingere, a acționat imprudent, intrând cu un taxi în curtea oficiului diplomatic respectiv.

În 1971 ofițerii de contrainformații care se ocupau de acest caz au pus la punct un plan de arestare a generalului Șerb, într-un mod conspirativ și cu avizul ministrului Apărării. În anchetă generalul Șerb a recunoscut că a trădat în favoarea sovieticilor. Conform opticii lui Ceaușescu, s-a interzis să fie judecat petru spionaj, fiind doar condamnat pentru „neglijență în serviciu” și retrogradat la gradul de soldat⁴⁰.

În toamna anului 1968, după evenimentele din Cehoslovacia, s-a desfășurat pe teritoriul României, la Bacău, o aplicație specială pentru apărarea antiaeriană, fără trupe, la care sovieticii au prezentat o expoziție cu variante de rachete sol-sol și aer-aer, pe care conducerea Armatei Roșii dorea ca partea română să le achiziționeze. Rachetele urmau să intre în dotarea Comandamentului Apărării Antiaeriene⁴¹. Până la urmă nu s-a realizat acest lucru, întrucât partea română a sesizat că rachetele sovietice erau depășite din punct de vedere tehnic și operativ.

La aplicația de la Bacău șeful grupei de ofițeri români era generalul Floca Arhip, adjunct al ministrului Apărării Naționale, iar din partea conducerii armatei sovietice delegația a fost condusă de mareșalul Andrei Greciko. Din datele obținute de organele de contrainformații militare românești, pe timpul aplicației a rezultat că generalul Floca Arhip, într-o evidentă contradicție cu ceilalți ofițeri români din delegație, susținea ca partea română să cumpere rachetele și focoasele aviatice de la sovietici, ceea ce a tras un serios semnal de alarmă. Analizându-se apoi anumite date și informații despre cariera și relațiile generalului Arhip s-a stabilit un plan de supraveghere foarte strictă a acestuia, inclusiv folosirea tehnicii operative, insistându-se mai ales asupra persoanelor pe care le contacta din rândul sovieticilor. În acest fel contrainformațiile au reușit să înregistreze dialogul purtat de mareșalul Greciko cu generalul Arhip în cadrul unei întâlniri conspirative. Pe fond, subiectul discuției a fost o raportare de către generalul român a îndeplinirii sarcinilor pe care le primise de la spionajul sovietic cu ocazia unei ședințe pe linie de comandă militară a Tratatului de la Varșovia. Generalului Arhip i s-a trasat ca sarcină de către mareșalul Greciko „stabilirea nominală a potențialilor colaboratori din rândul conducerii armatei, partidului și statului”⁴². Erau preferați ofițeri și activiști români cu vederi prosovietice. Generalul român i-a prezentat interlocutorului său și un tabel nominal cu relațiile

⁴⁰ Vezi și Grigore Răduică, *loc.cit.* După revoluția din decembrie 1989 Ioan Șerb a fost ales primar în comuna sa natală, Malul cu Flori, din județul Dâmbovița („Alerta”, 31 august 2000, p. 7)

⁴¹ „Alerta”, 5 octombrie 2000, p. 7.

⁴² Idem, 12 octombrie 2000, p. 7.

apropiate ale acestora. Prin urmare, din analiza convorbirii înregistrate a rezultat că generalul Arhip era rezident cu vechi state de serviciu în slujba GRU și avea în legătură operativă alți agenți din rândul ofițerilor armatei române. Ca măsuri de neutralizare conducerea Ministerului Apărării Naționale, cu avizul lui Ceaușescu, a hotărât pensionarea forțată a generalului Floca Arhip și scoaterea din rândul armatei a tuturor ofițerilor care rămăseseră fideli URSS.

Un alt caz interesant rezolvat de contrainformațiile militare se referă la generalul Vasile Petruț. Acesta fusese comandant al trupelor de grăniceri, ulterior fiind promovat în Direcția Propagandă din Secția Politică Superioară a Armatei, datorită prieteniei sale cu generalul Ilie Ceaușescu, șeful Consiliului Superior Politic. În calitate de comandant al Trupelor de grăniceri, generalul Petruț avea întinse legături oficiale cu omologii săi sovietici din Tratatul de la Varșovia, fapt pentru care a și intrat în vizorul organelor de contrainformații, fiind suspectat că la anumite întâlniri și-ar fi depășit competențele prevăzute de cadrul strict oficial. Din urmărirea informativă s-a constatat că generalul Petruț îl protejase pe colonelul Dumitru Cociuban din Direcția de Informații a Marelui Stat Major, despre care organele de contrainformații militare dețineau date că întreținea legături neoficiale cu agenți ai rezidenturii GRU din România. Colonelul Cociuban fusese surprins când, în loc să ofere structurilor specializate românești date asupra unui vas al SUA acostat la Constanța, în echipajul căruia s-ar fi aflat agenți acoperiți ai CIA, le-a transmis mai întâi sovieticilor. În momentul în care a fost informat despre fapta colonelului Cociuban, generalul Petruț a luat asupra acestuia măsura de trecere în rezervă „conform normelor care prevedeau că agenții sovietici nu pot fi deferiți justiției”⁴³. În final, colonelul Cociuban a fost luat sub protecția directă a lui Iosif Uglar, membru supleant al CC al PCR și președinte al Comitetului pentru Consiliile Populare.

Din alte surse memorialistice se confirmă că liderii de la Kremlin nu renunțaseră la aducerea sub ascultare a regimului de la București, iar pentru a-și atinge scopurile Brejnev a pus mai mult accentul pe acțiunile serviciilor secrete sovietice. Ion Mihai Pacepa susține că în iulie 1969 serviciile secrete sovietice definitivaseră deja operațiunea „Nistru” (Dnestr) care viza aducerea la conducerea României a unui membru PCR loial URSS⁴⁴. Încadrată istoric, decizia Moscovei ar fi fost luată în contextul primei mari defecțiuni de răsunet, respectiv a căpinatului Ion Iacobescu din DIE, care a dus la demantelarea „Rețelei Caraman”.

Coroborarea datelor de interes istoric dezvăluite de principalii memorialiști ai fostei Securități – Pacepa, Neagu, Stănescu, Pleșită și Răduică – conturează concluzia că operațiunea planificată de sovietici viza mai multe direcții: 1) atragerea la colaborare și reactivarea unor generali din Armată și Securitate, precum și a unor activiști PCR, cu studii la Moscova, care să formeze împreună nucleul de bază pentru răsturnarea lui Ceaușescu; 2) acțiuni diversioniste pentru compromiterea lui Ceaușescu, atât în țară cât și în Occident; 3) provocarea unor stări de spirit nefavorabile regimului de la București în rândul minorităților etnice din România, care să ducă la reacții represive din partea organelor de securitate și a Armatei, ceea ce putea fi folosit ca pretext pentru o eventuală intervenție militară sovietică cu rol „pacifist”.

⁴³ Idem, 31 august 2000, p. 7.

⁴⁴ Ion Mihai Pacepa, *op.cit.*, p. 117-121.

La București șeful statului a continuat să ia măsuri contrainformative „pe linia Uniunii Sovietice” și a țărilor vecine din Tratatul de la Varșovia. Structura Securității specializată în acest domeniu – UM 0920/A, devenită ulterior UM 110 – a fost încadrată cu noi ofițeri aduși din celelalte direcții centrale, numărul acestora ajungând la aproximativ 1000. Despre existența acestei unități speciale a Securității aveau cunoștință și serviciile secrete occidentale. Iată ce dezvăluie în acest sens Tjeerd Sleeswijk Visser, fostul director al Serviciului Olandez de Informații Militare: „Monitorizările noastre ale celor din Vest care am gestionat în timpul «războiului rece», activitatea generală de contrainformații la nivel național dar și în ceea ce privește protecția informațiilor clasificate ale Alianței Euro-Atlantice, au evidențiat de la începutul anilor '70, după «Primăvara de la Praga», că organele române de securitate își creaseră departamente interne și externe specializate în contra-spionaj anti-KGB care au funcționat până la căderea regimului Ceaușescu»⁴⁵.

Tot din ordinul comandantului suprem, la începutul anilor '70 s-a făcut o a doua epurare mascată a întregului aparat de securitate, ofițerii cu studii la Moscova, dar mai ales cei proveniți din rândul minorităților etnice, au fost transferați sub diverse motive în sectoare administrative sau folosiți în activități funcționărești de rutină din Ministerul de Interne, noile locuri de muncă nepermițându-le divulgarea secretelor de interes pentru sovietici.

O soartă asemănătoare au avut-o și ofițerii cu funcții înalte din MAPN, unii dintre ei suspecți de legături neoficiale cu sovieticii. Generalul de divizie (r) Marin Pancea, fost șef al Direcției de Informații a Armatei, își amintește că s-a luat hotărârea „înlăturării din funcțiile superioare de conducere din armată a ofițerilor și generalilor care aveau studii în URSS și care nu prezentau suficiente garanții și încredere pentru funcțiile respective”. O altă măsură a vizat situația ofițerilor români cu soții de origine sovietică. Acestea au fost sfătuite să-și ia cetățenie română. Doar unele au acceptat. „Ca urmare – menționează același memorialist – ofițerii respectivi au fost scoși din armată. Unii dintre ei au părăsit țara, mergând după soții în Uniunea Sovietică, unde au fost imediat încadrați pe funcții similare în Armata Roșie. Acestora li s-a promis că, într-un viitor apropiat, conducătorii politici naționaliști de la București vor fi înlăturați, iar ei vor fi din nou înrolați în armata română și vor primi cele mai înalte funcții în organismul militar»⁴⁶.

Imprudențe, duplicitate și eșecuri

Stilul foarte agresiv prin care au acționat serviciile secrete sovietice pe teritoriul României a fost favorizat în special de megalomania lui Ceaușescu și de sfidătoarea promovare pe linie de partid și de stat a soției sale, Elena Ceaușescu. De asemenea, trecerea pe linie moartă a lui Virgil Trofin, Cornel Burtică, Ion Iliescu, Vasile Patilineț, Ion Ioniță ș.a. a contribuit la apariția în rândul membrilor de frunte ai PCR a unei surde opoziții față de măsurile luate de Ceaușescu, ca și față de exacerbară cultului personalității. Toți cei bănuți de „relații dubioase cu Moscova” au fost puși imediat sub urmărirea organelor de securitate specializate.

⁴⁵ Radu Tudor, *Fostul director al Serviciului Olandez de Informații Militare dezvăluie pentru ZIUA, în „Dosare ultrascrete”, 8 iunie 2002, p. IV.*

⁴⁶ Marin Pancea, *Armata. Securitatea. Populația. Revoluție sau lovitură de stat*, București, 1999, p. 40.

Acest lucru este confirmat și de fostul general de securitate Ion Mihai Pacepa, care, într-un interviu acordat postului de televiziune maghiar „Dunai TV”, a recunoscut că Ion Iliescu „a fost interceptat ani de zile cu microfoanele tip «UM 0920/A», încă din anul 1972”⁴⁷.

Greu de aflat cine l-a sfătuit, dar cert rămâne faptul că Nicolae Ceaușescu a considerat că – pentru a-i contracara pe sovietici – e bine să treacă la ofensivă. Cunoscând că Brejnev fusese în timpul carierei sale prim-secretar al Partidului Comunist din Republica Sovietică Moldova, liderul de la București a ordonat Securității să-i întocmească un dosar amănunțit asupra acelei perioade. La finalizare, lucrarea proba faptul că Brejnev condusese în Moldova Sovietică procesul de represiune și exterminare a populației românești după 1945. Cu ocazia întâlnirii cu Brejnev, Ceaușescu i-a înmănat dosarul respectiv, ceea ce a stârnit și mai mult mânia conducerii de la Moscova⁴⁸.

Confruntarea dintre Securitatea română și serviciile secrete sovietice a fost, încă de la început, inegală. Chiar și prin concepție ori felul cum a fost gândită și structurată, activitatea informativă contra sovieticilor a lăsat prea puține șanse de reală eficiență pentru organele de securitate românești. Generalul (r) Nicolae Pleșiță susține că a întocmit un studiu comparat între potențialul informativ al Securității contra Estului cu dispozitivul similar contra Vestului, iar concluzia a fost că sectorul estic era „mult mai subțire încadrat” și aceasta într-un moment în care „Estul era atunci mai puternic decât Vestul”⁴⁹. De aici și evaluarea justă că România se afla într-o situație extrem de periculoasă, ceea ce lasă să deducem că pentru regimul de la București, în mod paradoxal, principalul factor de risc nu mai erau „uneltirile imperialismului occidental”, ci acțiunile oculte ale URSS. Este o concluzie formulată tranșant și de generalul (r) Marin Pancea: „clar că amenințările pentru România nu veneau dinspre NATO, ci dinspre răsărit”⁵⁰.

De asemenea, serviciile de informații militare sovietice au reușit să afle rapid despre aranjamentele dintre România și Franța în ceea ce privește livrarea de tehnică militară performantă – mai precis cumpărarea de către guvernul român a unor avioane Mirage și aparatură de transmisiuni –, motiv pentru care, după căderea guvernului De Gaulle, URSS a recurs la noi și puternice presiuni asupra regimului de la București⁵¹. De aici și obsesia lui Ceaușescu că pe frontul secret totul trebuia făcut cu maximă prudență pentru evitarea oricăror provocări sau acțiuni diversioniste care ar fi putut oferi Kremlinului pretexte pentru a interveni în România.

În fapt, sovieticii au continuat să practice pe teritoriul României „spionajul total”, principiu aplicat de regulă doar pentru țările considerate inamice. Elocvent este cazul instrumentat de UM 0920/A, între anii 1969–1970, referitor la felul în care KGB-ul a acționat pentru sustragerea unor documente secrete. Ofițerii și agenții serviciilor secrete sovietice specializate pe domeniul economic acționau la

⁴⁷ „Ziua”, 24 martie 2001, p. 7.

⁴⁸ Pe larg în „Alerta”, 24 august 2000, p. 7.

⁴⁹ *Ochii și urechile poporului. Convorbiri cu generalul Nicolae Pleșiță*, p. 141.

⁵⁰ Marin Pancea, *op.cit.*, p. 38.

⁵¹ *Ibidem*, p. 39.

București sub acoperirea de specialiști ai GKS – Comitetul de Stat pentru relații economice – care era subordonat direct Consiliului de Miniștri al URSS. Din 1969 GKS-ul era interesat să vândă părții române un dispozitiv complex de acționare a ecluzei de la Hidrocentrala Porțile de Fier, asigurând instalarea și service-ul agregatelor. Specialiștii români au constatat în urma unor probe că dispozitivul de fabricație sovietică este prea puțin performant, fapt pentru care au apelat la firma austriacă „Mobey” pentru achiziționarea unei instalații similare, dar mult mai competitivă. Contractul semnat între partea română și cea austriacă prevedea o clauză separată privind păstrarea secretă a datelor tehnice de fabricație. În atari condiții au intrat imediat pe fir agenții serviciului secret sovietic. Principalii protagoniști au fost Mihail Vlasov – adjunctul directorului GKS – și inginerul sovietic Alexandru Vorobiov, despre care contraspionajul românesc deținea date că erau ofițeri KGB sub acoperire. Aceștia colaborau și cu un inginer român, reprezentant al părții române, ce fusese recrutat de serviciul secret sovietic încă din timpul facultății pe care o absolvise la Moscova, dar lăsat în „adormire” și apoi reactivat ca agent. Din supravegherea informativă efectuată de organele de securitate românești asupra celor trei rezultă fără dubii că întâlnirile dintre cei doi „specialiști” sovietici și inginerul român respectau regulile conspirativității, iar scopul lor era ca documentația tehnică a instalației de ecluzare aparținând firmei austriece să fie fotocopiată. Documentația secretă era păstrată în biroul de documente secrete, unde, prin atribuțiile de serviciu, inginerul român avea acces. Pentru protecția contrainformativă a documentației organele de securitate instalaseră în încăpere microfoane și aparate de fotografiat cu declanșare automată. Așa s-a reușit flagrantul. În toamna anului 1970 inginerul român însoțit de Vorobiov au pătruns în biroul unde se afla documentația tehnică, pe care au fotocopiat-o, numai că întreaga acțiune a fost înregistrată de aparatele de fotografiat instalate pentru protecție. Ofițerii români de contraspionaj care au lucrat la acest caz au fost în cele din urmă dezamăgiți, întrucât conducerea Securității a dispus să nu se ia nici un fel de măsuri penale, sub motivul că „se puteau deteriora și mai mult relațiile României cu URSS”⁵².

Această lipsă de ripostă în fața cazurilor de spionaj inițiate de KGB intrase deja în practica obișnuită atât a conducerii Securității, cât și a Comitetului Central al PCR. Agenții sovietici nu erau deranjați decât în cazuri excepționale, dar și atunci cu menajamente. În general se recurgea la măsura „intoxicării” sau, dacă acest lucru nu era posibil, agenții care lucrau pentru sovietici erau îndepărtați și puși sub observație. Așa s-a întâmplat și în cazul privind sustragerea documentației tehnice a instalației de ecluzare de la Porțile de Fier. Sovieticii nu au putut fotocopia decât o parte din planurile tehnice reale, restul fiind contrafăcute de specialiștii români. Pentru eșecul acțiunii, întrucât sustrăseseră o documentație incompletă și care nu putea fi folosită, cei doi ”specialiști” sovietici (în realitate ofițeri KGB sub acoperire) au fost retrași de la post, iar inginerul român abandonat ca agent și „marginalizat” de regimul de la București.

⁵² Pe larg acest caz, prezentat cu toate detaliile tehnice pentru activitatea de informații, la George Dora, *KGB în România, XXIII*, în „Alerta”, 7 septembrie 2000, p. 7.

Prudența excesivă și frica endemică față de sovietici a dus în alte cazuri la eșecuri ireparabile din partea instituției Securității regimului comunist din România. Generalii Răduică și Pleșiță și-au amintit și un caz concret din 1971, când Ceaușescu l-a chemat pe Ion Stănescu – atunci șeful CSS – și i-a cerut să-i expedieze șefului KGB, Iuri Andropov, „un material”. Era vorba despre scrisoarea unui cetățean din RSS Moldovenească, Alexandru Usatiuc Bulgăr. Acesta se prezentase la Comitetul Central al PCR și solicitase o audiență de urgență la secretarul general al partidului dar, nereușind acest lucru, lăsase scrisoarea la cabinet, iar Securitatea a intrat imediat pe fir. În scrisoare Usatiuc insista ca autoritățile de la București să pretindă URSS restituirea imediată a Basarabiei, motivând că în acel moment existau condiții favorabile din punct de vedere politic, iar opinia publică era dispusă să sprijine o astfel de acțiune⁵³. Ulterior, când Securitatea l-a informat pe Ceaușescu despre scrisoarea lui Usatiuc, acesta a interpretat-o ca pe o provocare a KGB-ului. Nu e mai puțin adevărat că ofițerii Securității au dat dovadă de „superficialitate profesională”, pe care au recunoscut-o ulterior, ceea ce nu-i scuză în nici un fel. Eroarea a constat în lipsa de verificări, chiar și de rutină, înainte de a i se raporta șefului statului, pentru a stabili dacă Usatiuc și grupul său de patrioți unioniști basarabeni – din care mai făceau parte Valeriu Graur, Gheorghe Ghimpu și Alexandru Șoltoianu – acționa cu sinceritate și din proprie inițiativă.

Consecințele au fost dezastruoase pentru românii din Basarabia. KGB-ul a declanșat o anchetă teribilă printre grupurile de români „diversioniști” din Basarabia. Cei patru au fost anchetați, excluși din partid, dați afară din servicii și apoi deportați în Siberia. Explicația oferită de generalul Nicolae Pleșiță este că Securitatea nu a avut, din lipsă de potențial informativ, posibilitatea să facă verificări serioase despre starea de spirit din Basarabia, ori să verifice grupurile de patrioți basarabeni care puteau fi folosite în interesul României. Și toate acestea din cauza lui Ceaușescu care „se temea de ruși”. „Acceptase – precizează Pleșiță – să ne ocupăm contrainformativ de ei, dar ne-a interzis să dezvoltăm munca de informații în Uniunea Sovietică și să ne mulțumim numai la nivelul ambasadelor”⁵⁴.

Naționaliștii de la București în pericol

Probabil că Nicolae Ceaușescu a realizat marea eroare pe care a făcut-o – interzicând activitatea informativă pe teritoriul URSS – și a încercat să mai repare ceva, dar datorită viziunilor sale megalomane și-a atras adversari și mai puternici. Așa se explică inițierea acțiunii „Brândușa”, de competența UM 0920/A, prin care se urmărea pregătirea condițiilor pentru ca, într-un moment de conjunctură favorabil, România să-și poată reîntregi frontierele cu Basarabia, Bucovina de Nord, Ținutul Herța și Insula Șerpilor. Deși a fost ținută într-o deplină conspirativitate, KGB-ul a aflat imediat de acțiunea „Brândușa”, ceea ce dovedește că dispunea de agenți foarte bine plasați în sfera puterii de la București, și a luat măsuri în consecință. Sovieticii și-au înființat și ei o unitate specială care să urmărească demersurile românilor, iar CC al PCUS a destinat o secție specială pe lângă Secretariatul său General cu sarcina de a supraveghea politica României față

⁵³ Grigore Răduică, *op.cit.*, p. 16.

⁵⁴ *Ochii și urechile poporului. Convorbiri cu generalul Nicolae Pleșiță*, p. 75-77.

de teritoriile revendicate. Și tot în replică, serviciile se informații și securitate sovietice au început să sprijine din umbră organizațiile revizioniste și naționaliste maghiare din exil, care, printr-o propagandă stridentă, revendicau Transilvania. Mai mult, au fost puși în mișcare, tot la ordinul Kremlinului, și comuniștii de la Sofia, prin ale căror acțiuni de propagandă se revendica sudul Dobrogei, considerat de ei „pământ bulgăresc”⁵⁵.

Insuccesele care se țineau lanț în activitatea așa-zisei unități anti-KGB pot fi acum explicate și susținute documentar. Cel mai elocvent exemplu ni-l oferă cazul generalului Iosif Constantin, cel care din 1962 și până în 1986 a condus mai întâi biroul, ulterior Serviciul special transformat în unitate de sine stătătoare (UM 0921/A, respectiv UM 0110 din 1978) cu sarcini de contracarare a acțiunilor serviciilor de informații ale țărilor socialiste, dintre care spionajul sovietic ocupa un loc aparte.

O fișă de cadre întocmită la 22 iunie 1979 pentru informarea conducerii DSS atestă că între anii 1951–1958 colonelul Iosif Constantin fusese încadrat ca ofițer operativ la Regiunea de Securitate Constanța. În această calitate activase în grupul de ofițeri care a „descoperit” acțiunile de sabotaj de la Canalul Dunăre – Marea Neagră. Pentru astfel de „merite deosebite”, ofițerul fusese avansat în grad și funcție, ulterior transferat din ordinul generalului Nicolae Doicaru în DIE. Din 1969, când colonelul Iosif Constantin a devenit șeful Serviciului independent pentru țările socialiste, a manifestat interes pentru deplasările în capitala URSS, „unde s-a întâlnit cu fostul șef al consilierilor sovietici care lucraseră în cadrul DIE”, nimeni altul decât Alexandr Mihailovici Saharovski, devenit șeful spionajului din KGB. În întreaga activitate profesională colonelul Iosif Constantin nu arătase calități deosebite și nu se remarcase prin competență, ba dimpotrivă, dovedise că era o fire slugarnică și total aservită față de șefii săi ierarhici, generalii Nicolae Doicaru și Ion Mihai Pacepa. Interesant este că după trecerea unității pe care o conducea în subordinea generalului Nicolae Pleșiță – la acea dată, secretar de stat în conducerea Ministerului de Interne –, documentul sus citat menționa despre Iosif Constantin că: „...încălcând flagrant și sistematic regulile de muncă cu privire la compartimentare și conspirativitate, el a continuat să se prezinte la aceștia [adică la Doicaru și Pacepa – *n.C.T.*], prilej cu care le raporta despre misiunile pe care le primea și problemele de muncă specifice unității pe care o conducea”⁵⁶.

Abia după dezertarea generalului Ion Mihai Pacepa, la 24 iulie 1978, s-a dezvăluit că generalul Nicolae Doicaru îl folosisese pe colonelul Iosif Constantin „cât se putea de discret, ca ofițer de legătură cu serviciile de informații sovietice”. Din această postură, șeful unității anti-KGB a minimalizat „pe orice cale pericolul pe care-l reprezenta activitatea serviciilor de informații din țările socialiste pentru cadrele noastre”⁵⁷. Iată deci, bine documentat, un alt crud adevăr ce ține de resortul organelor de securitate ale regimului comunist din România. Un ofițer, comandant al unității ce era destinată să apere interesele românești față de acțiunile spionajului sovietic, avea în realitate simpatii prosovietice și era folosit ca agent de legătură între înalți responsabili din conducerea Securității de la București cu serviciile similare sovietice.

⁵⁵ *Dicționar pentru buzunarul agenților secreți*, în „Alerta”, 3 august 2000, p. 16.

⁵⁶ Mihai Pelin, *Culisele spionajului românesc. DIE 1955–1980*, București, 1997, p. 278-279.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 207.

Așadar, marile eșecuri ale UM 0920/A, devenită din 1978 UM 0110, nu pot fi puse în exclusivitate pe seama „friei” sau a „prudenței” lui Ceaușescu de a nu deranja prea mult Kremlinul. Ele pot fi trecute la fel de bine și în contul celor aflați în fruntea acelei unități specializate, care, în loc să-și facă datoria, pactizaseră cu diavolul, dacă nu cumva erau chiar oștenii lui.

Un alt eveniment, important pentru fundamentarea concepției și chiar a atitudinii lui Nicolae Ceaușescu față de agresivitatea spionajului sovietic, l-a constituit vizita sa în China, în iunie 1971. Conform dezvăluirilor lui Pacepa, Ceaușescu ar fi aflat cu acel prilej că organele de securitate chineze – Gong'anbu – dejucașeră o încercare de asasinare a președintelui Mao Tze Tung. Tentativa fusese pregătită de mareșalul Lin Biao, comandantul armatei chineze. În momentul în care acesta a încercat să fugă în URSS, avionul care-l transporta s-a prăbușit în Mongolia. De aici și concluzia că atentatul fusese planificat de serviciile secrete sovietice (PGU) în complicitate cu înalți demnitari de la Pekin, în intenția de a se instala în China un guvern prosovietic. Mao și Ciu En Lai i-ar fi povestit lui Ceaușescu că toți cei implicați în tentativa de „lovitură de stat” erau cetățeni chinezi care studiaseră în URSS⁵⁸. Informațiile furnizate de chinezi l-au pus serios în gardă pe Ceaușescu.

Acleași agresivitate din partea agenților sovietici se constata și pe teritoriul României, unde fusese demascată și apoi neutralizat generalul Grigore Naum, șeful Direcției de contrainformații militare a Securității, pe care sovieticii îl considerau ca pe unul dintre cei mai importanți agenți, cu un rol cheie într-o acțiune de înlăturare a lui Ceaușescu. Acesta se afla în bune relații cu Constantin Pârvolescu, un vechi activist de partid, devotat sovieticilor și reactivat de KGB. Tentativa celor doi, Pârvolescu și Naum, de a organiza o structură aniceaușistă a fost rapid descoperită și descurajată prin îndepărtarea celor doi din orice funcții de decizie, precum și prin atenționarea colaboratorilor oficiali⁵⁹. Oricum, serviciile secrete sovietice puseseră serios lupa pe regimul de la București. Concludend în acest sens este raportul KGB dezvăluit de „Arhiva Mitrokhin”:

„Exploatând linia antisovietică din interiorul Partidului Comunist Chinez și din Guvernul Chinez, conducerea română a deschis drumul către așa-numita autonomie și independență față de Uniunea Sovietică. Naționalismul înfloarește în România. Autorii și avocații acestui naționalism sunt chiar conducătorii Partidului și statului.

Conducerea Partidului Comunist nu avansează deschis pretenția teritorială. Face tot posibilul pentru a demonstra că, istoric și etnic, și din alte puncte de vedere, Moldova și Ținutul Cernăuți aparțin României. Declarația făcută de Mao în discuția sa cu socialiștii japonezi despre anexarea ilegală a Basarabiei de către URSS își are originea în România. Ziarul francez «Le Monde» a publicat în două rânduri articole care aruncă dubii asupra legalității includerii Basarabiei în Uniunea Sovietică. Nu este imposibil ca inițiativa publicării acestor articole să fi venit din România”⁶⁰.

⁵⁸ Ion Mihai Pacepa, *op.cit.*, p. 115.

⁵⁹ Pe larg în „Alerta”, 24 august 2000, p. 7.

⁶⁰ Christopher Andrew, Vasili Mitrokhin, *op. cit.*, p. 352.

Agenții KGB deplin conspirați trimiși în România la începutul anilor '70 primiseră instrucțiuni să culeagă informații despre relațiile României cu Statele Unite și cu China și eventualele revendicări teritoriale referitoare la Basarabia și Bucovina de Nord. Ei aveau, însă, și misiunea de a raporta regulat despre: grupările de orientare antisovietică; poziția minorităților maghiare și germane; cultul personalității practicat de Ceaușescu; starea de spirit generală în rândurile PCR. Potrivit documentelor „Arhivei Mitrokhin”, principalele surse de informații ale celor 13 agenți sovietici care activau atunci pe teritoriul României urmau să fie infiltrate în enturajul ziarului „Scînteia” și al publicației de limbă germană „Volk und Kultur”⁶¹.

Alte detalii despre felul în care au acționat agenții serviciilor secrete sovietice pe teritoriul României au fost dezvăluite de ofițerul KGB defector, Oleg Kalugin. Deși legăturile oficiale ale Securității cu KGB-ul, după 1968, fuseseră extrem de reduse, Oleg Kalugin mărturisește că a venit în România în vara anului 1972 în fruntea unei delegații de 10 ofițeri împreună cu soțiile. Au petrecut o vacanță reușită într-o vilă din Mangalia, unde au fost salutați de șeful Securității, apoi la București, fiind primiți chiar de ministrul de Interne. Kalugin povestește că la București ar fi avut o întâlnire cu colonelul Victor Dorobanțu, pe care îl cunoscuse pe vremea când lucraseră împreună la Washington. Surpriza a fost că ofițerul român din Securitate, care la acea dată ocupa funcția de adjunct al șefului DIE, s-ar fi lansat într-o diatribă contra lui Ceaușescu, pe care l-a făcut „trădător”. Despre Elena Ceaușescu, Dorobanțu i-a dat de înțeles interlocutorului că aceasta împreună cu enturajul ei nu urmăreau decât puterea. „Noi cei din Securitate – s-ar fi exprimat Dorobanțu – începem să realizăm că Ceaușescu va trebui dat jos”. Kalugin mai precizează și un alt amănunt interesant, și anume că nu reușise să înțeleagă dacă era vorba de un strigăt de ajutor sau de o provocare. Firește, când s-a întors la Moscova Kalugin a informat conducerea KGB și departamentul care se ocupa de Europa de Est că trebuia să stabilească imediat o cale de comunicare cu Dorobanțu, dar nu mai știe ce a urmat⁶².

Pe fondul tensionării relațiilor dintre București și Moscova, precum și a semnalării unor nemulțumiri venite din interiorul României cu privire la direcția în care se îndrepta politica lui Ceaușescu, sovieticii se pare că au reluat ideea unei intervenții în forță. O astfel de interpretare este sugerată de un document al BND (serviciul de informații al R.F. Germania) emis în 1973. Documentul informa factorii de decizie de la Bonn că ministrul sovietic al Apărării, mareșalul Andrei Greciko, ar fi avut o întrevedere cu secretarul general al Partidului Socialist Unit din R.D. Germania, Erik Honeker, ocazie cu care mareșalul sovietic a afirmat că „într-o perspectivă mai lungă, lucrurile nu mai pot continua astfel cu România”. În același context s-ar mai fi afirmat că mareșalul Greciko discutasese și cu secretarul general al PCUS, Leonid Brejnev, inclusiv despre „o soluție militară, respectiv ocuparea României prin forța armată”⁶³. Pe acest fond extrem de tensionat avem acum și

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² Fen Montaigne, Oleg Kalugin, *Spymaster. My 32 Years in Intelligence and Espionage against the West*, London, 1994, p. 341.

⁶³ „Alerta”, 5 octombrie 2000, p. 7.

explicația refuzului guvernului român de a trimite o delegație de ofițeri la consfătuirea serviciilor de securitate est-europene, care s-a desfășurat în februarie 1975⁶⁴.

Dezvăluirile făcute de un alt memorialist al fostei Securități confirmă că la jumătatea anilor '70 serviciile secrete sovietice monitorizau îndeaproape evoluția românilor care trecuseră prin universitățile din URSS. „Indiferent de natura și gradul acestora – mărturisește Vasile Moraru, fost ofițer în DIE – toți cei care studiaseră la Moscova sau în alte centre universitare aveau fișe biografice în cartotecile speciale ale serviciilor de informații, în fruntea cărora se afla, desigur, vestitul și temutul KGB”⁶⁵. Memorialistul face referire la o vizită a sa în Kuweit în vara anului 1976, când, însoțindu-l pe șeful DIE, Nicolae Doicaru, a aflat că un agent sovietic sub acoperire – profesor la o catedră de limbi orientale – a încercat să-l activeze ca agent pe un fost student de-al său, devenit între timp ambasador al României în Kuweit. Din acest caz, Doicaru a tras concluzia că sovieticii își racolează mai ușor agenții pe teritoriul unei țări întrucât scapă mai ușor de supravegherea organelor de contrainformații.

După „defecțiunea Pacea” s-a așternut un adevărat „îngheț” în relațiile dintre Securitatea română și KGB. Aspecte interesante în acest sens au fost dezvăluite de generalul (r) Traian Ciceo, care timp de 18 ani a desfășurat activitate în cadrul DIE/CIE pe spațiul țărilor occidentale (Franța, Italia, Austria, Germania, Belgia, SUA, Canada). Iată ce mărturisește fostul spion: „Aveam interdicție totală să mă întâlnesc sau să răspund invitațiilor ambasadei sovietice. Spionilor sovietici, adică. În Franța știam 180 de spioni KGB. De fapt erau mult mai mulți. Țștia erau oficiali sau semioficiali. N-am avut dreptul și nici plăcerea, să particip la nici o misiune a lor”⁶⁶. Au existat momente tensionate și chiar acuzații potrivit cărora românii ar cocheta cu occidentalii. „Chiar există un episod – spune același memorialist –, în urma căruia m-am ales cu acuze din partea rușilor, după ce am scăpat o femeie-maior a americanilor din mâinile lor...”⁶⁷

La începutul anilor '80 serviciile secrete sovietice și-au intensificat supravegherea asupra regimului de la București. De exemplu, Oleg Gordievski, un alt memorialist de excepție din rândul foștilor ofițeri KGB, își amintea că în anul 1983 Direcția a XI-a a PGU (compartiment de spionaj specializat pe relația cu Europa de Est) întocmise un amplu studiu în care se releva că România „era în pragul falimentului și că un colaps economic avea să intervină în următoarele luni”. Moscova se arăta îngrijorată de consecințele unei asemenea situații care ar fi putut determina orientarea guvernului de la București spre Occident. Mai mult, în ultimii doi ani petrecuți la Londra (1984–1985), în calitate de rezident adjunct și apoi de rezident KGB, același Gordievski mărturisește că a primit în repetate rânduri solicitări de la Centru pentru „obținerea de informații asupra atitudinii occidentale față de România”⁶⁸.

⁶⁴ „Magazin istoric”, s.n., februarie 2001, p. 81.

⁶⁵ Vasile Moraru, *Cu Doicaru în Kuweit*, în „Alerta”, an II, nr. 44, 19 martie 2001, p. 5.

⁶⁶ „Evenimentul zilei”, nr. 3268, 29 ianuarie 2003, p. 5.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Christopher Andrew, Oleg Gordievski, *op.cit.*, p. 462.

Dezvăluirile lui Kalughin în legătură cu setea de putere a Elenei Ceaușescu sunt confirmate și de alți doi memorialiști ai fostei Securități, care aduc și alte detalii de interes istoric. Bunăoară, colonelul (r) Gheorghe Rațiu susține că soția secretarului general devenise în ultimii ani „conducătorul ocult al țării”, își crease o „rețea informativă proprie, de prim rang, recrutată la cabinetele secretarilor Comitetului Central și în rândul unor activiști din nomenclatura superioară de partid”⁶⁹. La rândul lui, generalul (r) Nicolae Pleșiță susține că Elena Ceaușescu „superviza sectorul de cadre al CC, pe care l-a transformat într-un fel de rețea, pentru a concura Securitatea”. În anii 1986–1987 ar fi pus la cale răsturnarea de la putere a propriului soț, iar pentru a-și atinge scopul ar fi pregătit „un guvern fantomă” cu Nicu Ceaușescu secretar general al PCR, Nicolae Ceaușescu „președinte de onoare”, Elena Ceaușescu „președinte executiv”, iar Constantin Olteanu „prim-ministru”. Unul dintre conspiratori s-ar fi dus cu lista noului guvern la Moscova, acolo unde Mihail Gorbaciov s-ar fi exprimat că nu are nimic împotriva dacă Ceaușescu va fi răsturnat, numai că ei, adică sovieticii, nu se amestecă. Un răspuns, desigur, formal, întrucât serviciile secrete sovietice „îl lucrau pe Ceaușescu, conform celor stabilite la Malta”. Securitatea a aflat despre acest complot cu totul întâmplător. Un obscur ofițer de securitate, care instalase tehnică operativă într-o încăpăre, dar în cu totul alt scop, a reușit să-i înregistreze pe complotiști, după care l-a contactat pe Nicu Ceaușescu, punându-l în gardă că „se știe despre ce se pune la cale pentru ianuarie 1990”. Pleșiță își încheie amintirile despre acest caz cu precizarea că „nici un ofițer de securitate nu a fost de partea Leanei” și că „revolta populară le-a dejucat planurile complotiștilor”⁷⁰.

Parcă în completarea tuturor, Ion Mihai Pacepa își plasează dezvăluirile în legătură cu modul concret în care au acționat agenții sovietici pe teritoriul României pentru răsturnarea lui Ceaușescu. Evident că memorialistul nu dezvăluie de unde cunoștea toate amănuntele, întrucât la acea dată se afla în SUA. Doar într-un singur caz devine plauzibil, și anume, dacă i se rezervase și lui un anumit rol, aspect asupra căruia ne-am referit pe larg, pe bază de atestări documentare, într-un studiu publicat despre problema defectorilor-transfugi⁷¹. Agenții PGU și GRU nu au luat în calcul inițiativele aventuriste ale unor grupuri dizidente ori protestatare din România, ci au avut misiunea precisă de a crea ei o structură de rezervă formată din cadre aflate în eșaloanele doi și trei ale ierarhiei de partid și de stat și care să fie pregătită ca la momentul oportun să-l poată înlocui pe Ceaușescu pentru a salva sistemul. Pe aceleași coordonate istorice, abia la zece ani după evenimentele din decembrie '89, Silviu Brucan, unul din principalii protagoniști ai grupului care a preluat puterea în România după fuga lui Ceaușescu, referindu-se la discuția pe care a avut-o în vara anului 1988 cu Mihail Gorbaciov, a precizat: „Evenimentele au decurs după planul întocmit din timp..., provocând fenomene de isterie națională”. „Atunci n-a fost revoluție, ci o «lovitură de palat» înfăptuită prin manipularea și folosirea capitalului de nemulțumire a românilor. Că n-a fost o revoluție au demonstrat-o și evenimentele care au urmat”⁷².

⁶⁹ Gheorghe Rațiu, *Raze de lumină pe cărări întunecate*. București, 1996, p. 350.

⁷⁰ *Ochii și urechile poporului. Convorbiri cu generalul Nicolae Pleșiță*, p. 105.

⁷¹ Vezi Cristian Troncotă, *Istoria instituției Securității externe a regimului comunist din România, 1965–1989*, în „Revista istorică”, serie nouă, t. XI, 2000, nr. 3-4, p. 216-219.

⁷² „Național”, an III, nr. 757, 30 noiembrie 1999, p. 12.

Că în decembrie 1989 a avut loc și o lovitură de stat inițiată de sovietici, în paralel cu revolta poporului român, rămâne încă o problemă de rezolvat pentru istoriografie, având în vedere accesul extrem de limitat la documentele de primă mână. Totuși, e greu de crezut că serviciile secrete sovietice, care dovediseră pragmatism și multă răbdare față de regimul lui Ceaușescu, și-ar fi permis să rateze o asemenea conjunctură în decembrie 1989, când liderul de la București a fost contestat de imensa majoritate a poporului român.

Ceea ce se cunoaște deja este că în ultimii ani ai regimului comunist din România rezidențele spionajului sovietic au primit misiunea de a obține date și informații cât mai amănunțite despre: posibili succesori ai lui Ceaușescu; disidenții din rândul PCR; viața de familie a cuplului prezidențial. S-au accentuat preocupările pentru contactarea unor vechi activiști de frunte ai partidului care se situau pe o poziție critică față de Ceaușescu, dar au fost studiate și alte categorii de cetățeni nemulțumiți. Structurile românești de contraspionaj, în special UM 0110 – la comanda căreia în 1986 generalul Iosif Constantin a fost înlocuit cu generalul Victor Niculcioiu –, au constatat că „serviciile de informații sovietice au trecut la marșutizarea agenturii, respectiv la aducerea la București, sub diferite acoperiri (atașați de presă, secretari de ambasadă, consilieri etc.), a unor cadre de informații KGB și GRU de origine basarabeană”⁷³. Printre aceștia, cei care au avut o activitate mai pronunțată până în decembrie 1989, se numără Victor Volodin – corespondent de presă la „Izvestia” –, Vladimir Vidrașcu de la „Pravda” și Popov, consilier la Ambasada URSS de la București. De regulă, Directoratul I al KGB condus de Evgheni Primakov folosea metoda acoperirii ofițerilor de informații sub calitatea de ziariști de la marile cotidiene sau agențiile de știri sovietice.

Toți memorialiștii cu funcții importante în fosta Securitate susțin că organele de contraspionaj au reușit să-i identifice pe cei vizați de sovietici să fie atrași în complot. Dar nu acest lucru este important, ci faptul că nici unul dintre complotiști nu a fost trimis în fața justiției pentru a fi judecat și condamnat sub acuzația de „trădare” sau „complicitate la acțiuni contra intereselor statului român”. La fel ca și predecesorul său, Gheorghiu-Dej, Nicolae Ceaușescu a manifestat aceeași teamă de a nu irita Kremlinul. Ca urmare, Ceaușescu a interzis până și interogarea celor dovediți că urmau instrucțiunile agenților sovietici ori se aflau în contact operativ cu diplomații și atașații militari sovietici. Ordinul său categoric a fost ca fiecare agent al Moscovei, real sau presupus, să fie „neutralizat individual” fără a stârni contrareacții dure din partea URSS⁷⁴. Alții au fost îndepărtați din funcții și apoi „rotiți” în mod repetat, atât pentru „a nu prinde rădăcini”, cât mai ales pentru a îngreuna contactarea lor de către ofițerii de informații sovietici. Este greu de evaluat câtă eficiență au avut astfel de măsuri, nu pentru regimul și soarta lui Ceaușescu, ci în primul rând pentru securitatea națională, dacă e să nu pierdem totuși din vedere evenimentele sângeroase de la sfârșitul lui decembrie 1989.

Desigur că astfel de erori au grăbit prăbușirea lui Ceaușescu, dar fără ca ele singure să poată juca un rol determinant. Decisivă s-a dovedit situația internă din România, în egală măsură cu jocul de interese al celor două superputeri, SUA și URSS. La sfârșitul anilor '80 România era cuprinsă de un val crescând de nemulțumiri și o

⁷³ Pe larg în „Alerta”, 12 octombrie 2000, p. 7.

⁷⁴ Grigore Răduică, *loc. cit.*

destabilizare generală ce anunțau parcă revolta populară. O astfel de situație era percepută la Washington ca având un posibil „efect de domino”, în sensul că putea să perturbe echilibrul din întreaga regiune balcanică, ceea ce SUA dorea să evite în acel moment. Așa se face că în cadrul convorbirilor sovieto-americeane de la Moscova din decembrie 1989 reprezentanții Casei Albe i-au propus lui Mihail Gorbaciov să trimită un contingent limitat de menținere a păcii în România”. Liderul de la Kremlin nu a mai dorit să-și asume rolul fratelui mai mare în relațiile cu celelalte țări din blocul estic, rămânând consecvent declarației făcute în acest sens încă din 1985. Prin urmare, Moscova a transmis Washingtonului un refuz categoric, grăbind astfel dezno-dământul regimului de la București. Un dezno-dământ pe care l-a prevăzut, l-a premeditat și l-a monitorizat prin agenții serviciilor secrete infiltrați în sfera puterii, în mass-media, în cercurile intelectualității românești influente – atât din țară cât și din străinătate –, și nu în ultimul rând, printre acei defectori-transfugi ai blocului estic din Occident. Cu un asemenea dispozitiv, era evident că prezența pe teritoriul României, fie și a unui mic contingent al Armatei Roșii⁷⁵, era inutilă dar și extrem de riscantă, întrucât ura generalizată și de nestăpânit a românilor contra clanului ceaușist se putea transforma rapid într-un ultranaționalism feroce contra ocupantului sovietic nepoftit.

THE *SECURITATE* AND THE SOVIET SECRET SERVICES (1965–1989)

Abstract

In the early sixties, the Government in Bucharest had already initiated measures meant to nationalize the secret services by ousting officers educated in Moscow and/or married to Russian women, as well as Soviet counselors.

During and after the events of Czechoslovakia, occurred in the summer of 1968, the Soviet Secret Services acted in Romania as if in hostile territory. In the Note-Synthesis no 149 of 5 August 1968, the organs of the Romanian Secret Services referred to “some hostile actions undertaken by the Soviet authorities against the Socialist Republic of Romania”. Through diplomatic channels, the Foreign Secretary Michael Stewart notified Nicolae Ceaușescu of a possible Soviet military action in Romania. In the years to follow, the military counter-information services and M.U. 0110 – a unit set up to check off the espionage carried out by (friendly) countries in the Eastern Bloc –, gathered evidence against various officers, generals and prominent figures in the RPC leadership who were in contact with Soviet spies.

To cope with the situation, the authorities in Bucharest drew up a Plan of Mobilization, subsequently coded “IS Rovine 70,” which until 1989 was constantly brought up to day, in accordance with the evolution of relations between Romania and the USSR. Thus is confirmed the thesis put forward by the French specialist in politics, Jean Francois Deniau, along which “the Soviets left because they really meant to stay.”

⁷⁵ Comandantul trupelor sovietice aflate în ziua de 22-23 decembrie 1989 pe Podul de la Ungheni avea ordin de la Moscova să sprijine noile autorități de la București, care abia preluaseră puterea. Generalul Ștefan Gușe l-a mandatat, din partea conducerii MAPN, pe colonelul Ion Cioară – aflat pe Podul de la Ungheni – să transmită trupelor sovietice ordinul clar „de a nu pătrunde nici un metru pe pământul românesc” (Doru Dragomir, *Generalul Ion Cioară este cel care a respins trupele sovietice în decembrie 1989, pe Podul de la Ungheni*, în „Ziua”, 31 iulie 2001, p. 7).

DIPLOMAȚIE ȘI COLABORARE – EUROPA INTERBELICĂ

ATITUDINEA MICII ÎNȚELEGERI FAȚĂ DE AGRESIUNEA ITALIEI ÎMPOTRIVA ETIOPIEI

NICOLETA EPURE

Antecedentele istorice ale agresiunii Italiei contra Etiopiei se înscriu într-o mai lungă perioadă, începând cu penultimul deceniu al secolului al XIX-lea și până în anii '20 ai secolului XX. Este perioada în care apare prima colonie italiană în zonă (1882), este semnat tratatul italo-etioopian de la Ucciali (2 mai 1889), are loc dezastrul italian în bătălia de la Adua (1 martie 1896) – și, în consecință, este semnat tratatul de la Addis-Abeba (26 octombrie 1896), prin care Italia recunoștea independența Etiopiei –, este încheiat tratatul de la Londra între Italia, Marea Britanie și Franța (1906), prevăzând delimitarea zonelor lor de influență în Etiopia¹.

Umilința de la Adua, dar și nemulțumiri legate de limitele influenței italiene în Etiopia vor constitui răni ușor de redeschis, însă după primul război mondial, inclusiv în deceniul prim al regimului fascist, Etiopia nu s-a înscris între prioritățile politicii externe promovate de Benito Mussolini. Dimpotrivă, la 28 septembrie 1923 Etiopia devenea membru al Societății Națiunilor în baza unui raport întocmit de o comisie din care a făcut parte și Italia, iar la 2 august 1928 Italia și Etiopia semnavă la Addis-Abeba, un tratat de prietenie, conciliere și arbitraj pe douăzeci de ani și o convenție rutieră².

Dar încă din anii '20, Mussolini proiecta ca Italia să evolueze astfel încât, la o dată între anii 1935–1940, să fie în poziția ca “să ne facem simțită voința noastră și să vedem drepturile noastre recunoscute”³. După 1930 se cristalizează intențiile unei politici mai agresive față de Etiopia⁴.

În opinia unui autor, Mussolini dorea colonii, între altele, pentru că, dacă Italia ar fi avut un imperiu colonial mare, ea putea să se afirme mai mult ca mare putere, iar Etiopia era ținta ideală pentru ambițiile liderului fascist⁵. Desigur,

¹ N.Z. Lupu, *Mari crize ale vieții internaționale interbelice. Războiul italo-etioopian (1935–1936)*, București, 1981, p. 11-29, 285-286.

² Alexandru Vianu, Zorin Zamfir, Constantin Bușe, Gheorghe Bădescu, *Relații internaționale în acte și documente*, vol. I (1917–1939), [București] [1974], doc. 37, p. 132 (extrase din tratate); N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 37-39; Giorgio Rochat, *Il colonialismo italiano*, Torino, 1974, p. 137.

³ René Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, New York ș.a., 1973, p. 484.

⁴ În acest sens, este frecvent citat proiectul de pregătire secretă a unei agresiuni contra Etiopiei, semnat de Ministrul Coloniilor, Emilio De Bono, la 29 noiembrie 1932; Giorgio Rochat, *op. cit.*, p. 137 și doc. 3, p. 152-153 (extrase din memoriile lui E. De Bono); N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 40-41.

⁵ Mark Robson, *Italia: liberalism și fascism, 1870–1945*, București, 1997, p. 148-149.

controlul deplin asupra Etiopiei, un imperiu colonial extins nu erau motivate doar de o politică de prestigiu, ci aveau și alte justificări pentru liderii fasciști și urmașii săi să producă și avantaje economice, politice și strategice⁶.

Fără a se întreprinde nimic concret în perioada imediat următoare, amintitele intenții se maturizează și se concretizează într-un program articulat la sfârșitul anului 1934, în împrejurările incidentului – binevenit ca pretext – italo-etioopian din 5 decembrie 1934 de la Ual-Ual⁷ și al unei conjuncturi internaționale care era apreciată ca favorabilă pentru succesul unei acțiuni în forță a Italiei contra Etiopiei. După incidentul de la Ual-Ual Etiopia a cerut arbitraj, conform tratatului din 1928. Italia a refuzat și a solicitat mari despăgubiri și scuze. În consecință, guvernul etiopian a făcut apel la efectuarea unei anchete a Societății Națiunilor, ceea ce a atras internaționalizarea incidentului⁸.

De fapt incidentul a fost utilizat de Mussolini ca pretext pentru agresiunea contra Etiopiei.

Încă de la 30 decembrie 1934, Mussolini a formulat directivele pentru agresiunea contra Etiopiei⁹, asupra cărora vom stărui pentru că ele schițează și coordonate ale politicii italiene care privesc direct tema abordată. În document, structurat pe 14 puncte, Mussolini preciza că problema raporturilor italo-etiopiene nu mai putea fi rezolvată decât *“prin folosirea armelor”*, că timpul *“lucrează contra noastră”* și, deci, *“problema trebuie rezolvată cât mai repede posibil”*; obiectivul urmărit de Italia prin război *“nu putea fi decât distrugerea totală a forțelor armate abisiniene și cucerirea totală a Etiopiei”* (subl. în doc.)¹⁰. Mussolini aprecia că o condiție esențială *“pentru acțiunea noastră este aceea de a avea în spate o Europă liniștită cel puțin pentru perioada de doi ani 1935–1936 și 1936–1937 care va trebui să fie perioada decisivă”*¹¹.

În opinia Duceului, analiza situației internaționale la începutul anului 1935 permitea concluzia că în următorii ani războiul în Europa va fi evitat și că: *“Elementele de stabilizare sunt: acordurile Italiei cu Franța. Astfel de acorduri îndepărtează pericolul unui nou atac al Germaniei contra Austriei. Pe de altă parte, consecința inevitabilă a acordurilor italo-franceze este ameliorarea relațiilor italo-iugoslave. Criza politică iugoslavă va dura mult. Aceasta va preocupa pentru mult timp Belgradul, care va trebui să se dedice problemelor politice de ordin intern!”*¹². Liderul regimului fascist aprecia – și sublinia aceasta – că nu vor apare dificultăți în Europa dacă operațiile militare vor determina rapid un fapt împlinit și că va fi

⁶ Angelo del Boca, *La guerra d'Abissinia, 1935–1941*, Milano, 1978, p. 208; Piero Pieri, Giorgio Rochat, *Pietro Badoglio*, Torino, 1974, p. 650.

⁷ Incidentul din oaza Ual-Ual (urmat și de altele, în provincia Ogaden) a izbucnit între militarii etiopieni și italieni și s-a soldat cu numeroși morți și răniți; N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 48 și urm.; Renato Mori, *Mussolini e la conquista dell'Etiopia*, Firenze, 1978, p. 1-4; G. Rochat, *op. cit.*, p. 139.

⁸ René Albrecht-Carrié, *op. cit.*, p. 485; Mark Robinson, *op. cit.*, p. 149.

⁹ G. Rochat, *op. cit.*, doc. 5, p. 156-159. *Le direttive per l'aggressione all'Etiopia ne promemoria di Mussolini del 30 dicembre 1934.*

¹⁰ *Ibidem*, p. 157.

¹¹ *Ibidem*, p. 158.

¹² *Ibidem*.

suficient să se declare Angliei și Franței “că interesele lor vor fi recunoscute. Din punct de vedere diplomatic sunt singurele națiuni care au acorduri cu noi referitoare la Etiopia. Neplăceri din partea Societății Națiunilor nu ne vor veni sau vor fi astfel că nu vor împiedica ducerea până la capăt a acțiunii”¹³.

După cum se observă, încă de la sfârșitul anului 1934, în perspectiva declanșării, dar și a desfășurării agresiunii contra Etiopiei, un rol central în succesul acțiunii și, în acest sens, în politica europeană a Italiei urma să fie jucat de relațiile cu Franța și, în consecință și în subsidiar, de relațiile cu Iugoslavia. Din această dublă perspectivă, statele Micii Înțelegeri și însăși alianța regională în ansamblul ei trebuiau să fie influențate de Italia.

Acordurile de la Roma din 7 ianuarie 1935 (sau acordul Laval–Mussolini, după numele semnatarilor) au însemnat concretizarea acestei politici italiene față de Franța și un mijloc de promovare a intereselor italiene în Africa și în Europa, în special în Europa dunăreană, inclusiv prin proiectarea unui pact danubian.

În același timp, acordurile din 7 ianuarie 1935 marcau concesiile franceze care facilitau agresiunea Italiei în Africa, în schimbul, în principal, a menținerii angajamentului italian în protejarea independenței Austriei¹⁴.

Proiectul unui pact danubian a antrenat preocupările Micii Înțelegeri – interesată în consolidarea stabilității în Europa Centrală și împiedicarea restaurării Habsburgilor și a revizionismului teritorial, dar și în protejarea solidarității sale – ca și a celorlalte state din zonă vizate de această inițiativă. El a făcut obiectul unor frecvente și chiar intense consultări diplomatice până spre sfârșitul verii anului 1935, dar șansele, de altfel îndoielnice, de realizare au fost risipite – ca și în cazul proiectului pactului mediteranean¹⁵ – de evoluția conflictului italo-etioopian și de declanșarea agresiunii italiene, la 3 octombrie 1935.

Mica Înțelegere, care se pronunțase încă din toamna anului 1934 pentru o înțelegere franco-italiană¹⁶, a analizat cu atenție în sesiunea Consiliului Permanent de la Liubljana din 11 ianuarie 1935 acordurile de la Roma, stabilind preferințele sale în privința ordinii de realizare a proiectelor internaționale în acel moment și luând decizia de a veghea ca interesele și solidaritatea lor să fie protejate¹⁷.

Foarte curând după acordurile Laval–Mussolini, la 11 ianuarie 1935 s-au deschis lucrările celei de-a 84-a sesiuni a Consiliului Societății Națiunilor, care trebuia să dezbată și problema incidentelor de la Ual-Ual. Delegatul etiopian a fost

¹³ *Ibidem*, p. 158-159.

¹⁴ Acordurile de la Roma au cuprins un tratat și un protocol privind reglementarea unor interese bilaterale colonialiste în Africa și o declarație comună a guvernelor italian și francez privind colaborarea în privința menținerii păcii. Cu același prilej au avut loc convorbiri italo-franceze privind Austria și situația Europei de la Dunărea de Mijloc; Nicolae Titulescu. *Documente diplomatice* (în continuare NTDD), București, 1967, p. 55-56; G. Rochat, *op. cit.*, p. 139.

¹⁵ NTDD, p. 52-53.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 330, p. 577.

¹⁷ *Ibidem*, doc. 344, p. 595-596. Cu privire la atitudinea României și a Micii Înțelegeri față de acordurile de la Roma și de proiectul de pact danubian, E. Campus, *Mica Înțelegere*, București, 1968, p. 165-167; N. Iordache, *La Petite Entente et l'Europe*, Geneve, 1977, p. 229-232; M. Vanku, *Mica Înțelegere și politica externă a Iugoslaviei, 1920-1938*, București, 1979, p. 134-135.

convins de P. Laval și A. Eden să-și retragă plângerea și cele două părți aflate în conflict au solicitat amânarea dezbaterii problemei în cadrul forumului genevez¹⁸.

După două luni, neajungându-se la nici un acord între părțile aflate în conflict, guvernul etiopian a solicitat secretarului general al Societății Națiunilor, la 17 martie 1935, aplicarea prevederilor articolului 15 al Pactului Societății¹⁹. Noul demers etiopian a propulsat problema relațiilor italo-etioپیene în dezbaterea Societății Națiunilor și, deși cu o întârziere apreciabilă, determinată de diferite tentative de tergiversare sau căutare a unor soluții alternative, la 6 septembrie 1935 Consiliul Societății Națiunilor a desemnat un Comitet de cinci (compus din reprezentanți ai Marii Britanii, Franței, Spaniei, Poloniei și Turciei, sub președinția spaniolului S. Madariaga) pentru găsirea unei modalități de soluționare pașnică a conflictului²⁰.

Acest demers etiopian se producea la o zi după ce Germania, printr-un act unilateral, introducea serviciul militar obligatoriu, repudiind clauzele militare ale tratatului de la Versailles. Anunțarea deciziei lui Hitler, la 16 martie 1935, a fost favorizată de tensiunile internaționale, în primul rând de evoluția conflictului italo-etioپیean, după cum atitudinea marilor puteri occidentale europene, dar și a altor state față de acest conflict și, apoi, de agresiunea Italiei contra Etiopiei a fost considerabil influențată de actul de forță german de la 16 martie 1935 și de evoluția politicii Germaniei. Soluțiile concesive și pragmatice, în termenii de „Realpolitik”, adoptate de guvernele de la Londra și Paris fie veneau în contradicție cu principiile proclamate de Pactul Societății Națiunilor, fie reliefaau interese contradictorii între principalii protagoniști care se aflau sau ar fi trebuit să se afle de aceeași parte a baricadei în bătălia pentru protejarea păcii, pentru stabilitate și securitate în Europa.

Gestul german de la 16 martie 1935 a generat nevoia reafirmării unei solidarizări a foștilor mari aliați europeni – Marea Britanie, Franța și Italia –, cristalizată în conferința de la Stresa (11-14 aprilie 1935) și în geneza iluzoriului și efemerului „front de la Stresa”²¹. O conjunctură internațională care, evident, nu era favorabilă în primăvara și vara anului 1935 unei soluții imediate principiale și tranșante în cazul conflictului italo-etioپیean. Situația, oricum confuză de la început în relațiile italo-franco-engleze în cadrul „frontului de la Stresa”, s-a complicat după schimbarea de guvern din Marea Britanie²² și semnarea acordului naval anglo-german din 18 iunie 1935, „prea puțin compatibil cu respectarea tratatelor, principiu pe care tocmai Puterile de la Stresa îl proclamasera”²³.

În acele împrejurări, Italia a reușit să împiedice o decizie a Consiliului Societății Națiunilor în sesiunea sa din mai 1935 și a vizat, apoi, la sesiunea extraordinară a

¹⁸ P. Bărbulescu, *România la Societatea Națiunilor (1929–1939). Momente și semnificații*, București, 1975, p. 273-276; N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 65-66.

¹⁹ René Albrecht-Carrié, *op. cit.*, p. 485; P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 275.

²⁰ N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 72.

²¹ E. Campus, *op. cit.*, p. 161-162; Maurice Baumont, *La faillite de la paix 1918–1939*, vol I, ed. a IV-a, Paris, 1951, p. 527-529.

²² La 7 iunie 1935 guvernul R. MacDonald, cu Sir John Simon la Foreign Office – considerat prea conciliant –, a fost înlocuit de generalul Stanley Baldwin, având la Externe pe Samuel Hoare; A.J.P. Taylor, *Originile celui de-al doilea război mondial*, [Iași], 1999, p. 79.

²³ *Ibidem*, p. 77.

Consiliului de la sfârșitul lunii iulie – începutul lunii august 1935 să evite discutarea fondului problemei, în timp ce pregătirile sale pentru declanșarea agresiunii continuau febril²⁴. În baza unor rezoluții adoptate de Consiliul Societății Națiunilor la 3 august, au început la Paris la 16 august 1935 negocieri anglo-franco-italiene, în cursul cărora cele două mari puteri occidentale au făcut sugestii, dar și concesiї Italiei – fără succes însă – pentru găsirea unei baze de rezolvare pașnică a conflictului²⁵.

După eșecul negocierilor de la Paris guvernul britanic a decis, la 22 august, să mențină un strâns contact cu guvernul francez în problema conflictului italo-etio-pian²⁶. În realitate, în scopurile urmărite și metodele utilizate în legătură cu politica Italiei față de Etiopia existau deosebiri tot mai evidente între cele două mari puteri occidentale. După cum remarcă un istoric, atât Marea Britanie cât și Franța erau interesate în negocierile cu Italia pentru formarea unui front antigerman și ambele erau confruntate la Geneva cu faptul că Italia va ajunge să fie acuzată de agresiune. Dar interesele Marii Britanii în Africa de Est erau mult mai puternice decât cele ale Franței, astfel încât “afacerea abisiniană” va deveni sursa mai multor resentimente și antagonisme între cele două mari puteri. În aceste împrejurări Marea Britanie, care în anii precedenți nu dorise extinderea acțiunilor sub patronajul Societății Națiunilor, “descoperă acum virtuțile Ligii”, în timp ce Franța, care urmărise ca Societatea Națiunilor să fie mai efectivă, va deveni mai rezervată²⁷.

Deosebirea de interese, metode și fermitate între Marea Britanie și Franța în problema conflictului italo-etio-pian devenise evidentă pentru diplomația română²⁸ și, desigur, pentru țările Miciei Înțelegeri. În acest context Consiliul Permanent al Miciei Înțelegeri, întrunit în sesiune la Bled la 30 august 1935, a analizat conflictul și a adoptat decizii care urmau să călăuzească atitudinea solidară a membrilor alianței în demersul lor diplomatic în perioada următoare. Dată fiind importanța acestei sesiuni pentru atitudinea Miciei Înțelegeri, considerăm necesară reproducerea integrală a paragrafului corespunzător din procesul-verbal al sesiunii: „[...] După un schimb de informații privind conflictul italo-etio-pian care amenință să se transforme într-un veritabil război între cele două țări, cei trei miniștri stabilesc pentru conduita lor următoarele linii generale:

I. În prezent să rămână complet neutri și rezervați.

II. Dacă problema se va pune în fața Societății Națiunilor să se declare pentru menținerea păcii și să considere Societatea Națiunilor ca singurul instrument al acestei politici de pace.

III. Dacă e cazul, să-și exprime fidelitatea față de Pactul Societății Națiunilor.

IV. În măsura în care Anglia și Franța vor avea o atitudine comună în conflictul italo-etio-pian, să se situeze de partea lor. În cazul de dezacord între aceste două puteri să se consulte dinainte asupra măsurilor de luat [...]”²⁹.

²⁴ N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 65-68; P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 276-279.

²⁵ P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 282-284; N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 68-69.

²⁶ P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 284.

²⁷ R. Albrecht-Carrié, *op. cit.*, p. 486-487.

²⁸ NTDD, doc. 380, p. 650-651; doc. 385, p. 655-658; doc. 386, 387, 388, p. 658-666 (telegrame transmise de N. Titulescu din Geneva la 25 mai, din Paris la 27 iunie și din Londra la 2, 3 și 4 iulie 1935).

²⁹ *Ibidem*, doc. 395, p. 673.

Sesiunea Consiliului Permanent al Miciei Înțelegeri de la Bled – care a analizat mai multe probleme de interes deosebit pentru țările membre³⁰ – a reținut în mod inegal atenția istoricilor care s-au ocupat de Mica Înțelegere și de atitudinea acesteia față de conflictul italo-etioopian³¹.

Comunicatul dat publicității privind cea de-a IX-a sesiune a Consiliului Permanent al Miciei Înțelegeri de la Bled reafirma “solemn unitatea de vedere și solidaritatea deplină și perfectă în toate problemele de politică externă” ale țărilor aliate, în legătură cu “pericolul momentului actual, al probabilității diverselor conflicte într-un viitor apropiat”³². Era evident avută în vedere, în primul rând, posibilitatea unui război italo-etioopian, care, în comunicat, spre deosebire de procesul-verbal al sesiunii, nici nu era menționat.

Dar nici “unitatea de vederi” în “toate problemele” nu mai avea o deplină acoperire în realitate. Milan Stojadinović, primul ministru și ministrul de Externe al Iugoslaviei, avea să consemneze în memoriile sale: “Astfel, pentru mine era clar, încă din prima zi a întâlnirii de la Bled, că între mine, Beneș și Titulescu nu se va putea ajunge niciodată la o colaborare cordială. De ei m-a legat o singură idee – aceea de a împiedica revenirea defunctei Austro-Ungarii și de a putea interzice restaurarea dinastiei habsburgice în Austria și Ungaria. De altfel, scopul Miciei Înțelegeri consta numai în aceasta și nimic mai mult. Eu am vrut să se reducă numai la aceasta și să nu se facă nici un fel de extindere a activității alianței care ar duce Iugoslavia în vârtejul certurilor marilor puteri, cu ale căror interese deosebite poporul nostru nu are nici o legătură. În conflictul marilor puteri, care era întotdeauna de așteptat, eu am dorit ca Iugoslavia să rămână neutră”³³.

De fapt, dacă încă de la începutul anului 1935 apăreau unele semne ale unei detensionări și apropieri în relațiile italo-iugoslave – care nu intrau în contradicție cu obiectivele, principiile și unitatea Miciei Înțelegeri – guvernul M. Stojadinović, constituit în iunie 1935, și prințul regent Paul vor promova, treptat, o politică externă care nu mai era pusă de acord – cum ar fi trebuit conform prevederilor Pactului de organizare al Miciei Înțelegeri din februarie 1933 – cu ceilalți doi parteneri ai alianței. Această politică s-a concretizat, între altele, în vizite și acorduri secrete iugoslavo-germane încă din toamna anului 1935 și într-o evoluție a relațiilor italo-iugoslave care a permis semnarea tratatului dintre cele două țări în martie 1937, fără ca România și Cehoslovacia să fi fost consultate³⁴.

Desigur, “noua orientare” nu a însemnat o modificare bruscă și spectaculoasă a politicii externe iugoslave, ci un efort de ameliorare a relațiilor cu marile puteri central-europene, Germania și Italia, menținerea unor raporturi bune

³⁰ La Bled au făcut obiectul dezbaterilor următoarele probleme politice: 1) politica generală; 2) problema Habsburgilor; 3) intervenția militară în caz de restaurare; 4) Pactul danubian; 5) conflictul italo-etioopian; 6) Intrarea Albaniei în Pactul balcanic; 7) tribunale arbitrale mixte. Mai multe dintre aceste probleme (punctele 2, 3 și 4) se interferau strâns cu relațiile Miciei Înțelegeri cu Italia; *NTDD*, doc. 395, p. 671-673).

³¹ Eliza Campus, *op. cit.*, p. 166; M. Vanku, *op. cit.*, p. 123-124; N. Iordache, *op. cit.*, p. 254.

³² *NTDD*, doc. 398, p. 674.

³³ *Apud* M. Vanku, *op. cit.*, p. 124.

³⁴ Pe larg, M. Vanku, *op. cit.*, p. 129-135 (subcapitolul *Noua orientare a politicii externe iugoslave*).

cu marile puteri occidentale și o neimplicare în marile probleme continentale. Această politică s-a răsfrânt însă negativ în anii următori asupra coeziunii și acțiunii Miciei Înțelegeri și, în cele din urmă, nu a protejat nici Iugoslavia.

Marile puteri au fost, desigur, interesate să afle ceva mai mult decât se arăta în comunicatul dat publicității despre deciziile adoptate la Bled de Mica Înțelegere. Fostul ministru al Italiei la Belgrad, Alessandrini, aflat la Bled în acele zile, a transmis un raport la 8 septembrie cu privire la convorbirile avute, în care sublinia că: "a) Guvernul iugoslav este gata să dea dovadă concretă a viei sale dorințe de a accelera acel proces de destindere în relațiile italo-iugoslave care, inițiat în ianuarie trecut, a suferit apoi opriri și amânări din cauză de cunoscute rațiuni de politică internă și a demisiei guvernului Jeftić". Nu trebuia să existe îndoială în privința intenției sau cel puțin a speranței guvernului iugoslav de a ajunge la "acorduri directe" între cele două țări "independent, în realitate și chiar și în formă, de legăturile și conexiunile cu Mica Înțelegere și cu Înțelegerea Balcanică și în afară, de asemenea, dacă era necesar, de egida franceză"³⁵. La Londra parveneau informații, în parte, distorsionate cu privire la deciziile de la Bled³⁶, în timp ce guvernul francez primea *via* Praga o relatare amplă și fidelă privind sesiunea de la Bled³⁷.

Ministrul Franței în Cehoslovacia, Emile Naggiar, nota că, în cursul convorbirii cu E. Beneș, acesta a subliniat în legătură cu poziția Miciei Înțelegeri adoptată la Bled și cu posibilitatea unei agravări a relațiilor franco-anglo-italiene, determinată de conflictul italo-etopian, că poziția Marii Britanii, deși exprimă și marile interese imperiale britanice, "întărește teza juridică pe care noi avem interesul să o susținem la Geneva" și că, indiferent de inconvenientele care ar decurge din partea Italiei și care trebuiau evitate pe cât posibil, era greu de justificat o acțiune de cucerire pe calea armelor a teritoriului unui membru al Societății Națiunilor, "fără să încurajăm alte agresiuni, bazate, de asemenea, pe nevoia de expansiune și fără a zdruncina, până la temelii sale, organismul al cărui spirit animă mereu politica noastră [...]"³⁸. Naggiar consemna în încheierea telegramei sale din 4 septembrie 1935 că "un grup care ar cuprinde Franța, Rusia, Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică și care ar avea asigurat, din cauza afacerii etiopiene, dezaprobarea cea mai energică a Marii Britanii [a agresiunii – *n. N.E.*] și poate chiar participarea sa, ar fi, potrivit domnului Beneș, destul de puternic pentru a menține liniștea în Europa, orice s-ar întâmpla în Marea Roșie și în

³⁵ *I documenti diplomatici italiani* (în continuare *DDI*), seria a VIII-a, vol 2, Roma, 1991, doc. 69, p. 60-61.

³⁶ *Documents of British Foreign Policy* (în continuare *DBFP*), seria a II-a, vol. 14, Londra, 1976, p. 583. Telegrama ambasadorului britanic la Roma, Sir E. Drummond, din 6 septembrie 1935 relatează că I. Lugoșianu, ministrul României, declarase că la Bled se decisese ca la ședința Consiliului și la Adunarea Generală a Societății Națiunilor Mica Înțelegere să se călăuzească după Franța în problema conflictului italo-abisinian, dar dacă Franța ar avea de decis între Italia, pe de o parte, și Marea Britanie și Societatea Națiunilor, pe de altă parte, Mica Înțelegere urma să-l informeze pe premierul Laval că ea va favoriza al doilea termen al alternativei.

³⁷ *Documents diplomatique français* (în continuare *DDF*), seria I, vol 12, Paris, 1984, doc. 109, p. 149-151.

³⁸ *Ibidem*, p. 150.

Mediterrana”³⁹. Opiniile ministrului cehoslovac de Externe sunt de reținut nu doar pentru faptul că aparțineau unuia dintre marii artizani ai politicii externe a Micii Înțelegeri, ci și pentru că Eduard Beneš va fi, în septembrie 1935, președintele sesiunii Adunării Generale a Societății Națiunilor.

Guvernul francez a fost privilegiat în privința informațiilor referitoare la deciziile luate de Mica Înțelegere la Bled și prin faptul că Milan Stojadinović s-a aflat, imediat după Bled, între 1 și 6 septembrie 1935, la Paris, unde a avut ocazia să prezinte nu doar poziția iugoslaviei, ci și a Micii Înțelegeri – el era, în acel moment, președintele în exercițiu al Consiliului Permanent al alianței – în problemele de politică internațională⁴⁰. În cursul convorbirilor de la Paris Pierre Laval a subliniat interlocutorului iugoslav pericolul german și l-a îndemnat să ajungă la un acord cu Italia⁴¹. Conform celor notate în memoriile sale, M. Stojadinović a răspuns că opinia lui Laval “constituie un indiciu pentru mine, mai ales în cazul în care și Anglia dorește acordul cu Italia” și că “noi, cei din Mica Înțelegere, considerăm că întotdeauna trebuie să fim de aceeași părere cu Franța și Anglia, atunci când aceste două state sunt unanime în părerea adoptată într-o anumită problemă. Atunci noi nu riscăm nimic – a adăugat zâmbind”⁴².

Marea Britanie și Franța au avut în cursul lunii septembrie 1935 frecvente și intense consultări, inclusiv la nivelul miniștrilor de externe, în tentativa de a menține o atitudine comună în problema conflictului italo-etopian⁴³. Dar, în pofida unor demersuri comune, interesele deosebite ale celor două guverne, care determinau și abordări tactice diferite, deveneau tot mai evidente. Franța era predispusă spre concesiile față de Italia pentru a menține cooperarea acesteia în Europa Centrală – inclusiv în privința unui pact danubian, al cărui proiect a făcut obiectul, în continuare, al unor contacte și precizări de poziții la Roma, Paris, țările Micii Înțelegeri, Budapesta, Viena⁴⁴ –, încercând totodată să mențină o relație apropiată cu Marea Britanie, inclusiv din dorința de a împiedica o radicalizare a poziției acesteia față de Italia. Marea Britanie, ale cărei interese în Mediterana și Africa de est erau mult mai afectate de politica italiană, se manifesta ca un promotor energic al respectării Pactului Societății Națiunilor și, în acest sens, al aplicării unor măsuri – sancțiuni economice, demonstrații de forță – pentru a determina însă, în fond, o limită convenabilă, din punct de vedere englez, expansiunii coloniale italiene. Deosebirile de opinii și atitudini între Paris și Londra nu puteau, evident, stimula fermitate și coeziune în atitudinea Micii Înțelegeri față de conflictul italo-etopian.

³⁹ *Ibidem*, p. 151.

⁴⁰ *Ibidem*, doc. 122, p. 165 (Declarațiile lui M. Stojadinović la revenirea la Belgrad după vizita la Paris)

⁴¹ M. Vanku, *op. cit.*, p. 135.

⁴² *Apud ibidem*, p. 135.

⁴³ Vezi stenogramele convorbirilor franco-engleze de la Geneva, din 10-11 septembrie 1935, *DDF*, I, 12, doc. 149-150, p. 199-213; doc. 559, p. 218-227; *DBFP*, II, 14, doc. 553-554, p. 595-607; doc. 564, p. 615-620. Cu privire la relațiile dintre Franța și Marea Britanie și activitatea delegaților la Societatea Națiunilor în septembrie 1935, P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 288-294.

⁴⁴ Diplomațiile italiană și franceză și-au manifestat constant interesul pentru reacția țărilor vizate de proiectul de pact danubian, s-au informat reciproc și au acționat coordonat în capitalele statelor amintite; *DDI*, VIII, 2, doc. 43, 63, 64, 66, 70, 71, 98, 198; *DDF*, I, 13, doc. 106, 118, 142, 163, 200.

Analizată în detalii, prin prisma demersurilor șefilor diplomațiilor celor trei țări membre, atitudinea Miciei Înțelegeri nu apare unitară în septembrie 1935, cel puțin la nivelul mijloacelor și metodelor utilizate în privința conflictului italo-etopian.

Eduard Beneș – ales la 9 septembrie președinte al Adunării Generale a Societății Națiunilor – își exprima la 12 septembrie deplinul acord cu poziția Marii Britanii la Geneva și preciza că transmisese în mod formal lui P. Laval că Mica Înțelegere sprijină poziția britanică și speră că și Franța, de asemenea, o va sprijini. Întrebat de delegatul britanic la Societatea Națiunilor dacă Iugoslavia – vecină cu Italia și care avea un comerț amplu cu această țară – “va coopera la orice măsuri colective de presiune economică”, Beneș a apreciat că, deși nu se consultase la Bled cu prințul regent Paul în această privință, “el însuși era convins că Iugoslavia lua parte deplină la acțiunea colectivă”⁴⁵.

Pe de altă parte, M. Stojadinović a ținut să transmită, la 19 septembrie 1935, pe cale diplomatică lui Mussolini decizia guvernului iugoslav “de a menține absolută neutralitate, oricare ar fi evoluția ulterioară a conflictului italo-etopian, ca și dorința sa de a ajunge cât mai repede la normalizarea relațiilor italo-iugoslave” și să atragă atenția că reprezentantul iugoslav la Societatea Națiunilor, B. Purič, supus presiunilor britanice pentru a include în discursul său – pe care urma să-l țină și în numele Miciei Înțelegeri – referiri la sancțiuni, s-a sustras și s-a limitat la o declarație de principiu privind fidelitatea Miciei Înțelegeri față de Societatea Națiunilor, evitând chiar și să pronunțe cuvântul sancțiuni, care ar fi putut semnifica, în caz contrar, o luare de poziție împotriva Italiei⁴⁶. Mussolini nu a întârziat să răspundă (20 septembrie 1935), transmitând la Belgrad că luase cunoștință cu satisfacție de atitudinea “obiectivă” a Iugoslaviei și era dispus să examineze, în scopul îmbunătățirii, ansamblul relațiilor italo-iugoslave”⁴⁷.

În același timp, N. Titulescu, într-o lungă convorbire cu P. Aloisi – șeful de cabinet al ministrului italian de Externe și delegat al guvernului italian în Consiliul Societății Națiunilor – la Geneva, la 18 septembrie 1935, a căutat să anticipeze discuțiile din Comitetul de cinci, ce urmau să dezbată aspectele procedurale din diferite unghiuri de vedere și să facă sugestii – pe care Aloisi le considera demne de analizat, iar Laval le cunoștea și dorea să pledeze pentru ele în fața lui A. Eden, delegatul Marii Britanii în Consiliul Societății Națiunilor –, care vizau, în esență, printr-un complicat mecanism de formulare și redactare, evitarea împrejurărilor în care s-ar impune problema aplicării unor sancțiuni Italiei⁴⁸. Titulescu, care transmisese încă la începutul lunii septembrie că delegația română la Geneva va menține “un contact permanent” cu delegația italiană, încercase și înainte de 18 septembrie să sugereze soluții delegației italiene, să influențeze politica franceză sau britanică⁴⁹. Impresia lăsată de aceste demersuri și sugestii ale ministrului român

⁴⁵ DBFP, II, 14, doc. 565, p. 620-621.

⁴⁶ DDI, VIII, 2, doc. 187, p. 127.

⁴⁷ Ibidem, doc. 151, p. 139.

⁴⁸ Ibidem, doc. 134, p. 123-124.

⁴⁹ Ibidem, doc. 137, p. 113-114. Aloisi către Mussolini, Geneva, 17 septembrie 1935, despre convorbirea cu Titulescu.

de Externe este că N. Titulescu dorea să mențină contacte, ba chiar să fie sau cel puțin să pară util delegației italiene, dar în fond, să evite a se ajunge la situația în care urma să se pună frontal problema sancțiunilor. Altfel spus, căuta să găsească soluții care să evite proba adevărului cu privire la capacitățile Societății Națiunilor și la fidelitatea membrilor față de principiile înscrise în Pactul forumului genevez.

Propunerile Comitetului de cinci făcute Italiei, la 18 septembrie 1935, privind conflictul cu Etiopia⁵⁰ au fost taxate în ședința guvernului italian din 21 septembrie ca fiind “mai mult decât insuficiente, derizorii și respinse”⁵¹. Un răspuns care fusese, de altfel, anticipat de presa italiană⁵².

Mussolini a explicat în aceeași zi misiunilor diplomatice italiene motivele de respingere⁵³ și a solicitat diplomației italiene să pregătească “mediile locale” în legătură cu respingerea italiană și să mobilizeze “elementele favorabile”⁵⁴. Legația Italiei în România răspundea peste 4 zile că a acționat în presa română și toate ziarele de luni, 23 septembrie, publicau o relatare privind atitudinea guvernului italian, pe care legația “o făcuse să ajungă la redacțiile ziarelor sub forma unei corespondențe din Roma”, și comenta reacțiile critice ale “mediilor democratice și progeneveze” și admirația “mediilor naționaliste” din România⁵⁵.

La 26 septembrie 1935, deoarece Comitetul de cinci nu-și putuse realiza obiectivul, a fost constituit Comitetul de treisprezece – alcătuit, de fapt, din reprezentanții tuturor statelor membre ale Consiliului Societății Națiunilor, mai puțin Italia, pentru că aceasta era parte în conflict –, care trebuia să elaboreze un raport privind aplicarea paragrafului 4 al articolului 15 din Pactul Societății⁵⁶. Două zile mai târziu P. Aloisi adresa un mesaj lui Mussolini în care sublinia că, în opinia sa, în fața Italiei se ridicau două probleme în acele împrejurări: atitudinea față de recomandările pe care noul organism le va face în baza art. 15 și următoarele; cum să se evite sau, cel puțin, să se încerce să se evite, să se diminueze sau să se neutralizeze sancțiunile⁵⁷. În legătură cu problema sancțiunilor, Aloisi se întreba dacă Italia avea “cărți de joc” și aprecia că “din comportamentul delegațiilor tuturor statelor reprezentate în Ligă, urmărit oră de oră în cursul acestor trei săptămâni, am dobândit convingerea că speranțe n-am putea avea decât doar în legătură cu delegația iugoslavă care a rămas unica care nu s-a unit vreodată, la corul unanim antiitalian”⁵⁸. Se putea pune o anumită bază și pe Laval și “din considerente strict momentane de intrigă și de interese economice, unele lucruri cred că pot fi încercate cu Titulescu”. Aloisi sublinia însă că “era necesar să se înceapă a se acționa asupra Iugoslaviei. În aceste momente, un

⁵⁰ Pe larg, P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 291-292.

⁵¹ DDI, VIII, 2, doc. 154, p. 142.

⁵² Presa italiană scria încă cu două zile înainte că oricare ar fi fost propunerea celor cinci, răspunsul italian urma să fie un refuz net și categoric; Arhiva Ministerului de Externe (în continuare AMAE), fond Geneva (Societatea Națiunilor), dos. 23, f. 141.

⁵³ DDI, VIII, 2, doc. 156, p. 143.

⁵⁴ *Ibidem*, doc. 154, p. 142.

⁵⁵ *Ibidem*, doc. 179, p. 158-159.

⁵⁶ P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 296; DDF, I, 12, doc. 240, p. 339-340.

⁵⁷ DDI, VIII, 2, doc. 195, p. 175-177.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 176.

eventual acord italo-iugoslav va avea în mod necesar influență asupra Franței și asupra statelor Micii Înțelegeri și, prin acestea, asupra celor ale Uniunii Balcanice, sau cel puțin asupra Turciei”⁵⁹.

Desigur, Mussolini dorea să exploateze interesele particulare ale țărilor Micii Înțelegeri, dar și dilema în care se afla alianța: absența condamnării ferme a unei agresiuni italiene atrăgea slăbirea Societății Națiunilor și semnifica o primă dată politicii de agresiune și revizuire, care putea stimula atitudini similare din partea altor state; fermitatea față de expansiunea agresivă italiană elimina posibilitatea cooperării cu Italia în bazinul Dunării de Mijloc, ba chiar putea să conducă Italia la o apropiere de Germania. Era o alternativă pe care Italia încerca să o exploateze în primul rând în relația cu Franța⁶⁰. Devenise însă limpede în cursul lunii septembrie, chiar și pentru presa din îndepărtata Brazilie, că Italia “nu mai poate schimba direcția apucată” și că “Mica Antantă se teme că prin slăbirea Italiei, în urma războiului din Africa, statele revizioniste își vor ridica glasul”⁶¹.

De fapt, Mussolini nici nu dorea să schimbe “direcția apucată”. Până la 1 octombrie 1935 în Eritreea și în Somalia au fost concentrate sute de mii de militari italieni și trupe auxiliare indigene, un mare număr de tancuri, tunuri, avioane, mijloace auto și hipo⁶². Concentrarea forțelor armate italiene pentru agresiune s-a desfășurat pe fondul masării majorității forțelor navale engleze în Mediterana, în particular în fața Alexandriei (144 nave, cu 800.000 t, cu peste 300.000 t mai mult decât capacitatea marinei militare italiene⁶³).

Spre sfârșitul după amiezii de 2 octombrie 1935, Mussolini s-a adresat printr-un discurs radiodifuzat, din balconul Palatului Veneția din Roma, “cămășilor negre” și tuturor italienilor din lume, demers care a precedat declanșarea agresiunii contra Etiopiei, a doua zi dimineața, 3 octombrie 1935⁶⁴. Ducele a precizat că “sanctiunilor economice le vom opune disciplina noastră, sobrietatea noastră, spiritul nostru de sacrificiu. Sanctiunilor militare le vom răspunde cu măsuri militare. Actelor de război le vom răspunde cu acte de război”⁶⁵.

Consiliul Societății Națiunilor a luat în dezbatere, începând din 5 octombrie, agresiunea italiană. A fost constituit un comitet al celor șase (compus din reprezentanții statelor: Chile, Danemarca, Franța, Marea Britanie, Portugalia și România), care avea ca scop să studieze situația și să facă sugestii și, totodată, Comitetul celor 13 a redactat un raport în care se constata că Italia recursese la

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Într-o convorbire cu ambasadorul francez la Roma, Chambrun, subsecretarul de stat la MAE italian, Suvich, explica la 16 septembrie 1935 că un conflict între Italia și Marea Britanie din cauza Etiopiei ar fi adus beneficii Germaniei, pentru că Italia nu putea susține trei fronturi: abisinian, mediteranean și danubian și, în consecință, Germania urma să domine tot bazinul danubian și Peninsula Balcanică; *DDI*, VIII, 2, doc. 124, p. 110.

⁶¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), fond Ministerul Propagandei Naționale, Presa externă, dosar 663/1935, f. 9.

⁶² Pe larg, G. Rochat, *op. cit.*, p. 139.

⁶³ P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 294.

⁶⁴ G. Rochat, *op. cit.*, doc. 8, p. 163-164.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 164.

război fără respectarea prevederilor Pactului SN (art. 12). La 11 octombrie Beneș anunța că 50 din cei 54 membri ai Societății Națiunilor, prezenți la Adunare, au aprobat raportul Consiliului. Totodată, la 10 octombrie 1935 a fost constituit un Comitet de coordonare a sancțiunilor, cuprinzând câte un delegat al fiecărui stat reprezentat, care, la rândul său, a ales la 11 octombrie un Comitet restrâns, denumit Comitetul celor optsprezece⁶⁶, având sarcina de a pregăti programul de sancțiuni⁶⁷.

Tensiunea din relațiile internaționale provocată de conflictul italo-etopian s-a transformat, astfel, după declanșarea agresiunii Italiei, într-o criză care se va dezvolta – reluăm și completăm ceea ce remarcăm, în acest sens, editorii volumului al doilea din seria a VIII-a *DDI*, în introducere – pe două mari linii paralele: a) la Societatea Națiunilor, determinată de procedura de constatare a agresiunii și, mai ales, în consecință, de dezbaterile privind natura, mărimea și rigoarea aplicării unor sancțiuni; b) acțiunea pe plan diplomatic vizând realizarea unui compromis, care să salveze independența Etiopiei sau a celei mai mari părți din “nucleul ei istoric, Abissinia” și, totodată, să dea satisfacții principalelor revendicări ale Italiei. Franța, mai implicată în această privință, va atrage ulterior și Marea Britanie, acțiunea concretizându-se în acordul Laval–Hoare din 7 decembrie 1935. Deconspirarea acordului și reacția la acesta, ca și posibila extindere a sancțiunilor la petrol au modificat, din decembrie 1935, coordonatele crizei.

Desigur, statele Miciei Întelegeri au fost preocupate și afectate direct de criza internațională sub multiplele ei aspecte: integritatea principiilor și eficacitatea Societății Națiunilor, dar și relațiile dintre Paris și Londra, care au provocat îngrijorări și dileme nedorite celor trei țări aliate; raporturile lor cu Italia, eficiența sancțiunilor, dar și consecințele pentru propriile interese ale României, Iugoslaviei și Cehoslovaciei; implicațiile crizei internaționale pentru comportamentul statelor revizioniste etc.

La rândul ei, Italia a încercat să influențeze atitudinea și forța Miciei Întelegeri prin demersuri care vizau temperarea și temporizarea acesteia – fiindu-i convenabilă, evident, o poziție a țărilor Miciei Întelegeri apropiată de Franța și nu de politica Marii Britanii –, exploatarea intereselor economice ale țărilor membre, slăbirea coeziunii alianței, în primul rând printr-o politică specială față de Iugoslavia etc. În primele zile după declanșarea agresiunii Italiei contra Etiopiei, la Roma parveneau informații că Beneș sau Titulescu apreciau că doar o încheiere rapidă a ostilităților în Africa ar fi permis o soluție de compromis⁶⁸ sau că potrivit lui Rustu Aras, șeful diplomației turce, Titulescu urma probabil să facă o declarație unică în numele Miciei Întelegeri și Întelegerii Balcanice⁶⁹.

⁶⁶ Inițial, Comitetul a fost compus din 16 membri (Africa de Sud, Argentina, Belgia, Canada, Elveția, Franța, Grecia, Iugoslavia, Marea Britanie, Olanda, Polonia, România, Spania, Suedia, Turcia și URSS) cărora li s-au adăugat, apoi, președintele Comitetului de coordonare, delegatul Portugaliei, Augusto de Vasconcellos – devenit Comitetul de Șaptesprezece –, și la 13 octombrie 1935 delegatul Mexicului; *DDF*, I, 12, doc. 419, p. 601, n. 5.

⁶⁷ În legătură cu toate aceste activități de la Societatea Națiunilor, din primele două săptămâni ale lunii octombrie 1935, N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 107-112; P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 296-302; numeroase documente, nevalorificate în aceste lucrări, în *DDI*, *DBFP*, *DDF*, seriile și volumele mai sus citate.

⁶⁸ *DDI*, VIII, 2, doc. 299, p. 281-282, Aloisi către Mussolini, Geneva, 9 octombrie 1935.

⁶⁹ *Ibidem*, doc. 287, p. 274, Carlo Galli către Mussolini, Ankara, 8 octombrie 1935.

După cum am menționat, Mussolini a acționat pentru a influența atitudinea Iugoslaviei și, prin aceasta, evident, putea, în caz de reușită, fie să influențeze comportamentul întregii Micii Înțelegeri și chiar a marilor puteri occidentale, fie să provoace fisuri, cu importante implicații, în unitatea Micii Înțelegeri. Iată de ce vom releva câteva aspecte ale acestor demersuri italiene la Belgrad. În continuarea unui dialog italo-iugoslav început în vara-toamna 1935⁷⁰, la 11 octombrie Stojadinović a transmis lui Mussolini, cu titlu strict confidențial, că în pofida bunei sale voințe, Iugoslavia “era constrânsă de sistemul politic de care-i legată” să declare la Geneva atașamentul ei față de Pactul Societății Națiunilor, dar că declarația lui Purić va fi “limonadă” și că atitudinea Iugoslaviei “nu va avea în nici un caz efecte practice pentru Italia”, care putea conta că va primi produse alimentare și combustibili⁷¹. Chiar a doua zi, la 12 octombrie 1935, Mussolini l-a însărcinat pe Guido Viola, ministrul Italiei la Belgrad, să se prezinte la Stojadinović și să-i comunice “în numele meu că atitudinea amicală a Iugoslaviei în aplicarea practică a «sanctiunilor» poate avea consecințe politice – subliniez politice – de mare importanță pentru viitorul celor două țări”⁷² (subl. N.I.). Un mesaj cum nu se poate mai clar, la primirea căruia, la 15 octombrie, șeful guvernului și diplomației iugoslave a răspuns prin reafirmarea deciziei de a adopta o atitudine amicală în aplicarea sancțiunilor, ca expresie a voinței guvernului iugoslav “de a veni în întâmpinarea guvernului italian pe calea unei strânse înțelegeri economice și politice”⁷³. În timp ce Ducele, într-un mesaj către șeful guvernului iugoslav, la 19 octombrie, intra în detaliile relațiilor economice reciproce⁷⁴, subsecretarul de stat la Externe, Fulvio Suvich, l-a însărcinat pe Viola, la 23 octombrie, să-i comunice lui Stojadinović că era “viul nostru interes” ca la Geneva reprezentanții diferitelor state să provoace interpelări sau să întârzie răspunsul sau să formuleze rezerve, neomițând să sublinieze “marea importanță a problemei” care, în cazul Iugoslaviei, se încadra “în noua atmosferă deja instaurată între cele două țări”⁷⁵. Stojadinović a avut o convorbire detaliată cu Viola privind sancțiunile financiare și economice și atitudinea guvernului iugoslav, amintind lui Mussolini promisiunea acestuia cu privire la “consecințele politice de mare importanță în conexiune cu atitudinea iugoslavă în momentul actual”. Viola sublinia că declarațiile lui Stojadinović reflectau “bunele sale intenții reale”, dar că acțiunea engleză pentru a provoca “adeziunea iugoslavă” a atins, în acele zile “caracterul unei adevărate și directe presiuni”⁷⁶.

Eforturile diplomației italiene pentru influențarea poziției guvernului iugoslav și “bunăvoința” guvernului iugoslav – atât cât aceasta era reală și nu expresia unor formule diplomatice – au fost limitate de sistemul de angajamente și

⁷⁰ Vezi mai sus, p. 107; DDI, VIII, 2, doc. 198, p. 178-179.

⁷¹ DDI, VIII, 2, doc. 311, p. 290.

⁷² Ibidem, doc. 323, p. 301.

⁷³ Ibidem, doc. 353, p. 329.

⁷⁴ Ibidem, doc. 422, p. 389 - 399.

⁷⁵ Ibidem, doc. 462, p. 436 - 437.

⁷⁶ Ibidem, doc. 513, p. 482 - 483. Viola către Mussolini, Belgrad, 29 octombrie 1935.

relații ale Iugoslaviei, pe care guvernul Stojadinović nu putea, dar nici nu dorea, credem, în acel moment, să-l abandoneze și, de asemenea, nu dorea să slăbească relațiile cu aliații săi. Stojadinović sublinia, la 4 noiembrie, ambasadorului italian în China, cu care se întâlnea la Belgrad, “dificultatea întâmpinată la Geneva de delegația iugoslavă” și se justifica pentru că nu a putut obține mai mult, fie în privința întârzierii aplicării sancțiunilor economice, fie în privința rezervelor și că primise, cel puțin în momentul oportun, sprijinul lui Titulescu, cu care a fost dusă o acțiune comună, până la un anumit punct, pentru a fi acceptate unele rezerve cu privire la sancțiuni și, totodată, a lăsat să se înțeleagă creșterea presiunilor engleze asupra Iugoslaviei⁷⁷. Câteva zile mai târziu, la 12 noiembrie, premierul iugoslav sublinia – în contextul convorbirii cu Viola despre o notă verbală italiană, adresată statelor “sanționiste”⁷⁸ – că situația actuală trebuie considerată ca o paranteză în relațiile italo-iugoslave, care nu putea tulbura calea spre “înțelegerea majoră” vizată în comun⁷⁹.

Mussolini nu s-a lăsat influențat de “paranteza” care marca, în esență, cel puțin o nereușită parțială a politicii italiene și, într-o convorbire din 21 noiembrie cu Viola, chemat la Roma, i-a dat acestuia instrucțiuni “să aducă la cunoștința guvernului iugoslav că el (Mussolini) era dispus să ajungă cu Iugoslavia la acorduri care privesc mult înainte. Este necesar însă ca Iugoslavia să dea dovadă de amicitie față de Italia în momentul actual de aplicare a sancțiunilor”. Ducele sugera și pasul concret pe care ar fi trebuit să-l facă guvernul din Belgrad: răspunsul iugoslav la nota italiană din 11 noiembrie putea fi ocazia pentru a formula rezerve de substanță, care ar fi permis menținerea comerțului dintre cele două țări chiar și în condițiile sancțiunilor. Mussolini i-a precizat lui Viola, doar pentru știința acestuia, că “dacă mâine s-ar realiza condițiile pentru un acord de fond cu Iugoslavia, ar putea chiar schimba politica proprie în bazinul danubian”, dar că la aceasta nu se putea ajunge decât după clarificarea atitudinii iugoslave în problema sancțiunilor și lichidarea procesului de la Aix-en-Provence (privind asasinatele de la Marsilia, din 9 octombrie 1934). Mussolini intenționa, dacă erau reunite aceste condiții, să lichideze “definitiv emigrația croată”⁸⁰.

Guvernul iugoslav a răspuns la nota verbală italiană abia la 26 noiembrie, repetând formulele privind sentimentele sale amicale față de Italia, precizând că nu era direct interesat de conflict și acționa doar ca membru al Societății Națiunilor, motivând întârzierea răspunsului prin necesarul “schimb de vederi cu puterile Micii Înțelegeri și Înțelegerii Balcanice”. Cu titlu “personal”, directorul general al Afacerilor Politice – care a prezentat răspunsul iugoslav în numele premierului Stojadinović – s-a referit la dificultățile avute cu Titulescu și Beneș pentru a da răspunsului iugoslav “un accent mai marcant amical”⁸¹.

În ceea ce privește atitudinea României, a lui N. Titulescu față de conflictul italo-etopian – inclusiv în faza de după declanșarea agresiunii – și față de

⁷⁷ *Ibidem*, doc. 561, p. 537-538.

⁷⁸ *Ibidem*, doc. 602 (și n. 2), p. 583.

⁷⁹ *Ibidem*, doc. 617, p. 597.

⁸⁰ *Ibidem*, doc. 679, p. 650.

⁸¹ *Ibidem*, doc. 724, p. 696-697.

sanțiuni, acestea au făcut obiectul cercetărilor efectuate de I.M. Oprea, E. Campus, P. Bărbulescu, N. Iordache, N.Z. Lupu în lucrările citate mai sus. Autorii amintiți relevă diferite aspecte ale demersului diplomatic românesc, în primul rând – dacă nu chiar doar – la Geneva, în dezbaterile Societății Națiunilor și ale organismelor sale – unele special constituite după cum am observat – și în cadrul unor contacte în alte capitale aliate, cu gândul la marile interese ale României și alianțelor sale și, în esență, la respectarea principiilor și protejarea credibilității și eficacității Societății Națiunilor, ca pilon al păcii și al ordinii internaționale. Ca urmare, credem că nu trebuie să reluăm aceste aspecte, devenite aproape lucruri comune în istoriografia românească. Problema “precedentului” domină în cea mai mare măsură efortul diplomatic românesc. Societatea Națiunilor era supusă unei probe decisive; de modul de rezolvare a crizei depindea dacă și alte puteri ar fi îndrăznit sau nu să imite politica italiană, depindea pacea⁸².

Credem însă că acțiunea diplomației românește în timpul crizei internaționale generate de conflictul italo-etioopian apare rectilinie, nu surprinde nuanțe sau chiar evoluții în privința metodelor, mijloacelor tactice și chiar și în privința accentelor demersului diplomatic. În lucrarea sa, cu caracter memorialistic, redactată încă din 1937, dar care a fost editată abia în urmă cu aproape un deceniu, N. Titulescu sublinia că afirmația lui Victor Antonescu din decembrie 1936, că: “Cu tot trecutul dureros al chestiunii abisinienilor, România revendică pentru dânsa de a fi susținut în sânul Comitetului de șase al Societății Națiunilor că Italia nu trebuie desemnată ca stat agresor”⁸³, era o afirmație care-l privea personal – pentru că el era șeful diplomației românești în acel moment – și explică cauzele și mecanismul prin care s-ar fi putut realiza atingerea acestui obiectiv. Documentele italiene confirmă sugestiile și demersurile lui N. Titulescu, ce au eșuat pentru că Italia a refuzat să-și prezinte cazul și a contestat că Societatea Națiunilor poate interveni în conflictul ei cu Etiopia⁸⁴.

Desigur, soluția propusă de Titulescu nu rezolva conflictul italo-etioopian și nici chiar problema agresiunii, după comiterea ei, dar nu pune Societatea Națiunilor în situația de a declara Italia ca agresor, deci nu declanșa întregul mecanism al problemei sancțiunilor, adică evita să fie testată eficiența forumului genevez. N. Titulescu aprecia, ca urmare, că în situația dată Italia s-a făcut vinovată de încălcarea articolelor 12, 13 și 15 ale Pactului⁸⁵. Fostul ministru român de Externe amintea că sancțiunile economice fuseseră de fapt acceptate dinainte de Italia, dar că ele au avut un efect mai mare decât cel prevăzut la Roma și, de aici, atitudinea ulterioară a Italiei față de cei care le-au aplicat. Titulescu sublinia că a

⁸² Esența întregii probleme, dar și poziția inconfortabilă pentru România – dat fiind că era vorba de Italia – erau exprimate extraordinar de concis de Nicolae Titulescu într-o convorbire cu C. Argentoianu, la 3 decembrie 1935: “Îmi pare rău de italieni, dar să știi că, dacă Societatea Națiunilor câștigă partida, avem pace timp de o generație” (*apud* Ioan Chiper, *România și Germania nazistă. Relațiile româno-germane între comandamente politice și interese economice, ianuarie 1933 – martie 1938*, București, 2000, p. 118).

⁸³ N. Titulescu, *Politica externă a României (1937)*, București, 1994, p. 178.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 178-180.

⁸⁵ Pe larg explicațiile furnizate chiar de Titulescu pentru demersurile sale, în *ibidem*, p. 177-183.

încercat, cu fiecare prilej, să nu cauzeze „prea multe prejudicii Italiei”⁸⁶, că în problema compensațiilor – care desigur influența mecanismul sancțiunilor, dar nu într-un sens antiitalian – el nu făcuse decât să invoce chestiunea “ca un drept sacru al României, ce decurge din articolul 16, paragraful 3, pentru a apăra interesele noastre naționale”⁸⁷ și că, în context, la Geneva s-a crezut că România încerca să torpileze politica de sancțiuni contra Italiei. N. Titulescu a contestat, încă la începutul lunii noiembrie 1935, o asemenea interpretare, subliniind că el, care lucrase în Comitetul creat la Geneva, “timp de 16 zile, pentru a pune la punct mecanismul sancțiunilor nu viza, în fond, decât protejarea drepturilor României”⁸⁸.

În fapt, încă din ședința din 12 octombrie 1935 a Comitetului celor optsprezece, Nicolae Titulescu a arătat că România era decisă “să aplice sancțiunile cu o fidelitate absolută”, dar – atrăgând atenția asupra beneficiilor unor țări, ca Ungaria și Austria, care nu vor aplica sancțiunile și, respectiv, asupra pierderilor României și ale altor țări – ministrul român de Externe a subliniat că “România se va asocia măsurilor care vor fi propuse, însă cu condiția ca paragraful 3 al articolului 16 [...] să fie aplicat integral”⁸⁹. Aceasta însemna, după cum preciza, trei zile mai târziu, Titulescu, într-o telegramă pentru Carol al II-lea și primul ministru, ca României să i se acorde “sprijin mutual, financiar și economic, pentru ca pierderile și inconvenientele să fie reduse la minimum posibil”⁹⁰. Reprezentantul României a fost susținut de delegații iugoslav și turc⁹¹. Delegației italiene Titulescu i-a menționat că cererea sa era și în avantajul Italiei, pentru că provoca amânări⁹².

Guido Rocco, șeful adjunct al delegației Italiei la Geneva, sublinia în telegrama sa din 20 octombrie către Mussolini – în care făcea un bilanț al comportamentului diferitelor puteri până în acel moment – că Mica Înțelegere, la fel ca și Franța și URSS, care se gândeau la Germania, avea în minte Ungaria⁹³. De fapt, Italia încerca să influențeze comportamentul României prin sublinierea impactului sancțiunilor asupra intereselor comerciale ale acestei țări. În urma instrucțiunilor primite la 12 octombrie, ministrul italian la București, Ugo Sola, răspundea în aceeași zi că luase deja legătura cu guvernul român și mediile comerciale, atrăgând atenția asupra “pagubelor ireparabile” pe care le va suporta România dacă se lăsa antrenată în angrenajul sancțiunilor economice în condițiile în care Italia devenise – după cum subliniau chiar ziarele românești – principala piață pentru produsele românești⁹⁴. Dar Ugo Sola considera necesar să-i amintească lui Mussolini că Italia ar fi avut, de fapt, de suferit și solicita măsuri extraordinare –

⁸⁶ *Ibidem*, p. 180.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 181.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 182.

⁸⁹ NTDD, doc. 402, p. 681.

⁹⁰ *Ibidem*, doc. 404, p. 683. În legătură cu poziția României privind necesarele compensații, N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 115-116; P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 203-305; Gheorghe Pașcalău, *România și Marea Britanie, Relații politico-diplomatice 1933-1939*, București, 2001, p. 63-64.

⁹¹ DDI, VIII, 2, doc. 329, p. 305.

⁹² *Ibidem*, doc. 438, p. 413.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, doc. 320, p. 298.

pe care le propusese cu cca 10 zile mai înainte – pentru stimularea exporturilor românești în Italia și, aceasta, în interesul Italiei. În acel moment, atrăgea atenția Ugo Sola, România era creditoarea Italiei cu cca 100 milioane lire. “Grație clearing-ului noi nu plăteam un ban în devize pentru colosalul export român contra lire care în august și septembrie au depășit 35 milioane lire pe lună” și continua să crească – preciza Sola. “România – arăta același diplomat – este principala noastră piață de aprovizionare cu petrol care de un an intră în Italia fără să ne coste o singură liră-aur. Dacă noi dorim ca această situație privilegiată pentru noi să dureze trebuie să susținem cu mijloace extraordinare exportul nostru spre această piață, altfel, în câteva săptămâni, această țară se va afla în imposibilitatea de a continua să finanțeze exportul ei spre Italia și o vom găsi, în acest caz, mult mai puțin rezistentă și ostilă față de problema sancțiunilor”⁹⁵.

)/ Poziția României în materie de sancțiuni economice nu era călăuzită însă în primul rând de pierderile pe care le-ar fi antrenat, ci de considerente politice. Titulescu declara la 16 octombrie, în subcomitetul pentru organizarea ajutorului mutual între țările care au votat sancțiunile economice contra Italiei, că: “Nu de pierderi se teme România, ci de nedreptate”⁹⁶. Dar, în esență, atitudinea adoptată de N. Titulescu viza atât evitarea unui conflict generalizat – inclusiv, prin sancțiunile graduale, care trebuia să asigure și numitorul comun între Marea Britanie și Franța, și găsirea unui compromis –, cât și succesul sancțiunilor. “Trăim timpuri foarte grele, într-o tensiune continuă și cu teama că, dacă sancțiunile economice nu ar aduce rezultatul dorit, Anglia să nu procedeze la blocarea Mării Roșii, ceea ce ar împiedica orice debarcare italiană în Eritreea, fapt care ar putea deveni punctul de plecare al unor evenimente din cele mai grave” – transmitea N. Titulescu, la 15 octombrie 1935, la București⁹⁷.

Atitudinea României și a altor state a fost motivată, așa cum am mai remarcat, și de problema “precedentului”. “Poziția pe care am adoptat-o în privința sancțiunilor – recapitula Titulescu în scrierea sa memorialistă la care ne-am mai referit – poate fi definită ca o respectare scrupuloasă a Pactului Societății Națiunilor, întrucât nu trebuie să uităm că orice stat ar putea deveni Etiopia cuiva. Am urmat, așadar, cu fidelitate linia de conduită a Marii Britanii”⁹⁸. Poziția României, ca și aceea a Iugoslaviei, chiar dacă se înregistrau nuanțe și accente particulare, se subsuma liniei generale convenite de Mica Înțelegere în privința atitudinii față de Societatea Națiunilor și de agresiunea italiană contra Etiopiei. În aceste împrejurări, se subliniază că era pentru prima dată după războiul mondial, “când România și aliații ei din Mica Înțelegere doreau să abandoneze colaborarea lor «necondiționată» cu Franța în favoarea unei acțiuni comune cu Anglia”⁹⁹. În fond însă nu era vorba de mai multă sau mai puțină afinitate față de una sau alta

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ NTDD, doc. 405, p. 685.

⁹⁷ *Ibidem*, doc. 404, p. 684.

⁹⁸ Nicolae Titulescu, *Politica externă a României*, p. 178.

⁹⁹ V.Fl. Dobrinescu, I. Pătroiu, Gh. Nicolescu, *Relațiile politico-diplomatice și militare româno-italiene (1914–1947)*, f.l., 1999, p. 174.

dintre cele două mari puteri occidentale, ci de fidelitate față de principiile și rolul Societății Națiunilor și, în esență, de protejarea propriilor interese ale României, ale aliatelor sale din Mica Înțelegere. Însă în octombrie – noiembrie 1935 poziția Marii Britanii era aceea care coincidea în mai mare măsură cu interesele Miciei Înțelegeri. Desigur, s-a remarcat de multe ori, că Marea Britanie dacă dorea să pună capăt cu adevărat agresiunii era suficient să instituie un control corespunzător al navigației prin Suez sau ca sancțiunile să fi fost, de la început, extinse la materiile prime strategice și, în primul rând, la petrol¹⁰⁰. Deosebirile de vederi – și de interese – dintre Marea Britanie și Franța s-au repercutat nu doar asupra țărilor aliate ci chiar în interiorul acestora¹⁰¹.

Revenind la problema atitudinii lui Titulescu și a României în legătură cu natura sancțiunilor ce urmau a fi aplicate Italiei, semnalăm că se fac remarcate nemulțumiri ale guvernului italian față de poziția ministrului român de Externe¹⁰², dar, pe de altă parte, eforturi italiene pentru a influența atitudinea României¹⁰³. Guvernul român a precizat – după cum transmitea U. Sola la 20 octombrie – că până atunci “România nici nu a votat, nici nu intenționează în viitor să voteze în alt fel decât Franța în problema generală a aplicării sancțiunilor”, că reprezentantul român la Geneva ridicase în modul cel mai hotărât problema compensațiilor, care va împiedica, dacă era acceptată, “ca aplicarea sancțiunilor economice să aibă efect

¹⁰⁰ Gaspare Giudice subliniază că era suficient embargoul pe petrol sau închiderea Suezului – solicitată în Camera Comunelor încă în luna mai 1935 –, că, în lipsa acestor măsuri, Mussolini, “și-a jucat îndrăzneț cartea”. Se pare că Mussolini fusese avertizat de serviciile sale secrete – dar G. Giudici se întreba dacă informațiile nu au fost lansate chiar de britanici – că Home Fleet, care intrase cu 150 nave în Mediterana, avea muniție “doar pentru o oră de foc”. Oricum, Ducele avusese prilejul să declare, cu emfază, ambasadorului britanic la Roma, Sir E. Drummond: “Știu, domnule ambasador, că flota engleză a intrat în Mediterana. Știu, de asemenea, că depinde de mine dacă va putea să iasă.”; Gaspare Giudice, *Benito Mussolini*, p. 532-533; Mark Robson, *op. cit.*, p. 151; Renato Mori, *Mussolini e la conquista dell' Etiopia*, cap. III, p. 109-130 (concludente sunt chiar titlurile subcapitolelor: *Sancțiuni, dar nu prea, Franța preocupată “mai mult pentru propria securitate decât de cea colectivă”* ș.a.); Giulio Trevisani, Stefano Carizio, *Compendio di storia d'Italia*, vol. IV, *L'Italia dalle leggi eccezionali (1926) al crollo del fascismo (1945)*, f.l., 1974, p. 334-335, 359-362; Giorgio Rochat, *op. cit.*, doc. 9 (grup de materiale reunite sub titlul *La farsa delle sanzioni contra l'Italia*), p. 164-168; Pierre Renouvain, Jean-Baptiste Duroselle, *Introduction a l'histoire des relations internationales*, Paris, 1966, p. 361-362.

¹⁰¹ Max Gallo sublinia că “războiul din Etiopia face să apară ruptura dintre opiniile publice din țările democratice – este primul test de rezistență în fața agresiunilor țărilor totalitare.”; Max Gallo, *Italia lui Mussolini*, București, 1969, p. 329; ANIC, fond Casa Regală, dosar 98/1935, f 1-10. Telegramă N. Titulescu către rege și primul ministru din Geneva, 25 octombrie 1935 (publicată și în *NTDD*, doc. 409, p. 694-698), deosebit de severă și realistă în analiza relațiilor dintre marile puteri occidentale în acel moment.

¹⁰² Subsecretarul de stat F. Suvich transmitea lui U. Sola, la 18 octombrie 1935, că acțiunea lui Titulescu în Comitetul de coordonare pentru sancțiuni a dus în mai multe rânduri la accelerarea și agravarea măsurilor propuse contra Italiei și guvernul italian nu putea să nu constate o “atitudine neamicală” în acele circumstanțe și în contradicție cu reînnoitele declarații de loialitate și de amicitie; *DDI*, VIII, 2, doc. 387, p. 356.

¹⁰³ *Ibidem*, doc. 434, p. 409, precizarea referitoare la circulara lui Mussolini din 17 octombrie; doc. 457, p. 429-430; doc. 469, p. 443-444.

practic”¹⁰⁴. Două zile mai târziu, ministrul Italiei la București trimitea la Roma un raport telegrafic în care sublinia că nu lăsase nimic la o parte pentru a determina guvernul român să se mențină în defensivă în privința eventualelor sancțiuni economice; că toți șefii de partid erau contra sancțiunilor, iar O. Goga pronunțase cu o zi înainte un discurs din care o parte fusese redactat chiar de legația italiană; în ceea ce privea “fenomenul Titulescu”, acesta, pe de o parte ajuta, pe de altă parte făcea “o politică speculativă contra Ungariei”, dar că era totuși singurul care a îndrăznit “să se bată contra lui Eden” în problema compensațiilor¹⁰⁵. Ugo Sola afirma că toți miniștri și toate forțele din țară erau contra sancțiunilor și adăuga: „sancțiunile vor trece doar dacă Anglia direct sau indirect va plăti. A aștepta de la acești domni o atitudine inspirată nu de interesele lor (și aici și de interesele pe care le au în menținerea Ligii Națiunilor), ci de speranțele beneficiilor viitoarei noastre amicitii sau de preocupările pentru o viitoare inamicizie a noastră înseamnă a te pune, după părerea mea, în afara terenului pe care acești domni vor să stea. Și este terenul intereselor economice ale României pe care eu am manevrat, unicul pe care o manevră poate reuși”¹⁰⁶.

Desigur interesele economice nu puteau să nu conteze mult pentru România, dat fiind parametrii relațiilor comerciale româno-italiene și problemele comerțului exterior românesc.

Stabilirea efectelor aplicării sancțiunilor asupra economiei românești rămâne o temă a cercetărilor viitoare. Oricum, România inaugura o tradiție care va demonstra, în timp, că are o adevărată vocație de a pierde din aplicarea unor sancțiuni în numele unor frumoase și necesare principii, pe care nu toți le respectă sau care altora le aduc chiar avantaje.

N. Titulescu a mai încercat, cu deosebită insistență, să protejeze interesele românești în privința soldului său creditor față de Italia, fiind susținut de țări aliate din Balcani, inclusiv Iugoslavia, și de alte state, dar a întâmpinat opoziția Angliei, Franței, Spaniei¹⁰⁷.

În cele din urmă, sancțiunile de natură economică și financiară îndelung discutate la Geneva și între diferitele cancelarii diplomatice au fost adoptate (excepție au făcut Austria, Ungaria, Albania și desigur Italia) de membrii Societății Națiunilor și au intrat în vigoare la 18 noiembrie 1935. Guvernul italian a adresat, la 18 noiembrie, guvernului român – ca și celorlalte guverne “sanționiste” – o notă verbală prin care-și exprima protestul față de adoptarea programului de sancțiuni¹⁰⁸. Pe de altă parte, guvernul din București a transmis celui din Roma, la 16 noiembrie 1935, o notă prin care anunța că, potrivit rezoluției din 6 noiembrie privind sancțiunile adoptate de forumul genovez, începând cu data de 18 noiembrie nu va mai fi acceptată plata în lire în contul clearing a mărfurilor românești exportate în Italia¹⁰⁹.

¹⁰⁴ *Ibidem*, doc. 434, p. 409-410.

¹⁰⁵ *Ibidem*, doc. 454, p. 427.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ NTDD, doc. 414, p. 704-706.

¹⁰⁸ AMAE, fond 71/Italia, vol. 56, f. 89-92.

¹⁰⁹ DDI, VII, 2, doc. 653, p. 628.

Atitudinea României, în timpul dezbaterilor de la Geneva privind sancțiunile a reținut frecvent atenția altor diplomați și corespondenți de presă¹¹⁰. Presa italiană nu a ezitat să facă reproșuri României și să lanseze avertismente¹¹¹. Introducerea sancțiunilor contra Italiei “l-au enervat pe Mussolini”¹¹². Războiul din Etiopia, a fost, în opinia unui autor – opinie care este însă larg împărtășită – “fără îndoială cel mai popular dintre toate războaiele italiene (coloniale sau nu) și marca culmea succesului fascist”, vârful popularității regimului fiind atins în momentul proclamării sancțiunilor¹¹³.

Biografia lui Mussolini remarcă, de asemenea, că: “Războiul Etiopiei l-a marcat istoric pe Mussolini și a pus amprenta pe dictatura sa” și “complexul de inferioritate” de care suferea și-a găsit o nouă supapă în “cucerirea imperiului”¹¹⁴. Reacția lui Mussolini, imediat după introducerea sancțiunilor, nu a fost însă una exagerată¹¹⁵. În primul rând, nu doar pentru că sancțiunile, așa cum fuseseră stabilite, nu provocau imediat daune semnificative. Nu toate țările participau la politica de sancțiuni – (Statele Unite, Germania sau puterile mici care gravitau spre Roma: Albania, Austria, Ungaria). Politica italiană era de fapt puternic preocupată să împiedice extinderea sancțiunilor la materii prime strategice, mai ales la petrol, și, în acest sens, era nevoie să nu tensioneze relațiile cu țările sancționiste. În al doilea rând, continuau contactele între Roma, Paris și Londra și, în special, între aceste două din urmă capitale, pentru găsirea unei soluții de compromis. Soluția de compromis, pe care Mussolini “era gata să o accepte” – războiul în Etiopia nu se desfășura convenabil – însemna concesiile importante făcute Italiei pe seama Etiopiei și s-a concretizat în “planul Laval-Hoare”¹¹⁶, pus la punct în convorbirile celor doi miniștri de externe la 7-8 decembrie la Paris, care era, după cum sublinia caustic A.J.P. Taylor, “un exemplu splendid, repetat la München, de utilizare a mecanismului păcii împotriva victimei agresiunii”¹¹⁷.

Planul Laval-Hoare, deconspirat din start, nu a fost pus în aplicare, dar a bulversat atât politica internă a Franței și Marii Britanii – cei doi miniștri de externe își vor pierde portofoliile și la Quai d’Orsay și Foreign Office vor apare noi titulari, Pierre-Etienne Flandin și, respectiv, Anthony Eden –, cât și viața

¹¹⁰ Uneori însă, tentative de influențare sau ecouri târzii și deformatе provocau nedumeriri; telegrama confidențială a Legației României din Rio de Janeiro, din 9 noiembrie 1935, în ANIC, fond Ministerul Propagandei Naționale (în continuare MPN) – presă externă, dosar 663/1935, f. 10-12.

¹¹¹ Ziarul “Tribuna” din 20 noiembrie 1935 scria între altele: “Este firesc să ne închipuim că nu numai bravii țărani români, dar poporul întreg al României ignorează cine anume este Abisinia. În schimb, România ar trebuie să-și aducă aminte că Italia, cu care se declară înrudită, spre a se distinge de Balcani, i-a dovedit prietenie”; ANIC, fond MPN – presă externă, dosar 444/1933-1935, p. 286.

¹¹² Mark Robson, *op. cit.*, p. 151.

¹¹³ G. Rochat, *op. cit.*, p. 140-141.

¹¹⁴ Gaspere Giudice, *Benito Mussolini*, p. 539.

¹¹⁵ Totuși Marele Consiliu fascist a proclamat că 18 noiembrie este o “dată josnică” din istoria lumii; Giulio Trevisani, Stefano Carizio, *op. cit.*, p. 366.

¹¹⁶ Al. Vianu, Z. Zamfir, C. Bușe, Gh. Bădescu, *Relații internaționale*, vol. I, doc. 70 B, p. 222-224 (Extrase din propunerea anglo-franceză privind conflictul italo-etopian).

¹¹⁷ A.J.P. Taylor, *op. cit.*, p. 82.

internațională, inclusiv, și în primul rând, la Geneva¹¹⁸. În ziua în care Samuel Hoare demisiona – 18 decembrie 1935 – planul amintit era respins la Societatea Națiunilor, în timp ce Mussolini își exprima, într-un discurs patetic, decizia de a merge până la capăt, prin forța armelor, în acțiunea sa contra Etiopiei¹¹⁹. Radicalizarea atitudinii lui Mussolini s-a manifestat și prin denunțarea acordului cu Laval, din 7 ianuarie 1935, și prin ruperea ultimelor fire care mai marcau “frontul de la Stresa”¹²⁰, prin amplificarea contactelor dintre guvernele de la Roma și cele de la Budapesta și Viena, prin deschiderea drumului care va conduce în decurs de câteva luni relațiile dintre Roma și Berlin pe un nou făgaș.

Încă înainte de episodul cu “planul Laval–Hoare” încep să apară preocupări – care vor deveni dominante în săptămânile următoare – privind reacția țărilor balcanice riverane bazinului mediteranean (Iugoslavia, Grecia, Turcia) cu privire la atitudinea lor în caz de conflict armat față de acesta și de solicitări sau eventuale solicitări pentru accesul navelor britanice în porturile lor. Guvernul din Belgrad a dezmințit, la 30 noiembrie și 3 decembrie, zvonurile “interesate” referitoare la o asemenea colaborare militară iugoslavo-engleză¹²¹. Mai târziu, la 24 decembrie, Stojadinović preciza, după cum transmitea Viola lui Mussolini, că nota engleză, survenită între timp la 12 decembrie, se referea doar la asistența mutuală în caz de atac italian din cauza aplicării sancțiunilor și că Iugoslavia a răspuns afirmativ, într-un sens analog cu Grecia și Turcia, și în legătură cu obligațiile prevăzute de art. 16 din Pactul Societății Națiunilor¹²². Corespondența diplomatică a reprezentanților italieni la Ankara și Atena confirmă atitudinea coordonată a aliaților din Înțelegerea Balcanică față de demersul britanic și faptul că Titulescu fusese însărcinat, în numele alianței, să exprime guvernului Marii Britanii poziția Înțelegerii Balcanice¹²³. Este evident că această poziție reflecta și atitudinea Micii Înțelegeri.

Această preocupare italiană se interfața și într-o măsură se subordona aceleia generată de posibilitatea, mult mai alarmantă, privind eventuala extindere a sancțiunilor la petrol. Baronul Pompeo Aloisi convocase, la 25 noiembrie 1935, pe consilierul Gheorghe Lecca de la Legația României la Roma pentru a-i transmite, conform instrucțiunilor lui Mussolini, că la doar câteva zile după intrarea în vigoare a sancțiunilor se dorește introducerea embargoului pe cărbune, oțel și petrol. Convorbirea este cunoscută atât din nota lui Aloisi¹²⁴, cât și din telegrama

¹¹⁸ Cu privire la planul Laval–Hoare și reacțiile provocate, N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 133-146; A.J.P. Taylor, *op. cit.*, p. 82-83; Giulio Trevisani, Stefano Carizio, *op. cit.*, p. 360-367; Pierre Renouvin, Jean-Baptiste Duroselle, *op. cit.*, p. 362-363.

¹¹⁹ R. Mori, *op. cit.*, p. 233-241 (un subcapitol întreg consacrat discursului lui Mussolini de la Potinia, la 18 decembrie 1935).

¹²⁰ Milan Vanku, *op. cit.*, p. 128.

¹²¹ DDI, VIII, 2, doc. 761, p. 732; doc. 782 și 783, p. 760-761.

¹²² *Ibidem*, doc. 713, p. 897. Guvernul iugoslav informase, încă de la 13 decembrie 1935, guvernul britanic că el se situa pe o poziție de complet acord cu guvernele britanic și francez și că va îndeplini cu fidelitate toate obligațiile care decurgeau din Pactul Societății Națiunilor, în situația dată; DBFP, II, 15, doc. 368, p. 470.

¹²³ *Ibidem*, doc. 897, p. 880-881 (Ankara, 21 decembrie 1935); doc. 912, p. 896-897 (Atena, 24 decembrie).

¹²⁴ *Ibidem*, doc. 717, p. 693.

lui Lecca¹²⁵ și ambele documente coincid în precizarea că guvernul italian, prin Aloisi, propunea insistent și cerea “prieteneste” lui Titulescu să preia inițiativa, în numele României, ca țară producătoare de petrol – care se știa că va fi susținută de Laval – pentru a “împiedica acțiunea de sugrumare a Italiei”¹²⁶. Se sugera, în același sens, ca Titulescu să ia legătura și cu guvernele Miciei Înțelegeri și Înțelegerii Balcanice, pentru inițierea unei acțiuni comune contra unor asemenea excese sancționiste, care tind să provoace consecințe din cele mai grave pentru pacea mondială”¹²⁷.

Ugo Sola a încercat, din nou, la 2 decembrie la București, să afle de la Titulescu care era poziția guvernului român, subliniindu-i că Franța ar fi văzut favorabil o atitudine “fermă” – desigur antiembargou pe petrol, a guvernului român; cu acest prilej Titulescu a “reconfirmat principiul că participarea României va fi condiționată de aceea a «întregii planete»”¹²⁸, în timp ce Bova Scopa sonda, la Geneva a doua zi, poziția României. Demersurile italiene s-au intensificat, în diferite capitale, în legătură cu posibilul embargou la petrol și, pe de altă parte, guvernul român primea diverse semnale și sugestii. Ministrul turc de Externe considera că embargoul la petrol nu putea fi evitat și spera că “aplicarea acestei sancțiuni, dacă nu chiar perspectivele adoptării ei, va grăbi realizarea unui compromis”¹²⁹, în timp ce Stojadinović declara lui Viola la Belgrad, la 3 decembrie, că în cazul embargoului la petrol ca și, în general, în problema sancțiunilor “atitudinea Miciei Înțelegeri și aceea a Iugoslaviei va lua ca normă atitudinea franceză”. Premierul iugoslav a asigurat pe diplomatul italian, la o întrebare a acestuia, că: ”în eventualitatea că s-ar decide embargoul pe petrol, iar noi am reuși să ne înțelegem cu România pentru furnizarea acestui produs, guvernul iugoslav va fi pe deplin dispus să consimtă tranzitul pe teritoriul său, fie pe calea ferată de sud a Serbiei, până la frontiera albaneză, fie până la portul Spalato”¹³⁰. Demersurile italiene au continuat cu insistență în tentativa de a împiedica adoptarea unui embargou pe petrol. Subsecretarul de stat la Externe, Suvich, amintea, la 6 decembrie, lui Lugoșianu, revenit la Roma după o călătorie la București, că în absența sa Aloisi dăduse de înțeles lui Titulescu, prin Lecca, între altele, că “ar fi fost momentul să dea dovadă de acea prietenie pe care el afirmă că o nutrește pentru Italia” și că era evident în situația dată că America nu putea adopta embargoul și, prin urmare, din punct de vedere românesc, nu erau întrunite condițiile pentru ca România să participe la un astfel de embargou”¹³¹.

În mod firesc, atât România, ca al doilea producător de petrol din Europa și principal furnizor al Italiei, și N. Titulescu, prin rolul jucat pe scena internațională,

¹²⁵ ANIC, fond Casa Regală, dosar 102/1935, f. 1.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *DDI*, VIII, 2, doc. 717. Telegrama lui Lecca, mai sus citată, reține de asemenea avertismentul italian formulat de Aloisi: “Vă repet că Italia n-ar putea fi acuzată atunci de declanșuirea unei eventuale conflagrațiuni generale”.

¹²⁸ *Ibidem*, doc. 773, p. 743-744.

¹²⁹ AMAE, fond 71/Italia, 1920-1944, vol. 164 (Dosare speciale A-9) f. 8.

¹³⁰ *DDI*, VIII, 2, doc. 783, p. 761.

¹³¹ AMAE, fond 71/Italia, vol. 164, f. 155.

se aflau în centrul atenției. Ministrul de Externe al Turciei declara, la 9 decembrie, ambasadorului Italiei la Ankara că era ferm convins că România va urma aceeași linie ca țările balcanice și că Titulescu, care se afla la Geneva, va acționa în cel mai bun mod și va avea “sprijinul tuturor Balcanicilor în această acțiune a sa”. Concluzia lui Rustu Aras confirmă, transmitea Galli lui Mussolini, că “eforturile noastre privind pe Balcanici trebuie să se concentreze asupra lui Titulescu”¹³². În aceeași zi, de la București, Ugo Sola recapitula pentru Mussolini rezultatul “tuturor eforturilor făcute până acum pentru a face ca acest guvern să adopte o atitudine contrară sau pur și simplu dilatorie în privința embargoului pe petrol”: regele și Titulescu au promis că în nici un caz România nu va fi prima; Titulescu contesta că Laval nu are dreptul, în fond, să afirme că Franța nu-i producător de petrol; Titulescu a spus că atât timp cât un baril de petrol va intra în Italia din altă parte, România va continua să vândă petrol Italiei și a declarat că România “va face oficial contrabandă prin Austria și Ungaria” Diplomatul italian sublinia însă că nu putea fi satisfăcut de cât obținuse și că era sceptic chiar în ceea ce privește importanța reală a promisiunilor primite¹³³.

Discuțiile privind extinderea sancțiunilor la petrol a sporit, evident, importanța atitudinii României și a lui Titulescu și a antrenat, implicit, atât demersuri și presiuni externe pentru a influența poziția guvernului român, cât și preocupări pentru demersurile tactice ale diplomației românești. La reliefarea mai pronunțată a rolului ministrului român de Externe și al României pe scena internațională a contribuit și faptul că N. Titulescu asigura simultan președinția celor două alianțe regionale. Reuniunea comună a Consiliilor permanente ale Micii Înțelegeri și Înțelegerii Balcanice – ce a avut loc la Geneva, la 20 decembrie 1935 – sublinia în comunicatul dat publicității că: ”După ce s-a examinat situația internațională, s-a căzut de acord asupra deciziei unanime privitoare la aplicarea strictă și loială a Pactului Societății Națiunilor și asupra unei acțiuni comune în împrejurările actuale”¹³⁴. Fidelitatea față de Societatea Națiunilor și a principiilor de reglementare a relațiilor internaționale pe care le promova decurgea din interesele vitale ale celor cinci țări aliate și, de fapt, ale păcii europene. În declarațiile pe care le făcea presei, la 7 ianuarie 1936, în legătură cu situația internațională și rolul Societății Națiunilor, Nicolae Titulescu ținea să remarce: “Mecanismul Societății Națiunilor cu privire la sancțiuni, cu toate că era vorba de prima aplicare a articolului 16 de când exista Liga, a funcționat cu o precizie și o repeziciune care au dezarmat chiar pe adversarii cei mai inveterați. Nu trebuie privit ceea ce s-a făcut la Geneva prin prisma conflictului italo-etioopian, ci prin prisma unui conflict ce ar putea să izbucnească mâine în Europa”¹³⁵.

Sesiunea din decembrie 1935 a Consiliului Societății Națiunilor a însărcinat Comitetul de treisprezece să studieze situația creată în conflictul italo-etioopian, dar, întrucât nu se întrevădeau soluții, acest comitet a decis să aștepte împrejurări mai

¹³² DDI, VIII, 2, doc. 820, p. 805.

¹³³ *Ibidem*, doc. 823, p. 803.

¹³⁴ NTDD, doc. 417, p. 712.

¹³⁵ *Ibidem*, doc. 421, p. 716-717.

favorabile pentru a face noi sugestii. Pentru că propunerile de genul celor din planul Laval-Hoare – care provocase amânarea luării în considerare a extinderii sancțiunilor la petrol – nu mai puteau fi luate în considerare, poziția Comitetului celor treisprezece făcea necesară reluarea extinderii sancțiunilor. În acest fel, în timpul reuniunii Consiliului Societății Națiunilor (20-24 ianuarie 1936) s-a întrunit Comitetul celor optsprezece, la 22 ianuarie¹³⁶. Acest organism a decis ca: 1) vechiul Comitet de experți să se rezume la examinarea răspunsurilor guvernelor (a avut 4 întruniri între 29 ianuarie – 1 februarie); 2) să fie luate măsuri pentru colectarea și publicarea informațiilor statistice și altele privind comerțul cu Italia și coloniile italiene; 3) constituirea unui nou comitet de experți (Comitetul petrolului) pentru examinarea tehnică a condițiilor privind comerțul și transportul petrolului și derivatelor, urmând a prezenta un raport referitor la eficacitatea extinderii măsurilor de embargou la produsele amintite cu rezerva – formulată de delegația franceză, care a provocat “suspiciune și critică” din partea lui Titulescu – că raportul Comitetului petrolului nu prejudicia propunerile pe care Comitetul celor optsprezece le putea supune “deciziei politice a guvernelor”¹³⁷.

În Comitetul petrolului au fost reprezentante Marea Britanie, Franța, Irak, Iran, Mexic, Norvegia, Olanda, Peru, România, Suedia și U.R.S.S.; Venezuela și-a trimis un observator, iar Argentina a anunțat că nu dispunea de un expert¹³⁸.

Diferitele aspecte ale implicațiilor și ale eficacității embargoului pe aprovizionarea cu petrol a Italiei fuseseră analizate de conducerea Foreign Office încă la sfârșitul lunii noiembrie 1935¹³⁹, iar în cursul lunii februarie 1936 au fost formulate la Londra noi variante de sancțiuni extinse la petrol și de atitudini probabile¹⁴⁰. În același timp, guvernul francez a continuat să se mențină pe o poziție mai rezervată, încercând nu doar să lase “în față” Marea Britanie și chiar și România, dar chiar să tempereze gesturi pripite sau radicale. Atitudinea Franței era, între altele, expresia îngrijorărilor franceze față de politica Germaniei și de consecințele unei tensionări a relațiilor cu Italia, ca și ale anatimizării acesteia în viața internațională. Guvernul francez era informat că Mussolini era foarte preocupat de procedura angajată la Geneva referitoare la extinderea sancțiunilor asupra petrolului și atrăgea atenția în privința gravității cu care privește Italia această problemă. Ducele dorea, în acest context, o declarație franceză asigurătoare că nu se vor agrava sancțiunile¹⁴¹. Diplomații francezi atrăgeau atenția, la sfârșitul lunii ianuarie 1936, că recente succese militare italiene în Etiopia făceau ca Mussolini să fie mai puțin dispus spre înțelegeri¹⁴².

Perspectiva extinderii sancțiunilor la petrol a preocupat insistent guvernul italian, cu atât mai mult cu cât nu era cunoscută poziția S.U.A.¹⁴³ – urmărită, de

¹³⁶ Pe larg, N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 206-207.

¹³⁷ *DBFP*, II, 15, doc 470, p. 581-582.

¹³⁸ *Ibidem*, doc. 492, p. 623.

¹³⁹ *Ibidem*, doc. 270, p. 332-340.

¹⁴⁰ *Ibidem*, cap. VII, doc. 492-557.

¹⁴¹ *DDF*, II, 1, Paris, 1963, doc. 108, p. 157.

¹⁴² *Ibidem*, doc. 114, p. 162-163.

¹⁴³ *DDF*, II, 1, doc. 9, p. 15; doc. 31, p. 42-44; doc 121, p. 170-171; *DBFP*, II, 15, doc. 514, p. 648-649; doc. 527, p. 674; doc. 528, p. 674-675.

altfel, și la Londra, Paris, București etc. – în curs de clarificare, prin dezbateră noului proiect de lege a neutralității¹⁴⁴.

În împrejurările din primele săptămâni ale anului 1936, succint prezentate mai sus, politica României era urmărită cu un plus de atenție pe plan internațional.

O scurtă vizită la Belgrad a regelui Carol al II-lea, la mijlocul lunii ianuarie – explicată ca vizită de familie –, a provocat în cercurile politice și în presa din diferite țări vii comentarii, considerându-se că, de fapt, era vorba de o punere de acord a poziției României și Iugoslaviei cu aceea a Marii Britanii în cazul instituirii embargoului de petrol și al unui eventual conflict internațional antrenat de reacția Italiei la aplicarea acestuia¹⁴⁵.

Diplomația italiană a făcut, în contextul mai sus schițat, eforturi pentru a influența poziția lui Titulescu. La 29 ianuarie 1936 Suvich comunica ministrului italian la București, Sola, că, în Comitetul celor optsprezece, Titulescu adoptase în problema embargoului pe petrol o atitudine care nu era amicală Italiei, susținând că decizia privind extinderea sancțiunilor la petrol ar fi fost deja adoptată, de fapt, la 6 noiembrie și, arăta Suvich, “doar energica rezistență a reprezentantului francez, Leger, a permis să se mențină o rezervă în rezoluția adoptată de amintitul comitet”¹⁴⁶. Suvich aprecia că Titulescu ar fi putut susține că a recurs la un demers tactic, care ar fi fost avantajos Italiei, prin faptul că s-ar fi ajuns la un raport negativ al experților, dar dacă atitudinea sa reală era cea exprimată de fapt, atunci lui Titulescu i-ar fi revenit “principala responsabilitate și voință pentru agravarea situației”¹⁴⁷. Ca urmare, Ugo Sola a fost însărcinat să-l facă pe Titulescu să înțeleagă “alternativa în care se găsește România în a defini în mod decisiv relațiile cu Italia fără posibilitate de eschivări”. Ugo Sola a fost autorizat să se deplaseze oriunde pentru a avea convorbiri cu ministrul român de Externe, dacă acesta nu era la București. El s-a deplasat imediat la Paris pentru a-l întâlni pe Titulescu, care sosea acolo de la Londra¹⁴⁸.

În același timp, însărcinatul cu afaceri al Italiei, Ottaviani, s-a prezentat la MAE din București, la 31 ianuarie, unde a reproșat că atitudinea lui Titulescu în Comitetul celor optsprezece nu putea fi considerată ca amicală față de Italia, dar că ministrul român de Externe avea posibilitatea acum să dea o dovadă concretă a prieteniei pe care o invocă față de Italia¹⁴⁹. În convorbirea cu Sola, de la Paris, la 1 februarie, Titulescu a respins reproșurile și și-a exprimat opinia că nu se putea ajunge la un embargo pe petrol în acea fază, iar aplicarea embargoului nu s-ar fi putut produce, în cel mai bun caz, decât abia la sfârșitul lunii martie 1936¹⁵⁰.

¹⁴⁴ N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 208.

¹⁴⁵ ANIC, fond MPN – presa externă, dosar 836/1936, f. 4-46, Rapoarte privind comentariile din Budapesta, Londra, Madrid, Atena, Berna etc.

¹⁴⁶ DDI, VIII, 3, doc. 129, p. 166.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ *Ibidem*, n. 1.

¹⁴⁹ *Ibidem*, doc. 142, p. 182-183. “Limbajul crud” al lui Ottaviani a provocat o “respingere energetică” a afirmațiilor sale din partea lui Titulescu, care a trebuit calmat de Sola: *ibidem*, doc. 167, p. 205-206; doc. 169, p. 207.

¹⁵⁰ *Ibidem*, doc. 157, p. 197-198.

Titulescu i-a spus lui Sola că delegatul român la Geneva, Assan, fusese instruit să nu întreprindă nimic și să se pronunțe ultimul în dezbateri, dar Ugo Sola considera că această poziție a României nu putea satisface, că România putea și trebuia să facă ceva mai mult și că meritul pentru “eventuala întârziere și al unui definitiv naufragiu al embargoului” ar fi fost recunoscut de Italia¹⁵¹.

Titulescu a fost acuzat de diferite organe de presă – poate stimulate chiar de, sau și de Roma, dat fiind că Suvich împărtășea aceleași opinii – că ar fi acționat la Paris pentru a substitui Italia prin Rusia Sovietică în sistemul de relații ale marilor puteri în Europa¹⁵². Acest reproș a fost respins de ministrul României la Roma, Lugoșianu, ceva mai târziu, la 22 februarie 1936. În aceeași convorbire, Suvich a comunicat diplomatului român că informațiile primite de la Londra indicau că Titulescu ar fi favorabil embargoului pe petrol, ceea ce Lugoșianu a respins, de asemenea, subliniind că nimic nu se schimbase în poziția României, repetat precizată de Titulescu și anume că România nu va introduce embargoul decât în cazul că toate țările vor adopta această decizie¹⁵³. Desigur, România nu constituia decât un segment din ampla activitate de informare și de tentative de influențare desfășurată de diplomația italiană în diferite capitale, în cursul lunii februarie, în legătură cu posibilul embargou pe petrol¹⁵⁴ și cu atitudinea altor state față de Italia și de conflictul italo-etioopian.

Un prilej potrivit pentru a lua pulsul diferitelor state l-au constituit informațiile obținute de diplomații italieni despre opiniile șefilor de state, guverne și alți lideri, aflați la Paris, după participarea la funeraliile de la Londra ale regelui George al V-lea. Astfel, Cerutti, ambasadorul italian în Franța, a putut transmite la 11 februarie 1936 un amplu raport referitor la declarațiile și intențiile regilor Bulgariei și României, prințului regent al Iugoslaviei, premierului cehoslovac, ministrului turc de Externe – așa cum fuseseră acestea recepționate la Ministerul de Externe al Franței –, reținând, între altele, decizia României și Iugoslaviei de a acționa în “absolută solidaritate” în cadrul alianței¹⁵⁵. Astfel de informații au fost confirmate și completate în cadrul convorbirii dintre Cerutti și P.E. Flandin, din 18 februarie 1936¹⁵⁶. Știrile colectate pe cale diplomatică la Paris privind poziția regelui Carol al II-lea erau confirmate și de declarațiile publice ale suveranului român. Într-un interviu acordat corespondentului diplomatic la Paris al ziarului “Daily Telegraph” – și publicat și de “Le Soir” din 18 februarie 1936 – regele Carol al II-lea sublinia că pentru România era de primă necesitate să acționeze într-o unitate perfectă cu Franța și Marea Britanie și să ajute Societatea Națiunilor să devină “un organism eficace pentru menținerea păcii”. În același interviu – precizăm că acesta ne este cunoscut printr-o traducere și relatare într-o limbă română aproximativă – regele a spus că sancțiunile contra Italiei au fost “penibile pentru România din punct de vedere sentimental, cât și din punct de vedere

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 198.

¹⁵² *Ibidem*, doc. 206, p. 253-255.

¹⁵³ *Ibidem*, doc. 278, p. 349.

¹⁵⁴ În acest sens, informațiile și demersurile de la Moscova, Caracas, Washington; *ibidem*, doc. 164, 165, 166, 234, 353 ș.a.

¹⁵⁵ *Ibidem*, doc. 211, p. 260-266.

¹⁵⁶ *Ibidem*, doc. 244, p. 306-312.

material. Suntem latini și ne unește legături de simpatie cu italienii. Sancțiunile ne costă scump și ne produc pierderi mari comerciale, cu atât mai mult că acestea contează pentru micul buget al țării, dară principiul în joc a fost foarte important ...!”, repetând că va lucra cu Franța, Anglia și “amicii noștri” din Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică și cu Societatea Națiunilor¹⁵⁷.

La 29 februarie 1936 Congresul SUA adopta noua lege a neutralității, ceea ce făcea cel puțin dificile, dacă nu chiar imposibile după unele opinii, sancțiunile asupra petrolului¹⁵⁸. Cu toate acestea, la 2 martie s-a reunit Comitetul celor optsprezece care trebuia să discute raportul experților. Cu acest prilej, A. Eden a arătat că guvernul britanic era favorabil unei decizii de aplicare imediată a embargoului asupra petrolului. Franța, prin Flandin, a solicitat însă reunirea Comitetului de treisprezece pentru examinarea situației, propunere care a fost acceptată¹⁵⁹. În zilele imediat următoare problema a făcut obiectul unor intense consultări la Geneva și în alte capitale¹⁶⁰.

În aceste condiții, la 7 martie 1936 Germania pune la cancelariile europene în fața unui fapt împlinit, anume încălcarea acordurilor de la Locarno, ceea ce a dat o puternică lovitură întregului sistem al relațiilor internaționale, așa cum se organizaseră după primul război mondial. Declanșarea crizei renane, date fiind marile sale implicații europene, a condus la concentrarea preocupărilor marilor puteri asupra politicii germane și a problemelor securității europene, a împins în mare măsură conflictul italo-etopian pe un plan secund și a dat Italiei – așa cum subliniau în introducerea editorii volumului al treilea din seria a VIII-a a *DDI* – posibilitatea de a “respira”: “Criza renană a adus Italia la masa negocierilor puterilor de la Locarno care aveau loc între Paris și Londra”¹⁶¹ într-un moment când între Roma și Berlin se produsese o apropiere, în urma convorbirilor dintre Mussolini și von Hassel, ambasadorul german la Roma, din 6 ianuarie 1936, și, pe de altă parte, se profila reconfirmarea acordurilor tripartite dintre Roma, Viena și Budapesta¹⁶².

Problema sancțiunilor a rămas pe ordinea de zi a preocupărilor organismelor Societății Națiunilor, dar pentru România și ceilalți membrii ai Societății Națiunilor prioritățile se transferau, în primul rând, spre consecințele gestului german de la 7 martie 1936¹⁶³, prevenirea sau eventualele sancțiuni pentru Austria în cazul

¹⁵⁷ ANIC, fond MPN – presa externă, dosar 443/1936, f. 40-41.

¹⁵⁸ N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 209.

¹⁵⁹ *DDI*, VIII, 3, doc. 345, p. 402.

¹⁶⁰ *Ibidem*, doc. 347, 349, 355, 353, 354 ș.a.; *DDF*, II, 1, doc. 264, 271, 278; ANIC, fond Casa Regală, dosar 116/1935, f. 7-8 (articole din presa franceză și engleză privind eventualul răspuns italian). Colecțiile de documente consultate (italiene, franceze etc.) nu confirmă știrea lansată de G. Tabouis și însușită de diferiți autori că Bova Scopa ar fi făcut cunoscută, încă din martie 1936 – și de fapt nici în zilele următoare –, reacția lui Mussolini; N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 209.

¹⁶¹ *DDI*, VIII, 3, p. IX.

¹⁶² *Ibidem*; și doc. 203, 204, 205, 207, 208.

¹⁶³ I. Lugoșianu declara, la 13 martie 1936, la Roma, în cadrul unei recepții că “în urma crizei renane «afacerea abisiniană» trece pe un plan secundar”; *DDF*, II, 1, doc. 432, p. 558. În cuvântarea de la Londra, la 18 martie 1936, la cea de-a 91-a sesiune (extraordinară) a Consiliului Societății Națiunilor, privind încălcarea acordurilor de la Locarno, N. Titulescu sublinia: “Niciodată nu mi-a fost teamă să spun lucrurilor pe nume: dacă Societatea Națiunilor iese învinsă din criza actuală, ea va rămâne în mintea tuturor un ideal frumos al trecutului mai degrabă decât o realitate vie a prezentului”; *NTDD*, doc. 426, p. 727.

încălcării clauzelor militare ale tratatului de pace de la St. Germain¹⁶⁴, spre implicațiile pentru solidaritatea Micii Înțelegeri și Înțelegerii Balcanice a cererii guvernului turc pentru revizuirea statutului Strâmtorilor Mării Negre¹⁶⁵.

Evoluția situației internaționale și desfășurarea favorabilă a operațiilor militare italiene în Etiopia i-au permis lui Mussolini să devină tranșant. La 13 aprilie 1936 el l-a informat pe ambasadorul Italiei la Londra, pentru știința sa, între altele că: „3) la orice agravare a sancțiunilor vom răspunde ieșind din Societatea Națiunilor; 4) suntem gata să jucăm totul pe o carte (*siamo pronti a giocare il tutto per tutto*)”¹⁶⁶. În telegrama, mai amplă, din aceeași zi către ambasadorul italian la Berlin, Attolico, – pentru “orientarea” activității acestuia în zilele următoare – Mussolini mai preciza că “la sancțiuni cu caracter militar – de genul închiderii Canalului de Suez – Italia va răspunde cu un război integral, adică aerian, maritim, terestru”¹⁶⁷.

În contextul internațional dat, convocarea sesiunilor Consiliilor permanente ale Înțelegerii Balcanice și Micii Înțelegeri, la Belgrad, 4-6 mai, respectiv 6-7 mai 1936, a provocat un firesc interes. Ugo Sola a ținut să-l întâlnească la 3 mai pe Titulescu, în ziua plecării acestuia spre Belgrad, remarcând că politica urmată de Societatea Națiunilor din noiembrie 1935 și până în acel moment în privința înăsprii sancțiunilor adusese „dezordini în Europa și a oferit ocazia Germaniei de a înfăptui lovitura de la 7 martie ...” și a reproșat politica României, care a urmărit “himera securității colective”, subliniind că României îi revenea “o responsabilitate mai mare decât a oricărei alte țări din acest sector european “ pentru că, în calitate de cel mai important furnizor de produse petroliere al Italiei, putea avea un cuvânt decisiv în politica de înăsprire a sancțiunilor, cuvânt pe care Titulescu l-a folosit în sensul favorabil embargoului pe petrol în timp ce el ar fi putut, de la sfârșitul lunii noiembrie, “să ia o poziție contrară embargoului și să salveze probabil însăși soarta Europei Centrale și bunăstarea României”¹⁶⁸. Ugo Sola i-a propus lui Titulescu să se situeze pe poziția că sancțiunile au fost adoptate nu pentru pedepsirea Italiei, ci pentru împiedicarea războiului și, deoarece războiul era practic încheiat, prelungirea sancțiunilor era lipsită de motivație juridică¹⁶⁹.

Sesiunile de la Belgrad ale Consiliilor permanente ale celor două alianțe au fost comentate, evident, diferit în presa externă¹⁷⁰, iar informațiile colectate de la

¹⁶⁴ Atitudinea Micii Înțelegeri față de introducerea serviciului militar obligatoriu în Austria, la 1 aprilie 1936, a fost urmarită cu deosebită atenție la Roma; DDI, VIII, 3, doc. 571, 573, 579, 605, 613, 655, 736 ș.a.

¹⁶⁵ Diplomația italiană și Mussolini personal au acordat un interes particular cererii, de factură revizionistă, a Turciei și, în special, reacției românești. Mussolini, nemulțumit de poziția României (la 11 aprilie telegrafia lui Sola că: “Din nou în comitetul celor treisprezece, România a adoptat o poziție net ostilă Italiei”; *ibidem*, doc. 631, p. 692), transmitea la București, aceluiași diplomat, la 13 aprilie 1936, că: “Rezultă că România este foarte iritată contra Turciei din cauza problemei înarmării strâmtorilor. Cultivați în mod inteligent orice dezarcord”; *ibidem*, doc. 648, p. 763. Dar speranțele diplomației italiene nu s-au realizat; *ibidem*, doc. 661, 716, 779 ș.a.

¹⁶⁶ *Ibidem*, doc. 645, p. 702.

¹⁶⁷ *Ibidem*, doc. 647, p. 703.

¹⁶⁸ *Ibidem*, doc. 820, p. 878-879.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 879.

¹⁷⁰ De exemplu, comentariile ziarelor engleze și italiene; ANIC, fond MPN – presa externă, dosar 117/1936, f. 9-10.

Legatia Italiei din capitala iugoslavă nu reflectau decât parțial realitatea. De altfel, comunicatele date publicității nu consemnau decât la modul general problemele și pozițiile adoptate¹⁷¹.

În procesul verbal de la Belgrad, 8 mai 1936, al celei de a X-a sesiuni a Consiliului permanent al Micii Înțelegeri se preciza însă la punctul 6 că: “În ceea ce privește problema zonei renane, a conflictului italo-etopian și a sancțiunilor economice împotriva Italiei, Consiliul permanent hotărăște că cele trei state ale Micii Înțelegeri vor trebuie să meargă alături de Franța și Anglia. Dacă acest acord nu există între Franța și Anglia, fiecare din țările Micii Înțelegeri își rezervă libertatea de acțiune conform cu ceea ce va considera ca fiind cel mai util pentru interesele sale, bineînțeles în cadrul pactului Micii Înțelegeri și de acord cu ceilalți membri ai Micii Înțelegeri”¹⁷².

La 9 mai 1936 la Roma era proclamată prin decret anexarea Etiopiei¹⁷³. Două zile mai târziu, la 11 mai, se deschideau lucrările celei de a 92-a sesiuni a Consiliului Societății Națiunilor, pe a cărei ordine de zi figura, printre cele 18 puncte, și “conflictul italo-etopian”. Consiliul a decis amânarea dezbaterilor și menținerea sancțiunilor până la 15 iunie 1936¹⁷⁴.

În aceste împrejurări, reuniunea de la București a celor trei șefi de state ai Micii Înțelegeri de la începutul lunii iunie 1936 a decis – după cum preciza N. Titulescu cu totul confidențial pentru Saavedra Lamas, într-o telegramă din 10 iunie 1936 trimisă la Buenos Aires – că “Mica Înțelegere nu va lua inițiativa ridicării sancțiunilor și se va conforma atitudinii Franței și Angliei. În caz de divergență, în cel mai secret mod vă comunic că Mica Înțelegere va urma Anglia. Pe de altă parte, Mica Înțelegere a luat ferma hotărâre de a nu recunoaște anexarea Abisiniei, rămânând credincioasă principiului că nici o achiziție de teritoriu prin forță nu se recunoaște”¹⁷⁵.

La Geneva, conflictul italo-etopian a continuat să facă obiectul unor dezbateri în sesiuni ulterioare¹⁷⁶. În perioada 16 iunie – 4 iulie 1936 s-au desfășurat lucrările celei de a XVI-a sesiuni extraordinare a Societății Națiunilor pentru dezbaterea situației create prin anexarea Etiopiei de către Italia. În opinia diplomatului român Constantin Antoniadă, “sesiunea aceasta a fost cea mai penibilă din câte s-au ținut vreodată la Geneva”¹⁷⁷. La 6 iulie, în urma votului Adunării și al Consiliului Societății Națiunilor, Comitetul de coordonare, organismul care coordona sancțiunile contra Italiei, a votat ridicarea acestora de la data de 15 iulie 1936¹⁷⁸. În contextul acesta s-a produs și cunoscuta intervenție a lui

¹⁷¹ DDI, VIII, 3, doc. 829, p. 887; doc. 861, p. 918.

¹⁷² *Ibidem*, doc. 443, p. 755.

¹⁷³ Mai larg, Giorgio Rochat, *op. cit.*, p. 178-180; Renato Mori, *op. cit.*, p. 295-297 (*Imperiul și apoteoză lui Mussolini*).

¹⁷⁴ P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 311-312; N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 221-223.

¹⁷⁵ NTDD, doc. 456, p. 769; P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 313.

¹⁷⁶ P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 313-314.

¹⁷⁷ *Apud ibidem*, p. 354.

¹⁷⁸ Dezbaterile acestei sesiuni, problema ridicării sancțiunilor și a recunoașterii anexării Etiopiei sunt amplu analizate de N.Z. Lupu, *op. cit.*, p. 224-257; P. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 354-360.

Nicolae Titulescu, în timpul ședinței din 1 iulie 1936, ca urmare a comportamentului ziariștilor italieni prezenți în sală în momentul când la tribuna adunării s-a urcat, pentru a lua cuvântul, împăratul Haile Selassie I. Reacția presei italiene, exprimând și nemulțumiri acumulate pe parcursul lunilor – de fapt, al anilor –, contra șefului diplomației române a supradimensionat și unilateralizat atitudinea și rolul lui N. Titulescu și i-au proiectat o imagine răsfrântă și asupra României, de adversar al Italiei¹⁷⁹.

Conflictul italo-etioopian a pus la încercare atât atașamentul statelor membre față de principiile înscrise în Pactul Societății Națiunilor, cât și eficacitatea mecanismelor forumului de la Geneva pentru garantarea păcii și securității, a ordinii internaționale statornicite după primul război mondial. Eșecul Societății Națiunilor a creat precedente, a sporit apetitul pentru acte de forță și agresiune. După cum sublinia M. Baumont, ”reprezentând pretențiile unei lumi dispărute, Societatea Națiunilor, care rămâne însărcinată așa zis să mențină pacea, degenerază într-o simplă societate academică de neintervenție, exaltând binefacerile colaborării internaționale și practicând într-un spirit filantropic politica brațelor super încrucișate”¹⁸⁰.

Poziția Micii Înțelegeri în general, a României și a lui Nicolae Titulescu în special, față de conflictul italo-etioopian a fost circumscrisă fidelității față de principiile Pactului Societății Națiunilor și a fost determinată de interesele salvagărdării păcii și împiedicării apariției unor precedente periculoase, nesanctionate, în relațiile internaționale. Ea a fost influențată de absența unei atitudini comune și ferme a marilor puteri aliate și de interese specifice. Conflictul italo-etioopian a fost totodată un test pentru coeziunea Micii Înțelegeri.

THE LITTLE ENTENTE'S ATTITUDE TOWARDS ITALY'S AGGRESSION AGAINST ETHIOPIA

Abstract

The Italian-Ethiopian conflict put to trial both the member states' attachment to the principles of the United Nations Pact and the effectiveness of the mechanisms of the Geneva forum which was meant to guarantee peace and security, as well as the international order introduced after World War One. The failure met by the United Nations created a precedent and heightened the appetite for force and aggression.

The stand adopted in the Italian-Ethiopian conflict by the Little Entente in general, and by Romania and Nicolae Titulescu in particular, showed fidelity towards the principles of the United Nations Society. It was circumscribed to the interest to safeguard peace and prevent the occurrence of dangerous precedents, unsanctioned by the international relations. Additionally, it was influenced by the absence of a common and firm attitude of the great allied powers, and by particular interests.

¹⁷⁹ NTDD, doc. 466, p. 788-790. Episodul este tratat de mai mulți autori și nu stăruim asupra sa.

¹⁸⁰ M. Baumont, *op. cit.*, vol. II, p. 697.

EZITĂRILE GRECIEI FAȚĂ DE ÎNȚELEGEREA BALCANICĂ ÎN PERIOADA 1934–1936 ȘI POZIȚIA ROMÂNIEI

RADU TUDORANCEA

Cristalizarea Înțelegerii Balcanice, la 9 februarie 1934, s-a aflat la originea unui puternic curent opoziționist în Grecia, stat semnat al pactului, fapt ce avea să se repercuteze asupra conduitei politicii externe elene și implicit asupra noii entități regionale reprezentată de Înțelegerea Balcanică.

În mijlocul curentului opoziționist s-a aflat liderul liberal elen Elefterios Venizelos, care până la momentul trecerii sale în neființă (în 1936), a susținut o ferventă campanie împotriva Pactului Înțelegerii Balcanice, alternând perioadele de aparentă bunăvoință (este cunoscut faptul că la semnarea Pactului el a avut o atitudine îngăduitoare) cu atacurile virulente la adresa guvernului grec și a participării Greciei la această formulă de cooperare regională. Plecat în Creta tocmai pentru a nu fi de față la momentul ceremoniei de la 9 februarie 1934 din Atena, Venizelos avea să se întoarcă în capitală câteva zile mai târziu, anume înaintea unei consfătuiri a șefilor de partide politice privitoare la Pactul Balcanic, consfătuire fixată pentru ziua de 26 februarie. Chiar înainte de plecarea din Creta Venizelos considera că era nevoie “de eforturi pentru a se ajunge la o înțelegere între Guvern și opoziție spre a face față, în chipul cel mai folositor pentru țară, la grava eroare izvorâtă din iscălirea Pactului”¹. Sosit în capitală, Venizelos a avut întrevederi cu reprezentanții diplomați ai mai multor state – miniștrii Turciei, Italiei, Angliei, Rusiei și Franței –, evitând a contacta și pe reprezentanții României și Iugoslaviei². Temerile lui Venizelos privind situația Greciei după semnarea Pactului Balcanic au fost reluate și amplificate odată cu desfășurarea unei conferințe a șefilor de partide. Venizelos a folosit prilejul pentru a arăta că Grecia, prin Pactul Balcanic, devenea o unealtă a Micii Înțelegeri, subliniind în același timp îngrijorarea sa ca Grecia să nu fie obligată a se război cu Italia, “în cazul când această Mare Putere și Bulgaria ar ataca Iugoslavia”³. La conferință generalul Metaxas a propus ca guvernul să facă o declarație interpretativă prin care să se arate că Pactul Balcanic nu silește Grecia să ia parte la un război în cazul în care o mare putere din afara Balcanilor ar fi atacat unul din statele semnatare ale Pactului⁴. La sfârșitul conferinței se arăta, într-un comunicat destinat presei

¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare AMAE), fond Înțelegerea Balcanică, dosar 14, Raportul 623 din 8 martie 1934 de la Legația din Atena, semnat Langa Rășcanu. f. 235.

² Ibidem. Potrivit raportului, Venizelos i-ar fi transmis reprezentantului Franței că “Pactul Balcanic nu e decât opera Micii Înțelegeri care a izbutit să facă din Ellada unealta ei”.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, f. 238. La sfârșitul conferinței, într-un comunicat adresat presei se menționa că guvernul a “primit a examina această propunere într-un spirit binevoitor, spre a se putea ajunge la o înțelegere deplină”.

ateniene, că “guvernul a primit a examina această propunere într-un spirit binevoitor spre a se putea ajunge la o înțelegere deplină”⁵.

Într-o telegramă a Legației României de la Atena, reprezentantul României aprecia că o asemenea declarație publică pe care guvernul se angaja să o facă reprezenta incontestabil o izbândă a lui Venizelos și “o atingere a pactului”⁶. Aceeași telegramă menționa că Tsaldaris fusese cel ce stăruise să se facă această concesie, spre a fi la “adăpostul atacurilor lui Venizelos”, cu toate că ministrul de externe Maximos devenise, ca urmare a situației, “foarte necăjit și jenat față de noi” (față de reprezentanții diplomatici la Atena ai celorlalte state semnatare)⁷.

Tsaldaris considera că elaborarea textului declarației nu avea să întâmpine dificultăți, însă, datorită împotrivirii lui Venizelos, aveau să fie necesare șase zile de negocieri dificile până când liderul liberal s-a declarat mulțumit⁸. Îndârjirea lui Venizelos din timpul negocierilor l-a determinat la un moment dat pe ministrul de externe grec Maximos să considere ratificarea primejduită, ținând cont și de faptul că Venizelos avea majoritatea în Senat⁹.

Atacurile susținute din presa venizelistă și pozițiile exprimate de Venizelos și de aliații săi politici la adresa Pactului Balcanic¹⁰, reflectate de rapoartele și telegramele reprezentantului României la Atena, Langa Râșcanu, adresate ministrului român al Afacerilor Străine, Nicolae Titulescu, îl determinaseră pe acesta din urma să solicite ministrului României de la Ankara să intervină pe lângă Rüstü-Aras, pentru ca acesta, la rândul său, în virtutea bunelor relații ce le avea cu Venizelos, să-l convingă pe liberalul cretan să renunțe la atacurile împotriva Pactului și implicit la piedicile din fața ratificării lui de către statul elen¹¹. Reprezentantul României la Ankara, E. Ciuntu, răspundea Bucureștiului că Tewfik Rüstü Bey “cunoaște ultima atitudine a lui Venizelos atât de la Maximos, care l-a sesizat cerând sprijin (sic!), cât și de la Venizelos însuși, care a anunțat că trimite o scrisoare explicativă ce nu a sosit la Ankara. În consecință, încă ieri seara și fără a mai aștepta scrisoarea, Ismed Pașa a trimis [...] un mesagiu pentru Dl. Venizelos [...]. Mesajul accentuează utilitatea pactului balcanic pentru Turcia și Grecia, necesitatea de a fi ratificat și anunță hotărârea guvernului turc de a proceda la ratificarea cât mai grabnică”¹².

⁵ Venizelos își exprimase însă dorința ca o eventuală declarație interpretativă să fie făcută abia după ce guvernul elen negocia chestiunea cu ceilalți trei semnatori ai Pactului Balcanic.

⁶ AMAE, fond Înțelegerea Balcanică, telegrama no 568 din 4 martie 1934, de la Legația României din Atena, semnată Langa Râșcanu.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem, vol. 24, Raport no 680 din 13 martie 1934 de la Legația României de la Atena.

⁹ Ibidem, fond Grecia, 71/vol. 4, Raport no 918 din 6 aprilie 1934 de la Legația României din Atena, semnat Langa Râșcanu.

¹⁰ Oficiul venizelist “Elefteron Vima” publica în mod constant articole critice la adresa Pactului.

¹¹ AMAE, fond Înțelegerea Balcanică, vol. 14, telegrama 10192 din 24 februarie 1934, către Legațiunea României din Ankara, semnată Nicolae Titulescu. Textul telegramei este explicit: “Ministrul nostru din Atena îmi telegrafiază că Venizelos face intrigi împotriva ratificării pactului balcanic care pot crea dificultăți Guvernului elen. El adaugă că numai o intervenție din partea Guvernului turc [...] ar putea opri pornirea lui Venizelos. În consecință, având în vedere interesul comun ca pactul balcanic să fie ratificat cât mai repede și fără rezerve rog intervenții imediat pe lângă Rüstü Bey ca acesta din urmă să intervină, în sens împăciuitoare, pe lângă Venizelos”.

¹² Ibidem, telegrama 374 de la Legațiunea din Ankara, din 25 februarie 1934, semnată Ciuntu.

Reprezentantul României la Atena transmitea în țară că Venizelos s-a lăsat convins în urma unei intervenții a lui Papanastasiu, dar mai ales datorită demersurilor diplomatice turcești (Ismed Pasa) și românești. Lui Venizelos i s-a atras atenția asupra nemulțumirii ce provocase la Ankara, București și Belgrad, dar și asupra faptului că acțiunea sa împotriva unui act încheiat cu Turcia, România și Iugoslavia putea primejdui în chip sigur o nouă venire a sa la putere¹³.

Activitatea susținută a opoziției și în special a lui Venizelos l-a determinat pe ministrul de externe elen Maximos să accepte să prezinte o “declarație interpretativă” a textului pactului. La originea acestei “interpretări” se aflau temerile opoziției legate de prevederile articolului 3 al Protocolului anex al Pactului, articol ce menționa și situația în care una din părțile contractante era victima unei agresiuni din partea unui stat nebalcanic, însoțită de intervenția simultană sau ulterioară a unui stat balcanic, caz în care Pactul devenea de asemenea efectiv¹⁴. Maximos era nevoit să accepte în fața opoziționiștilor că “[...] nu comportă pentru Grecia, în executarea izvorând din pact, obligațiunea de a recurge, în nici un caz, la război în contra unei mari puteri”¹⁵. Cu toate că această “interpretare” a temperat elanul critic al venizeliștilor și a permis votarea proiectului de lege de ratificare a pactului, atât în Camera deputaților, cât și în Senatul Greciei, la 15 martie și respectiv 3 aprilie 1934, s-au iscat noi fricțiuni odată cu unele declarații ale ministrului de externe făcute presei ateniene, prin care acesta din urmă aprecia că “interpretarea” pactului nu înlătura semnificația articolului 3 al protocolului anex, fapt ce a determinat iritarea lui Venizelos¹⁶. Această nemulțumire evidentă a lui Venizelos a fost exprimată de către acesta și în cadrul vizitei pe care a întreprins-o la Legația României la Atena, vizită care a survenit abia la mijlocul lunii aprilie (în ziua de Paști). În discuțiile pe care le-a avut cu reprezentantul României, Venizelos a precizat că va reîncepe lupta contra Pactului, dată fiind poziția lui Maximos, exprimată presei, asupra declarației interpretative a Pactului¹⁷. Venizelos a continuat prin a denigra pe reprezentanții greci Tsaldaris și Maximos, “amândoi proști, lipsiți de orice simț politic și cu totul neputincioși a apăra drepturile Greciei” în fața lui Titulescu, care a “făcut ce a voit față de negliobia lui Tsaldaris și Maximos”¹⁸. Reprezentantul României a încercat de-a lungul întrevederii să arate

¹³ Ibidem, fond Grecia, 71/vol. 4, Raport no 918 (f. 127) din 6 aprilie 1934 de la Legația României din Atena, semnat Langa Râșcanu.

¹⁴ Pactul de Înțelegere Balcanică, Protocolul anex, art. 3.

¹⁵ AMAE, vol. 19, telegrama 605 din 6 martie 1934 de la Legațiunea de la Atena, semnată Langa Râșcanu.

¹⁶ Ibidem, vol. 15, Raportul no 1031 de la Legațiunea României de la Atena din 18 aprilie 1934, semnat Langa Râșcanu, f. 107.

¹⁷ Ibidem. Venizelos i-a transmis lui Langa Râșcanu: “Guvernul deci, ne-a înșelat. Nu a fost sincer în declarațiunea sa făcută la tribuna Parlamentului deoarece acea declarațiune răstoarnă articolul 3. Chiar mâine dimineață trimit lui Maximos o scrisoare rugându-l a-mi da o lămurire în această privință și dacă răspunsul său nu mă mulțumește încep campania din nou; mai întâi în presă spre a o îndruma în urmă spre Parlament”.

¹⁸ Ibidem. Langa Râșcanu a evocat oaspetelui grec ecoul nefavorabil pe care l-a avut în România schimbarea poziției lui Venizelos față de pact. Reprezentantul României a arătat că Titulescu se simțise “jignit, întrucât nici nu părăsise teritoriul elen pe când aceste declarațiuni (ale lui Venizelos) erau făcute”.

liberalului grec că opoziția putea atrage nemulțumirea opiniei publice elene, întrucât întreține o campanie față de un “act ratificat în regulă, cu consimțământul ei”¹⁹.

Diferendul dintre Venizelos și titularul elen al Externelor, Maximos, a continuat să se amplifice. Venizelos considera că declarația interpretativă făcută de Maximos transformase într-un mod fundamental articolul 3 din protocolul anex, în vreme ce Maximos afirma că Grecia nu putea fi amestecată în nici un caz într-un potențial război cu o mare putere, motiv pentru care ministrul de externe a admis să citească în fața Parlamentului respectiva declarație interpretativă care, în opinia sa, nu schimba semnificația articolului 3 din protocolul anex, întrucât eventualitatea unui conflict cu o mare putere era înlăturată de “însăși semnarea pactului”²⁰.

Ca urmare a situației din Grecia, România și mai ales Iugoslavia întârziu ratificarea pactului, motivația Belgradului fiind reprezentată tocmai de ezitățile guvernului grec datorate presiunii exercitate de Venizelos. De altfel, regele Alexandru al Iugoslaviei se declara gata ca, în situația în care Grecia, silită de presiunile opoziției, reducea efectele pactului, să refacă pactul într-o nouă formulă, alături doar de Turcia și România²¹. Modul în care Tsaldaris și Maximos au obținut de la Parlamentul elen ratificarea Pactului a stârnit nemulțumirea evidentă (percepută și la Atena de către reprezentantul României, în urma discuțiilor cu reprezentantul Iugoslaviei) atât a Regelui Alexandru, cât și a lui Jeftici, care considerau că declarația făcută de Maximos “răstoarnă pe deplin articolul 3 al Protocolului anex, adică nimicește întregul act de la 9 februarie trecut”²².

Odată cu întrunirea de la Belgrad din 15 mai 1934 se făceau progrese în privința concilierii intereselor iugoslave și grecești. Telegrama expediată în țară de către Nicolae Titulescu sintetiza situația existentă în acel moment și prezenta o modalitate de soluționare a crizei, provocată de intensitatea activității venizeliste de opoziție. Astfel, Titulescu transmitea: “după lungi discuții între Tewfik Rustu Bey, Jeftic și mine am putut a ne pune de acord asupra celui mai bun mijloc care să permită ratificarea pactului balcanic cu concilierea intereselor iugoslave și grecești. Dificultatea creată de opoziția lui Venizelos se poate rezuma astfel: Grecia este gata a iscăli cu noi convențiuni militare împotriva unui atac al Bulgariei singură sau al Bulgariei și al Ungariei, ceea ce dă satisfacțiune României dar nu Iugoslaviei. Dacă ar voi să iscălească o convențiune militară cu prevederea unui atac al Bulgariei și al Italiei, ipoteză care interesează în special Iugoslvia, Guvernul Tsaldaris ar fi răsturnat. Cum interesul nostru nu este nici să răsturnăm actualul Guvern, nici să ne mulțumim cu convențiunile ce ne oferă azi Grecia, ceea ce ar însemna ca Iugoslavia ar accepta punctul de vedere al lui Venizelos, am decis că trebuie să lăsăm viitorul deschis pe baza recunoașterii din partea Greciei a

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Potrivit *Declarației guvernului elen în fața parlamentului*, “Grecia în nici un caz nu poate, în executarea îndatoririlor luate prin pact, să fie dusă într-un război cu oricare din marile puteri”.

²¹ AMAE, fond Înțelegerea Balcanică, vol. 19, telegrama nr. 541 de la legația din Belgrad, semnată Gurănescu.

²² Ibidem, Grecia, 71/vol. 4, Raport no 1218 din 7 mai 1934 (f. 171) de la Legația României de la Atena, semnat Langa Rășcanu.

întinderii integrale a pactului balcanic²³. Așadar, telegrama ministrului de externe român surprindea esența situației existente: amploarea și intensitatea opoziției grecești se repercutase asupra conduitei externe a guvernului elen, iar ceilalți trei membri ai pactului balcanic înțelegeau că guvernul Tsaldaris risca să fie răsturnat dacă n-ar fi ținut seama de împotrivirile opoziției. De altfel, în aceeași telegramă trimisă de la Belgrad, Titulescu aprecia: ”vom proceda la stabilirea convențiilor militare treptat, mai întâi între Iugoslavia, Turcia și România și apoi cu Grecia. Aceasta dă un respiro Greciei și permite Guvernului grec a ieși din dificultățile interne. În așteptarea convențiilor militare, Grecia este însă datoră a apăra neutralitatea Salonicului, ceea ce dă satisfacțiune Iugoslaviei”²⁴.

Ca urmare a noii situații, treptat, și celelalte state semnatare ale Pactului aveau să încheie procesul de ratificare. Astfel, după ce Turcia ratificase pactul la 6 martie 1934, iar Grecia la 21 aprilie, România și Iugoslavia aveau să ratifice și ele Pactul la 16 iunie 1934. Rămânea de studiat calea de urmat pentru parafarea convențiilor militare dintre semnatori. Convențiile militare între statele semnatare ale pactului balcanic erau amintite ca obiective de atins în protocolul de semnătură nr. 1 al pactului, unde se prevedea că ”angajamentul de a încheia convențiile corespunzătoare țărilor urmărite prin Pactul de Înțelegere Balcanică la care se referă punctul 4 din protocolul anexă prevede înainte de toate pentru înaltele părți contractante convențiile militare”, în vreme ce o altă anexă a pactului definea sintagma ”ordinea teritorială actualmente stabilită în Balcani” ca fiind suma ”frontierelor balcanice, respectiv frontierele dintre România și Bulgaria, România și Iugoslavia, Albania și Iugoslavia, Albania și Grecia, Iugoslavia și Bulgaria, Grecia și Iugoslavia, Grecia și Bulgaria, Grecia și Turcia, Bulgaria și Turcia”²⁵. Situația din Grecia avea să îngreuneze însă transpunerea în practică a prevederilor pactului privind încheierea de convenții militare între membrii semnatori. Întrucât ezitățile Greciei deveniseră evidente și cei trei miniștri de externe reușiți la Belgrad în mai 1934 concluzionaseră ”că nu ne putem mulțumi cu ceea ce ne oferă azi Grecia”, s-a trecut la semnarea de convenții militare bilaterale între semnatori. Astfel, după negocieri și consultări aveau să fie încheiate convențiile militare româno-turcă și turco-iugoslavă (1 august 1934, respectiv 5 iunie 1934), apoi convenția militară turco-greacă (octombrie 1934). În perioada ce a urmat s-au derulat consultări și negocieri care vizau necesitatea de a aduce și Grecia într-o poziție comună cu celelalte state ale Înțelegerii Balcanice, situație care ar fi permis

²³ Ibidem, vol. 36, telegrama nr. 401 din 16 mai 1934, semnată de Titulescu din Belgrad.

²⁴ Ibidem, f. 8. Telegrama trimisă de Titulescu cuprindea și un proces verbal în cinci puncte, care preciza la punctul 1că ”Miniștrii Afacerilor Străine ai Turciei, Yugoslaviei și României au luat act de comunicarea făcută Domnului Titulescu de Maximos și anume că declarațiunile făcute înaintea Corpurilor legislative nu modifica cu nimic sensul și întinderea articolului 33 din protocolul anexă”, iar punctul patru stipula că aceeași miniștri (ai Turciei, Romaniei și Yugoslaviei) ”sunt gata a face imediat fără așteptarea termenului de 6 luni, convențiuni militare [...] decurgând din pact”. În urma întrunirii miniștrilor afacerilor externe ai Turciei, Yugoslaviei, României și Greciei ținute la Geneva la 3 iunie 1934 se încheia un alt proces verbal, cuprinzând de data aceasta primele trei din cele cinci puncte de la Belgrad.

²⁵ Protocol de semnătură 2, anexa a patra a Pactului Înțelegerii Balcanice, 9 februarie 1934, Atena.

în cele din urmă definitivarea unei convenții militare în patru (România, Turcia, Iugoslavia și Grecia), obiectiv care părea destul de greu de atins la început, datorită situației din Grecia. Presiunile venizeliste la adresa guvernului elen au continuat să fie la fel de puternice și de influente, așa după cum arată și unul din rapoartele Legației României de la Atena. Astfel, reprezentantul României la Atena transmitea că în momentul în care delegația elenă, formată din prim-ministrul Tsaldaris și din ministrul externe Maximos, se pregătea să plece la sesiunea Consiliului Înțelegerii Balcanice de la Ankara, atât de influentul lider liberal Venizelos a trimis ministrului grec de externe o scrisoare în care arăta că “Grecia trebuie să se ferească de a lua cu prilejul sesiunii Consiliului Înțelegerii Balcanice de la Ankara un angajament în afară de acelea strict hotărâte atât de Pactul de la Atena cât și de declarațiunea interpretativă făcută în Parlament cu prilejul ratificării Pactului”²⁶. Către sfârșitul scrisorii Venizelos amenința guvernul cu “o nouă și înverșunată campanie”, în cazul în care titularul externelor s-ar “abate la Ankara din calea arătată”²⁷. Întrucât “sfaturile” liderului liberal sosiseră la Atena după plecarea lui Maximos la Ankara, președintele Consiliului, Tsaldaris, a transmis telefonic la Ankara conținutul scrisorii, rugând în același timp pe Maximos să țină seamă de părerea lui Venizelos; în același timp Tsaldaris a decis să facă un comunicat presei cu scopul de “a liniști pe Domnul Venizelos și a-i arăta că sfaturile sale sunt primite de către Guvern”²⁸.

În ciuda atitudinii docile a guvernului elen privind “sfaturile” opoziției, periodicele venizeliste și-au menținut criticile vehemente în privința participării Greciei la Înțelegerea Balcanică. Astfel, la momentul aniversării unui an de la semnarea Pactului, în “Athinaika Nea” se făcea un inventar al deficiențelor Înțelegerii Balcanice, din punctul de vedere al opoziției elene: “[...] de la iscălirea Pactului Balcanic, Ellada și-a pierdut neatârtnarea ei diplomatică fără ca îndatoririle ce și-a luat să-i întărească cel puțin starea. Printre grupările europene ea avea mai înainte o stare de invidiat putând să-și conducă politica sa potrivit cu diferitele ei interese și cu compensațiile ce i s-ar da, cu fiecare prilej. Astăzi ea a ajuns a fi cea din urmă roată a Înțelegerii Balcanice ce atârtnă de Mica Înțelegere, care la rândul ei, e o anexă a grupării franceze. Grecia s-a pus alături de această grupare, fără a ocupa măcar același loc în șir, ci al treilea și al patrulea. Iscălind Pactul Balcanic, Grecia a jertfit prietenia Italiei, cu toate că s-a hotărât a nu lupta împotriva ei, și aceasta numai mulțumită opoziției. În schimb Pactul nu a făcut ca legăturile ei cu Iugoslavia și Turcia să fie și mai strânse. Dimpotrivă, primejdiile în afară de Balcani spre care într-una e împinsă de Franța și de Mica Înțelegere silesc Grecia a refuza mereu să le urmeze, ceea ce aduce o slăbire a însăși prieteniei sale cu Ankara, care e astăzi strâns legată de Belgrad”²⁹.

²⁶ Ibidem, vol. 16, Raport. No 2817 de la Legația României de la Atena, semnat Langa Rășcanu, f. 90.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, vol. 5, Raport. No 483 din 12 februarie 1935, de la Legația României de la Atena, (Presa venizelistă și aniversarea Pactului Balcanic), semnat Langa Rășcanu.

În ciuda ezitărilor Greciei față de Înțelegerea Balcanică, datorate în mod evident puternicei influențe a lui Venizelos asupra politicii guvernului, tocmai acest stat, Grecia, avea să se bucure de sprijinul celorlalți membri ai Înțelegerii Balcanice, în momentele critice ce au urmat după tentativa de “revoluție republicană” a lui Venizelos. Profitând de situația din Grecia, curentul revizionist bulgar a devenit tot mai puternic, punându-se la un moment dat problema atacării Traciei grecești, cu toate că guvernul bulgar se arăta prudent în declarații. În această situație, după consultări cu ceilalți semnatori ai Pactului, anume Iugoslavia și Turcia, Nicolae Titulescu (titularul președinției în exercițiu a Înțelegerii Balcanice) a intervenit pe lângă guvernul bulgar, avertizând că în eventualitatea în care forțele bulgare ar pătrunde în Grecia, Pactul Balcanic “va intra automat în funcțiune”³⁰, stopând astfel ambițiile bulgare. Reacțiile în rândul presei elene nu au întârziat să apară. Astfel, ziarele “Kathimerini” și “Proia” au publicat articole ce elogiau solidaritatea și prietenia față de Ellada arătate de semnatorii Pactului Balcanic: “nenorocirea din urmă suferită de întreaga națiune de pe urma răzvrătirii mișelești a avut fără îndoială și o latură ce e vrednică de multă băgare de seamă. E vorba de solidaritatea mișcătoare arătată guvernului legal elen de către Statele aliate din Înțelegerea Balcanică și de ajutorul lor netăgăduit pentru restrângerea acestei mari nenorociri în marginile ei curat lăuntrice. Națiunea elenă nu va uita niciodată cuvintele răspicate [...] ale Președintelui Înțelegerii Balcanice către acei care ar fi putut crede că nenorocirea elenă ar da un prilej de care s-ar putea folosi cu ușurință”³¹.

Ca urmare a acestui fapt avea să aibă loc o diminuare a criticilor la adresa participării Greciei la Înțelegerea Balcanică, ce a devenit tot mai evidentă mai ales după moartea lui Venizelos (martie 1936). Moartea principalului opozant al Înțelegerii Balcanice a produs o destindere la nivelul celor mai înalte cercuri politice elene, după cum observa reprezentantul României la Atena, Langa Rășcanu: “[...] cel dintâi care răsufla în urma plecării pentru veci a Cretanului e Regele George. Audiența de azi dimineață mi-a dat o dovadă că nu m-am înșelat în spusele mele. Suveranul nu-și putea ascunde bucuria că a scăpat de Venizelos [...] Arătându-i că în urma morții Generalului Condylis și a lui Venizelos, o nouă viață politică va începe în Ellada, Regele mi-a răspuns: Aveți dreptate, o viață politică mai liniștită va domni și era și vremea pentru binele țării mele. Douăzeci de ani de lupte atât de dușmănoase sunt de ajuns. E vremea ca acest popor să se bucure de puțină liniște”³².

La începutul lunii aprilie 1936 reprezentantul diplomatic al României a avut o întrevedere cu generalul Metaxas, ministrul de război și în același timp vice-președintele Consiliului de Miniștri al Greciei, în cursul căreia au fost reluate de către oficialul elen temeri mai vechi ale Greciei privind “primejdia unui război cu

³⁰ Ibidem, Telegrama 14 529 din 10 martie 1935, semnată Titulescu, adresată Legațiilor din Sofia și Atena.

³¹ Ibidem, Raport no 852 din 14 martie 1935 de la Legația României de la Atena (Înțelegerea Balcanică față de răzvrătirea din Ellada), semnat Langa Rășcanu.

³² Ibidem, vol. 6, Raport no 783 din 27 martie 1936 de la Legația României de la Atena, semnat Langa Rășcanu.

Italia". Vice-președintele Consiliului a arătat că șefii politici eleni și-au dat seama de însemnătatea Pactului și nu au uitat ajutorul venit la momentul mișcării militare răzvrătitoare, "atunci când Domnul Titulescu a astâmpărat pe bulgari iar Iugoslavia a pus în toată graba la îndemâna Guvernului Condylis, la Salonic, avioanele și munițiunile sale"³³. Metaxas a continuat însă prin a arăta reprezentantului român teama Greciei privind declanșarea unui război între Italia și cele 4 state balcanice: "lumea se întreabă: cine ne va apăra coastele de vasele italiene? cine ne va apăra orașele de avioanele italiene?"³⁴ Este drept că la îngrijorarea lui Metaxas contribuise și demersul lui Stoiadinovici, care chestionase liderii politici eleni asupra atitudinii ce ar adopta Grecia în cazul unui război cu Italia. Acest demers iugoslav l-a determinat pe Metaxas și pe cei din jurul său să creadă că "Iugoslavia ne-ar cere îndatoriri ce ar ieși din cadrul balcanic"³⁵. În cadrul unei consfătuiri asupra chestiunilor externe ale politicii elene, ce a avut loc pe 6 aprilie 1936, Maximos a oferit lămuriri privind poziția ce avusese la Geneva în iunie 1934. Înțelegerea între toți fruntașii politici eleni asupra interpretării Pactului Balcanic a fost înlesnită de declarația lui Maximos, în care fostul ministru al Afacerilor Străine a susținut că în ziua de 1 iunie 1934, la Geneva, el a făcut cunoscute celor trei miniștri ai Afacerilor Străine rezervele guvernului elen privind situația în care Italia ar ataca un stat balcanic, rezerve "asemănătoare cu acelea făcute de Rustu Aras față de un atac al Rusiei", cu singura deosebire că "rezervele sale au fost verbale iar nu scrise ca acelea ale Ministrului turc"³⁶. Maximos nu a omis apoi să adauge că rezervele pe care el le făcuse cunoscute celorlalți trei miniștri ai Afacerilor Străine au "căpătat deplina încuviințare a celor trei colegi ai săi"³⁷.

Totuși, în timpul consfătuirii fostul ministru al Afacerilor Străine nu a putut elimina pe deplin nedumeririle opoziției. Atât Mihalacopol cât și Cafandri au insistat asupra următoarei chestiuni: "dacă, în ziua de 1 Iunie 1934, reprezentanții celor trei state semnatare au dat desăvârșita lor încuviințare a rezervelor ce el ar fi făcut privitoare la Italia, de ce atunci s-a iscălit două zile mai târziu un protocol prin care se arăta în chip hotărât că Pactul de la Atena rămâne în întregime în picioare, fără cea mai mică atingere, fără a pomeni nici de rezerva în fața Parlamentului nici de aceea făcută cu două zile înaintea colegilor săi balcanici și aprobată de dâșii"³⁸. Mihalacopol a atras atenția că la consfătuirea de la Geneva, Jeftici, președintele Consiliului de Miniștri și ministrul Afacerilor Străine al Iugoslaviei, nu era de față, așadar cel ce-l înlocuia nu avea căderea să dea

³³ Ibidem, Raport no 842 din 1 aprilie 1936 de la Legația României de la Atena, semnat Langa Rășcanu.

³⁴ Ibidem. Metaxas considera teama justificată, mai ales datorită poziției oscilante a lui Maximos, care "printr-un protocol a răsturnat cu totul declarațiunea ce făcuse la tribuna Parlamentului privitoare la îndatoririle Elladei față de Pactul Balcanic".

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem, vol. 36, Raport (nenumărat) al Legației României de la Atena din 7 aprilie 1936, f. 148.

³⁷ Ibidem, f. 149.

³⁸ Ibidem, Raport no 938 din 11 aprilie 1936 de la Legația României de la Atena, semnat Langa Rășcanu (Consfătuirea asupra politicii externe a Elladei), f. 155.

aprobarea guvernului său rezervelor pe care le înaintase Maximos; mai mult, Mihalacopol aducea în sprijinul poziției sale și recenta întrebare pe care Stoiadinovici o înaintase Greciei: "dacă Grecia va ajuta Iugoslavia în cazul în care ar fi atacată de Italia"³⁹. În încercarea de a răspunde acuzelor opoziției, Maximos nu a reușit să fie îndeajuns de convingător, răspunsurile sale fiind "puțin mulțumitoare"⁴⁰.

Răspunsul Greciei la întrebările adresate de către Stoiadinovici a fost remis la 5 mai 1936 de către Metaxas președintelui în exercițiu al Înțelegerii Balcanice. În ipoteza unei confruntări care să includă Italia împotriva Înțelegerii Balcanice, Grecia considera că n-ar fi fost implicată în mod automat în conflict și ar fi rămas neutră. În ipoteza unui conflict pur balcanic, Grecia ar fi participat la acest conflict cu toate forțele sale, arătându-se gata a semna o convenție militară cu ceilalți membri ai Înțelegerii Balcanice. În ultima ipoteză, cea în care o mare putere s-ar fi aflat în război împotriva Marii Britanii și a Franței, Grecia se arăta dispusă să acționeze împreună cu Marea Britanie, Franța și aliații săi balcanici pentru a determina modalitatea de acțiune într-o asemenea situație⁴¹.

Într-o atare situație, date fiind rezervele turcă și greacă, se conturau două categorii de garanții în cadrul Pactului Balcanic: garanții nelimitate din partea României și Iugoslaviei, care se angajau să ofere asistența lor aliaților din Înțelegerea Balcanică și împotriva oricărui stat ne-balcanic care s-ar fi asociat unui agresor balcanic și garanții limitate din partea Greciei și Turciei⁴². După ce Grecia informa celelalte guverne ale statelor din Înțelegerea Balcanică că, în conformitate cu stipulațiile scrisorii din 5 mai 1936, Statul Major grec era pregătit să înceapă discuțiile militare, șefii de Stat Major grec, român, turc și iugoslav aveau să se întrunească în noiembrie 1936 la București, unde aveau să încheie două convenții militare secrete, anume "convenția militară în trei" și "convenția militară în patru"⁴³. Convenția militară în trei, româno-turco-iugoslavă din 6 noiembrie 1936 prevedea măsurile tehnice militare care trebuiau luate de către semnatori în cazul unui atac al Bulgariei împotriva unuia dintre statele contractante, în vreme ce convenția militară în patru din 10 noiembrie 1936 prevedea măsurile tehnice militare ce trebuiau luate de către semnatori în cazul în care Bulgaria sau Albania, operând separat sau împreună, sau una din ele operând cu Ungaria singură, sau

³⁹ Ibidem. Potrivit altui raport (din 9 aprilie 1936) al Legației României de la Atena întrebările lui Stoiadinovici făcuseră obiectul unui adevărat demers pe lângă guvernul elen. Stoiadinovici susținea că întrebările adresate guvernului Greciei nu erau numai ale lui, ci el adresa acele întrebări în numele guvernelor de la București și de la Ankara. Prin prima întrebare solicită guvernului elen să răspundă ferm dacă Ellada e hotărâtă să fie și mai departe alături de celelalte trei state și să aplice Pactul Înțelegerii Balcanice. În a doua întrebare Stoiadinovici dorea să afle dacă guvernul elen era dispus să încheie înțelegerile militare prevăzute de Protocolul Pactului de la Atena, solicitând și punctul de vedere al Greciei în trei situații distincte, anume: un război italo-britanic, un război balcanic și un război în care Italia ar ataca Iugoslavia.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem, vol. 39. Referatul elaborat de C. Cesianu la 24 decembrie 1943, "La Roumanie et L'Entente Balkanique", f. 450.

⁴² Ibidem, f. 451.

⁴³ Ibidem.

toate trei împreună, ar fi atacat unul din statele semnate⁴⁴. Convenția în trei se diferenția de cea în patru prin faptul că era mult mai fermă, în vreme ce convenția în patru era aleatorie, iar participarea Greciei continua să rămână problematică, depinzând de decizia unilaterală a Parlamentului elen⁴⁵.

Odată cu ratificarea convențiilor militare între cei patru membri ai Înțelegerii Balcanice, ce avea să se realizeze la începutul anului următor, se încheia o primă etapă de întărire a noii entități regionale reprezentată de Înțelegerea Balcanică, în ciuda faptului că poziția Greciei nu a suferit schimbări majore în decursul acestui interval (1934–1937). De la vehemența lui Venizelos la aparenta “destindere” de după dispariția acestuia, reprezentată de acțiunile lui Metaxas, Grecia și-a menținut totuși “rezerva” (privind o potențială intervenție a Italiei față de Iugoslavia și rolul Greciei în această situație), apreciată de către C. Cesianu ca apropiată de rezerva Turciei față de “orice acțiune îndreptată împotriva URSS” (ce fusese inclusă încă de la 9 februarie 1934 în anexa secretă a Pactului Balcanic)⁴⁶.

GREECE'S HESITATIONS TOWARDS THE BALKAN ENTENTE IN 1934-1936 AND THE STAND ADOPTED BY ROMANIA

Abstract

The gathering of four Balkan states (Romania, Turkey, Greece and Yugoslavia) in a so complex formula of regional cooperation such as the Balkan Entente was not easily attainable, given the distinct interests of the four, and especially their concerns about national security. In the case of Greece, fears of a possible intervention of Italy in a Balkan conflict, corroborated with a strong internal opposition stemming from the actions of Venizelos against the foreign policy commitments of the Government in Athens, led to a wavering attitude adopted by the Greek officials towards the Balkan Entente (contradictory stands in this respect generated a feeling of uneasiness among the other signatories), and most of all towards the military dimension of these commitments within the Balkan Entente. This caused considerable delay in the signing a convention with Greece. Even upon the signature, Greece continued to show considerable reserves, which C. Cesianu felt entitled to place on a par with the reserves expressed as early as February 1934 by another signatory of the Balkan Entente, more exactly Turkey, in relation to a possible action against the USSR.

⁴⁴ Ibidem, vol. 36, Probleme militare 1927–1937, Textul convenției militare dintre Grecia, Iugoslavia, Turcia și România, f. 270-280.

⁴⁵ Ibidem, vol. 39, Referatul elaborat de C. Cesianu la 24 decembrie 1943, “La Roumanie et L'Entente Balkanique”, f. 472.

⁴⁶ Ibidem.

GENERALUL DOUGLAS MacARTHUR ÎN ROMÂNIA. O VIZITĂ DE INFORMARE

CEZAR MĂȚĂ

Până la Richard Nixon în 2-3 august 1969¹, generalul Douglas MacArthur a fost primul înalt demnitar nord-american care a vizitat România (21-24 septembrie 1932). Una dintre cele mai interesante personalități, aproape legendară, s-a născut la 26 ianuarie 1880 în Little Rock-Barracks – “un post militar” în statul Arkansas, S.U.A. – ca fiu al locotenentului general Arthur MacArthur și al lui Mary P. Hardy MacArthur ². Din iunie 1899 urmează cursurile Academiei Militare West Point, absolvind-o în iunie 1903, “întâiul din clasa sa”. În 1904 a devenit “ofițer în corpul de ingineri”³ militari, arma geniu, și a fost trimis în Filipine cu însărcinări ingineresti diferite (lucrări de construcție în Insulele Guimares – “de cheiuri, diguri maritime și șosele”). Gradul de locotenent secund l-a căpătat în anul 1903. La gradul de prim locotenent a fost avansat în aprilie 1904. În noiembrie 1904 s-a întors în S.U.A., continuându-și îndatoririle la “Divizia Pacificului” cu sediul în San Francisco, până în 1905, când a fost numit “aghiotantul generalului comandant”. În această calitate a executat “o misiune confidențială în Orient”⁴, de informare. În noiembrie 1906 a fost numit comandant al “celui de-al doilea Batalion de ingineri, Cazărmile Washington, districtul Columbia”, iar în decembrie 1906 ajunge “adjutant (aghiotant – *n.C.M.*) al Președintelui”⁵ statului american. La această situație rămâne până în anul următor. A urmat și Școala de Aplicație a Geniului, absolvindu-o în februarie 1908. Din 1908 până în 1917 MacArthur “a servit cu trupele sale de inginerie la diferite puncte, ca instructor în Școlile de Servicii Montaje, Fortul Riley, Kansas; de serviciu în biroul Șefului Inginerilor – Washington, districtul Columbia; și ca asistent al ofițerului inginer în expediția Vera Cruz” (1914). A fost avansat căpitan la 27 februarie 1911 și maior la 11 decembrie 1915, corpul de ingineri în Armata Statelor Unite.

A mai efectuat călătorii de informare între anii 1913–1917, în Japonia și Mexic, ca trimis al Statului Major american⁶. De fapt din 1913 până în 1917 “a servit” în cadrul Statului Major al armatei terestre americane “în două rânduri”⁷: 1913–1914 și aprilie 1915 – august 1917.

¹ *Istoria României în date* (coord. C.C. Giurescu), București, 1972, p. 450.

² C. Căzănișteanu, V. Zodian, A. Pandea, *Comandanți militari*, București, 1984, p. 201; Arhivele Militare Române (în continuare AMR), fond M. St. M. (actual Statul Major General – S.M.G.), Secția a II-a Informații, dosar nr. 703, f. 181.

³ *Ibidem*, f. 15.

⁴ *Ibidem*, f. 15, 181.

⁵ *Ibidem*.

⁶ C. Căzănișteanu, V. Zodian, A. Pandea, *op. cit.*

⁷ AMR, fond M. St. M., Secția a II-a Informații, dosar nr. 703, f. 15, 181.

Participă la războiul din Mexic (1916–1917)⁸. Gradul de colonel de infanterie în Armata Națională l-a obținut la 5 august 1917⁹. A luat parte la prima conflagrație mondială, campania din Franța. Mai întâi ca șef de Stat major al Diviziei 42 Infanterie din Garda Națională, supranumită și divizia „Rainbow”¹⁰, divizie ce s-a distins în bătăliile din Champagne, Marne și Aisne (martie și iulie-august 1918)¹¹, fiind rănit în martie 1918 la Neuville¹². În iunie același an a fost înaintat la gradul de brigadier general (general de brigadă). Între 12-16 septembrie 1918 a participat la bătăliile de la Saint-Mihiel, apoi Meuse, Argonne și rănit a doua oară în octombrie 1918. De data aceasta era comandant al Brigăzii 84 Infanterie, unitate componentă a aceleiași Divizii „Rainbow”¹³. Din noiembrie 1918 a comandat și celebra Divizie, conducându-o în campania de la Sedan și “în operațiile de ocupare a teritoriului din interiorul Germaniei”¹⁴.

După conflictul mondial, în aprilie 1919 s-a întors în Statele Unite, iar din 12 iunie 1919 și până la 20 iunie 1922 a servit ca superintendent la Academia Militară West Point. Din octombrie 1922 până în ianuarie 1924 a comandat în Filipine (dependente de Statele Unite ale Americii), în districtul Manila, Brigada de Infanterie a 23-a. În 17 ianuarie 1925 a primit “înaintarea” la gradul de maior general¹⁵ (echivalentul gradului general de divizie în armata română), înapoiindu-se în Statele Unite. A comandat succesiv Corpul al 4-lea (1924–1925) din Atalanta, Georgia, Corpul al 3-lea (1925–1928) la Baltimore, Maryland, Departamentul Filipine (octombrie 1928 – octombrie 1930), Corpul al 9-lea (octombrie 1930 – 30 noiembrie 1930). La 28 februarie 1930 a fost avansat locotenent general (general de corp de armată).

Desemnat de președinte (20 noiembrie 1930), din 21 noiembrie 1930¹⁶ a ocupat suprema funcție militară americană, șef al Statului Major al trupelor terestre, care în momentul respectiv reprezentau cea mai importantă componentă a forțelor militare americane. După ce Filipinele își capătă așa-zisa autonomie internă (1934) MacArthur a îndeplinit funcția de consilier militar pe lângă președintele filipinez ales în 1935, Manuel Quezon.¹⁷ A obținut și gradul de mareșal în armata filipineză (1936). După decembrie 1941, când trupele japoneze invadează Filipinele și Asia de sud-est, generalul MacArthur, surprins în zonă, a preluat comanda tuturor forțelor din regiunea Pacificului de Vest, retrăgându-se în insulele Noua Papua, Bismark și Solomon.

În bătălia pe viață și pe moarte contra Japoniei, Statele Unite au fost nevoite să-și dezvolte efortul militar antrenând nenumărate efective terestre, navale și

⁸ C. Căzănișteanu, V. Zodian, A. Pandeia, *op. cit.*

⁹ AMR, fond M. St. M., Secția a II-a Informații, dosar nr. 703, f. 15, 182.

¹⁰ “Dimineața”, an 28, nr. 9246, 23 septembrie 1932, p. 5.

¹¹ C. Căzănișteanu, V. Zodian, A. Pandeia, *op. cit.*

¹² AMR, fond M. St. M., Secția a II-a Informații, dosar nr. 703, f. 15, 181.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, f. 92.

¹⁷ C. Căzănișteanu, V. Zodian, A. Pandeia, *op. cit.*

aeriane, comandate până la capitularea armatelor imperiale nipone (2 septembrie 1945) de generalul MacArthur. A participat la toate bătăliile începând cu eliberarea Filipinelor și până la ocuparea insulei Okinawa (iunie 1945)¹⁸. MacArthur a fost cel mai redutabil adversar al Axei în Pacific, sporindu-și prestigiul și intrând în legendă. Fără numele său, marile victorii americane obținute în cel de-al doilea război mondial, zona Pacificului, nu pot fi concepute. S-a manifestat ca o puternică personalitate, cu un remarcabil simț strategic, cu o iscusință tactică debordantă și imprevizibilă în concepții și realizări operative¹⁹.

După ce a primit capitularea oficială a armatelor Imperiului japonez (la bordul vasului de război “Missouri”) a fost numit comandant al trupelor aliate de ocupație în arhipelagul nipon. A asigurat o bună administrare, aducând siguranță și liniște populației japoneze. Într-un fel a contribuit la punerea bazelor prosperității acestei țări după cel de-al doilea război mondial. În momentul vizitei în România MacArthur deținea titlurile de doctor în drept al universităților din Maryland (1928) și Pittsburg (1932) și doctor în științe militare al Colegiului Militar din Pennsylvania (1928) și al Colegiului de Vest din Maryland (1929)²⁰.

Felul cum a fost antamată vizita demnitarului nord-american în România o precizează Grigore Gafencu. Acesta, în calitate sa de ministru subsecretar de stat la Afacerile Externe, trimite pe 20 iunie 1932 o notă ministrului de Război, Constantin Ștefănescu-Amza²¹, arătând că Legația română de la Washington, prin Carol Al. Davilla, ministrul nostru în capitala nord-americană, a informat Bucureștiul că “șeful Marelui Stat Major al Statelor Unite, D-l general MacArthur” a primit de la guvernele polon, cehoslovac, ungar, austriac și turc invitații oficiale pentru a vizita acele țări și că “ar dori să poată veni” și în România. Dacă partea română i-ar “face o asemenea invitație”, “data care i-ar conveni” demnitarului american ar fi între 21 și 26 septembrie 1932, după care ar continua traseul spre Turcia²². Pretențiile șefului Statului Major american erau limitate. Dorea ca vizita “să fie fără ceremonii militare sau alte manifestări ce ar pricinui Statului român cheltuieli “. Va fi mulțumit “dacă ar putea asista la vreo manevră” militară, chiar și la nivelul unei simple diviziuni, cum ar fi al unui batalion. În călătoria sa va fi însoțit de un singur aghiotant²³. Grigore Gafencu roagă în finalul adresei pe titularul Ministerului Apărării să-i răspundă “de urgență”, ca să se adreseze din timp Legației române din Washington cu “o invitațiune oficială” și ca partea americană “să-i împărtășească toate detaliile relativ la vizită”²⁴.

Pe respectiva notă sunt puse mai multe rezoluții. Cea a generalului Nicolae Samsonovici, șeful Marelui Stat Major (azi, Satul Major General), solicita “Diviziunii a doua studiu și referat”, privind doleanțele lui MacArthur. Mai preciza

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ AMR, fond M. St. M., Secția a II-a Informații, dosar nr. 703, f. 15, 183.

²¹ *Ibidem*, f. 1.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, f. 2.

că, pentru perioada propusă vizitei (21-26 septembrie 1932), programul de instruire al armatei române va fi doar la nivelul „școlii batalionului” și abia între 1 și 12 octombrie “s-ar putea executa manevre, bineînțeles dacă se vor aloca fonduri, deoarece <în> sumele alocate nu se prevăd deplasări de trupe din garnizoane, ci numai în jurul garnizoanelor”²⁵. Astfel, din pricina bugetului, ar fi fost imposibil de organizat manevre de mare amploare.

O a doua rezoluție, datată 21 iunie 1932, este a generalului Al. Averescu, care în calitate lui de consilier la Marele Stat Major stabilea că “dorința domnului general MacArthur este acceptată așa că Ministerul de externe va face invitația de rigoare”, iar “Marele Stat Major va vedea dacă în luna septembrie vor fi astfel de manevre”²⁶.

O altă rezoluție (4 iulie 1932), a generalului N. Samsonovici, șeful Marelui Stat Major, preciza că “d-l ministru a aprobat ca, la ocazia acestei vizite, Garnizoana București să facă un exercițiu în jurul Bucureștiului.”²⁷, rezolvându-se așadar și problema unui exercițiu amplu de manevră, cerut de oficialitatea americană.

Prin nota nr. 71996 datată 7 iulie 1932 ministrul Apărării Naționale, generalul Constantin Ștefănescu-Amza, răspundea Ministerului de Externe că “este de acord”. L-a rugat pe secretarul de stat Grigore Gafencu să adreseze “o invitație oficială domnului general MacArthur” pentru a vizita România între 21-26 septembrie 1932. Mai adăuga că “trupele din garnizoana București vor executa o manevră în jurul capitalei”²⁸ pentru a se satisface dezideratul oficialului american de a fi prezent și de a asista la un asemenea exercițiu.

Referatul nr. 72641 din 6 septembrie 1932²⁹ arăta că, urmare a “invitației făcute prin Ministerul Afacerilor Străine, la 21 septembrie 1932 sosește în țară” noastră, venind din Ungaria, generalul MacArthur, șeful de Stat Major al Armatei Americii de Nord însoțit de aghiotantul său, cpt. Thomas J. Davis, și de atașatul militar de la Varșovia, mr. Emer Yaeger. În România va rămâne până în seara de 24 septembrie 1932, când se va îmbarca la Constanța pentru Istanbul.

Întocmit de Șeful Secției a 2-a din Marele Stat Major, col. Florescu Simion, la acest referat sunt anexate și documentele: proiectul program pentru această vizită, tabelul cu cheltuielile necesare ce se ridicau la 100.000 lei și adresa de intervenție la Președinția Consiliului de Miniștri în vederea obținerii unui vagon-salon. Este vorba de vagonul-salon ce urma a fie trimis la Budapesta pentru a-l îmbarca și caza pe MacArthur în tranzit până la București. De asemenea, erau specificate scutirile de taxe vamale și transport, procedeu folosit și cu prilejul altor vizite anterioare ale delegațiilor militare poloneze și cehoslovace.

Rezoluția din 8 septembrie 1932 pusă pe acest document de șeful Marelui Stat Major, acum generalul Constantin Lăzărescu, cuprindea acordul acestuia privind conținutul și anexele ce-l însoțesc, cu specificația ca atașatii militari ai Legațiilor străine prezenți la București să nu fie invitați. Ministrul de Război, acum generalul N. Samsonovici, a acceptat părerile șefului Marelui Stat Major și a aprobat cheltuielile de 100.000 lei alocate vizitei.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, f. 3.

²⁹ Ibidem, f. 7.

Itinerarul cu orarul călătoriei generalului MacArthur este obținut prin mijlocirea atașatului american din capitala Poloniei și parvine la București în 31 august 1932³⁰ cu telegrama nr. 632 (Anexa 3).

Oficialitatea militară americană va fi însoțită de adjutantul său, cpt. Thomas J. Davis, la care se va alătura, în Polonia, Cehoslovacia și România, și atașatul militar american de la Varșovia, mr. Yeager. Pentru restul țărilor va fi secondat de atașatii militari americani, acreditați în capitalele respectivelor state³¹. Autoritățile române au asigurat toate condițiile desfășurării vizitei. Unica problemă rămasă nerezolvată era cea a vagonului-salon. În după amiaza zilei de 16 septembrie 1932 mr. Emer Yaeger s-a prezentat la Secția a II-a din Marele Stat Major pentru stabilirea tuturor amănuntelor legate de vizită. A insistat ca vagonul-salon să fie trimis la Budapesta, pentru ca generalul să nu fie nevoit să-l schimbe la frontiera româno-ungară în miez de noapte³². Dacă autoritățile maghiare ar produce dificultăți în această chestiune, ministrul american de la București, Charles S. Willson³³, și-a manifestat disponibilitatea de a interveni la Budapesta pentru a se permite tranzitul vagonului-salon pe teritoriul ungar. În ultimă instanță, dorea să meargă “el însuși” cu mr. Emer Yaeger în capitala ungară pentru a veni “la București împreună cu Generalul”³⁴.

Președintele Consiliului de Miniștrii, Al. Vaida-Voevod, a aprobat ca vagonul-salon nr.103, destinat “pentru vizita Șefului Marelui Stat Major al Armatei Statelor Unite”, să fie trimis la Budapesta și atașat la rapidul “Dacia” (19 septembrie 1932), de unde îl va prelua pe generalul MacArthur. În capitala ungară va merge numai atașatul militar american de la Varșovia³⁵. De la Curtici se vor alătura suitei americane generalul Florea Țenescu, subșef al Marelui Stat Major, și mr. Ioan Petrescu, translatorul de limba engleză. De fapt, vor fi însoțitorii permanenți ai demnitarului american pe timpul vizitei sale din România.

Generalul MacArthur a părăsit Budapesta pe 20 septembrie 1932, ora 17, ora locală³⁶. La Curtici a ajuns la ora 23.32, ora Bucureștiului, iar în capitala României a sosit miercuri 21 septembrie 1932. Pe peronul Gării de Nord la ora 13.30 a fost întâmpinat, cu mare pompă, de Ministrul de Război, generalul N. Samsonovici, de șeful Marelui Stat Major, generalul Constrantin Lăzărescu, și de generalii Gh. Manu, comandantul garnizoanei, Paul Anghelescu, N. Condeescu, Al. Gorski, foști miniștri, de generalii Papazoglu, Ștefan Ionescu, de directorul Negulescu din Ministerul de Externe și de Charles S. Wilson, trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al Statelor Unite la București. O gardă de onoare, de nivelul unei companii, i-a prezentat onorul. Fanfara militară a intonat imnul american³⁷. Apoi oaspetele a fost condus în salonul de recepție. Ceremonialul de primire s-a încheiat prin trecerea în revistă, de către oaspeți și gazde, a companiei aliniate în fața salonului de recepție al Gării de Nord.

³⁰ Ibidem, f. 16, 92.

³¹ Ibidem, f. 93.

³² Ibidem, f. 62.

³³ Ibidem, f. 117.

³⁴ Ibidem, f. 62.

³⁵ Ibidem, f. 28.

³⁶ Ibidem, f. 63.

³⁷ “Dimineața”, an 28, nr. 9246, 23 septembrie 1932, p. 1.

După un dejun intim la Athene Palace (ora 14) a fost condus la reședința ce i s-a oferit pe perioada vizitei, un imobil al Președinției Consiliului de Miniștri din strada Dionisie (Casa Blank)³⁸. Conform uzanțelor protocolare ale momentului, generalul MacArthur a "trecut" pe la Palatul regal (ora 18) pentru a se "înscris în registru". La orele 18.10 a făcut o vizită ministrului Apărării Naționale și șefului Marelui Stat Major (ora 18.30) și la ora 19 primului ministru Al. Vaida-Voevod.

La orele 20 a fost invitat la un dineu "de 20 de tacâmuri" în saloanele Cercului Militar Național oferit de ministrul Apărării³⁹. Au participat ministrul american la București, Charles S. Wilson, primul-ministru Al. Vaida-Voevod, generalii N. Samsonovici, C. Lăzărescu, Paul Anghelescu, Gh. Manu, Gh. Florescu, Ion Sichițiu, Florea Țenescu, N. Condeescu, Radu Irimescu – subsecretarul de stat al aviației și alții.

În onoarea oaspetelui american a toastat ministrul de Război, generalul N. Samsonovici, care își mărturisea satisfacția de a "saluta pe unul din cei mai străluciți și mai glorioși reprezentanți ai marii națiuni americane și ai vitezei sale armate". Generalul Douglas MacArthur a răspuns că a "așteptat cu nerăbdare" vizita în România. A mulțumit pentru curtuozia și ospitalitatea, "de mult proverbială", cu care a fost întâmpinat și înconjurat, și care l-au "pecetluit, în mod indestructibil, ca prieten al soldatului român"⁴⁰. La orele 23.30 dineul a luat sfârșit.

A doua zi, joi 22 septembrie 1932, generalul Douglas MacArthur, împreună cu primul Ministru Al. Vaida-Voevod, cu generalii N. Samsonovici, C. Lăzărescu, Fl. Țenescu și suita sa, la ora 8 dimineața, pleacă din Gara de Nord spre Sinaia. Pe peronul gării Sinaia este primit de o gardă de onoare formată din ostașii Batalionului 1 Vânători de Munte comandată de lt. col. Cameniță. De față a fost prezent și comandantul garnizoanei, col. Brădescu. Vizita a continuat la Sanatoriul militar din Sinaia. La ora 12 a fost primit într-o audiență de regele Carol al II-lea la Castelul Peleş⁴¹, după care oaspetele american a fost reținut la dejun. La ora 15,30, însoțit de generalii N. Samsonovici, C. Lăzărescu, Gorski, Săvescu, Fl. Țenescu, generalul MacArthur și suita au vizitat Batalionul 1 Vânători de Munte, una din unitățile de elită și protocol ale Armatei române. Comandantul acestei prestigioase unități militare i-a prezentat raportul, urmat de trecerea în revistă și defilarea trupei.

Pe o vreme nefavorabilă, cu o ploaie rece și mărunță ce nu mai contenea, s-a asistat, începând cu orele 16.40, la exerciții de instrucție și trageri, executate de militarii și ofițerii vânători, generalul american rămânând "profund impresionat de cum s-au săvârșit aceste trageri"⁴². S-a vizitat cazarma batalionului, după care s-a servit și "o gustare cu țuică"⁴³. MacArthur și însoțitorii săi părăsesc Sinaia la orele 18; la orele 20.10 au ajuns în Gara de Nord.

Vineri 23 septembrie 1932 vizita lui MacArthur este mai încărcată. La ora 10 dimineața oficialul american "întovărașit de mr. Yeager și cpt. Thomas J. Davis, de gen.

³⁸ AMR, fond M. St. M., Secția a II-a Informații, dosar nr. 703, f. 13, 37.

³⁹ "Dimineața", an 28, nr. 9246, 23 septembrie 1932, p. 1.

⁴⁰ Ibidem, nr. 9249, 26 septembrie 1932, p. 5.

⁴¹ Ibidem, nr. 9245, 22 septembrie 1932, p. 1.

⁴² Ibidem, nr. 9247, 24 septembrie 1932, p. 7.

⁴³ "Universul".

Fl. Țenescu și mr. Ioan Petrescu a vizitat Regimentul de Gardă 6 Mihai Viteazul. Aici a fost primit de col. Paul Teodorescu, care "l-a condus și i-a dat toate explicațiile necesare"⁴⁴. A urmat vizita în Parcul Carol, unde, la monumentul Eroului necunoscut, oaspetele american "a depus o coroană de flori naturale și a păstrat un moment de pioasă reculegere"⁴⁵. Din partea română au fost prezenți generalii Constantin Lăzărescu, Partenie Ilie, N. Constandache, Ștefan Ionescu, mr. Popa Liseanu. Onorurile au fost prezentate de un escadron pedestru din Regimentul 4 Roșiori, "înșirat pe esplanada de jos din fața Muzeului Militar", comandat de col. Crăniceanu.

Următorul obiectiv al vizitei a fost Muzeul Militar, unde directorul, mr. Popa Liseanu, a "dat toate explicațiile necesare". La plecare generalul MacArthur și însoțitorii americani au semnat în cartea de aur a muzeului.

La Ministerul de Externe primul ministru Al. Vaida-Voievod – ce asigura interimatul acestui departament – a oferit la orele 13 un dejun generalului și celor care îl însoțeau. Au participat toți membrii guvernului.

Începând cu orele 15, pe stadionul O.N.E.F., a fost organizată în onoarea oaspetelui american o grandioasă demonstrație militaro-sportivă, ai cărei protagoniști au fost militarii români, îndeosebi cei din Regimentul de Gardă 6 Mihai Viteazul.

Tribunele stadionului au fost pline până la refuz, iar în loja oficială suveranul român Carol al II-lea a fost salutat de generalul MacArthur și de însoțitorii săi, de ministrul american la București, Charles S. Willson, de secretarul legației Statelor Unite, Holmes, de reprezentanții consulatului englez, Trantman și Durbrow. De față mai erau primul ministru Al. Vaida-Voievod, Ion Mihalache, Viorel Tilea, R. Ioanițescu, generalul N. Samsonovici, Radu Irimescu, ministru subsecretar de stat al Aviației, iar din partea Palatului Regal, generalii Ilasievici, Balif, coloneii N. Condeecu și Fundățeanu; de asemenea generalul Fl. Țenescu, maiorul Ioan Petrescu și secretarul de legație Paul Negulescu ca însoțitori permanenți din partea română, precum și generalii Gh. Mocanu, C. Lăzărescu, Bolintineanu, Ionescu-Munte, Gh. Rădulescu, Al. Goski, col. G. Marinescu, prefectul Poliției Capitalei, col. Bădulescu, directorul general al O.N.E.F.-ului, generalul Plagina, președintele U.F.S.R.

Festivitatea prezentată pe stadionul O.N.E.F. s-a desfășurat succesiv în mai multe părți. Mai întâi s-a derulat programul sportiv și de exerciții militare. Deschiderea s-a făcut cu defilarea soldaților Regimentului 6 Mihai Viteazul în costume sportive. S-a continuat cu exerciții și mișcări de gimnastică ritmică "care au făcut impresii", cu ștafeta 4x100 de metri, cu sărituri, cu aruncări cu suliță; de asemenea cu exerciții militare constând în "trageri reduse cu ținte mișcătoare" și tradiționala aruncare a buzduganului, cu exerciții de scrimă, "stârnind ovațiile spectatorilor", cu aruncarea grenadei și partide de box. La unele exerciții au participat și copiii de trupă. Apreciate au fost exercițiile de montare și demontare a mitralierelor "executate de soldații legați la ochii"⁴⁶.

⁴⁴ "Dimineața", an 28, nr. 9248, 25 septembrie 1932, p. 11.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ "Universul", an XLIX, nr. 264, 25 septembrie 1932, p. 7.

Partea a doua a cuprins spectaculoase reconstituiri istorice, însoțite de explicații și expuneri “abundente” ale crainicului stadionului. Acestea au produs o “impresie profundă asupra asistenței”. S-a apreciat și “bogăția costumelor și reconstituirile minunate” ale istoriei românilor; între ele bătălia de la Șelimbăr și “întrarea lui Mihai Viteazul în Alba Iulia”, care de altfel a încheiat acest tronson al programului. Într-o înaltă solemnitate suveranul a distribuit numeroase premii și distincții celor care s-au evidențiat. Manifestarea sportivă s-a încheiat printr-o “reușită demonstrație de luptă modernă executată cu toate mijloacele în funcționare” la acel moment⁴⁷.

Seara înaltului oaspete i s-a organizat un impresionant concert simfonic, depășind orice așteptări prin proporții și grandoare. Au fost prezenți suveranul României, ministrul Washington-ului, Charles S. Wilson, ceilalți membrii ai legației americane, membrii guvernului român în frunte cu Al. Vaida-Voievod și o numeroasă asistență “din lumea bună a Bucureștilor” care, pur și simplu, a “invadat și copleșit” Arenele romane.

De fapt, acest concert fusese plănuțit a avea loc cu o săptămână înainte de venirea generalului Douglas MacArthur și trebuia să încheie un Congres extraordinar al sindicatului tuturor instrumentiștilor din orchestrele și formațiile muzicale din întreaga țară și capitală, a cărui problematică era situația socială și profesională. Criza economică mai bântuia încă în România. Dar, în “urma înaltei și expresiei dorințe a Majestății Sale Regele Carol al II-lea”⁴⁸ concertul a fost amânat pentru vineri 25 septembrie 1932 și i s-a dat o altă destinație. Vizita lui MacArthur a provocat modificări și Arenelor Romane. Scena a fost mărită cu încă zece metri pentru a cuprinde pe cei 700 de instrumentiști, “din care 360 din București și 340 din provincie”⁴⁹.

S-au adus îmbunătățiri și s-au refăcut o serie de instalații. Au fost montate încă patru mari reflectoare ca să lumineze “feeric întreaga asistență” și pentru a se “filma sonor” evenimentul. Mai mult decât atât, au fost aduse câteva “clopote de câte o tonă greutate fiecare” pentru a crea atmosferă prin dangățul lor. De asemenea, s-a cerut concursul Pirotehniei Armatei pentru a se furniza cele necesare (pulbere, rachete, pocnitori etc.) producerii de “bubuituri și focuri de artificii” pe timpul și la sfârșitul spectacolului⁵⁰. Dirijorul acestui concert a fost George Georgescu, iar concertul s-a transmis la radio⁵¹.

Sâmbătă 24 septembrie 1932, orele 9.30, generalul MacArthur a fost prezent la manevrele militare cu dublă acțiune din jurul capitalei. Au participat aproape toate trupele din garnizoana București⁵². Alături de unitățile de infanterie, dotate și cu mitraliere, sau cele de artilerie, au mai fost “de față tancurile și aviația”. Raionul de desfășurare a fost situat în zona localităților de la nordul Capitalei: Dragomireștii de Deal, Dragomireștii de Vale, Chiajna, Zurbana, Bâcul etc.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem, p. 11.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ “Dimineața”, an 28, nr. 9246, 23 septembrie 1932, p. 11.

⁵² “Universul”, an XLIX, nr. 265, 26 septembrie 1932, p. 5.

Manevra propriu-zisă a început prin atacul partidei albastre din nord-estul Bucureștiului asupra partidei roșii, care apăra cu trupele sale malul drept al râului Dâmbovița în zona Chiajnei, Bâcului și Zurbanei. Modul cum s-au desfășurat și condițiile în care au avut loc au fost considerate de către generalul MacArthur ca “juste și reale”, drept pentru care a adus “vii și călduroase felicitări”, în special trupei și corpului ofițeresc, autorităților militare și civile române care au organizat-o.

La ora 13 s-a sunat încetarea, după care s-a luat o gustare în “parcul uzinelor comunale de la Arcuda”⁵³. A urmat retragerea spre București, la reședința oferită de guvernul român.

Spre seară, ora 18, aceleași personalități române care l-au primit au fost prezente pe peronul Gării de Nord la plecarea generalul Douglas MacArthur din capitala României, dându-i toate onorurile.

S-a deplasat spre Constanța cu un tren rapid, însoțit de maiorul Emer Yeager și căpitanul Thomas Davis, iar din partea română de generalul Florea Țenescu și maior Ioan Petrescu. La orele 23.30 s-a îmbarcat pe vapor pentru a-și continuat cursa sa de informare către Istanbul.

După anii primului război mondial (1916–1918), când s-au aflat în aceeași tabără, fără a avea, măcar de formă, un tratat bilateral, fiind de fapt în situația caracterizată de sintagma “aliați fără alianță” (Ion Stanciu, *Aliați fără alianță. România și Statele Unite. 1914–1920*, București, 1992), România și S.U.A. au cunoscut o evoluție pozitivă a raporturilor lor, cu evidente schimburi și contacte politico-diplomatice și chiar economice. În această perioadă Washingtonul nu s-a angajat într-o politică opusă României, chiar și după ce nu ratificase tratatele de pace semnate la Paris în anii 1919–1920, care consacrau, între altele, și realizarea statului național unitar în hotarele etnice.

Un astfel de moment, oarecum venit intempestiv pentru autoritățile române, precum vizita din septembrie 1932 a generalului Douglas MacArthur, nu a adus nici un fel mutații, cel puțin în planul relațiilor militare bilaterale. Generalul american, din punctul de vedere al interesului funcției ce o deținea în statul american, dorea să se informeze și să se documenteze asupra aspectelor legate de pregătirea și dotarea armatei române. Interesul manifestat de a vizita România parcă i-a trezit din letargie pe oficialii și guvernanții de la București. Guvernele statelor estice și central europene, din așa-zisă zonă gri sau zonă tampon între cele două mari puteri, germană și sovietică, au avut inițiativa vădită de a-l invita pe MacArthur, pe când pentru oficialii români situația a fost invers: demnitarul american a fost cel care a solicitat vizitarea României. Mai mult, a rugat autoritățile române ca în timpul călătoriei sale să se evite orice soi de manifestări sau ceremoniale ce ar pricinui statului și guvernului român cheltuieli inutile. Probabil înțelegea că România încă nu ieșise din criză, că situația sa era dificilă sub raport economico-financiar. Singurele lui pretenții constau în a vizita una sau două unități militare și în a asista la un exercițiu de manevră de nivel redus.

Autoritățile militare române, pe timpul preparativelor între cele două capitale asupra vizitei, aveau rețineri asupra modului de cum îl vor primi pe înaltul oaspete

⁵³ Ibidem.

american, deoarece bugetul, deosebit de restrictiv, prevedea cel mult ca manevrele să se desfășoare la nivelul unui batalion și nu la mari dimensiuni. Dar după cum a decurs călătoria, prezentată la cel mai mic detaliu de presa timpului, autoritățile române s-au întrecut în a-i organiza ceremonii și festivități, uneori frizând simțul măsurii, în condițiile unui buget auster.

Țările care l-au solicitat să le viziteze, având disponibilități financiare mult mai mari decât ale autorităților române, nu l-au primit cu fastul celui din România. Doar oficialitățile statului turc, așa cum comentează ziarul “Dimineața” din 27 septembrie 1932, i-au oferit “distinsului oaspete mai multe banchete” cu fast și mare pompă⁵⁴.

Și-n privința dorințelor sale de informare asupra capacității și potențialului militar, România i-a oferit mai mult decât toate celelalte țări vizitate. Înainte de a asista la o manevră de mari proporții, unde au fost concentrate majoritatea unităților din garnizoana Bucureștilor, autoritățile civile și militare române i-au mai prezentat încă două exerciții ale trupelor de instrucție și trageri: unul la Sinaia și celălalt pe Stadionul O.N.E.F., chiar dacă acesta era mai mult cu caracter sportiv.

De exemplu, în Cehoslovacia MacArthur a fost primit în gara pragueză Wilson doar de șeful Marelui Stat Major cehoslovac, generalul Șirovi, pe când în Gara de Nord a fost prezentă, într-o delegație impozantă, toată conducerea Ministerului Apărării Naționale. La Praga vizitele protocolare le-a făcut doar la ministerele de război și de externe, pe când la București a vizitat principalele instituții guvernamentale și regale (Palatul Regal, Peleşul, sediile Ministerului Apărării, al Ministerului de Externe, al guvernului). Tot în Cehoslovacia, pentru “informare” și documentare în specialitate, a descins numai la “diferite instalații militare”⁵⁵. Dacă în Ungaria generalul american a avut o singură întrevedere (19 septembrie 1932) cu regentul Horthy Miklos⁵⁶, în România întâlniri și contacte cu regele Carol al II-lea au fost în trei rânduri.

MacArthur a făcut vizite de informare și în alte părți ale lumii. Însă oficialii dâmbovițeni, în comparație cu cei din estul și centrul Europei, l-au primit cu o pompă ce etala megalomanie și “căciulire” în același timp. Nuanțe ce sunt, într-un fel, proprii spiritului politicianist al românilor atunci când au contacte cu reprezentanții unor state puternice cum ar fi, în cazul de față, cel nord-american. Autoritățile celorlalte țări europene nu prea s-au pretat la asemenea “ploconeli”. Statul român nu a beneficiat de nici un avantaj din partea Washingtonului în urma acestei călătorii, nici până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, nici în timpul sau după terminarea lui. Contextul istoric și condițiile de atunci au cauzat și au influențat relațiile cu nord-americanii.

Iar venirea lui MacArthur în România a stârnit mai mult un interes pe planul imaginii relațiilor româno-americane. Ca dovadă, ecourile consemnate la momentul respectiv n-au reverberat în timp, trecând într-o condamnabilă uitare. Fără onctuoase pretenții, rândurile de față caută, cel puțin, să restituie luări aminte și alte curiozități legate de vizita unei înalte oficialități americane, echilibrate, în “megalomania” de pe malurile Dâmboviței.

⁵⁴ “Dimineața”, an 28, nr. 9250, 27 septembrie 1932, p. 8.

⁵⁵ “Universul”, an XLIX; nr. 252, 12 septembrie 1932, p. 19.

⁵⁶ Ibidem, nr. 259, 20 septembrie 1932, p. 11.

ANEXE

I

Toastul ministrului de Război, generalul N. Samsonovici, ținut la dineul din seara de 21 septembrie 1932 de la Cercul Militar Național:

Grație uneia din acele fericite inițiative cu care ne-a obișnuit Washingtonul datorăm onoarea de a vă avea printre noi, iar eu am marea satisfacție de a putea saluta în domnia voastră pe unul din cei mai străluciți și mai glorioși reprezentanți ai mari națiuni americane și ai vitezei sale armate.

După spusele celor care ne cunosc, se pare domnule general că România nu este o țară în care înfloarește ingratitudinea. Cum am putea-o deci uita vreodată ceea ce a fost pentru noi intervenția americană, care s-a produs tocmai la răspântia cea mai îngrijitoare a acestei teribile încercări la care a fost supusă Patria mea România?

De azi înainte două date vor fi nedespărțite și de neuitat pentru noi: 1917: martie: revoluția rusească; 1917: aprilie: intervenția americană.

Pentru aliații noștri revoluția rusească a provocat prăbușirea frontului oriental, consecințele au fost desigur din cele mai îngrijitoare pentru noi însă, a fost și mai rău; între Baltica și Marea Neagră armata română a rămas singură în fața dușmanului. Puțin mai târziu, amenințată de valurile revoluției rusești, a fost nevoită să apere contra bandelor aliații săi de ieri. Cu alte cuvinte, se dezlănțuise furtuna căreia puțini ar fi scăpat, dacă – prin minune – nu ar fi apărut deodată Rainbow (Curcubeul).

Am admirat, domnule general, pe marele președinte al Statului care a pus “justiția deasupra păcii” și care a pornit “cruciada sa, nu pentru a câștiga un război, ci pentru a câștiga o cauză.”

Am admirat giganticul efort militar și entuziasmul cu care au fost acoperite împrumuturile dumneavoastră de stat (23 de milioane de dolari, din care aproape jumătate pentru aliați). Armata americană, fără serviciul militar obligatoriu, care la intrarea în război număra abia 350.000 oameni și 9.000 ofițeri, a fost mărită în 13 luni la 180.000 ofițeri și 2.500.000 oameni, pe care generalul Pershing i-a oferit mareșalului Foch pentru a dispune de ei așa cum îi va plăcea.

Ne înclinăm în fața celor 120.000 morți căzuți în Woevre, în Picardia, la Aisne, în Argonne și pe Meusa.

Analizăm cu mare emoție faptele de arme ale Diviziei a 42-a americană, Divizia “Rainbow”, care a fost peste tot în prima linie, în fața celor mai bune trupe prusiene. Ați fost acolo domnule general. La început șef de stat major, apoi comandantul unei brigade de infanterie, în fine comandant al acestei superbe divizii, ați contribuit în cea mai largă măsură la renumele său, plătind dealtfel în două rânduri cu persoana domniei voastre.

Prin intervenția lor, Statelor Unite ale Americii au ridicat și mai sus aceea ce s-ar putea numi morala politicii internaționale, iar de atunci, se străduiește să consolideze ordinea de pace și justiție, stabilită cu ajutorul lor.

Acestei cauze, noi suntem întru totul câștigați domnule general. Nu cerem decât să trăim în pacea consfințită de tratate, grație cărora am intrat – după 18 secole de existență – în frontierele noastre.

Nu vom uita însă că – așa cum a spus Clemenceau – “pacea este ca și sănătatea, nu o păstrezi decât dacă o meriți, adică dacă știi să o aperi”.

Și dacă îmi permiteți acum vă adresez o mare urare, vă doresc domnule general, de-a persevera încă timp îndelungat, în opera începută la West Point, pentru a desăvârși oțelirea instrumentului de justiție care vă este încredințat.

Ridic paharul meu în sănătatea președintelui Statelor Unite, pentru propășirea armatei americane și pentru gloria domnului general MacArthur .

(„Dimineața”, an 28, nr. 9249, 26 septembrie 1932, p. 5)

II

Toastul generalului MacArthur :

Consider un privilegiu unic faptul de a reprezenta astă seară armata americană și de a saluta aici pe distinși oaspeți adunați în jurul acestei mese. Vă mulțumesc domnule ministru și prin dumneavoastră mulțumesc marii dumneavoastră țări pentru că mi s-a dat acest prilej.

Am așteptat cu nerăbdare această vizită. Ospitalitatea și curtoazia compatrioților dumneavoastră este de mult proverbială, în tot cuprinsul Statelor Unite, însă afecțiunea, bunăvoința și sinceritatea ce mi-au arătat guvernul și poporul român au întrecut orice speranțe.

Voi prețui întotdeauna amintirea acestor clipe, nu numai pentru importanța momentului în sine, nu numai pentru curtoazia și ospitalitatea ce l-au caracterizat, dar mai mult ca orice, pentru că aceste manifestări m-au pecetluit în mod indestructibil ca prieten al soldatului român.

Voi duce cu mine în patria mea cuvintele cordiale pe care le-am auzit în astă seară, aici, cuvinte ce vor fi prețuite și înscrise în memoria mea, tot atât de neșterse ca și cum ar fi fost sculptate în bronz sau în marmură.

(„Dimineața”, an 28, nr. 9249, 26 septembrie 1932, p. 5)

III

Itinerarul generalului Douglas MacArthur , Șeful Statului Major în călătoria sa în Europa – septembrie 1932; primit miercuri 31 august 1932. (Itinerarul corectat în conformitate cu telegrama WD nr. 87 din 15 august 1932):

Părăsește Washington 30 august, ora 16
Sosește New York 30 august, 20,15

Părăsește New York	30 august miezul nopții
Sosește Cherbourg	6 septembrie ora 4
Părăsește Parisul	6 septembrie ora 16,25
Sosește Varșovia	7 septembrie ora 17,55
8 septembrie	
La Varșovia	9 septembrie
10 septembrie	
Părăsește Varșovia	11 septembrie ora 22,20
Sosește Praga	12 septembrie ora 11,38
La Praga	13 septembrie
Părăsește Praga	14 septembrie ora 23
Sosește Viena	15 septembrie ora 6,40
La Viena	16 septembrie
Părăsește Viena	17 septembrie ora 23,55
Sosește Budapesta	18 septembrie ora 6,40
La Budapesta	19 septembrie
Părăsește Budapesta	20 septembrie ora 17,30
Sosește București	21 septembrie ora 14,30
22 septembrie	
La București	23 septembrie
Părăsește Bucureștiul	24 septembrie ora 17,30
Sosește Constanța	24 septembrie ora 21,38
Pleacă Constanța.....	24 septembrie ora 23,30
Sosește Istanbul	25 septembrie ora 15
La Istanbul	26 septembrie
Părăsește Istanbulul	27 septembrie ora 17,35
Sosește Paris.....	29 septembrie ora 8,45
Sosește Cherbourg.....	1 octombrie ora 19
Sosește New York	6 octombrie

Ajunge la Zabsze (frontiera polonă), la 7 sept. ora 11,55, unde un vagon salon va fi pus la dispoziția sa de către guvernul polonez și unde va fi întâmpinat de ofițerul polonez, detașat ca însoțitor, și de atașatul militar al Statelor Unite.

Ajunge la frontiera polono-ceshoslovacă, Zebrzydowice în vagonul salon, la 12 sept., ora 4,53 și Petrovice, gară în Cehoslovacia, la ora 5,02.

Ajunge la frontiera ungară, în drum spre București, la 20 sept., ora 23, 32, și la Curtici, frontiera română, la ora 23,44, în aceeași zi. Maiorul Yeager îl va întâlni acolo.

(A.M.R., fond Statul Major General, Secția a II-a Informații, dosar nr. 703, f. 10)

GENERAL DOUGLAS MACARTHUR IN ROMANIA. AN INFORMATIVE VISIT

Abstract

On 21-24 September, General Douglas MacArthur, head of the general staff of the American Army, made a visit to Romania. It was in fact a stop during a trip to several countries in Eastern and Central Europe (Poland, Czechoslovakia, Austria, Hungary, Romania and Turkey) from 30 August to 1 October 1932, when he returned to New York. Gathering information on the armies of the respective countries also counted among the purposes of the visit. General MacArthur was somewhat startled by the grandeur and pomp of his welcome by authorities in Bucharest. The effects of the visit can be measured in terms of the image of the American-Romanian relations, rather than in terms of any political, diplomatic, economic or military results. However, MacArthur's trip should not be played down. On the contrary, it should be regarded as an important page added to the file of the relations between Romania and the United States in general and in particular, military relations included.

CULTURĂ, IDEOLOGIE ȘI POLITICĂ

FRACTURĂ ȘI CONTINUITATE ÎN CULTURA POLITICĂ ROMÂNEASCĂ: TRANSILVANIA VERSUS VECHIUL REGAT

FLORIN MÜLLER

Existența unei fracturi între civilizația occidentală și cea răsăriteană europeană, și cu atât mai mult cea oriental-asiatică, a devenit deja un loc comun al abordărilor de filozofia culturii și mai ales de geopolitică. Linia de frontieră între cele două structuri culturale este stabilită de frontiera estică a Finlandei, a statelor baltice, a Poloniei, vestică a Ucrainei (acolo unde ea nu este identică cu cea poloneză), de linia Carpaților răsăriteni și meridionali (cu alte cuvinte cea răsăriteană a Transilvaniei), de frontiera estică a Croației, oprindu-se în litoralul adriatic¹. Notele distinctive ale fracturii ar fi definite de coagulantul religios al celor două zone: cea occidentală și central-europeană ar fi definită prin catolicism și protestantism, în timp ce ortodoxismul ar fi nota dominantă a spațiului est-european. O astfel de distincție semnifică nu numai sau nu în primul rând, o deosebire de natură religioasă, căci ambele confesiuni aparțin natural spațiului creștinătății, cât efecte sociale, de agregare politică, economică, culturale diferite. Există oare, în realitate, diferențe de natură între spațiul est-european și cel central, dar mai ales occidental? Miza acestui studiu este mai mică și anume: se poate susține cu argumente credibile, chiar coordonate într-o judecată de valoare, o diferență majoră (aici „majoră” semnificând configurări economice, sociale și culturale radical diferite de cele cu care sunt comparate) între cultura politică din Transilvania și cea din Vechiul Regat în perioada interbelică? Pe ce teme Huntington, dar și filozofi ai culturii sau alți geopoliticieni au considerat „de la sine înțeleasă” distincția între Vechiul Regat și Transilvania? Huntington nu elaborează o argumentație credibilă asupra problematicei fracturii între vestul, pe de-o parte, și sudul și estul României, pe de altă parte. Dacă putem, la rigoare, căci și aici problema este mult mai complicată, considera „semnificativă”, „întemeiată”, „credibilă” distincția între Polonia, pe de-o parte, și Belarus, pe de altă parte, sau între Croația și Serbia, pe de altă parte, în cazul României, mai exact în cazul Transilvaniei versus Vechiul Regat, putem veni cu un set de explicații, care chiar dacă nu au ambiția de a fi definitive și absolute, pot redeschide problema omogenității macropolitice și macroculturale românești, redimensionând astfel teoria fracturii culturale.

¹ Samuel Huntington, *Ciocrinea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, ed. Radu Carp și Iulia Motoc, București, 1998.

Considerăm că două tipuri de argumente pot fi aduse în analiza teoriei compatibilității/fracturii între cele două spații (Transilvania și Vechiul Regat): 1. reflecții asupra istoriei generale a celor două spații menționate; 2. cultura politică și comportamentele electorale din cele două spații în perioada interbelică. Precizăm că folosim termenul de „spații”, căci dacă Transilvania este într-adevăr o provincie cu personalitate istorică proprie, Vechiul Regat este mai mult decât suma geografică și istorică a patru provincii (Muntenia, Oltenia, Dobrogea și Moldova). O altă problemă pe care o vom atinge, numai în subsidiar, dar care se poate articula în jurul celorlalte, este cea a „statului național-unitar”.

În privința primului argument, trebuie să precizăm, din capul locului, că este cel mai greu de instrumentalizat, de folosit, în sprijinul teoriei compatibilității. Evoluția istorică a româneității a urmat două tendințe principale, una axată, inițial, pe o componentă slavonă, a doua, sub influența regalității maghiare și habsburgic imperiale. Ceea ce contează pentru înțelegerea ființei românești (ne referim atât la structura psihologică a populației, dar și la construcția sa statală) de la sud și est Carpați, în analiza noastră este, în primul rând, componenta, „perioada” franceză pentru a folosi, ca referință, termenul lui Petre P. Panaitescu. Dar influența franceză, așa cum a arătat Pompiliu Eliade², este instrumentul covârșitor al modernității, al recalibrării identitare, de această dată la rigorile occidentale. Aceasta nu înseamnă că „perioada slavonă” (Panaitescu)³ nu a marcat identitatea etnică și politică românească. În contradicție cu interpretarea lui Panaitescu, considerăm că pentru medievalitatea românească nu atât fundamentul agrar, „economic și social”, a fost cauza adoptării culturii de tip slavon, mai curând în formula sa populară, cât influențele oriental-bizantine au afectat lumea politică mimetică a statelor slave și prin ricoșeu pe cele românești. Modelul bizantin desigur nu a creat un spațiu al libertăților medievale, chiar dacă un regim de „stări” într-o manieră foarte echivocă, cum avea să arate Gheorghe Brătianu, a existat și în Imperiul basileilor. Libertățile medievale au existat în Țările Române mai curând în secolul al XVII-lea, epoca tutelei politice a boierimii sau a marilor domnitori legați organic de marile familii boierești. Este destul de greu de înțeles de ce în Moldova și Țara Românească „ideea de libertate” (Nicolae Iorga) s-a erodat atât de repede, în favoarea domniilor și familiilor fanariote. Nu putem accepta reconsiderarea istoriografică a moștenirii fanariote, nu atât din perspectiva excesivei fiscalități, cât datorită faptului că dovezile istoriografiei de secol XIX nu au fost încă serios contestate. „Ideea de libertate” nu a existat mai mult în Transilvania, în toată această perioadă, decât în cele două țări românești, așa încât putem vorbi, pe parcursul secolului al XIX-lea, mai curând de un decalaj în defavoarea provinciei intracarpatică, decât invers. Situația se schimbă în timp și foarte greu deductibil și datorită unei istoriografii militante, antiimperiale și antimaghiare, mai ales spre

² Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România: originile: studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 2000.

³ Petre P. Panaitescu, *Interpretări românești: studii de istorie economică și socială*, ed. Ștefan Gorovei, Maria Magdalena Szekely (ediția a 2-a), București, 1994.

sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, când Budapesta, dar mai ales Viena, devin centre de excelență intelectuală, dar mai ales când Viena imprimă un spirit cosmopolit, de apartenență la o civilizație puternic diferențiată de dificultățile de creștere a elitei politice sud- și estcarpatice, ce datorează prea multe influențelor dintr-o perioadă istorică revolută.

Discursul politic transilvănean, în primii ani de după Unire, nu oferă mărturii explicite ale diferențierii esențiale a provinciei față de Vechiul Regat. Abordarea relației între cele două entități trebuie să țină cont de structura statală, cu alte cuvinte de moștenirea politică, de momentul în care era elaborat tipul de discurs la care vom face referință, precum și de configurația spirituală a autorilor. Unirea Transilvaniei cu Vechiul Regat nu a fost considerată de autorii textelor politice ca o problemă definitiv încheiată, ca un proces istoric închis, ci ca unul care, dacă nu i se mai contestă, din interior, legitimitatea, este susceptibil să fie analizat în diferitele sale articulații, tocmai pentru a se oferi o bază politică și spirituală fermă legitimității sale. Unirea din 1 decembrie 1918 a survenit nu numai în condițiile complexe ale războiului mondial, cunoscut în genere și care nu constituie obiectul studiului nostru, cât și ale existenței a două configurații statale diferite, recunoscute în timp chiar de specialiști români și străini în teoria statului. Transilvania aparținea unui construct politic hibrid în care factorul politic maghiar era dominant. Nu poate fi negată natura coercitivă a acestuia, care a existat, dar aceasta nu poate fi comparabilă de pildă cu cea existentă în Imperiul rus, și cu atât mai puțin, în spațiile noneuropene. Mai importantă a fost inserția lentă, mai ales spre sfârșitul secolului al XIX-lea, după configurarea mai precisă a *dualismului* (trebuie specificat că termenul german este de *Ausgleich*, adică echilibrare, echivalență, înțelegere, acord, compromis), a sentimentului civic de apartenență la un spațiu de civilizație diferit de cel sud- și estcarpat. Civilizația transilvăneană nu reproducea automat mentalitatea politică tipic maghiară, ci mai curând (în mediile loialiste românești) era consubstanțială sau cel puțin apropiată de cultura politică central-europeană, susținută de Casa de Habsburg. Identificarea clasei politice românești cu o mentalitate și o cultură politică distinctă de cea maghiară nu însemna automat și inexistența unui sentiment de corp, de echivalență cu anumite valori recunoscute de Curtea veneză. Acest fapt era mai clar vizibil în teritoriile românești ce aparțineau direct de Coroană, precum Bucovina. În Transilvania identificarea cu maniera federalistă și regionalistă imperială (deși aparent o contradicție în termeni) provenea dintr-un mod diferit de cel francez de concepere a structurii statului și a specificităților locale. Chiar dacă Viena a promovat și înainte și după 1848 o politică de unificare și omogenizare, prin catolicism și germanizare, această politică a vizat mai curând teritoriile dependente direct, decât Transilvania, unde liberalismul și naționalismul maghiar au reprezentat valorile politice ale intelighenției maghiare și ale celei evreiești, identificate cu ea.

Această imagine asupra Casei de Habsburg nu se regăsește în tot spectrul percepțiilor românești transilvănene. Într-o lucrare apărută în România, în plin război mondial, politica Casei de Habsburg este una diferită de cea maghiară, fără

a-și pierde însă caracterul opresiv: „Habsburgii, ajunși stăpâni în Ardeal, ca oriunde, nu puteau fi altceva decât Habsburgi: Oameni, care își vedeau de interesul lor, care își aveau planul lor de stăpânire bine definit și care nu se puteau lăsa încurcați în planurile lor de glasuri sentimentale... Uciderea lui Mihai Vodă Viteazul nu e o simplă întâmplare, ci o urmare firească a mentalității și planurilor de la curtea habsburgică și din jurul acestei curți, care știa ce vrea”⁴.

Modelul regionalist austriac se diferenția atât de cel francez, adoptat de România mică, cât și de cel prusac, care avea dezavantajele celui francez, fără a-i integra și avantajele⁵. Dacă pentru intelighenția românească a devenit tot mai evident că modelul integraționist maghiar nu este compatibil cu conservarea identității naționale românești, chiar în condițiile integrării politicianilor români în sistemul parlamentar maghiar, modelul semipermisiv austriac a oferit nu numai avantajele unei *lingua franca* în spațiul central-european, dar și dovezile palpabile ale superiorității valorilor de civilizație promovate de Viena. Nu trebuie să considerăm că spațiul de civilizație forjat în jurul Curții vieneze era unul de factură liberală, dar trebuie precizat că nicăieri în Occident valorile liberalismului nu erau acceptate în integralitatea lor.

În comparație cu situația din Transilvania, Vechiul Regat se construiește pe o formulă care sintetiza moștenirea moravurilor politice ale regimului fanariot, niciodată eradicate, cu spiritul revoluționarismului de factură franceză. Modernizarea românească, atât de datoare liberalilor pașoptiști, educați în universitățile pariziene, dar și pe baricadele marii capitale, avea să acumuleze în timp o serie de handicapuri din sfera moravurilor, a psihologiei colective și individuale. Actul de decizie politică, mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, avea să devină tot mai strâns legat de a doua generație de mesianici pozitivi, pentru care democratizarea imediată a sistemului a venit mai curând în urma unor mari comotii sociale, precum răscoala din primăvara anului 1907 (chiar în condițiile în care nu aceștia se aflau la guvernare). Pasivele guvernărilor autoritariste și centraliste de proveniență liberală se leagă nu atât de limitele programelor politice, cât de personalizarea tot mai accentuată a politicii, mai cu seamă în teritoriu, fapt ce reproducea, în mic, controlul brătienist de la centru. Personalizarea imprima forță clientelismului, amplificată de sistemul cenșar și de resuscitarea unor comportamente și practici specifice vechiului regim fanariot. Trăsăturile negative ale sistemului politic românesc vor constitui un punct nodal al criticilor intelighenției transilvănene după 1 decembrie 1918.

Situația istorică prezentată s-a înserat mai curând la nivelul structurilor de adâncime ale culturii politice sau nu s-a regăsit nemodificată la nivelul limbajului politic de după 1918. Anumiți reprezentanți ai intelighenției au căutat să

⁴ I. Rusu Abrudeanu, Vasile Stoica, *Habsburgii, ungurii și românii*, București, 1915; apartenența acestei lucrări la un orizont ideologic impregnat de propaganda antantantistă este evidentă.

⁵ Ne referim nu doar la cvasiautonomia maghiară, de după 1867, dar și la autonomiile destul de perceptibile la nivel instituțional și mental din Croația și Galiția; Laszlo Peter, Robert B. Pynsent, *Intellectuals and the future in the Habsburg Monarchy (1890–1914)*, London, 1988, p. 2.

devalorizeze, imediat după Unire, modelul civic, de civilizație austriacă, în favoarea celui din Vechiul Regat. Modalitatea în care era interpretat spiritul public din România, contrapus celui din Imperiu, era congruentă mai curând manierei revoluționare, specifice spiritului nou al perioadei de după încetarea conflagrației mondiale. Concepția și spiritul public (nu exclusiv politic) austriac erau considerate statice, în opoziție cu acestea configurându-se cele românești dinamice (din România veche). Radu Dragnea sesiza formula reală în care, în spațiul germanic, spiritul civic privilegiase mai curând formulele nonrevoluționare, în comparație cu militantismul vizibil de proveniență franceză. Tot atât de adevărat era faptul că procesul de unificare nu se putea mărgini exclusiv la echivalarea juridică a sistemelor sociale și politice, chiar acest proces fiind unul care a necesitat câțiva ani, inclusiv venirea la putere a Partidului Național Liberal: „Tindem noi către o viață viitoare pur administrativă, numai către o organizație municipală, către o viață domestică? Vrem noi să ne biziim în viitor numai pe asigurarea unui trai bun, pe o armonie care să rezulte dintr-o înțelegere contractuală între cetățeni? Și dacă spiritul nu va fi acesta, dacă și în noile provincii, se va întinde – cum e și firesc – spiritul din vechiul regat, noile elemente care au aderat la unirea cu România, trebuie ele să se sustragă de la prefacerea care se așteaptă, pot ele să rămână mai departe, cu același spirit politic îmbibat de domesticism și lipsit cu totul de vibrația sufletească, în virtutea căreia vor dăinui statele în viitor? Concepția noastră politică de Stat – cel puțin aceea pe care am căutat să o realizăm de la Unirea Principatelor și până astăzi – nu a rămas deloc la organizarea administrativă, ci a mers către tensiunea sufletească a populației, către atâțarea nervoasă a maselor, către nemulțumirea cu beneficiile materiale, către elevația sufletelor spre culmile eterate ale idealismului și tocmai din cauza aceasta, se poate ca acolo să fie mai puțină ordine socială... În locul unui Stat cu viața regulată și uniformă, acolo s-a preferat un Stat cu viața neregulată, dar cu impulsivitatea nervoasă... Ca să fim preciși. Concepția noastră este o concepție dinamică de Stat, pe când cealaltă este o concepție statică, o creație a cabinetelor austriace. În virtutea acestei concepții dinamice, societatea noastră nu cunoaște somnolența digestivă... ci ea este veșnic cutremurată de dureroasa convulsiiune nervoasă, de impulsivitatea creatoare, de apetitul sufletului colectiv al maselor, nu spre stagnare, ci spre zbaterile veșnic neodihnite în ascensiune spre creațiile culturale. Astfel de la un timp Statul politic se confundă cu starea culturală, nu cu acea cultură nivelată, oficială, ci cu acea cultură care conturează personalitatea etnică a poporului și care a lipsit unei Austrii. Încât, concepția politică, pe care trebuie să o primească și noile provincii, nu este administrativă, ci este concepția politică culturală. Noile elemente intrate în statul român să nu ceară de la el numai organizarea administrativă pe care i-a dat-o și o va respecta; ci să vie și ele la rândul lor, cu un alt suflet, cu o altă concepție, mai intelectuală, mai apropiată de entuziasmul creator, pentru că nu vor fi întrelăsate niciodată, cu câtă organizație descind din trecut, ci cu cât suflet vin să pună în viața pe care o începe Statul Român”⁶.

⁶ Radu Dragnea, *Două concepții politice*, în „Patria”, an I, nr. 59, 26 aprilie 1919.

Nu întreaga inteligenție românească transilvăneană dorea însă asimilarea spiritului politic de factură „dinamică” din sud, fără a opera nici un fel de nuanțe. Judecând lucrurile la nivelul configurației partidiste, absorbirea Partidului Național Român în partidele din România veche nu era dorită. Menținerea unei individualități partidiste proprii era considerată și semnul posibilității regenerării vieții românești, în general: „Și mâine încă, avem lipsă de solidaritatea aceasta. Toată suflarea românească, până și persoanele cele mai angajate în luptele de partid din Vechiul Regat, așteaptă de la partidul național din Ardeal o puternică mână de ajutor în regenerarea politică a Marii Românii. Dacă oamenii noștri politici și cu ei poporul de aici s-ar dezbină și s-ar pierde în partidele Vechiului Regat, ar deveni imposibilă o regenerare...”. Românii transilvăneni considerau că pot reconfigura sistemul românesc, pe linia unor valori morale și politice, care, dacă nu puteau proveni, în chip explicit, din tradiția politică a Imperiului, erau sprijinite măcar de memoria istorică a civilității din vechiul spațiu politic de care aparținuseră: „În marea operă de regenerare, partidului nostru din Ardeal îi revine frumoasa misiune, ca întărindu-se cât se poate de mult prin solidaritatea sa și prin elemente prețioase din toate țările românești, să scoată partidele politice ale vechiului Regat din cercul vicios din care, oricât ar voi, nu pot scăpa, în urma greșelilor și sistemului păcătos creat de ele din vechile vremuri. Să muncească alături cu toți ... care doresc ca în vechiul Regat politica să înceteze a fi o meserie și un mijloc de trai, să muncească ca politica să fie considerată și să devie slujirea dezinteresată a binelui Țării, oamenii politici să nu se considere reciproc ca oameni josnici, să se recunoască cinstea personală ... și lupta politică să nu se concretizeze în invecțiuni, înțepături și spirite ieftine, ci o nobilă întrecere în argumente și fapte. Până când această mare transformare va fi îndeplinită, credem că e absolut necesar, ca Românii Ardeleni să rămână uniți sub steagul bătrân al partidului național...”⁷.

Nici un alt partid politic, chiar în Transilvania, nu putea reprezenta interesele românilor din această provincie. Orice alt construct politic era lipsit de legitimitate în comparație cu Partidul Național Român: „... dar desigur, că nu s-a făcut o politică, care să abandoneze principiile noastre politice adânc înrădăcinate, care să abată de la drumul pe care poporul nostru a mers de veacuri, care să înșele speranțele poporului! Aceasta nu! Și atunci se pune întrebarea, care este legitimitatea, care este necesitatea unui partid căruia i se dă numele amăgitor de țărănesc în Ardeal! Ori cu câtă bunăvoință am examina lucrurile, oricâtă politică comparativă am face, nu putem da la întrebare decât un singur răspuns: nici unul... De zece, de o sută de ori de-am citi proiectul de program al partidului înfășat și legănat de *Renașterea Română* nu vedem la acest partid nimic nou, nici un principiu, nici o idee, care să se ridice peste principiile călăuzitoare ale neamului nostru de până acum”⁸.

⁷ Ionel Pop, *Partide politice*, în „Patria”, an I, nr. 68, 9 mai 1919.

⁸ *Partidul nostru „țărănesc”*, în „Patria”, an I, nr. 69, 10 mai 1919.

Cultura politică a inteligenței românești transilvănene nu dovedea însă omogenitate în privința noii problematice ivite după război. Dacă unicitatea partidistă era clar specificată în articolul de fond mai sus amintit, fapt ce presupunea logic că individualitatea politică transilvăneană se dorea a fi păstrată în noul contur teritorial-statal, în coordonatele sale spirituale, alte atitudini, sincrone în timp, insistau pentru nivelare și asimilaționism fără condiții. Orice apartenență la alt spațiu de civilizație nu era luată în considerație și nici amintită ca referențial cultural. Atitudinea materialului de fond se identifica cu mai vechea tactică a *Kulturkampf*⁹, prin care se dorea o nivelare politică și culturală împotriva particularismelor catolice din lumea germană: „Astăzi când contururile hotarelor României-Mari par a fi definitiv fixate, două mari probleme interne așteaptă grabnică rezolvare: consolidare internă și nivelarea diferențierilor, ce există între elementele românești din cele patru provincii. Consolidarea internă sprijinindu-se în mare parte pe nivelarea diferențierilor, este firesc, ca cea dintâi preocupare serioasă a noastră să fie aceasta din urmă... Astăzi o mulțime de instituții, o mulțime de obiceiuri, legi și oameni poartă foarte pronunțat proveniența ținutului, în care au ființat până acum. De această proveniență te izbești în orice acțiune mai mare, ea răsare înaintea ta de câte ori concepi un plan mai vast, de interes general românesc”. Articolul face referire la influențele străine care lipsesc în Vechiul Regat: „... Se poate trage un hotar clar și just, unde elementele românești se despart și unde trebuie începută marea operă a nivelării”. Asimilarea forțată a modelului românesc vecin, cu excluderea oricăror influențe străine este imposibilă și de nedorit. Integraționismul promovat de acest articol, posibil scris de Radu Dragnea, redactor responsabil al ziarului „Patria” și unul dintre cei mai fermi partizani ai acestei politici, nu putea decât conveni Partidului Național Liberal, adept al centralismului autoritar. Cu siguranță că linia articolului amintit fusese aprobată de conducerea partidului, în primul rând de Iuliu Maniu, căci nu punea, explicit, în discuție monopolul politic al PNR și, mai mult, condamna politicianismul de peste Carpați. Articolul putea găsi, în subsidiar, și evaluări apropiate de linia național-liberală: „Noi, Românii de peste vechile frontiere ale regatului, trebuie să ne debarasăm de întreg balastul străin, care ne-a pervertit mentalitatea și să încercăm a ne asimila cât mai mult fraților care au trăit liber. La rândul lor aceștia trebuie să părăsească și ei ceva din bagajul social și politic, care nouă ne este cu desăvârșire străin și cu care nu ne-am împăca niciodată ... toți oamenii trebuie să piardă timbrul regional și să îmbrace pe cel unitar, care nu poate fi decât unul singur: timbrul românesc specific. O acțiune uriașă ar trebui pornită, de migrațiune a elementelor românești dintr-o regiune în alta... Astăzi, dacă la noi există o ușoară nuanță de neîncredere față de [cine] vine de peste crestele Carpaților – noi suntem siguri, că ea provine numai în lipsa unui contact mai serios cu oamenii de acolo... Și este firesc să spunem, că aversiunea pronunțată a lor

⁹ Heidi Borner, *Zwischen Sonderbund und Kulturkampf: zur Lage der Besiegten im Bundesstaat von 1848*, Luzern, Stuttgart, 1981.

[ardelenilor] nu găsește expresie decât față de politicianismul incorigibil și cangrena, pe care el o răspândește aproape peste întreg trupul țării... Această cunoaștere reciprocă este absolut indispensabilă, în toate manifestările vieții românești, în armată, în școală, în administrație, justiție, în tot ce formează viața de stat românească”¹⁰.

După ce aducea câteva informații privitoare la defectele vieții publice din Vechiul Regat, Ion Agârbiceanu preciza: „Cu câtă ușurință spuneau ardelenii noștri: «Noi avem altă creștere, mai cu temei, așezată pe un fundament de morală. Noi suntem oameni conștiincioși, oamenii datoriei. În orice slujbă am ajunge vom fi un adevărat decar, și adevărații factori ai propășirii și sprijinitori ai binelui public. Într-o Românie-mare noi vom fi elementul care vom crea România nouă»... Azi abia după o jumătate de an de stăpânire națională, de imperiu național ardelenesc nu poți vorbi... decât despre fiascul ce l-a dat această prea mare încredere în cinstea și caracterul nostru”¹¹.

Unificarea nu era considerată de către Radu Dragnea, unul dintre ideologii cei mai identificați cu această nouă realitate, drept un simplu act politic sau administrativ. Radu Dragnea considera că numai prin transpunerea în viața provinciei a modelului cultural latin (în speță francez), în dauna celui german, se putea introduce reintegrarea Transilvaniei în *matca romanității*. Radicalismul cultural al lui Radu Dragnea nu poate fi interpretat exclusiv conjunctural. Nu atât fiabilitatea și inconsistența tezei inferiorității spirituale germane față de modelul cultural francez trebuie avută în vedere, cât proiecția utopică a acestei superiorități. Termenii conflictuali în care erau puse cele două modele de civilizație, absolut inaplicabili Transilvaniei, unde cultura intelighenției datora atât de mult Imperiului german, dar și Vienei, ca spațiu cultural de limbă germană, explicau dorința de a omogeniza politic și cultural Transilvania pe structura franceză, care, deși dominantă în Vechiul Regat, nu era exclusivă. Dacă elita politică liberală din Vechiul Regat se formase în Franța și adoptase un set de valori politice legate de un anumit tip de democrație, marile dispute intelectuale și ideologice din Regat se desfășuraseră prin puternicul rol critic avut de intelectuali datori culturii germane sau de limbă germană. După cum recunoștea chiar Ștefan Zeletin, unul dintre cei mai importanți ideologi ai liberalismului, praxisul politic liberal românesc se situa chiar pe poziții secunde în raport cu adversarii săi legați de conservatorism și mediile formative de limbă germană. Semnificativ este că Radu Dragnea vedea posibilă asimilarea, în termen scurt și absolut necesară, a spiritului latin, pentru a asigura omogenitatea prin nivelare, asupra căreia nu exista un dezacord de principiu la nivelul intelighenției conducătoare românești din Ardeal: „L. Poincare... remarcând [la Sibiu] – după ce vizitase Bucureștii – că sunt aici obiceiuri și aspecte germanice, a indicat cu autoritatea savantului, datoria pe care o au Ardelenii, de a face să dispară spiritul germanic și să-l înlocuiască cu spiritul

¹⁰ *Proveniență și nivelare*, în „Patria”, an I, nr. 82, 28 mai 1919.

¹¹ Ion Agârbiceanu, *Considerații principiale*, în „Patria”, an I, nr. 102, 22 iunie 1919.

latin. Factorii culturali și politici ai acestei provincii trebuie să audă și să rețină... este o problemă de obiectivitate științifică imperativul cultural francez, în sensul că a înlocui spiritul german cu spiritul latinității, nu poate folosi imediat decât culturii noastre proprii. S-a dovedit că spiritul germanic este steril și mai ales când se împrumută, el devine obtuz, greoi, improductiv, mediocru, deși grav. A înlocui spiritul germanic cu spiritul latinității în cultură, este o readucere a Ardealului în matca etnicității noastre romanice. A-ți însuși spiritul latin înseamnă să înlocuiești răceala mizantropică cu entuziasmul creator, concepția administrativă a statului cu concepția organică a lui, istoria pragmatică și de date la care au rămas cei mai mulți dintre contribuabilii ardeleni la studiul istoriei – cu istoria științifică în care firul conducător este interpretarea faptelor, nu numai înregistrarea lor, este ridicarea la sinteze filozofice, nu numai staționarea la analiza documentelor. În literatură spiritul latin înseamnă creații estetice, nu hârtie scrisă, redarea vieții cu o anumită semnificație filozofică și îmbrăcarea subiectelor în forme cât mai superioare. Forma nu se sacrifică pentru fond – dar nici fondul nu poate păși fără formă”¹².

Integraționismul era susținut fără ezitare, în formula care va deveni linia statului românesc interbelic: *românizarea*. Într-un alt articol programatic, Partidul Național se pronunța pentru: „romanisarea”¹³ completă a tuturor instituțiilor de stat, prin întronarea limbii române... românizând toate instituțiile, trebuie să românizăm toate conștiințele, toate sufletele, pentru că ele dau viață instituțiilor... nu se mai poate face nici un pas înainte dacă rămânem să cochetăm și pe mai departe cu cultura ungurească sau germană, dacă nu vom rupe, hotărâți, mreșile care-i mai leagă pe unii cu educația străină cu destulă dibăcie”¹⁴. Românizarea era, de această dată, opusă fără ezitare ambelor modele dominante în Transilvania antebelică, cel maghiar și cel german, fără a se lua în discuție potențele lor pozitive și conținutul favorabil unei culturi politice critice.

Era criticată presiunea nivelatoare a presei de partid din Vechiul Regat: „Politicianismul oligarhiei din vechiul Regat, în invazia lui bănească și coruptibilă dincoace de munți, printre altele, a încercat să vicieze și să strice și presa de sănătoasă și veche tradiție a Ardealului. Vă aduceți aminte de deșănțarea morală pe care o furniza Ardealului pe gratis, zilnic, organul averescan de tristă memorie, *România*. În coloanele lui s-a încercat discreditarea Ardealului istoric și coborârea prestigiului presei române din Ardeal. Paralel cu organul averescan, iar astăzi moștenindu-l în întregime, a venit organul liberal *Înfrățirea* care pe rând a spus în inima Ardealului că unirea cu vechiul Regat n-au făcut-o ardelenii... Zilnic protestează contra ardelenilor, că acaparează avuțiile Ardealului și acum în urmă încearcă să bage vrajbă între ardeleni, pe chestia Concordatului, căutând să învrăjbească pe ortodocși contra greco-catolicilor. Organul liberal se bucură de lăsarea pe drumuri a funcționarilor ardeleni, sprijinind unificarea forțată. ... Pentru

¹² Radu Dragnea, *Înlocuirea spiritului germanic cu spiritul latin*, în ibidem.

¹³ În sensul de „românizare”.

¹⁴ *Desăvârșirea unității naționale*, în „Patria”, an I, nr. 196, 23 octombrie 1919.

noi și publicul din Ardeal [ziarul lui Brătianu] rămâne un calomniator ordinar... este șters de astăzi înaintea din rândul ziarelor cinstite...”¹⁵.

Dezbaterile din 1922–1923 asupra Constituției au constituit un teren al confruntărilor între Partidul Național Român și Partidul Național Liberal. Deputații transilvăneni, deja integrați sistemului politic românesc, au contestat validitatea rezultatelor electorale și au negat dreptul liberalilor de a se considera reprezentanți legitimi și majoritari ai națiunii române. Deputații opoziției nu au pus însă la îndoială finalitatea ideală a luptei politice reprezentată de proiectul „unității și consolidării naționale”. Nota dominantă a punctului de vedere exprimat de deputații PNR a fost nereprezentativitatea liberalilor și ostilitatea acestora față de principiile exprimate și statuate la Alba Iulia. Pentru Partidul Național Liberal adoptarea noii Constituții reprezenta continuarea omologării sale în fața electoratului românesc, inclusiv a celui din provinciile nou unite, ca factor decisiv al modernizării juridice/instituționale a statului. Replica deputaților liberali viza afirmarea exclusivității funcției istorice a Adunării de la Alba Iulia și insistența pe coordonatele ideale ale luptei politice pentru unitate națională duse de Vechiul Regat. Deputații Partidului Național Liberal, ca și cei ai Partidului Național Român, nu puneau în discuție necesitatea unirii și echivalența finalității actelor politice. Dacă ardelenii considerau că au un merit cel puțin egal cu cei din Vechiul Regat la realizarea noii configurații teritoriale și politice a statului român postbelic și cereau renunțarea la comportamente politice oligarhice, liberalii insistau pe funcția morală a politicii externe a Regatului român antebelic și pe reperul reprezentat de acesta pentru inteligența transilvăneană în lupta pentru emancipare națională. Deputatul Mihai Popovici afirma: „Prin violente nemăsurate a voinței alegătorilor și prin abuzurile electorale fără precedent în toată dezvoltarea de până acum a vieții constituționale, acest guvern a săvârșit o adevărată crimă contra intereselor noastre superioare de unitate și consolidare națională, zdruncinând adânc încrederea poporului nostru din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, în simțul de legalitate și dreptate a celor ce întâmplător dețin puterea de guvernare a Statului național român întregit. Partidul național, care a luptat cu toată stăruința pentru formarea unui guvern în cadrele căruia să poată contribui toate forțele reale din vechiul regat și din provinciile unite la opera de unificare rațională și de consolidare a Statului nostru, își exprimă profunda sa indignare pentru alegerile nemaipomenit de sălbătice, înscenate de acest guvern... s-a adâncit prăpastia între guvernării Statului nostru și... cei ce ar fi dorit să conlucre cu tot ce au mai bun în sufletul lor la înfăptuirea hotărârilor de la Alba Iulia și prin aceasta la o democratizare înțeleaptă a Constituției Statului român întregit... În urma acestora partidul național român declară sărbătorește că: 1. Nu recunoaște legalitatea Corpurilor legiuitoare actuale. 2. Aceste Corpuri legiuitoare fiind lipsite de criteriile legalității, partidul național nu recunoaște nici legalitatea, nici obligativitatea hotărârilor pe care i le vor aduce și consider Ardealul, Banatul,

¹⁵ Un ziar necinstit – corupția oligarhiei în Ardeal, în „Patria, an III, nr. 53, 13 martie 1921.

Crișana și Maramureșul ca nefiind reprezentate în Corpurile legiuitoare. 3. Nu recunoaște calitatea de judecător al acestei întruniri în chestia validărilor, din care motiv parlamentarii partidului național român se vor mărgini exclusiv la expunerea ilegalităților electorale. 4. Prin urmare partidul național român declină de la sine orice răspundere pentru consecințele dezastruoase și inevitabile ale acestor proceduri abuzive, antidemocratice și neconstituționale care se prevăd cu certitudine...”¹⁶.

Deputatul liberal Emil Antonescu preciza, ca replică la considerațiile deputatului opoziției: „... D-lor, vechiul regat, care servea odinioară ca un templu din antichitate, unde vă găseați până acum câțiva ani azilul libertății d-voastre refugiații de viața neîndurătoare de dincolo, vechiul regat... a fost prezentat de d-voastră ca o biată țară balcanică demnă cel mult de disprețul d-voastră... Regatul vechi, țara fericită și bogată de ieri, care în ajunul războiului era îmbiată de dragostea tuturor Puterilor, care avea oferte, în schimbul neutralității, de a-și mări chiar întinderea teritorială și perspective de bogății la infinit, pe acest regat, d-lor, pe [această] țară fericită am prăvălit-o din culmea bunătăților în prăpastia mizeriei, în goana noastră după idealul unirii, voind ca să pecetluim prin jertfa noastră dreptul d-voastre la libertate”. Deputatul liberal minimizează efectul negativ produs în Ardeal de unii funcționari veniți din Vechiul Regat. Îi acuză pe liderii Partidului Național din Transilvania că au speculat banii trimiși din Vechiul Regat ca salarii pentru funcționari. E. Antonescu consideră că acțiunea politică și militară a Vechiului Regat a produs Marea Adunare de la Alba Iulia: „ne-ați confundat gentilețea cu slăbiciunea, iar scăderile inerente unei vieți vitrege de veacuri le-ați confundat cu degenerarea... D-voastre ați turnat ura în sufletul acestui popor bun și recunoscător, ura față de cei din regat... Nu a fost întrunire a partidului național dincolo, în care partidele de aici să nu fie tratate drept oligarhice. Și este bine să ne lămurim. Cred că lumea care vine din Ardeal și care se pretinde cultă își dă bine seama că oligarhie înseamnă o pătură restrânsă, care vrea să dețină puterea și politică și economică în mâna sa... se va trece definitiv dovada că colțul de pământ unde a început [e]liberarea întregului neam românesc, va fi sortit ca tot el să facă și opera de întemeiere a întregii țări românești”¹⁷.

Deputatul Mihai Popovici își exprima temerea periferizării și devalorizării Transilvaniei în noul context politic: „Noi, față de poporul din vechiul regat, ne gândim cu recunoștință la toate serviciile pe care le-a adus vechiul regat... S-a vorbit mult ieri despre meritele vechiului regat. Noi, cum am spus, nu am propovăduit niciodată ura, ci dimpotrivă iubirea; dar am fost împotriva concepțiunii acelor care voiesc ca Ardealul să fie dejosit la o colonie, iar ardelenii să fie tratați ca niște simpli hiloți. Împotriva aceluia regionalism bucureștean și aceluia absolutism care băntuie țara de 2 ani de zile, am protestat și vom protesta

¹⁶ „Monitorul Oficial”, Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, 31 martie 1922, Ședința din 28 martie 1922, p. 4-5.

¹⁷ Ibidem, p. 6.

până când se va face dreptate completă pentru toată lumea... partidul național este sinteza luptelor politice de acolo”¹⁸. „Or, pactul de la Alba Iulia în 1920 a fost odată călcat în picioare. Nu voiam ca prin noi principiile pe care le ținem... să fie nesocotite. Dacă în această colaborare n-am fi avut și noi un cuvânt corespunzător cu puterea noastră politică, nu am fi însemnat și n-am fi avut garanția că vom fi ascultați”¹⁹.

Sistemul politic din Vechiul Regat, cu balastul său „absolutist”, era criticat și de deputatul Ion Agârbiceanu: „Combatem și urâm sistemul care vrea să trăim pe hârtie ca o țară constituțională, dar în realitate ca un stat absolutist. Iată, dlor, o caracteristică a dușmanului pe care îl combatem noi nu neamul de aici... Am luptat mai departe în propaganda electorală, împotriva sistemului care se caracterizează prin faptul că vreme de decenii s-au ținut departe de la conducerea țării și a afacerilor publice cele mai de seamă elemente ale neamului românesc, cei mai mari oameni de cultură ai acestei țări. Și astfel se face, că în Ardeal, de trei ani de zile, avem oficii și slujbe în care s-au perindat până acum și 5 și 6 și 10 oameni... acest sistem a adus în vremea din urmă bătaia jandarmului român pe care nu am cunoscut-o înainte; ne-a adus pălmuirea părinților și a fraților noștri... Acest sistem, dacă dăinuiește mai departe, România, oricât ar fi de tare țara noastră la granițe, rămâne cu un dușman al nostru intern, care ne surpă, ne mănâncă și ne macină... Așadar, d-lor, dacă este o ură în Ardeal, să știți că această ură nu se îndreaptă împotriva fraților, împotriva aceluia care simțesc ca și noi... ci această ură merge împotriva aceluia sistem nenorocit, pe care și d-vastră l-ați moștenit, dar de care nu înțelegem de ce nu vă desfaceți...”²⁰

Ruptura explicită între cele două Românii, una democratică, ce respecta voința politică a opoziției și prevederile Declarației de la Alba Iulia, și alta „oligarhică”, ce conducea în realitate politica statului și se manifesta exclusivist și absolutist, legată și reprezentată de clasa politică a trecutului este reiterată: „Dar în preajma votării întâii legi fundamentale pentru vechiul regat, a reformei agrare, într-un spirit larg democratic, am văzut deodată că mai este o Românie, una care nu se bucura de concentrarea într-un singur bloc a celor ce veniseră din noile provincii cu cei ce se ridicară pentru întâia oară din țara veche; o Românie care nu se vedea, fiind, ca număr, neînsemnată, dar care știa lucra în întuneric, România claselor conducătoare din trecut, a oligarhiei plină de politicianism. Aceasta s-a mișcat prin gangurile ascunse, a răsturnat un guvern, a dizolvat un parlament... Pentru ca să poată deține puterea politică a țării a delăturat singura țintă a politicii interne românești: clădirea și consolidarea Statului”²¹.

În ce măsură aceste abordări conflictuale afectau noul proiect politic (structurarea unitară a noului stat) și cum se reflectau ele la nivelul electoratului/opinii publice din țară? Analizând câteva fragmente dintr-o cultură

¹⁸ Ibidem, 4 aprilie 1922, nr. 4, Sesiunea extraordinară 1921-1922, 29 martie 1922, p. 29.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, p. 34.

²¹ *O luptă*, în „Patria”, an III, nr. 76, 9 aprilie 1921.

politică insuficient studiată până în prezent, observăm că, în ciuda durității limbajului, fără a se ajunge însă la un nivel al injuriilor, fundamentele noii construcții politice nu sunt puse în discuție; sunt criticate de către intelighenția română transilvăneană aspecte ale modului de coagulare a centrilor de putere, ale comportamentului politic din Vechiul Regat, care, deși nerecunoscute ca atare de unii reprezentanți ai acestuia, au semnatificat o notă ușor recognoscibilă; sunt ideologi, precum Radu Dragnea, care, deținând și o poziție importantă în cadrul conducerii publicației oficiale a Partidului Național Român, adoptă o atitudine clar integraționistă, chiar împotriva evidențelor culturale și în conflict cu orice istorie culturală. Fracturile atât de invocate de către analiștii de mai târziu, dar și percepute ca evidente de către mulți transilvăneni, se estompează pe parcursul deceniilor ulterioare sau se mențin în planul confruntărilor electorale obișnuite din România interbelică. Opțiunile electorale față de principalele două forțe politice ale țării, PNL și PNT, nu sunt însă echivalente. Rezultă, în urma calculelor efectuate pe provincii, un decalaj între rezultatele obținute de un partid pe întreaga țară și cele din Transilvania și Vechiul Regat.

PNL, iulie 1927	PNL, decembrie 1928	PNT, iulie 1927	PNT, decembrie 1928
România 61,69%	România 6,55%	România 22,09%	România 77,76%
Vechiul Regat 80,11%	Vechiul Regat 10,55%	Vechiul Regat 13,8%	Vechiul Regat 77,05%
Transilvania 33,44%	Transilvania 1,88%	Transilvania 37,92%	Transilvania 70,31%

Dacă pentru perioada antebelică putem vorbi de două metode de civilizație, recognoscibile la nivelul psihologiei colective, în cea interbelică diferențierile, între Transilvania și Vechiul Regat, se păstrează mai mult la nivelul moștenirii istorice; în esență proiectul politic al statului național se dovedește, în ciuda contestării manierei de aplicare, a nu fi supus negocierii politice. El rămâne un bun câștigat, pentru protejarea căruia cele două culturi politice se dovedesc a fi compatibile, dar mai ales consecvente, în anii ce au urmat.

BREAK AND CONTINUITY IN THE ROMANIAN POLITICAL CULTURE: TRANSYLVANIA VERSUS THE OLD KINGDOM

Abstract

At a time when the more or less legitimate pressures for globalization have become evident, an approach is made to the issue of the integration of Transylvania into the Old Kingdom. Far from confined to the moment of 1 December 1918, this

process calls for a good knowledge of the historical particularities of the two spaces which formed Greater Romania. Assimilation of the new province, a phenomenon assessed in many various ways, sometimes in the same space of civilization, implied the adoption of different political criteria. In order to be able to preserve a clear political identity, the Transylvanian Intelligentsia tried to invoke some real motives, pertaining to the psychological and political setting of the Old Kingdom. However, the fundamentals of the common political project – the national state – were never put to question.

INTERFERENȚE CULTURALE ÎNTRE BANAT ȘI ARDEAL ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA. LEGĂTURILE ASOCIAȚIUNII CU BANATUL (1861–1896)

DUMITRU TOMONI

Cu toate că Asociațiunea (Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român), potrivit statutului, nu activa și în Banat, înființarea ei (23 octombrie/4 noiembrie 1861) a trezit bucurie și speranță în rândul românilor bănățeni, care, prin înscrierea ca membri, participarea la expozițiile organizate de Asociațiune, donarea de cărți și documente, răspândirea de publicații, vor sprijini astfel, efectiv, activitatea ei și îi vor duce mesajul și în Banat.

În rândul celor 212 membri, câți avea Asociațiunea la înființare, Banatul era reprezentat de Andrei Mocioni ca membru fondator și șase membri ordinari: At.M. Marinescu, George Popovici, Iova Popovici, Aloisiu Vlad, Alexandru Lebu și Grigorie Munteanu¹. În adunarea de constituire s-a citit conținutul scrisorii lui Emanuil Gojdu, comitele suprem al comitatului Caraș, prin care acesta salută înființarea Asociațiunii și promite a intra în rândul membrilor fondatori². În aceeași adunare vor fi proclamați membri onorari și bănățenii: Damaschin Bojincă, profesor de drept la Academia Mihăileană din Iași³, Ștefan Moldovan, prepozit capitular în Lugoj, și Liviu Andrei Papp, canonic în Lugoj⁴. Bănățeanul Pavel Vasici, stabilit în Sibiu, unde îndeplinea din 1850 funcția de referent la Comisia școlară din localitate, iar din 1855 pe cea de consilier școlar și inspector al tuturor școlilor ortodoxe din Transilvania, va fi ales între cei 9 membri fondatori⁵. În același timp adunarea din 23 octombrie/4 noiembrie 1861 îl va alege în Comitetul de conducere al Asociațiunii. În această calitate, Vasici va depune o susținută muncă administrativă, propune “stipendiile” pentru studenți, își aduce contribuția la organizarea unor importante manifestări, cum a fost expoziția națională din Brașov din 16/28 iulie 1862. În Adunarea Generală de la Brașov (1862), Pavel Vasici va semna alături de George Barițiu, Timotei Cipariu și Sava Popovici propunerea de premiere cu 50 de galbeni a primei ediții de poezii scrise de Andrei Mureșanu, autorul marșului național “Deșteaptă-te, române!”⁶. Fiind ales cu această ocazie președintele secțiunii de științe naturale, va întocmi majoritatea recenziilor la cărțile trimise spre premiere și va populariza importanța igienei și medicinei printr-o serie de articole publicate în

¹ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român* (în continuare *Actele*), Sibiu, 1862, p. 53-54.

² *Ibidem*.

³ Damaschin Bojincă, *Scrieri. De la idealul luminării la idealul național*, ed. critică Nicolae Bocșan, Timișoara, 1978, p. XVI.

⁴ *Actele*, p. 73-74.

⁵ Grigore Ploceșteanu, *Un iluminist român în secolul al XIX-lea – Pavel Vasici*, în “Studii. Revistă de istorie”, t. 24, 1971, nr. 1, p. 112.

⁶ Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848–1881)*, București, 1974, p. 271.

revista "Transilvania": *Despre medicina cu respect la poporul român, Despre medicina cu privire la români* (1868–1870) etc.⁷.

Vicențiu Babeș, secretar aulic imperial la Viena, dorea să participe la adunarea de constituire a Asociațiunii, dar întârziind în Banat, abia a izbutit să-i ajungă la Sebeș pe unii dintre fruntașii români ce reveneau de la Sibiu, întreținându-se cu ei⁸. În anul următor Vicențiu Babeș participă la Adunarea Generală de la Brașov, îndeplinind rolul de raportor al comisiei de raportare a cheltuielilor efectuate de Asociațiune în primul an de activitate. Apreciindu-i pregătirea juridică, adunarea l-a ales și în comisia de revizuire a statutelor. În cadrul dezbaterilor legate de unificarea ortografiei, Vicențiu Babeș a cerut ca ortografia de orientare etimologică propusă de comisia filologică să fie primită numai provizoriu, așteptându-se și alte puncte de vedere. În același timp, el propune adunării să facă o plângere la împărat împotriva persecuțiilor la care erau supuși în anumite locuri din Banat românii dacă foloseau litere latine în locul slovelor chirilice. Deși propunerea a fost susținută și de August Treboniu Laurian, ea nu a primit aprobarea adunării din motive de prudență⁹. Adunarea îl va alege ca membru pe viață, păstrându-și atribuțiile de colector la Viena¹⁰. Aceleași atribuții le-au avut și alți bănățeni: Iova Popovici și Popa Vita, negustori în Lugoj, Alexandru Ciordanu și protopopul Ioan Țieranu din Lipova¹¹, Dimitrie Iacobescu din Mehadia, Ștefan Filip din Remetea și Petru Cermena din Timișoara¹². La Adunarea Generală de la Brașov din 1862 erau consemnați între cei 555 de membri și 12 bănățeni¹³.

Până la extinderea organizatorică a Asociațiunii și pe teritoriul Banatului, numărul bănățenilor înscrși ca membri fondatori sau ordinari va crește an de an, mulți dintre ei remarcându-se prin solitudinea manifestată față de numeroasele inițiative ale Comitetului Central al Asociațiunii. Revista "Transilvania" consemnează numele bănățenilor Anton, George, Alexandru, Victor, Eugen și Zeno Mocioni, episcopului Nicolae Popea din Caransebeș¹⁴, canonicului școlar Petru Rațiu din Lugoj, avocatului Petru Tisu din Panciova și notarului public în Oravița Aurel Maniu¹⁵, care și-au achitat taxa de 200 de fl., fiind înscrși în rândul membrilor fondatori. Episcopul greco-catolic Victor Mihaly din Lugoj se va înscrie în 1877 membru pe viață¹⁶. Mult mai mare era numărul bănățenilor înscrși în listele membrilor ordinari: Nicolae Tincu Velea din Secaș¹⁷ și Tătuclu Nicolae din Iabłanița¹⁸, menționați în anii 1863/1864, Silvan Matei din Bocșa Română, Andrei Dănilă din Coștei, Dumitru Stoica și Ioan Popovici din Vaidei (1869/70), Alexiu

⁷ Grigore Ploșteanu, *op. cit.*, p. 112.

⁸ George Cipăianu, *Vicențiu Babeș (1821–1907)*, Timișoara, 1980, p. 34.

⁹ *Ibidem*, p. 142.

¹⁰ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Sibiu (în continuare ANDJS), fond Astra, dosar 46/1862, f. 1 și dosar 80/1862, f. 1; "Concordia", Pesta, an II, nr. 28, 8/20 aprilie 1862, p. 2.

¹¹ ANDJS, fond Astra, dosar 177/1864, f. 6.

¹² "Transilvania", an. II, nr. 11, iunie 1869, p. 130-132.

¹³ "Gazeta Transilvaniei", an XXV, nr. 56, 17 iulie 1862, p. 224.

¹⁴ "Transilvania", an XVIII, nr. 17-18, 1885, p. 152.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 18, 1870, p. 218.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 15, 1877, p. 180.

¹⁷ ANDJS, fond Astra, dosar 190/1863, f. 1.

¹⁸ *Ibidem*, dosar 216/1864, f. 1.

Popescu din Bocșa Română, Gregoriu M. Marinescu și Iosif Botto din Lipova (1874), Alexandru Ternoveanu din Orșova (1876), Petru Popu și Simeon Tamașiu din Lugoj (1877), Gabriel Popdanu din Sânnandrei și George Dobrin din Lugoj (1880), Teodor Păcățianu, notar în Jadani, Andrei Ghidiu din Oravița, Fabiu Rezin, George Martinescu și Titu Hațieg din Lugoj (1883), Petru Tisu din Panciova (1884), Ludwig Meheș, medic în Mehadia, Ioan Russu-Micu, Dimitrie Bălănescu și Andrei Boboroni din Biserica Albă (1885), Emanuil Ungureanu din Timișoara (1887), Ioan Pinciu din Caransebeș și George Sima din Cărpiniș (1889), Alexandru Lemenyi din Bocșa, Ianculescu Simeon și Moise Micu din Poiana Mărului (1890), Ioan Bunea din Căcova (1894), Ilie Trăilă din Oravița, Alexandru Crenian din Reșița, Ioan Lințiu din Caransebeș, Lazăr Roșculeț din Satu Nou și Lazăr Șimon din Căcova (1895)¹⁹.

Bănățenii vor participa la expozițiile organizate de Asociațiune în 1862 și 1881 cu exponate reprezentative pentru bunăstarea și frumusețea zonei, pentru a reliefa elementele comune de cultură și viață economică. Cu prilejul Adunării Generale din 1862 la Brașov se organizează o expoziție cu obiecte și produse agricole, industriale, de artă, cusături și țesături, adunate din toate provinciile românești aflate în cadrul Imperiului habsburgic. “Era cea dintâi expozițiune curat românească”²⁰, ce trebuia să demonstreze capacitatea de creație industrială și artistică a românilor de pretutindeni și să confirme unitatea vieții materiale și spirituale. Pentru organizarea în bune condiții a expoziției s-a constituit la 27 ianuarie/8 februarie 1862 o comisie, formată din Ioan Popasu (președinte), Gavril Munteanu și George Barițiu, care a întocmit un program al expoziției, făcut cunoscut prin intermediul presei²¹. Comisia trebuia să supravegheze inventarierea, expunerea, păstrarea, vânzarea sau expedierea obiectelor către proprietar. În același timp, pentru a se ține o evidență riguroasă și o informare corectă a vizitatorilor, s-a realizat un catalog în care erau înregistrate toate exponatele. Conform programului stabilit, expoziția deschisă la 16/28 iulie 1862 era organizată în 5 secțiuni: obiecte de arte frumoase (secțiunea I), produse manufacturiere pentru femei (secțiunea II), produse manufacturiere pentru bărbați (secțiunea III), produse de agricultură (secțiunea IV) și produse montanistice (secțiunea V)²². Secțiunile erau împărțite pe grupe, în funcție de natura și calitatea produselor. Expoziția era deschisă zilnic între orele 14-18, iar duminica și în zilele de sărbătoare între orele 10-18, plătindu-se la intrare 20 de creițari. După a treia zi de la deschidere exponatele destinate vânzării se puteau cumpăra. Cele peste 2000 de exponate puteau fi admirate doar până la mijlocul lunii august, pentru că localul Liceului Românesc din Brașov, unde era organizată expoziția, trebuia pregătit pentru începerea noului an școlar. Cele mai apreciate exponate au fost premiate de către un juriu format din 7 membri, aleși de comisie din rândul membrilor Asociațiunii. Premiile acordate reprezentau 10% din veniturile obținute în urma vânzării exponatelor donate Asociațiunii.

¹⁹ Elena Borugă, *Legăturile Asociațiunii “Astra” cu Banatul în perioada 1861–1895*, în “Acta Musei Napocensis”, t. XX, 1983, p. 579-580.

²⁰ Al.I. Odobescu, *Opere complete*, vol. II, București, 1908, p. 277.

²¹ “Telegraful român”, an X, nr. 49, 21 iunie 1862 st. n., p. 2; “Gazeta Transilvaniei”, an XXV, nr. 49, 23 iunie 1862 st. n., p. 194-195; “Concordia”, an II, nr. 51, 28 iunie/10 iulie 1862, p. 202.

²² “Telegraful român”, an X, nr. 49, 21 iunie 1862 st. n., p. 2.

La această expoziție au participat și băănătenii cu cusături și țesături, piese de îmbrăcăminte, covoare, lucruri de mână, produse de vinificație, plante medicinale etc. *Catalogul expoziție românești deschise în 16/28 iulie 1862*, publicat ca supliment al "Gazetei Transilvaniei"²³, consemna numele băănătenilor ce au trimis obiecte la expoziție. Astfel, preotul Iosif Suciu din Lipova, David Simon, Iulia Suciu, Anastasie Suciu, Sofia Marinescu și Elena Demetrescu din aceeași localitate au dăruit diferite produse artizanale și piese de îmbrăcăminte. Elena Mocioni din Foeni a trimis două oprege țesute, iar Sabina Rădulescu din Chizătău, Ecaterina Nicolae din Lugoj și Vasile Diaconovici din Bocșa Montană mai multe obiecte de port popular. Consilierul școlar Constantin Ioanovici din Timișoara a oferit în dar șase butelii cu vin de Miniș, iar Iosefina Mocioni din Bulci un sierpar bărbătesc cusut cu fir de aur pe catifea roșie²⁴. Printre exponatele ce au reținut atenția scriitorului Al.I. Odobescu, observator și cronicar al acestei complexe manifestări, au fost și "preșurile țesute cu fir alb sau galben, cu ornamente și cu ciucuri lungi de lână colorată, care se lucrează în Banat"²⁵.

Același interes l-a stârnit în Banat și expoziția organizată de Asociațiune în august 1881, anul unificării mișcării politice prin crearea unui singur partid național, Partidul Național Român. Încă de la sfârșitul anului 1880 se observă o intensă preocupare în acest sens, atât prin corespondența purtată de băănăteni cu Comitetul Central de la Sibiu, cât și prin dese articole apărute în presa băănățeană, referitoare la organizarea expoziției. Gazeta timișoreană "Luminătorul" din 6/18 decembrie 1880 publică un *Apel către industriași, meseriași și economii noștri* semnat de Pavel Vasici. Apelul se adresează băănătenilor, pentru că "Banatul are tot felul de industriași, meseriași și economi, și poate emula cu orice parte locuită de români". Li se cerea țărăncilor române să prezinte exponate etnografice, coloranți naturali folosiți pentru vopsit, plante folosite pentru prepararea medicamentelor, produse agricole și artizanale. La 1 ianuarie 1881 Pavel Rotariu, editorul și redactorul "Luminătorului", răspunde unei adrese primite din partea Comitetului de organizare a expoziției de la Sibiu, cerând 400 de exemplare din apelul lansat pentru a-i îndemna pe români să participe la organizarea expoziției²⁶. *Apelul către poporul românesc, în cauza expozițiunii naționale care se va deschide în 15/27 august 1881, la Sibiu* a fost aprobat în ședința plenară a Comitetului Central din 2 decembrie 1880 și publicat apoi în revista "Transilvania", împreună cu programul și regulamentul expoziției. Apelul evidenția convingerea conducătorilor Asociațiunii că "nici un popor care nu cultivă artele și industria nu are drept a se număra între popoarele civilizate [...] Popoarele lipsite de industrie n-au viitor"²⁷.

Ca răspuns la acest apel difuzat de Pavel Rotariu, se constituie subcomitete de organizare a expoziției în cele mai importante centre din Banat, remarcându-se cele de la Bocșa și Timișoara. La Bocșa Montană sunt convocați la 12 februarie 1881 intelectualii din cercurile administrative Bocșa și Reșița pentru alegerea unui

²³ "Gazeta Transilvaniei", an XXV, nr. 66, 22 august 1862 st.n. (supliment).

²⁴ Ibidem.

²⁵ Al.I. Odobescu, *op. cit.*, p. 285; Ioan Lupaș, *Din istoria Transilvaniei*, p. 188.

²⁶ ANDJS, fond Astra dosar 4/1881, f. 1.

²⁷ "Transilvania", an XII, nr. 5-6, 1-15 martie 1881, p. 49-50.

subcomitet în vederea participării la expoziția de la Sibiu²⁸. La începutul lunii iunie se organizează la Timișoara un subcomitet format din 15 persoane: Pavel Rotariu (președinte), G. Trăilă (vicepreședinte), M. Barbu și G. Gataianțiu (notari) și membrii P. Anca, G. Opreșoiu, V. Ignea, I. Popescu, P. Iovin, C. Maniu etc.²⁹. În ședința subcomitetului din 3/15 iunie 1881 se prezintă tematica expoziției, care cuprindea șase tipuri de exponate: 1) montanistică (cărbone, sare, petrol, aur, argint, plumb); 2) agricultură, silvicultură și horticulură (semințe, produse agricole, produse horticoale, viticole, legume, flori etc.); 3) industriale (chimicale, conserve, vinuri, sticlărie, țesături); 4) mașini și unelte; 5) arte grafice și decorative; 6) literatură. Se puteau trimite numai exponate românești realizate sau aflate în proprietate. Doritorii trebuiau să se adreseze subcomitetului până la 16/28 iunie sau Comitetului din Sibiu până la 1/13 iulie. Subcomitetul lansează un apel către meseriași și artiști pentru a trimite lucrări reprezentative: “Deci, la lucru frați români! Să cugetăm că străinii privesc cu ochii lui Argus la noi, să salvăm dară onoarea națiunii noastre, prin aceea, ce ea întreagă arată naintea lumii...”³⁰ Fiecare obiect avea o fișă de însoțire în care erau trecute numele, prenumele și adresa expeditorului, valoarea obiectului și destinația lui: dacă se donează Asociațiunii, se comercializează sau se restituie proprietarului³¹. Deoarece autoritățile maghiare nu aprobă organizarea expoziției de către Asociațiune pe motiv că statutele nu prevedeau organizarea de expoziții, Comitetul Central de la Sibiu dizolvă subcomitetele locale³². La Timișoara subcomitetul s-a dizolvat, constituindu-se însă un alt comitet din proprie inițiativă, dar în aceeași componență³³. “Luminătorul” din 8/20 august 1881 dezmințe știrea răspândită în Banat, referitoare la o posibilă epidemie de tifos în Sibiu, și prezintă juriul expoziției pentru toate cele 6 secțiuni. Juriul era format din personalități marcante ale mișcării naționale din Transilvania: David Uns (președinte), Demetriu Comșa (secretar), George Barițiu, George Pop de Băsești, Alexandru Sterca Șuluțiu, Iacob Bologa, Eugen Brote, Daniil P. Borcianu, Visarion Roman, Zaharia Boiu etc.³⁴. Potrivit regulamentului de jurizare, celor mai apreciate exponate se acordau premii în bani, medalii și diplome de recunoștință. Premiera o făcea președintele Asociațiunii, într-un cadru festiv, fiind prezenți membrii Comitetului Central, ai Comitetului de organizare a expoziției și ai juriului³⁵. Printre cei 30 de membri ai juriului era și Adolf Diaconovici, secretar al Societății Căilor Ferate din Reșița, dar care nu a putut participa la expoziție fiind înlocuit cu Andrei Cosma din Zalău³⁶.

Expoziția, pregătită de Comitetul de organizare în frunte cu Partenie Cosma, directorul Băncii “Albina”, și Eugen Brote, se deschide la 15/27 august 1881 în clădirile mitropoliei, atrăgând numeroși participanți din Transilvania, Banat și Regatul României. Modul de organizare și expunere stârnește admirația vizitatorilor

²⁸ Elena Borugă, *op. cit.*, p. 577.

²⁹ “Luminătorul”, an II, nr. 46, 10/22 iunie 1881, p. 3.

³⁰ Ibidem.

³¹ “Telegraful român”, an XXIX, nr. 81, 14 iulie 1881 st. n., p. 323.

³² ANDJS, fond Astra. Procesele verbale, nr. 171/1881, f. 48.

³³ “Luminătorul”, an II, nr. 55, 11/23 iulie 1881, p. 4.

³⁴ “Gazeta Transilvaniei”, an XLIV, nr. 89, 6/18 august, p. 3; “Telegraful român”, an XXIX, nr. 98, 22 august 1881 st. n., p. 390.

³⁵ Ibidem, nr. 66, 9 iunie 1881 st. n., p. 263.

³⁶ “Gazeta Transilvaniei”, an XLIV, nr. 89, 6/18 august 1881, p. 3.

și prelungeste vizitarea expoziției până la 14 septembrie. Impresionează iscusința și măiestria produselor artei populare românești, talentul, hărnicia și bunul gust artistic al femeii române, manifestat prin cele peste 1000 de exponate din totalul de 6000 de obiecte ale expoziției.³⁷

Bănățenii participă cu numeroase exponate, în special de arhitectură, inginerie și etnografie. Astfel, inginerul și arhitectul Aureliu Diaconu (Diaconovici) din Bocșa Montană trimite 9 proiecte de construcții și arhitectură – fațada unui hotel din Bocșa Montană, în stilul renașterii, cu balcoane și diverse ornamente, fațada unui palat cu două etaje, planurile bisericilor de la Denta și Jupani, ale bisericii și școlii din Sudriaș, proiectul unui monument, al unei căi ferate etc. –, acuarele, detalii arhitectonice modelate din lut și o statueta din ghips³⁸. S-au bucurat de aprecieri deosebite exponatele de etnografie din comunele bănățene, precum și produsele meșteșugărești și cele de vinificație. Pentru exponatele lor, bănățenii au primit peste 30 de medalii de argint și bronz, diplome de onoare și recunoștință. Printre cei 18 participanți premiați cu medalie de argint clasa I s-au numărat și Jucu Constantin din Lugoj, pentru o masă de salon, și Maniu Costai din Timișoara, pentru săpun³⁹. Din cele 68 de medalii de bronz clasa a II-a acordate participanților, aproximativ 15 au revenit bănățenilor. Lui Aureliu Diaconovici, unor meșteșugari olari, cojocari, pantofari din Lipova și Bocșa Montană și unor producători de fructe, vin și rachiu din Cacova și Oravița⁴⁰. Diplomă de onoare și recunoștință au primit mai multe exponate etnografice – piese de îmbrăcăminte, covoare, lucruri de mână și meșteșugărești – provenind din localitățile Belint, Bocsig, Giulvez, Caransebeș, Bocșa, Oravița, Lipova, Timișoara, Reșița, Sânmihaiu Român etc.⁴¹. Printre bănățenii care au contribuit la fondul de premiere, gazeta “Luminătorul” din 18/30 noiembrie 1881 îi amintește pe timișorenii Emanuil Ungureanu, Vasile Ighia, Marcu Barbu, Pavel Rotariu, Petru Oprișiu și pe A. Laday din Mehadia.

Importante donații au făcut bănățenii și pentru fondul inițiat de Asociațiune în vederea înființării unei “Academii române de drepturi” și pentru menținerea Școlii superioare de fete din Sibiu. Adunarea Generală din 8-10 august 1870 de la Năsăud⁴² hotărăște strângerea sumei de 600.000 de fl. pentru înființarea unei Academii de Drept. Răspunzând apelului Asociațiunii, canonicul Matei Kiss din Lugoj a lăsat prin testament în anul 1878 suma de 400 de fl. în vederea întemeierii Academiei⁴³. Din păcate, până în 1883 s-au adunat doar 20.501 de fl. De aceea conducerea Asociațiunii a hotărât folosirea acestei sume pentru construirea unui local destinat viitoarei școli de fete⁴⁴. Lucrările vor începe peste doi ani, iar deschiderea festivă a școlii va coincide cu sărbătorirea a 25 de ani de la înființarea Asociațiunii.

³⁷ “Transilvania”, an XLII, nr. 4, jubiliar, iulie-august 1911, p. 414-415.

³⁸ “Luminătorul”, an II, nr. 74, 16/28 septembrie 1881, p. 2.

³⁹ “Telegraful român”, an XXIX, nr. 118, 8 octombrie 1881 st. n., p. 473; “Luminătorul”, an II, nr. 82, 14/26 octombrie 1881, p. 3.

⁴⁰ “Telegraful român”, an XXIX, nr. 119, 10 octombrie 1881 st. n., p. 477; “Luminătorul”, an II, nr. 88, 4/16 noiembrie 1881, p. 3-4.

⁴¹ “Telegraful român”, an XXIX, nr. 120, 13 octombrie 1881, p. 482; “Luminătorul”, an II, nr. 89, 7/19 noiembrie 1881, p. 4; nr. 90, 11/23 noiembrie 1881, p. 4; nr. 92, 14/26 noiembrie 1881, p. 4.

⁴² “Transilvania”, an III, nr. 20, 15 octombrie 1870, p. 218.

⁴³ Ibidem, an XVII, nr. 1, 1-15 ianuarie 1887, p. 12-13.

⁴⁴ Pamfil Matei, *Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român (ASTRA) și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Cluj-Napoca, 1986, p. 42.

Numeroși bănațeni vor ajuta înființarea și susținerea Școlii de fete încă din primul an de activitate. În 1886 colectorii bănațeni au adunat 948 de fl.: Vincențiu Babeș – 620 fl.⁴⁵, Filaret Musta, protosinghel în Caransebeș – 125 fl.⁴⁶, Sidonia Majoru din Lugoj – 50 fl.⁴⁷, Aurel Maniu, notar public în Oravița – 41 fl.⁴⁸, Pavel Rotariu, avocat în Timișoara – 39 fl.⁴⁹, Coriolan Brediceanu, avocat în Lugoj – 38 fl.⁵⁰, Petru Oprișu din Timișoara – 20 fl.⁵¹, Pompiliu Lemeny, avocat în Panciova – 10 fl.⁵² și George Crăciunescu, protopop în Belinț – 5 fl.⁵³. Cei mai generoși au fost și de această dată membrii familiei Mocioni – Antoniu (200 fl.), Gheorghe (200 fl.), Alexandru (100 fl.) – dar și alte personalități binecunoscute în Banat: episcopul unit Victor Mihaly din Lugoj (25 fl.), episcopul ortodox Ioan Popescu din Caransebeș (20 fl.), Vincențiu Babeș (20 fl.), Aurel Maniu (20 fl.) etc. Numeroși intelectuali bănațeni din Timișoara, Lugoj, Caransebeș, Oravița, Bocșa Montană, Panciova, Reșița, Teracul Mare fac donații și în anii următori pentru susținerea Școlii de fete din Sibiu. În 1891 Aurel Maniu se oferă să plătească în fiecare an de 200 fl. care să fie distribuiți ca ajutoare pentru elevele din Sibiu⁵⁴, iar Cornelia Brediceanu din Lugoj donează cărți și lucruri de mână pentru aceleași eleve⁵⁵. Încă din primul an școala va fi frecventată și de eleve din Banat – Leontina Simionescu din Lugoj, Silvia Palcu și Eugenia Roșiu din Biserica Albă⁵⁶ –, organizarea și funcționarea ei fiind un imbold și pentru intelectualii bănațeni. După modelul școlii sibiene, Consistoriul din Caransebeș, Reuniunea femeilor române din Oravița și protopopiatele ortodoxe din Oravița, Vârșet și Biserica Albă vor încerca deschiderea unei școli de fete în Oravița⁵⁷. Din păcate, generoasa inițiativă susținută și de gazeta timișoreană “Luminătorul”, nu se va finaliza în acea perioadă. Abia după Marea Unire va lua ființă, în septembrie 1921, Școala civilă de fete din Oravița⁵⁸.

Constituirea fondului “George Barițiu”, la 9 mai 1893, “întru eternizarea memoriei fostului președinte al Asociațiunii, pentru susținerea asociației” se va bucura și de sprijinul bănațenilor⁵⁹. Încă de la constituire vor contribui la acest fond protopopii Alexandru Popoviciu din Oravița, Măxim Popovici din Bocșa Montană, Sebastian Olariu din Făget, preotul Ioan Petrovici din Ciclova Română și majoritatea băncilor românești din Banat: “Timișana” din Timișoara (51 fl.)⁶⁰, “Casa de păstrare poporală” din Oravița (16 fl.)⁶¹, “Făgeteana” din Făget (10 fl.)⁶² etc.

⁴⁵ “Transilvania”, an XVII, nr. 7-8, 1-15 aprilie, 1886, p. 62.

⁴⁶ Ibidem, p. 64.

⁴⁷ Ibidem, nr. 1-2, 1-15 ianuarie 1886, p. 95.

⁴⁸ Ibidem, nr. 7-8, 1-15 aprilie 1886, p. 64.

⁴⁹ Ibidem, nr. 3-4, 1-15 februarie 1886, p. 31.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, nr. 9-10, 1-15 mai 1886, p. 80.

⁵² Ibidem, nr. 3-4, 1-15 februarie 1886, p. 31.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, nr. 8, 15 septembrie 1891, p. 277.

⁵⁵ Ibidem, nr. 5-6, 1-15 martie 1889, p. 46.

⁵⁶ Ibidem, nr. 21-22, 1-15 noiembrie 1889, p. 162.

⁵⁷ Ibidem, nr. 23-24, 1-15 decembrie 1889, p. 195.

⁵⁸ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Caraș-Severin (în continuare ANDJCS), Fond Liceul de fete Oravița, registrul nr. 5/1921, f. 1.

⁵⁹ “Transilvania”, nr. 1, ianuarie-februarie 1903, p. 9.

⁶⁰ Ibidem, nr. 3, 15 martie 1894, p. 85.

⁶¹ ANDJS, fond Astra, dosar 542/1893, f. 1.

⁶² Ibidem, dosar 420/1893, f. 1.

Legăturile Banatului cu Asociațiunea se vor menține și prin intermediul presei. Publicațiile românești din Banat – “Luminătorul” și suplimentul bilunar “Avocatul poporului”, “Foaia diecezană”, “Dreptatea”, “Foaia de duminică” – prezintă activitatea Asociațiunii, iar revista “Transilvania” reproduce pasaje și chiar articole de fond apărute în presa bănățeană⁶³.

La adunările generale ale Asociațiunii bănățenii vor trimite reprezentanți și telegrame de salut⁶⁴. În 1892 la Adunarea Generală de la Sibiu a concertat și corul plugarilor din Chizătău, cel mai prestigios cor țărănesc din “patria reuniunilor corale centenare”⁶⁵, cum era socotit Banatul de compozitorul și dirijorul Filaret Barbu.

Legăturile Banatului cu Asociațiunea s-au materializat și prin participarea bănățenilor la realizarea primei *Enciclopedii* românești, care va deveni “cea mai mare și mai importantă dintre întreprinderile literare realizate sub egida Asociațiunii”⁶⁶. În ședința Comitetului Central din 3 ianuarie 1895 bănățeanul Cornel Diaconovici a prezentat “un proiect pentru o nouă întreprindere literară din partea Asociațiunii, în scopul lățirii științelor și artelor în cercuri cât mai largi la poporul nostru, anume prin editarea unei enciclopedii române”⁶⁷. Proiectul a fost dat spre studiere unei comisii speciale formate din Ilarion Pușcariu, Zaharia Boiu, Partenie Cosma, L. Simionescu și Cornel Diaconovici, care acceptă proiectul fără rezerve. În numărul din 15 februarie al revistei “Transilvania” s-a publicat apelul *Creștere și cultură* semnat de președintele Asociațiunii, Ioan Micu Moldovan, și secretarul administrativ, Vasile Bologna, prin care se solicita sprijin pentru realizarea unei “enciclopedii populare”, deoarece “popularizarea științelor și artelor și lățirea cunoștințelor folositoare sunt cele mai eficace mijloace pentru promovarea progresului cultural a unui popor”⁶⁸. Lucrarea va depăși nivelul de popularizare, fiind o lucrare științifică, chiar dacă autorii ei nu au avut nici un model românesc în acest sens⁶⁹. Cu atât mai mare a fost meritul lui Corneliu Diaconovici, al biroului de coordonare a lucrării – medicul I. Beu, profesorul Ioan Popovici, învățătorul Ilie Moga și preotul Nicolae Togan –, dar și al celor 209 colaboratori din toate domeniile științei și culturii, în cea mai mare parte profesori, dar și preoți, medici, juriști, ingineri, chimiști, agronomi, arhitecți, economiști, militari etc. din Sibiu, București, Brașov, Cluj, Iași, Blaj, Oradea, Arad, Craiova, Buzău, Botoșani etc. Cu prilejul Adunării Generale a Asociațiunii ținută la Lugoj în 1896 a fost difuzată prima fasciculă din *Enciclopedia română*, cuprinzând pe 6 coli de tipar 1000 de titluri, tipărită în condiții grafice deosebite. Harta Africii cuprinsă în această fasciculă a fost apreciată drept cea mai bună hartă în culori tipărită până atunci în spațiul românesc⁷⁰. După opt ani de muncă intensă, în martie 1904, s-a tipărit ultima fasciculă a *Enciclopediei române*, “valoros monument literar al unității culturale a întreg poporului român”, cum aprecia cu deplin temei coordonatorul acestei opere de excepție, C. Diaconovici⁷¹.

⁶³ “Transilvania”, an XVII, nr. 5-6, 1-15 martie 1886, p. 45-46.

⁶⁴ Elena Borugă, *op. cit.*, p. 583.

⁶⁵ Filaret Barbu, *Portativ bănățean*, Lugoj, 1942, p. 5.

⁶⁶ “Transilvania”, an XXVI, nr. 10-11, octombrie-noiembrie, 1895, p. 231.

⁶⁷ Ibidem, nr. 1, 15 ianuarie, p. 31.

⁶⁸ Ibidem, nr. 2, 15 februarie, p. 33-34.

⁶⁹ Mircea Avram, *Astra – inițiativa primei enciclopedii românești*, în *Centenarul revistei Transilvania*, Sibiu, 1969, p. 21-24.

⁷⁰ Constantin Mălinaș, *Bihorul și colaboratorii bihoreni în prima enciclopedie română, tipărită de “Astra” (1895-1904) în “Crisia”, t. IX, 1979, p. 570.*

⁷¹ “Analele Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român”, t. VI, noiembrie-decembrie 1903, p. 177 (în continuare “Analele”).

La cele trei volume ale *Enciclopediei române* apărute la Sibiu între 1898 și 1904 au colaborat și 19 personalități bănățene, aducându-și contribuții în domenii dintre cele mai interesante: istoria Banatului, istoria bisericii, istoria pedagogiei, folclor, etnografie, economie, medicină, arhitectură etc. În paginile enciclopediei sunt consemnate contribuțiile academicienilor Vincentiu Babeș și Atanasie M. Marienescu, ale profesorului universitar Iosif Popovici, ale episcopului Radu Demetrescu, ale protopopilor George Popovici și Vincentiu Grozescu, ale canonicului Ioan Boroș, ale avocaților Aurel Cosma și Ilie Trăilă, ale poetului Victor Vlad Delamarina, ale învățătorilor Iuliu Vuia și Sofronie Liuba, ale medicilor Mihai Pop și C. Popazu, ale arhitectului Adrian Diaconu etc.⁷² Prin studiile și articolele trimise la Sibiu și intelectualii Banatului au contribuit la realizarea de către Asociațiune a primei enciclopedii apărute în sud-estul Europei⁷³.

Mișcarea memorandistă – cel mai important moment al mișcării naționale după revoluția din 1848 – a determinat autoritățile maghiare să intervină prin măsuri dure, desființând Partidul Național Român, interzicând activitatea mai multor despărțăminte ale Asociațiunii și obligând-o să-și modifice statutele pentru a elimina termenii “român” și “transilvan” din numele “Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român”⁷⁴. Memorandumul și mișcarea pe care el a generat-o au marcat sfârșitul petiționarismului românesc care durase mai mult de un secol. S-a demonstrat că metoda memoriilor și a petițiilor adresate monarhului nu mai putea continua și că trebuiau căutate mijloace noi care să antreneze toate forțele sociale interesate în sprijinirea mișcării naționale⁷⁵. Memorandumul a reprezentat apogeul politicii de tip tradițional, bazată pe pasivism și pe nerecunoașterea dualismului, evidențiind și impasul în care a ajuns mișcarea românească printr-o asemenea politică. Ca o consecință a conștientizării acestui impas, izbucnește un conflict între liderii mai în vârstă ai mișcării naționale – Ioan Rațiu, Gheorghe Pop de Băsești, Iuliu Coroianu, Teodor Mihali – și tinerii “tribuniști” – Eugen Brote, Ioan Slavici, Ioan Russu-Șirianu, Gh. Bogdan-Duică – la care s-a alăturat și Vasile Lucaciu, care solicită schimbarea tacticii partidului și trecerea la activism. Aceasta era dorită și de liberalii aflați la putere în România, deoarece concesiile făcute Ungariei prin renunțarea la revendicarea tradițională a autonomiei Transilvaniei ar fi ușurat relațiile diplomatice cu Puterile Centrale⁷⁶.

⁷² Cornel Diaconovici, *Enciclopedia română*, vol. I-III, Sibiu, 1898, 1900, 1904.

⁷³ Mihai Sofronie, *Activitatea editorială a Asociațiunii Transilvane până la 1918*, în “Astra” 1861–1950. *Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român*. 126 de ani de la înființare, coord. Victor V. Grecu, Sibiu, 1987, p. 292.

⁷⁴ Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol. I, București, 1983, p. 273; George Cipăianu, *Astra și oficialitatea maghiară la începutul anului 1918*, “în Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, t. XV, 1972, p. 361-364.

⁷⁵ Liviu Maior, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania. De la autonomie spre unitatea statală, în Națiunea română. Geneză, afirmare, orizont contemporan*, coord. Ștefan Ștefănescu, București, 1984, p. 413.

⁷⁶ Lucian Boia, *Contribuții privind criza Partidului Național Român și trecerea de la pasivism la activism (1893–1905)*, în “Studii. Revistă de istorie”, 1971, nr. 5, p. 967-971; Stelian Mândruț, *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905–1910*, Oradea, 1995, p. 42-45; Traian P. Lungu, *Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888–1899)*, București, 1967, p. 211-213; Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1868–1918)*, vol. II, Cluj-Napoca, 1992, p. 62-64.

Argumentele reprezentanților curentului activist țineau de nivelul de dezvoltare și independență economică și culturală la care ajunsese societatea românească din Ardeal și Banat. În aceste provincii se constituise o burghezie influentă economic, bazată pe puterea financiară a băncilor românești și o pătură țărănească proprietară de pământ, care îndeplinea condițiile de cens necesare participării la viața politică.

Confruntată cu presiunea activistă și măsurile punitive ale autorităților maghiare, gruparea pasivistă condusă de Ioan Rațiu va încerca o apropiere de gruparea bănățeană Mocioni-Babeș. Intransigența lui Alexandru Mocioni față de menținerea tacticii pasiviste consfințită în 1881, prestigiul și influența fruntașului bănățean puteau constitui un sprijin pentru Ioan Rațiu⁷⁷. Cum Partidul Național Român era desființat, iar convocarea unei conferințe naționale și a unor adunări electorale fusese interzisă de oficialitățile maghiare, trebuiau găsite alte căi și metode de solidaritate națională. În acest context de criză și derută în mișcarea națională va spori rolul și influența Asociațiunii. Conducătorii acesteia, adepți ai tacticii pasiviste, consideră oportună și benefică extinderea activității și pe teritoriul Banatului. Prindea viață o încercare mai veche a Asociațiunii de a-și extinde activitatea și “asupra românilor din părțile bănățene”⁷⁸. Încă din 1874 Adunarea Generală de la Deva hotărâra ca următoarea adunare să se țină la Lugoj și prin aceasta să se facă primii pași pe teritoriul Banatului. Moartea președintelui Asociațiunii, Ladislau Vasile Pop, și teama față de o posibilă intervenție a autorităților, pentru că potrivit statutelor Asociațiunea putea să-și desfășoare activitatea doar pe teritoriul Transilvaniei, au generat în rândul conducătorilor îndoieli cu privire la oportunitatea organizării adunării în Banat. Pentru a se lua o hotărâre realistă a fost convocată la 24 mai 1875 o întrunire a conducerii Asociațiunii, prezidată de vicepreședintele Iacob Bologa, la care au luat parte 4 membri fondatori – Ioan Axente Sever, Partenie Dunca, Augustin Ladaï, Constatin Szezarin – și 26 de membri ordinari – George Barițiu, Ioan Rațiu, Ioan Micu Moldovan, Visarion Roman, Zaharia Boiu, Ioan Hannia, Ioan Hossu, Teofil Frâncu, Aaron și Niculae Densușianu etc.⁷⁹. Conducătorii Asociațiunii prezenți la această întâlnire, considerând că există “grave motive pentru schimbarea locului de adunare”⁸⁰, hotărâsc renunțarea la adunarea proiectată la Lugoj și organizarea unei Adunări Extraordinare la Alba Iulia, în 6/18 iulie 1875. Hotărârea de schimbare a locului de desfășurare a Adunării Generale din 1875 a fost comunicată lugojenilor printr-o scrisoare trimisă de Iacob Bologa lui Filip Pascu, președintele Comitetului aranjator din Lugoj⁸¹. Au trebuit să treacă mai bine de două decenii pentru ca Asociațiunea să-și realizeze acest deziderat.

La această amânare a contribuit și faptul că în Banat activități similare desfășurau reuniunile și societățile de lectură, de cântări și muzică, comisiile de plugari, Asociația de teatru, casinou și citire din Oravița⁸², Reuniunea învățătorilor români greco-

⁷⁷ Teodor Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939, p. 315; Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale*, vol. II, 1894–1914, Timișoara, 1982, p. 98.

⁷⁸ “Transilvania”, an XLII, nr. 4, jubiliar, iulie-august 1911, p. 347.

⁷⁹ ANDJS, Fond Astra, dosar 100/1875, f. 1.

⁸⁰ Ibidem, f. 3.

⁸¹ Ibidem, dosar 101/1875, f. 4-5.

⁸² ANDJCS, Fond Asociația de teatru, casinou și citire din Oravița, dosar 3/1875, f. 1.

ortodocși de la școlile din dieceza Caransebeșului⁸³, Reuniunea învățătorilor de la școlile confesionale greco-ortodoxe din protopopiatele Timișoara, Belint, Comloș și Lipova⁸⁴, Asociația națională arădană⁸⁵, Societatea pentru fond de teatru⁸⁶, asociații ale studenților, femeilor, meseriașilor etc. Activau în Banat, până la 1896, 18 reuniuni de lectură⁸⁷ – la Bocșa Română (înființată în 1872), Reșița (1872), Timișoara (1873), Satu Mic (1884), Mercina (1884), Ramna (1884), Coștei (1885), Lugoj (1886), Lipova (1886), Caransebeș (1887), Goruia (1888), Cenad (1889), Ciclova Montană (1889), Văliug (1893), Făget (1893), Fizeș (1894), Izvin (1894), Oravița (1896) –, 17 reuniuni de cântări⁸⁸ – la Lugoj (1840)⁸⁹, Reșița (1872)⁹⁰, Oravița (1872)⁹¹, Bocșa Română (1876), Caransebeș (1877)⁹², Vermeș, Vărădia (1887)⁹³, Ciclova Montană (1888), Făget (1889)⁹⁴, Fizeș (1890)⁹⁵, Foeni (1891), Voivodinți (1892), Parța (1893), Bacova (1893), Timișoara (1893), Sănnicolau Mare (1894)⁹⁶ – și peste 60 de comune țărănești⁹⁷. Prin activitatea desfășurată s-au remarcat corurile țărănești din localitățile Chizătău, Igrish, Racovița, Topolovău Mare, Parța, Găvojdia, Giroc, Maciova, Ohaba Forgaci, Ferendia etc. Reuniunile de lectură, de cântări și muzică sau corurile de plugari ce se ocupau de înființarea de biblioteci, susținerea de conferințe și răspândirea literaturii române erau instituții culturale mai apropiate de gustul, înțelegerea și posibilitățile reale ale poporului decât Asociațiunea sau Societatea pentru fond de teatru român, ce avea în primii ani de activitate un caracter mai academic⁹⁸. Pentru a-și crea o structură organizatorică funcțională, Societatea pentru fond de teatru român a făcut eforturi considerabile. Nu întâmplător între anii 1872–1876 toate adunările generale se vor ține în Banat la Timișoara (1872), Caransebeș (1873), Oravița (1874), Reșița (1875) și Lugoj (1876)⁹⁹. De aceeași atenție s-a bucurat Banatul și din partea Asociației arădane. Încă din primii ani de activitate, Asociația națională arădană și-a constituit în Banat o rețea de colectori în cercurile Timișoara, Lugoj, Oravița, Vârșet, Secaș, Bocșa,

⁸³ V. Țircovnicu, *Asociațiile învățătoarești din Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în "Studii de istorie a Banatului", t. II, 1970, p. 164; George Joandrea, *Primii șase ani din trecutul Reuniunii noastre învățătoarești, 1869–1874*, Caransebeș, 1910.

⁸⁴ Petru Oalde, *Lupta pentru limbă românească în Banat*, Timișoara, 1983, p. 239.

⁸⁵ Ioan Bolovan, *Asociațiunea transilvană arădană pentru cultura poporului român 1863–1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, 1994, p. 79.

⁸⁶ Virgil Vintilescu, *Consemnări literare. Repere literare bănățene (De la începuturi până la 1880)*, Timișoara, 1995, p. 232.

⁸⁷ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Timiș (în continuare ANDJT), Fond Ilieșiu, dosar 1-6; Ioan Munteanu, *Mișcarea națională din Banat 1881–1918*, Timișoara, 1994, p. 153; Dumitru Tomoni, *Făget. Monografie istorică*, Lugoj, 1999, p. 245-249.

⁸⁸ Ioan Munteanu, *op. cit.*, p. 153.

⁸⁹ Coriolan Brediceanu, *Date și reminiscențe pentru istoria reuniunii române de cântări și muzică din Lugoj până la Ion Vidu*, ed. a II-a, Lugoj, 1942.

⁹⁰ Iosif Velceanu, *Albumul corurilor și fanfarelor române din Banat. 1840–1936*, Timișoara, 1936, p. 18.

⁹¹ Sim. Sam. Moldovan, *Oravița de altădată și teatrul cel mai vechi din România*, Oravița, 1938, p. 115; Ion Crișan, *Teatrul din Oravița (1817–1967)*, Reșița, 1968.

⁹² ANDJCS, Fond Societatea română de cântări și muzică Caransebeș, dosar 2, f. 1-2.

⁹³ "Transilvania", an XXXIX, nr. 2, aprilie-iulie 1908, p. 75.

⁹⁴ ANDJT, Fond Pretura Plășii Făget, dosar 12/1933, f. 215.

⁹⁵ "Transilvania", an XLII, nr. 4, jubiliar, iulie-august 1911, p. 558.

⁹⁶ Ioan Munteanu, *op. cit.*, p. 153.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 154-156.

⁹⁸ Virgil Vintilescu, *Secvențe literare. Repere literare bănățene (1880–1918)*, Timișoara, 1987, p. 31

⁹⁹ Vasile Netea, *Lupta românilor*, p. 285.

Birchiș, Făget, Lipova, Voivodinț, Sânnicolau Mare și Saravale, cu ajutorul cărora și-a mediatizat programul, și-a susținut activitățile și legăturile cu reuniunile și societățile culturale bănățene¹⁰⁰.

În aceste condiții “era greu să te atingi de instituții consacrate prin istorie și tradiție”¹⁰¹, era părerea lui Valeriu Braniște, un bun cunoscător al realității bănățene.

Și totuși, derularea evenimentelor a făcut posibilă extinderea activității Asociațiunii și pe teritoriul Banatului, după Adunarea Generală de la Lugoj.

CULTURAL CONTACTS BETWEEN THE BANAT PROVINCE AND TRANSYLVANIA IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY THROUGH THE TRANSYLVANIAN ASSOCIATION FOR ROMANIAN LITERATURE AND CULTURE OF THE ROMANIAN PEOPLE (1861–1896)

Abstract

According to its statue, the Transylvanian Association for Romanian Literature and Culture of the Romanian People was not meant to operate in the Banat. However, its coming into being on 23 October/4 November 1861 caused a surge of joy and hope in the hearts of the Banatian Romanians. By enrolment, participation in exhibitions, gifts of books and documents, distribution of publications, they gave effective support to the Association, and helped carry its message throughout the Banat.

The contacts between the Banat and the Association would also be ensured through the press, and would materialize in the participation of the Banatians to the writing of the first Romanian encyclopaedia, as a matter of fact the first of its kind in southeastern Europe. Nineteen prominent Banatians had a contribution to the three volumes of *Enciclopedia română* – published at Sibiu between 1898 and 1904. The fields approached by them were most interesting, as they included the history of the Banat, the history of the Church, the history of pedagogy, folklore, ethnography, economy, medicine, architecture, etc.

The Memorandist Movement – the most important stage in the national movement after the 1848 revolution – prompted the Magyar authorities to take firm action. They dissolved the Romanian National Party, shut down several sections of the Association and forced the latter to alter its statutes by eliminating the terms “Romanian” and “Transylvanian” from its appellation. Thus, it became clear that the method of memoranda and petitions to the monarch were outdated, and that fresh ways had to be thought out in order to bring together all the social forces willing to back up the national movement.

Under these circumstances, “it was difficult to approach the issue of institutions sanctioned by history and tradition.” Subsequent developments would nevertheless enable the Association to extend its activities in the Banat.

¹⁰⁰ Ioan Bolovan, *op. cit.*, p. 79.

¹⁰¹ Valeriu Braniște, *Oameni, fapte, întâmplări*, Cluj-Napoca, 1980, p. 225.

AFECTIVITATEA ROMANTICILOR DIN PERSPECTIVA PSIHOLOGIEI ANALITICE

ALEXANDRU MAMINA

În istoria unei societăți aspectele „interioare” – mentalitate, afectivitate, gândire – au o importanță aproximativ la fel de mare ca și aspectele „exterioare” – demografie, economie, politică. Ele nu reprezintă numai o expresie (o reflectare) a cadrului exterior, ci alcătuiesc însuși conținutul cadrului respectiv, căruia îi conferă identitatea „vie” specifică. Între aspectele „exterioare” și cele „interioare” relația nu este de condiționare univocă (de la exterior la interior), ci de influențare reciprocă (dialectică). Existența oamenilor este determinată de structurile economice și sociale în care ei trăiesc, dar, prin voință și acțiune (funcții ale gândirii) oamenii modifică structurile ca atare. Totodată, actele sociale nu sunt motivate numai obiectiv, ci și subiectiv. O alegere politică, de exemplu, nu se datorează numai unui status economic, ci și unui complex de factori „culturali” – credințe, tradiții, reprezentări –, care nu o dată contrazic opțiunea ideologică presupusă de status (burghezii de stânga și muncitorii de dreapta, clericii revoluționari și sindicaliștii conservatori).

Din această perspectivă, relevarea profilului spiritual al unei societăți nu interesează numai istoria culturii, a producției intelectuale, ci și istoria socială și politică, în măsura în care profilul spiritual poate explica anumite atitudini și anumite evoluții. Situația este cu atât mai evidentă în cazul epocii romantice, când societatea europeană s-a aflat pregnant, chiar declarativ, sub semnul „subiectivului” și al „idealului”, când s-au afirmat individualitatea, cu trăirile sale particulare, și invocarea unui referențial existențial și moral superior, fie Dumnezeu, fie umanitatea. „Tipul” romantic a imprimat dinamica societății, așa încât societatea nu poate fi pe deplin înțeleasă în toate resorturile și tendințele sale decât prin precizarea „tipului” romantic. O atare precizare deschide direcții de interpretare la toate nivelurile societății.

În acest demers de clarificare a profilului spiritual – a datelor mentale și intelectuale –, istoriografia poate beneficia de contribuția conceptuală a psihologiei, în special a psihologiei analitice. Spre deosebire de psihanaliza lui Sigmund Freud, generalizatoare dar concentrată pe factorii instinctuali, și de psihologia individuală a lui Alfred Adler, interesată de social dar concentrată asupra persoanei singulare, psihologia analitică a lui Carl Gustav Jung, universalistă și interesată de fenomenul cultural, ca expresie a psihicului general uman, oferă instrumentarul teoretic cel mai adecvat analizei istorice. Conceptul de arhetip și cel de tip psihologic, de pildă, permit descifrarea anumitor manifestări cultural-sociale conștiente și inconștiente totodată, manifestări altminteri mai greu inteligibile. Psihologia analitică aduce astfel rigoarea științifică, bazată pe *observație* și verificare, într-un domeniu de cercetare istorică altfel amenințat

îndeaproape de riscul speculației neîntemeiate. Rolul istoricului în acest demers e acela de a surprinde și a explica legătura dintre datele *sub specie aeternitatis* evidențiate de psihologia analitică și datele particulare ale contextului analizat. Istoriografia nu se transformă în psihologie, ci se completează prin psihologie, îmbogățind la rândul ei psihologia prin semnificațiile diferenței specifice.

Un element constitutiv al „tipului” romantic, „tip” devenit exemplar pentru societate, a fost încărcătura afectivă, afirmarea puternică și ostentativă a sentimentelor și convingerilor. Romanticismul s-a definit prin implicarea personală a autorilor în lucrările lor, acestea din urmă constituind, într-un fel, „vehiculul” transmiterii către public a subiectivității autorilor. Romanticii nu se obiectivau în raport cu operele, ci le transferau propriile personalități, cu preocupările, trăirile, dorințele și așteptările respective. „Pentru romantici – remarca Louis Hautecoeur –, literatura și arta trebuie să exprime sentimentele artistului, să redea pasiunile, indiferent cât de personale sau de singulare le sunt manifestările. Poezia, drama, pictura devin lirism, confesiune. Chiar și monstruozițiile sensibilității se pot etala, din moment ce sunt caracteristicile anumitor inși. Romanticii nu se vor teme să-și exhibeze suferințele, răul veacului, gândurile lor intime, chiar dacă sunt criminale sau vicioase; ei nu vor ezita să «epateze pe burghez». Literatura și arta nu mai caută să realizeze o frumusețe universală, ci să zugrăvească un suflet individual. Romanticii devin subiectivi. Prin aceasta, romantismul francez se înrudește cu romantismul german. Deja Kant opusese ideea de frumos, care trebuie căutată în afara noastră, și ideea de sublim, care e în noi înșine”¹.

Ceea ce era valabil pentru literatură și artă, era valabil, *mutatis mutandis*, și pentru istoriografie. Istoricii romantici nu erau observatori detașați, ci se implicau afectiv în materia studiată – unii mai mult, alții mai puțin, după gradul de implicare fiind, de altfel, mai mult sau mai puțin romantici. Ei nu se limitau la a explica lucrurile, ci le și judecau; adoptau poziții partizane și imprimau scrierilor lor un stil angajat și militant, în sensul unui finalism etic sau ideologico-politic. Pentru a-și sugestiona emoțional cititorii, recurgeau la așa-numitul „efect de real” (Roland Barthes), care consta în dramatizarea narațiunii prin sugestii senzoriale și prin imaginarea unor dialoguri – expuse în vorbirea directă – între personajele istorice, reale sau imaginate². Lui Jules Michelet, în particular, care uneori întrecea măsura cu literaturizarea istoriografiei, anumiți critici i-au contestat chiar calitatea de istoric, considerându-l mai degrabă poet, un om al imaginației, care scotea istoria din vag – aprecieri cărora el le contrapunea vastul material documentar consultat³. (Într-adevăr, din punctul de vedere al erudiției și al efortului pe care l-a făcut pentru sistematizarea materialului, considerarea lui Jules Michelet drept poet era mai mult o malițiozitate. Nu era însă mai puțin adevărat că lucrările sale îi traduceau subiectivitatea – personalitatea, opțiunile – și că purtau marca unei inspirații literare *sui generis*. De altminteri, Jules Michelet însuși arăta că prin studiul istoriei nu urmărea doar povestirea și judecarea, ci și „evocarea”,

¹ Louis Hautecoeur, *Literatura și pictura în Franța, secolele XVII-XX*, București, 1982, p. 80.

² Jules Michelet, *Histoire de France*, vol. IV, Paris, f.a., p. 7-11.

³ *Ibidem*, vol. I, p. XXVI.

„refacerea” și „resuscitarea” epocilor trecute⁴ – toate acestea implicând trăirea „empatică” a trecutului, prin medium-ul reprezentat de istoric, așadar utilizarea imaginației sugestive, de către autor și de către cititori în egală măsură).

Romanticii și-au făcut, fără îndoială, un titlu de glorie din a-i „epata pe burghezi”. Cartea lui Pierre Labracherie oferă suficiente exemple în acest sens⁵. Boema a materializat un contra-model al vieții private burgheze, prin viața de noapte, socialibilitatea intensă, disprețul proprietății, al banului și al economiei, inconstanța iubirilor și infidelitatea reprezentanților săi (cf. Michelle Perrot)⁶. Însă relația boemei și a romantismului cu societatea burgheză a fost mai nuanțată decât lăsa să se întrevadă atitudinile și declarațiile polemice. Între romantism și societatea burgheză s-a stabilit, la un anumit nivel, un fel de complicitate reciprocă – am putea spune –, de care se pare că oamenii epocii nu erau foarte conștienți. Ca într-un act de compensare psihologică, societatea burgheză prozaică a „secretat” idealul poeziei, pe care, pentru propria ei justificare, l-a inclus în reprezentarea și filosofia vieții. Romantismul s-a afirmat pe fundalul acestui echilibru mai mult sau mai puțin stabil, realizat între societatea reală și idealurile sale⁷. Cu alte cuvinte, el a constituit, sub aspect psihologic și imaginar, opusul complementar, pendantul necesar al prozaismului burghez. Din această perspectivă, cele două, paradoxal, s-au susținut reciproc: societatea burgheză a creat cadrul mental favorabil romantismului, iar romantismul a răspuns așteptărilor societății burgheze.

Totodată, sub aspect social, romanticii înșiși proveneau din mediile burgheze. Boemii romantici erau fiii burghezilor conformiști și conservatori din epoca Imperiului. Egotismul lor, excentricitatea, ambiția de a muri spectaculos pentru a atrage atenția, lipsa de modestie, toate indicau o cultură a eului, a personalității, a sentimentului și a imaginii de sine, dar, în egală măsură, și a extravertirii, a unui conformism insidios, disimulat sub bravadă. Romanticii – spre deosebire de un Stendhal, de pildă, care scria pentru *The happy few* – își doreau recunoașterea socială, inclusiv din partea burghezilor pe care altfel îi disprețuiau. Se manifestau oarecum ca cinicii din antichitate: „cerșeau” ca și cum ar fi avut dreptul să fie întreținuți, dar își permiteau luxul să-i desconsidere pe cei de la care așteptau recunoaștere și sprijin (a se vedea cererile de sprijin adresate ministerelor). În definitiv, înșiși existența lor ca autori depindea de burghezi, în măsura în care aceștia le cumpărau cărțile și tablourile, le urmăreau spectacolele de teatru și concertele, citeau ziarele la care scriau sau chiar le plăteau salariile ca jurnaliști. Fără public, autorul practic nu există. Orice creație se inserează social, ea dobândind identitate la „intersecția” mediilor sociale, fiind produsul unuia, dar având ca finalitate comunicarea cu un altul⁸.

Exhibarea nedisimulată și chiar ostentativă a afectivității romanticilor, impregnarea ei în operă a reprezentat însă mai mult decât o modă sau o infatuare

⁴ *Ibidem*, p. XI.

⁵ Pierre Labracherie, *Parisul literar în veacul al XIX-lea*, București, 1974, p. 45-46, 96-97.

⁶ Philippe Ariès, Georges Duby (coord.), *Istoria vieții private. De la Revoluția franceză la primul război mondial*, vol. VII, București, 1997, p. 263.

⁷ Paul Bénichu, *Le temps des prophètes. Doctrines de l'âge romantique*, [Paris, 1977], p. 386.

⁸ Jean Duvignaud, *Sociologia artei*, București, 1995, p. 57-58.

juvenilă, deși nici apartenența la o anumită generație nu era lipsită de importanță: „Nu însemna oare – scria Théophile Gautier – să opui decrepitudinii tinerețea, capetelor chele pletele vâlvoi, rutinei entuziasmul, trecutului viitorul?”⁹. Mai mult decât atât, conținutul afectiv a corespuns unui crez estetic. Friedrich Schlegel considera că, spre deosebire de poezia antică ce se întemeia pe „frumos” – element obiectiv –, poezia modernă (romantică) se întemeia pe „interesant” – element subiectiv – și că, în consecință, poezia romantică era mai „vie”¹⁰. Viața, autenticitatea erau plasate în legătură directă cu creația și confirmau valoarea acesteia. În același spirit, Victor Hugo arăta că nimic nu era nevalorificabil estetic, și că veridicitatea, în toată complexitatea sa contradictorie, era cea mai adecvată transfigurării artistice: „Poezia apărută din creștinism, poezia timpului nostru, este așadar drama; caracterul dramei este realul; realul rezultă din combinarea pe de-a-ntregul naturală a două tipuri, sublimul și grotescul, care se încrucișează în dramă cum se încrucișează în viață și creație. Căci poezia adevărată, poezia completă este în armonia contrariilor. Apoi, este vremea să o spunem, sus și tare, și aici mai ales excepțiile confirmă regula, tot ceea ce este în natură, este în artă” (Prefața la *Cromwell*)¹¹.

Pe de altă parte, încă mai profund decât un crez estetic, decât un „program” de școală, conținutul afectiv, personalizarea discursului a tradus nevoia și efortul de afirmare a subiectivității umane, tendința de individualizare morală, identitară, a participanților la actul cultural, autor și public în egală măsură. Sub influența lui Jean-Jacques Rousseau, publicul însuși s-a transformat tot mai mult din receptor pasiv în agent activ al culturii, prelucrând creația conform propriei sensibilități și prelungind-o apoi în viața reală. Robert Darnton observa cum „Rousseau și-a instruit cititorii să «digere» cărțile într-o manieră atât de exhaustivă, încât literatura a devenit parte din viață. Cititorii rousseauiști se îndrăgosteau, se căsătoreau și își creșteau copiii cufundați în lectură”¹². (La această „poetizare” a existenței publicului a contribuit și caracterul public al dramelor erotice autentice ale romanticilor – cum au fost iubirile lui Byron sau idila dintre Alfred de Musset și George Sand, spre exemplu –, sentimentele confesate prin poezie devenind astfel realități extraliterare¹³. Structurarea internă și reprezentarea societății burgheze permiteau asemenea transgresii și resemnificări¹⁴).

⁹ Théophile Gautier, *Istoria romantismului*, vol. I, București, 1990, p. 5.

¹⁰ Paul Van Tieghem, *Le mouvement romantique*, Paris, 1912, p. 40-41.

¹¹ Victor Hugo, *Oeuvres. Cromwell*, Paris, [1827], p. XXVIII.

¹² Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii, și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Iași, 2000, p. 215.

¹³ Elena Tacciu, *Mitologie romantică*, [București], 1973, p. 216.

¹⁴ „Chiar dacă uneori ar fi dorit să fie exclusivist, publicul nu s-a mai putut niciodată îngrădi pe deplin și consolida sub forma unei clii, căci el se concepea pe sine și se afla permanent cuprins într-un public mai mare, cel al tuturor persoanelor private, care, ca cititori, auditori și spectatori – proprietatea și instruirea fiindu-le presupuse – putea pune stăpânire pe piața subiectelor de discuție. Chestiunile de discutat devin «generale» nu numai datorită importanței, ci și din cauza accesibilității lor: toți trebuie să poată lua parte la ele. Acolo unde publicul se constituie în mod instituțional ca grup stabil de interlocutori, el nu se confundă cu publicul *ca atare*, dar, în orice caz, vorbind în numele lui, reprezentându-l, în calitate de purtător de cuvânt al său, poate chiar în calitate de educator al său, el revendică forma cea nouă a reprezentării, reprezentarea burgheză”. Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală. Studiul unei categorii a societății burgheze*, București, 1998, p. 84.

Prin eliberarea afectivității, romanticii au urmărit, în fapt, să se recompună psihic, să redobândească unitatea pierdută a ființei, din această perspectivă romantismul echivalând cu o sublimare culturală a dinamicilor inconștientului, în coordonatele trasate de specificul epocii. Era vorba de faptul că filosofia carteziană și cea luministă privilegiaseră exclusiv rațiunea și spiritul critic (prozaic), în detrimentul viziunii și inspirației (poetice). De-a lungul întregului secol al XVIII-lea noua gnoșeologie reușise să penetreze inclusiv mediile ezoterice ale alchimistilor și ale francmasonilor, inducând o „raționalizare” a modului de gândire¹⁵. Rezultatul acestei dominații spirituale a fost scindarea eului conștient – a intelectului – și a funcției raționale de restul celorlalte componente ale personalității, scindare pe care Carl Gustav Jung o califică drept „o identificare a eului cu o anume funcție sau cu un anume grup de funcții”¹⁶. Altfel spus, oamenii se identificau cu intelectul, pe care îl ipostaziau ca fiind eul însuși, celelalte componente ale psihicului – afecte, „pulsiiuni” religioase – ajungând oculte în inconștient. Aici ele au devenit însă cu atât mai presante, cu cât erau mai ignorate sau chiar negate; s-au transformat în complexe afective, în „umbre” care tindeau să ia în stăpânire psihicul, putând produce, la limită, dedublări nevrotice ale personalității. Echilibrarea interioară nu se putea realiza tot prin utilizarea funcției raționale – așa cum încerca Ideologia, la modă în perioada napoleoniană^x. Recompunerea psihică a survenit prin irumperea inconștientului în zona observației, prin eliberarea afectivității de constrângerile cerebralității exclusive, fenomen însoțit de o sporire a vitalității, în condițiile în care energia psihică nu mai era scindată în extreme¹⁷. Romanticii au renunțat la psihologia mecanicistă, la *Tratatul despre senzații* al lui Condillac, de pildă, și la dezbaterile strict intelectuale. Au început să considere valoros numai ceea ce îi angaja pe de-a-ntregul, și să nu se încreadă decât în intuiții. Pentru ei locul certitudinilor s-a deplasat de la evidența logică spre adeziunea pătimașă, conținutul afectiv părănd să fie un criteriu de veridicitate mai autentic decât demonstrația rațională¹⁸.

Eliberarea afectivității a corespuns resuscitării animei – arhetipul feminin din om –, care implica sensibilitate, reverie, vis, melancolie, estetizare, dorință de afecțiune, în detrimentul animusului – arhetipul masculin –, caracterizat prin rațiune, rigoare, prozaism, robustețe, moralizare, stăpânire emoțională¹⁹. La bărbații romantici s-a putut constata, așadar, o scădere a ponderii imaginii de sine virile în beneficiul unei anume efeminări. Ei au devenit emotivi, au simțit și au exprimat nevoia de a fi iubiți de femei

¹⁵ Françoise Bonardel, *Filosofia alchimiei. Marea Operă și modernitatea*, [Iași], 2000, p. 47.

¹⁶ Carl Gustav Jung, *Tipuri psihologice*, [București, 1997], p. 224.

^x Un exemplu ilustru a fost Stendhal – adept al Ideologiei, el nu a reușit totuși să-și depășească propriile contradicții, pe care le-a reprodus literar cel mai bine în personajul Lucien Leuwen.

¹⁷ *Ibidem*, p. 210.

¹⁸ Albert Béguin, *Sufletul romantic și visul. Eșeu despre romantismul german și poezia franceză*, București, 1970, p. 79-80.

¹⁹ Amintim, în acest context, teza lui Ernest Seillière, corectă ca idee, dar exagerată în concluziile sale, potrivit căreia romantismul a dezvoltat o concepție de viață erotico-afectivă și romanescă. Ernest Seillière, *Les origines romanesques de la morale et de la politique romantiques*, Paris, [1920], p. 15, 42-44.

și au încetat să se mai rușineze de a-și manifesta slăbiciunile și suferințele în public. Romanticismul masculin a fost liric prin excelență. Noul personaj ideal era sensibil, meditativ, generos și înnobilit de melancolie²⁰.

Femeile romantice, în schimb, au resimțit o tendință inversă, de potențare a animusului, care s-a tradus în încercarea lor de a ajunge asemenea bărbaților în chiar elementul care-i definea, la nivel inconștient, pe aceștia – cerebralitatea. Dacă bărbații romantici au devenit emotivi, femeile romantice au devenit cerebrale. Dorothea Schlegel lua parte la discuțiile despre religie de la Jena, Jane Austen devenea autor în proză, Germaine de Staël – la care imaginea arhetipală a animusului paternal a fost accentuată în mod deosebit de imaginea personală a tatălui concret – se încumeta să elaboreze o analiză amplă a Revoluției franceze, iar Aurore Dupin de Dudevant nu numai că scria și trăia printre bărbați, dar se masculiniza până și în reprezentările exterioare ale personalității sale, luându-și pseudonimul George Sand și purtând haine bărbătești. În condițiile în care științele nu le erau încă accesibile, literatura părea să ofere femeilor cele mai multe oportunități de afirmare (cf. Stéphane Michaud)²¹. Modelului lui Werther – bărbatul suferind – i-a corespuns Corinne – ca model al femeii eliberate²². Așa cum la bărbații stăpâniți de anima era vorba în principal de *vanități* și *susceptibilități* personale, la femeile stăpânite de animus era vorba de *forță* impusă de veridicitate sau echitate. Din întâlnirea celor două afectivități puteau să rezulte atât iubiri la prima vedere (atracții ale contrariilor), cât și neînțelegeri iritante²³. Dragostea și apoi ostilitatea dintre Alfred de Musset și George Sand pot fi înțelese și prin această prismă.

Emanciparea morală și intelectuală a femeilor fusese pregătită din vremea Vechiului Regim, de viața la Curte și de civilitatea saloanelor, unde sexele erau amestecate. Epoca romantică a continuat această evoluție, oferind noi orizonturi libertății femeilor – promise în cadrul libertății individuale²⁴. Cu toate acestea, societatea și cultura s-au precizat mai departe, în trăsăturile lor fundamentale, în funcție de bărbați și de modelele masculine. Romanticismul s-a conturat mai mult după anima bărbaților, decât după animusul femeilor.

Recompunerea psihică operată de romanticism, prin irumperea inconștientului și eliberarea afectivității, nu a fost însă lipsită de riscuri. Personalitatea s-a regăsit în integralitatea ei, dar această integralitate includea și negativul. „Întunericul a căpătat o evidență aspră și masivă, ce nu mai poate fi nimicită. Rațiunea are în fața ei ceea ce este radical *altceva* decât rațiunea: ea știe ce legături intime o unesc cu acești monștri, căci ei s-au născut tocmai din constrângerea ei sau, mai exact, din refuzul constrângerii sale. Ei sunt puterea anarhică de negare ce nu s-ar fi manifestat dacă imperativul ordinii diurne n-ar fi fost promulgat. Întâlnire grea de

²⁰ Elena Tacciu, *op. cit.*, p. 87.

²¹ François Furet (coord.), *Omul romantic*, [Iași], 2000, p. 130.

²² Howard Mumford Jones, *Revolution & romanticism*, Cambridge, Massachusetts, London, 1974, p. 243-244.

²³ Carl Gustav Jung, *Eul, umbra, anima și animus, sinele*, în *Puterea sufletului. Antologie*, București, 1994, p. 146-147.

²⁴ François Furet (coord.), *Omul romantic*, p. 21.

consecințe, căci, recunoscând în dușmanul său propria-i realitate *inversată*, *reversul* fără de care ea n-ar fi lumină, rațiunea se lasă fascinată de deosebirea de care nu se poate elibera”²⁵. Din această fascinație au provenit lirismul nocturn și noctambul, cu accentele sale înspăimântătoare, precum și – mai grav – o atracție morbidă a răului. E drept că mai mulți dintre cei care se afixau în posturi demonice sau monstruoase o făceau pentru a fi excentrici. Este însă simptomatic faptul că își fabricau tocmai acele imagini, și nu altele, pentru a fi interesați. Despre Hector Berlioz, de pildă, mai pașnicul Felix Mendelssohn-Bartholdy spunea că, în ciuda marii lui strădanii de a înnebuni complet, nu a reușit de fapt niciodată²⁶. Alții însă au ajuns să înnebunească – Gérard de Nerval, Friedrich Hölderlin –, deși poate că erau mai puțin doritori să o facă.

Romantismul nu avea posibilitatea, și nici intenția, de altfel, de a îndepărta iraționalul negativ prin vechea metodă luministă a cenzurii raționale exclusive. Soluția sa a fost să ia act de existența răului, să-și asume ca inevitabilă oarecum prezența lui, dar să-l elimine după aceea, dacă nu ca prezență, cel puțin în manifestările sale, printr-un fel de transmutare valorică, de „transsubstanțiere”. Căile de realizare au fost două: sublimarea poetică – în cazul creației literar-artistice – și reconversia morală – în cazul lucrărilor istoriografice și social-politice. Sublimarea consta în sinteza și armonizarea contrariilor – binele și răul, sublimul și grotescul –, cu ajutorul inspirației poetice, așa încât negativul etic să fie anulat în emoția estetică. Reconversia morală semnifica renunțarea la rău și asumarea binelui, dar nu prin urmărirea unor repere artificiale, exterioare ființei, ci prin descoperirea înlăuntrul acesteia, dincolo de răul ființei individuale – egoismul –, a binelui implicit în ființa colectivă – altruismul –, ființă colectivă (comunitate) în care cea individuală se origina. În ambele cazuri era vorba de trăiri interioare genuine, nu de judecăți livrești.

Imaginarul poetic romantic a reprodus mutația psihologică, nu atât prin introducerea unor motive noi, cât prin maniera de interpretare a acestora. Motivul naturii și cel al nopții, de pildă, existaseră și în literatura și arta secolului al XVIII-lea, dar fuseseră tratate în registrul idilic, cu seninătate, corespunzător unei afectivități filtrate de normele rațiunii^x. Romantismul le-a reconsiderat în registrul patetic, în mod tenebros – am putea spune –, corespunzător afectivității dominate de trăirile inconștiente – de unde și ostilitatea romanticilor față de „academism”, adică față de normele estetice artificiale, rezultate din gândire, nu din trăire.

În acest sens, lui Chateaubriand pădurea virgină îi sugera infinitul. La Hölderlin, „prietenii zei” coborau în păduri, departe de oameni – deci de civilizație. Revelația avea loc în crâng, pădurea desemnând o stare suflătoare, un pre-eu²⁷. Asociată sălbăticiiei, invocarea pădurii echivala astfel cu o regresie afectivă și imaginară la starea dinaintea civilizației. Psihologic, acest act semnifica o coborâre în inconștientul chthonian – opusul conștientului solar al rațiunii.

²⁵ Jean Starobinski, 1789. *Emblemele rațiunii*, București, 1990, p. 120.

²⁶ William Fleming, *Arte și idei*, vol. II, București, 1983, p. 214.

^x Secolul al XVIII-lea încercase, asemenea Renașterii, să teoretizeze sentimentele. Michelangelo spunea despre sculptură că este o chestiune de minte.

²⁷ Elena Tacciu, *op. cit.*, p. 167-168.

La rândul ei, noaptea, departe de a mai fi cadrul suav al iubirilor galante și formalizate, a devenit expresia misterelor sufletești, momentul confruntării dramatice a sufletului cu propriile abisuri, terifiante, dar și regeneratoare prin noile posibilități existențiale (și poetice)²⁸ pe care le ofereau. „Ce izvorăște dintr-o dată atât de plin de presimțire sub inimă și soarbe aerul moale-al mahnirii? – scria Novalis. Afli și tu o plăcere în noi, întunecată noapte? Ce ascunzi sub mantia ta, de-mi ajunge nevăzut-puternic până-n suflet? Ales balsam picură din mâna ta mănunchiul de maci^x. Aripile grele-ale firii le ridici în sus. Ne simțim mișcați nespūs și tulbure – văd un chip grav plăcut înspăimântat care, evlavios și blând, se-nclină spre mine și, sub buclatele-i plete, Mamei i-arată tinerețe plină de iubire. Cât de sărmană și de copilăroasă mi se pare lumina acum – cât de îmbucurător, de binecuvântat rămasul bun al zilei. [...] Mai dumnezeiești decât lucitoarele stele ne par ochii nemărginiți pe care noaptea i-a deschis în noi. Ei văd mai departe decât cele mai îndepărtate dintre nenumăratele mulțimi (de astre) – fără a avea nevoie de lumină, ei pătrund adâncimile unui suflet iubitor care umple cu nespūsă plăcere un loc mai înalt. Laudă ție Regină a Lumii, Înaltă Vestitoare a lumilor sfinte, Protectoare a iubirii ferice – Ea mi te-a trimis – fragedă iubită – dulce soare al nopții, – acum veghezi, căci eu sunt al meu și al tău – tu mi-ai vestit noaptea ca viață, m-ai făcut om, – mistuie cu focul spiritului trupul meu, ca ușor și mai adânc să mă unesc cu tine și-așa noaptea nunții veșnic să dăinuie” (*Imnuri către noapte*)²⁹. Noaptea conținea ziua, sau, mai precis, întunericul misterului divin cuprindea lumina rațiunii omenești, care nu exista și nu-și dobânda identitatea decât prin cel dintâi. La nivel psihologic, în măsura în care noaptea însemna afirmarea sentimentului în locul gândirii discursive, ea echivala cu înconștientul însuși – care copleșea conștientul diurn. În același sens, se mai remarcă la Novalis invocarea unor imagini feminine matriciale – Mama, Regina Lumii, Protectoarea iubirii –, care ar putea corespunde arhetipului matern al animei și dorinței de afecțiune proprie acestuia.

Prin reveria sensibilă în mijlocul naturii și prin drama nocturnă a sufletului – care abandonau conștiința dinamicii vieții interioare – romantismul a revalorizat visul, atât visul individual, cât și „visul” colectiv, adică mitul (cf. Sergio Givone)³⁰. Pentru romantici, cunoașterea onirică, prin intermediul imaginilor, era o cunoaștere mai încărcată afectiv decât cea rațională, prin intermediul ideilor. Numai în somn, prin suspendarea simțurilor și a gândirii, omul putea să ajungă la cunoașterea supremă a lui Dumnezeu și la unirea cu acesta, tocmai pentru că suspendase ceea ce îl separa de Dumnezeu. Visul prevestea disoluția finală a individualității în unitate, reintegrarea în Tot din momentul morții. Paradoxul cunoașterii onirice era tocmai acesta: în vis – o stare subiectivă – omul, coborând în el însuși, se unea cu

²⁸ Ziua corespundea împărăției lumii acesteia. Noaptea avea virtutea filosofală de a suspenda timpul și de a dizolva spațiul, permițând reiterearea unei pseudo-metamorfoze poetice. Françoise Bonardel, *op. cit.*, p. 174.

^x Se referea la somn.

²⁹ Novalis, *Cântece religioase. Creștinătatea sau Europa*, [Iași], 1999, p. 73.

³⁰ François Furet (coord.), *Omul romantic*, p. 254-255.

acel element interior care era mai mult decât el însuși, ritmul vieții sale personale intra în concordanță cu ritmul vieții universului, cunoștea un Real care nu era un dat exterior³¹. Miturile, ca manifestări ale ideii în formă simbolică (după aprecierea lui Friedrich Wilhelm Joseph Schelling și, mai târziu, a lui Mihai Eminescu)³², redau același Real. Decriptarea miturilor era o hermeneutică, prin care omul accedea la o cunoaștere superioară calitativ erudiției individuale.

Onirismul și „mitologia”, „nostalgia iraționalului” – potrivit lui Albert Béguin – au caracterizat mai ales romantismul german (parțial și cel englez, în măsura în care acesta a valorificat cu predilecție sursele autohtone ale poeziei și dramei: miturile celtice, folclorul, legende epice)³³. Romantismul francez a fost mai legat de rațiune și de un fel de „pragmatism”, de preocupare pentru problemele concrete, ce contravenea visării. Jules Michelet, de pildă, a fost ostil sensibilității „mistice”, pe care a identificat-o cu feminitatea moale – diferită de cea fecundă și hrănitoare –, cu lăncezeala și cu extazul pasiv³⁴.

Cu toate acestea, și în romantismul francez – în mod analog celui german – s-a regăsit ideea sacralității creației poetice, din care a decurs cea a poetului-profet³⁵. Un rol în acest sens l-au avut teosofii – Louis Claude de Saint-Martin și Antoine Fabre d'Olivet, spre exemplu –, care considerau că poezia inspirată, în exaltarea lor creatoare, aveau acces la adevărurile primordiale ale științei sacre³⁶. Dar poate încă mai mult decât argumentele teosofilor, a contat exemplul lui Jean-Jacques Rousseau, întrucât impactul social al acestuia a fost unul de masă, am putea spune. În primul rând, Rousseau, prin cele două prefete scrise pentru *La Nouvelle Héloïse*, a inițiat o nouă viziune asupra autorului, înțeles ca Prometeu, care ieșea în prim-planul operei și se impunea publicului. În al doilea rând, pe acest fundal, lectura rousseauistă a reactualizat modul de lectură (cvasi)religios din secolele al XVI-lea și al XVII-lea – a citi pentru a primi nealterat cuvântul lui Dumnezeu –, el cerând practic să fie citit ca și cum ar fi fost profetul unui adevăr divin³⁷. În persoana lui Rousseau păreau să fie reunite cultul eului și inspirația profetică. Această reunire a devenit modelul poezilor romantici, care-și justificau egotismul tocmai meritul lor de a fi „profeți”.

Poetului-profet i-a corespuns istoricul-profet. Edgar Quinet susținea ideea și necesitatea unui „sacerdoțiu” laic, atât timp cât gânditorii moderni înțelegeau mai bine planurile divine. La rândul său, Jules Michelet susținea acțiunea mediatore a gânditorului modern, în special a istoricului, între genul uman și idealurile sale. Istoricul întreținea cu trecutul o relație de comuniune oraculară, drept pentru care istoriografia avea rolul de a lega trecutul, prezentul și viitorul. Istoricul apărea

³¹ Albert Béguin, *op. cit.*, p. 17, 28, 118-119.

³² Elena Tacciu, *op. cit.*, p. 41.

³³ Albert Béguin, *op. cit.*, p. 9, 11; Paul Van Tieghem, *op. cit.*, p. 46.

³⁴ Paul Bénichu, *op. cit.*, p. 555.

³⁵ Albert Béguin, *op. cit.*, p. 84, 108, 116.

³⁶ Brian Juden, *Traditions orphiques et tendances mystiques dans le romantisme français (1800-1855)*, Paris, 1971, p. 176, 184.

³⁷ Robert Darnton, *op. cit.*, p. 201-202.

drept un Oedip care descifra enigma umană, și un Prometeu care dădea viață. Totuși, înlocuindu-se astfel revelația cu inițiativa omenească, era slăbită legitimarea supranaturală a noului „sacerdoțiu”³⁸.

Din acest punct de vedere se întrevăd perspectivele pe care le oferă istoria culturală pentru înțelegerea socialului și a politicului, interpretate nu numai în datele lor obiective – structuri, instituții etc. –, ci și în funcție de fondul lor subiectiv – convingeri, reprezentări ș.a.m.d. Pot fi înțelese codurile culturale ale elitelor intelectuale și sociale urbane, reperele lor identitare și criteriile de solidaritate și organizare, în relație cu cele populare urbane sau rurale. De asemenea, pot fi observate culturile politice și sursele filosofico-ideologice din substratul disputelor pentru putere. Cu alte cuvinte, se poate accede, dincolo de cadrul exterior, structural, la resorturile interioare, funcționale, din istoria unei societăți. Cele două nu constituie entități și câmpuri problematice distincte sau succesive, ci un sistem unitar al existenței sociale, întemeiat totodată pe obiect și subiect, în care elementele componente se influențează simultan și reciproc.

THE SENSITIVITY OF ROMANTICISTS IN POINTS OF ANALYTIC PSYCHOLOGY

Abstract

An issue of cultural history is considered in an inter-disciplinary, historical-psychological approach : the sensitivity of the romanticists in relation with the society in which they asserted themselves. An analysis is made of the psychological restructuring operated during Romanticism by deliberate assimilation of the unconscious mind in the area of sensitiveness and intellectual creation, best of all expressed in the nocturnal imaginary. The relation between the Romantic poetic “type” and the “prosaic” bourgeois society is also approached. The feature of Romanticism set in complementary opposite position to the representations of society is also brought out. As a conclusion, the importance of “internal” factors (mentality, sensitivity, ideas) in the evolution of society is demonstrated, these factors lending “vivid” identity to society, opening new ways to interpretation of social and political factors, understood according to their subjective foundation (beliefs, representations, etc.).

³⁸ Paul Bénichu, *op. cit.*, p. 479, 524, 527.

REVOLUȚIA ÎN CONCEPȚIA LIDERILOR POLITICI ROMÂNI ȘI ITALIENI ÎNAINTE ȘI DUPĂ 1848

RALUCA TOMI

“Trecutul ne înăbușă. Revoluția franceză, o spun cu toată convingerea, ne strivește. Ea apasă pe inima partidului (republican) ca un coșmar și îl împiedică să lupte. Ea ne orbește prin lumina luptelor sale gigantice. Ne fascinează prin privirea ei victorioasă. Suntem îngenuncheați în fața ei”¹. Sunt cuvintele lui Mazzini din capitolul VIII al lucrării sale *Foi et Avenir*, apărută în 1835. Era o delimitare față de ceea ce credea el că reprezenta Marea Revoluție Franceză – eveniment grandios care a închis o epocă, dar nu a inițiat o alta – și revoluția ce urma să plămădească o nouă Europă.

Înainte de a începe demersul nostru se cuvin câteva delimitări cronologice și metodologice. Perioada pe care ne-am propus s-o prezentăm este cuprinsă între 1831, anul întemeierii Tinerei Italii – deceniul patru al secolului al XIX-lea, însemnând pentru spațiul românesc apariția societăților secrete – și 1853 – anul eșecului insurecției milaneze și al declanșării Războiului Crimeii. În actualul studiu ne-am oprit precumpănitor asupra concepțiilor democraților italieni și ale radicalilor munteni, amintind tangențial opiniile conducătorilor moderați. Ne-am propus să răspundem la următoarele întrebări: A fost revoluția un mijloc, o cale îmbrățișată de liderii italieni și români, prin care ținteau rezolvarea problemelor naționale și sociale? În ce măsură experiența lor prerevoluționară le-a marcat acțiunea din timpul anilor 1848–1849? Ce anume s-a schimbat în concepția lor după revoluție? Nu ne vom referi la influențele evidente ale gândirii politice franceze asupra formării concepțiilor lor și nu ne propunem să facem o analiză comparativă.

Dilema liderilor italieni în perioada prerevoluționară a fost: Ce cale era posibilă pentru înfăptuirea programului risorgimental, reformele sau revoluția? Primii care și-au definit programul politic au fost republicanii mazzinieni. Deosebim trei etape în plămădirea acestei concepții: 1831–1833, perioada de exil francez, când Mazzini întemeiază “Tânăra Italie” și își afirmă principiile pe care le va dezvolta ulterior în scrieri și corespondență; experiența elvețiană concretizată în constituirea “Tinerei Europe” și în conceperea lucrării *Foi et Avenir*; exilul britanic început în 1837 și implicarea sa în dezbaterile declanșată în 1840 în jurul conceptului de democrație.

“Tânără Italie” se naștea la Marsilia în sânul emigrației italiene, influențată de existența grupărilor carbonare aflate sub fascinația lucrării lui Filippo Buonarroti, *La Conspiration pour l'Égalité dite de Babeuf* (1829), de efervescența asociațiilor republicane apărute în urma revoluției din iulie – în special a Societății Amicii Poporului –, de articolele saintsimoniștilor publicate în “Le Globe”, “Revue Encyclopedique”, de deviza “Dumnezeu și libertate” și spiritul publicației“

¹ Giuseppe Mazzini, *Foi et Avenir*, Paris, ed. a II-a, 1850, p. 71.

L'Avenir", condusă de Hugues Félicité Robert de Lamennais, Henri Baptiste Lacordaire și Charles de Montalambert². Pe plan european evenimentele din iulie 1830 au avut consecințe incendiare: revoluții în Belgia, Polonia, în Elveția³, o repetiție la "primăvara popoarelor" din 1848.

Înființată în octombrie 1831, "Tânăra Italie" își definea programul și statutul în publicația cu același nume. Momentul avea o semnificație aparte în condițiile în care mișcările din Bologna, Modena, Romagna, Reggio, Parma, Ferrara au fost înfrânte de Austria, iar cea din Roma în care era amestecat și viitorul Napoleon al III lea a eșuat⁴.

În *Instruzione generale per gli affratellati nelle Giovine Italia* se sublinia că scopul acesteia era de a înfăptui o Italie unită, independentă și republicană, idee singulară în peisajul emigrației italiene din Marsilia, în care precumpănea conceptul federalist de realizare a statului italian. Cei chemați să înfăptuiască acest program erau tinerii, limita de vârstă a adeptilor fiind 40 de ani⁵. Nu numai vârsta biologică urma să deosebească noua societate de grupările carbonare, dar și principiile organizatorice, simple, fără simboluri și o ierarhie complicată, cu o activitate desfășurată în legalitate, neîngrădită de rigorile conspirativității, "o frăție de tineri care se unesc pentru a munci în comun, cu sinceritate, franchise și încredere"⁶, lucru posibil în primii ani ai regimului lui Ludovic Filip. Mijloacele de înfăptuire a scopului declarat erau educația și insurecția. Dacă în privința educației Mazzini a fost influențat de concepția saintsimoniștilor ce vedeau în popor "arbitrul, centrul, legea vie a lumii"⁷, iar în politică o problemă de educație; de cea a republicanilor francezi ce afirmau că "a conspira este faptul minorității, noi căutăm să luminăm masele"⁸, în cea a insurecției îmbrățișează ideile lui Carlo Bianco di Saint Jorjaz, autor al tratatului *Della guerra nazionale d'insurrezione per bande* (apărută la Marsilia în 1830)⁹. Mazzini afirmă: "Războiul insurecțional este războiul tuturor națiunilor care se emancipează de sub dominație străină". Am amintit termenul de insurecție pentru că în această perioadă gânditorul italian nu face o distincție explicită între insurecție și revoluție. În martie 1833, meditănd la declanșarea unor mișcări în nordul Italiei, spunea: "revoluția va avea loc în cadrul actualei diviziuni, nu poate izbucni în Italia într-o singură zi fără un adevărat miracol. Revoluția va urma necesar marile diviziuni actuale. Azi va izbucni în Neapole, mâine în Romagna; poimâine în Genova". În ceea ce privea conducerea "să se oraganizeze un guvern în primul teritoriu revoltat și încet, încet să se extindă și asupra celorlalte teritorii"¹⁰. Din corespondența sa rezultă că era înclinat să

² Salvo Mastellone, *Mazzini e la "Giovine Italia" 1831-1834*, vol. I-II, Pisa, 1970.

³ Adolfo Omodeo, *L'Età del Risorgimento italiano*, ed. a IX-a, Napoli, 1968, p. 260-261.

⁴ Alfonso Scirocco, *L'Italia del Risorgimento. Storia d'Italia dall'unità alla Repubblica*, Milano, 1990, p. 138.

⁵ Salvo Mastellone, *op. cit.*, p. 121.

⁶ *Ibidem*, p. 89.

⁷ *Ibidem*, p. 148.

⁸ *Ibidem*, p. 165.

⁹ *Ibidem*, p. 12.

¹⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 11.

accepte ideea unei autorități dictatoriale, concentrată într-un mic număr de oameni, dar aceasta numai ca soluție provizorie¹¹. Mazzini nu avea o teorie revoluționară proprie, nici o idee clară despre cum trebuia condusă mișcarea insurecțională. Cu o concepție romantică, el credea că inițiativa unora poate atrage poporul împotriva tiranilor în numele justiției și al libertății. Și nu era singurul care se zbatea să perceapă termenul de “revoluție” într-o epocă când acesta era încărcat cu semnificații diverse, când supraviețuitorii și urmașii Marii Revoluții Franceze încercau să-i descifreze sensurile, definindu-și pozițiile față de Teroare și de inițiativa revoluționară a Franței¹². Și liderii italieni încercau să răspundă la întrebarea: Ce este revoluția? O discontinuitate, o ruptură definitivă cu trecutul, o “întrerupere în timp, o împărțire a acestuia între înainte și după”, “o epocă de criză și de aceea excepțională”¹³ – cum spunea Elia Benza în articolul *Considerazioni sulla Rivoluzione*, apărut în “Tânăra Italie” în 1833, sau după cum scria Giuseppe Piso, “când zic revoluție nu spun războaie civile, ci înțeleg modificări ale sistemului social și concesiile făcute de guvernele luminate în legătură cu progresul și nevoile celor mulți”¹⁴. Însuși genovezul a avut un moment de îndoială în ceea ce privea viitorul republican al Italiei. În 1831 îi scria lui Carol Albert despre calea democratică ce o putea urma și crearea unui “tron popular înconjurat de instituții republicane”, iar pe steagul său să aibe înscrisă deviza “Unire, Libertate, Independență”. Totuși, din acești ani de dispute teoretice Mazzini reține trei aspecte pe care le va dezvolta ulterior: caracterul național al revoluției ca desfășurare și program; în dispută cu Buonarroti neagă inițiativa franceză în declanșarea revoluției viitoare, care urma să fie europeană și simultană.

La sfârșitul anului 1835 apărea lucrarea *Foi et Avenir*. Mazzini își dezvăluie întreaga sa concepție asupra revoluției, având experiența destrămării “Tinerei Italii”, a înființării “Tinerei Europe”, a primelor eșecuri din 1833–1834 din Genova¹⁵ și Savoia¹⁶. Prima l-a marcat profund în special prin sinuciderea în închisoare a prietenului său Jacoppo Ruffini, a doua aducea în arena mișcărilor italiene figura lui Giuseppe Garibaldi.

În primul capitol al lucrării distinge între opoziție și revoluție. Prima era rezultatul unei simple împotriviri, o ridicare spontană, fără pregătire și fără consecințe, o mișcare “care ucide și nu reface”¹⁷. Revoluția era cu totul altceva. Și aici face distincția între “revoluția politică” și “revoluția morală și socială”¹⁸, două elemente complementare fără de care Revoluția nu există. “Credeți că dacă republica este proclamată scopul vostru este atins. Dar moravurile, obiceiurile, ideile, credințele sunt ele schimbate? Nu, scopul vostru nu este atins... Veți avea o

¹¹ *Ibidem*, p. 21.

¹² François Furet, *Revoluția în dezbatere*, Iași, 2000, p. 25-34.

¹³ Salvo Mastellone, *op. cit.*, vol. II, p. 8-9.

¹⁴ *Ibidem*, vol. I, p. 327.

¹⁵ Conspirația mazziniană a fraților Ruffini.

¹⁶ Tentativa lui Giuseppe Ramorino.

¹⁷ Mazzini, *Foi et Avenir*, p. 3-4.

¹⁸ *Ibidem*, p. 8-9.

formă republicană altoită pe un fond monarhic”. Și continuă “adevărata chestiune este cea morală și socială”¹⁹. Însă nu dă soluții concrete pentru realizarea acestor deziderate, se mărginește numai la critica revoluțiilor franceze din 1789 și 1830 din perspectiva saintsimonistă. “Popoarele nu se regenerează prin analiză (prin critică, împotrivirea la un sistem – *n.R.T.*). În accepțiunea noastră singurul instrument de regenerare care a fost dat rasei umane este asocierea, sinteza divină”²⁰. Care era șansa popoarelor asuprite din Europa de a accede spre libertate și democrație? Prin reforme sau prin revoluții? Aceasta este una din întrebările puse de Mazzini contemporanilor săi: “Cum poate fi posibil un progres gradual într-o țară în care nu există presă, publicații de orice fel, teatru național, învățământ popular? Dacă această țară suferă? Suferă neînchipuit atât în popor cât și în elite?” Se referea, exagerând bineînțeles, nu numai la cazul Italiei, dar și al celorlalte națiuni europene dintre care enumeră Polonia, Ungaria, Germania, Spania²¹. Soluția, remediul astfel legitimat era insurecția: rapidă, generală și energică, republicană, populară. Se renunță astfel la sintagma “pentru popor în numele poporului”²², agreată de societățile secrete de până atunci, și se adoptă cea a “revoluției poporului prin popor”. Cum era posibilă declanșarea acesteia? Prin credință și acțiune, spune Mazzini. “Popoarele care au alunecat până în infern în căderea lor, vor atinge cerul ridicându-se” prin “credința socială”, cea care triumfă, care unește, credința în destinele lor, în misiunea lor, în misiunea epocii²³. Prin acțiune, dar nu în orice fel. El teoretizează acțiunea ca principiu și nu declanșarea imediată, precipitată a mișcărilor insurecționale, martiriul cu orice preț. “Vrem să ne luptăm în plină zi”, să combatem teoriile ce invocă apelul la o ordine nerecunoscută de popor, “principiul acțiunii pe care îl înscriem cu sinceritate pe drapel este intim legat de credința noastră într-o epocă nouă”²⁴. Insurecția urma să fie condusă de partidul republican, care nu “este politic” ci religios în concepția lui Mazzini. “Partidele politice cad și mor; cele religioase nu mor ... pentru că principiile lor sunt încarnate în moravuri”²⁵, transcend generațiile. În viziunea sa, revoluția făcea parte din dezvoltarea progresivă a Umanității, o accelera spre forma supremă a organizării viitoarei epoci care era Asociația. Iar forma de guvernământ în care principiul asocierii era cel mai dezvoltat era Republica. Dar constituirea acesteia într-o formulă durabilă era posibilă numai prin unitatea în acțiune a tuturor națiunilor europene. În final reia ideea din statutul “Tinerei Europe”, afirmând: “credem deci în Sfânta Alianță a Popoarelor ca cea mai largă formă de organizare a epocii noastre”²⁶.

¹⁹ *Ibidem*, p. 10.

²⁰ *Ibidem*, p. 11-12.

²¹ *Ibidem*, p. 15.

²² Giulio Cavazza, *Correnti politice del movimento democratico in Europa*, în *Fede e Avvenire. La proposta mazziniana per la democrazia europea*, Imola, 1992, p. 23.

²³ Mazzini, *Foi et Avenir*, p. 18.

²⁴ *Ibidem*, p. 19-20, n. 1.

²⁵ *Ibidem*, p. 23.

²⁶ *Ibidem*, p. 84.

Nevoit să părăsească Elveția, își începe în 1837 exilul în Anglia, unde va acționa liber într-unul dintre cele mai avansate sisteme politice ale momentului. Era dificil în acel mediu să aprofundeze teoria sa revoluționară sau să proclame într-o manieră evidentă principiile sale republicane. De aceea îl vedem lansându-se într-o dezbatere la modă în epocă, cea cu privire la democrație. El scria în 1839: “Acest cuvânt democrație, până de curând cuvânt de ordine al unor fanatici, astăzi se află în centrul tuturor problemelor importante”²⁷. Continuă însă să se implice în mișcările din peninsulă, să acționeze pentru înființarea de noi filiale ale “Tinerei Italie” reconstituită în 1839 – una dintre acestea fiind “Esperia”, condusă de frații Bandiera, martirii din 1844, ale căror planuri de acțiune în sud fuseseră dezavuate de genovez –, pune bazele Uniunii muncitorilor italieni²⁸.

Din 1843 ștafeta gândirii politice italiene ce încerca să răspundă întrebărilor esențiale privind viitorul peninsulei este preluată de moderați, deci de cei ce excludeau din categoria mijloacelor posibile revoluția. Dintre aceștia remarcăm figura preotului piemontez Vincenzo Gioberti, care în urma contactelor cu “Tânăra Italie” este nevoit să părăsească Torino în 1833 și să se exileze în Paris și Bruxelles²⁹. De aici va publica *Introduzione allo studio della filosofia*, în 1836 *Sul Progresso*, iar în 1843 cea mai importantă operă a sa, *Del primato morale e civile degli italiani*, cu un răsunet deosebit în mediile cultural-politice ale vremii. Au ieșit două ediții la un interval de câteva luni. Nu este cazul să ne oprim asupra ideilor promovate de Gioberti, ce vedea în posibila regenerare a bisericii catolice o condiție esențială pentru consolidarea papalității, care și-ar putea relua rolul de ghid al popoarelor și de conducător al unei federații italiene. Mai interesantă pentru subiectul nostru este critica mișcărilor revoluționare pe care teologul o întreprinde. El afirmă că “revoluțiile făcute de cincizeci de ani încoace în Italia, Spania, Germania nu sunt decât imitații ale celor din Franța”, iar “imitațiile servile nu reușesc în politică”. De ce imitații? Pentru că fiecare popor are o dezvoltare unică și continuă: “Orice popor e o lucrare de la Dumnezeu, care poartă în sânul său încă de la naștere propriul viitor, care diferă unul de celălalt”. Imitația poate duce la inerție, apatie, “națiunea ce nu recunoaște acest lucru e pedepsită, nu mai crează”³⁰. Se ridică în lucrarea sa împotriva celor care vor să facă din Papa “un cap al mișcărilor revoluționare... Este o idee străină, născută în capul tulpure al unui preot francez” – referire directă la Lamennais. Acțiunea pontifului nu trebuia să depășească caracterul pacific și spiritual, să incite poporul împotriva principilor³¹.

O opinie diferită de mazzinieni și de reformiști o avea Giuseppe Ferrari. În ianuarie 1848 îi apărea la Paris în “Revue Encyclopedique” studiul *La révolution et les reformes en Italie*. Opțiunea sa pentru revoluție îl apropia de Mazzini. “Reformele consolidează absolutismul și îl lasă arbitru destinului peninsulei; revoluția sfârșeamă jocul autorității și lasă viitorul geniului italian. Calea reformelor

²⁷ Salvo Mastellone, *Pensieri sulla Democrazia in Europa*, Milano, 1997, p. 10.

²⁸ *Ibidem*, p. 28.

²⁹ Alfonso Scirocco, *op. cit.*, p. 224.

³⁰ Vincenzo Gioberti, *Del Primato morale e civile degli italiani*, Torino, 1948, p. 98.

³¹ *Ibidem*, p. 100.

este fără ieșire și ne întoarce spre trecut; revoluția angajează Italia în mișcarea popoarelor libere și o asociază marii sferă a libertății europene”³². Și continuă: “reforme sau constituții, absolutism sau revoluții aceasta e dilema Italiei”. Problemele care îl diferențiază de Mazzini și prefigurează ruptura definitivă din perioada postrevoluționară sunt: spre deosebire de genovez, care accentua latura națională a programului revoluționar – trebuia înfăptuită unirea, câștigată independența –, Ferrari subliniază latura sa socială. Mai întâi trebuiau proclamate constituții democratice, câștigată puterea politică în fiecare stat – excludea ideea unei singure revoluții italiene – și apoi se putea plăsmui un program de eliberare națională. Se pronunța împotriva unității: “realitatea Italiei este diviziunea istorică a statelor. Dreptul fiecărui italian este de a trăi liber în statul său”³³. Ultima divergență se referea la influența determinantă a Franței în declanșarea revoluțiilor din spațiul italian: “Ce reprezintă Franța pentru Italia? Este mai mult decât o națiune, este o religie”³⁴.

Același statut de matrice spirituală l-a avut Franța și pentru “juna partidă națională”, care începe să se afirme în politica și cultura română odată cu anul 1840. Începând cu 1835 o parte a tinerilor aflați în Paris – Ion Ghica, Vasile Alecsandri, Dimitrie Brătianu, Al.G.Golescu, Nicolae Krețulescu – intră în contact cu cercurile emigrației poloneze și italiene, colaborează la publicațiile timpului – “Le National”, “Le Polonais” – înființează prima societate culturală ce depășea limitele teritoriale, “Societatea pentru învățătura poporului român”, sprijină activitatea lui Ion Câmpineanu³⁵. Întorși în țară, trăiesc intens timpuri în care “revoluția pusese stăpânire pe literatură și poezia luase armele în mână”. Întemeietori de publicații cu titluri semnificative, “Dacia Literară”, “Propășirea”, “Magazin istoric pentru Dacia”, în care se plămădea programul național și se anunța noua tendință de regenerare a societății românești, cei mai mulți vor acționa și în cadrul societăților secrete “și caută a pregăti revoluția viitoare și a formula sinteza ei”. Nu ne vom opri asupra activității acestor societăți, căror le-au fost consacrate studii, articole, lucrări de amploare. Vom încerca să detectăm în scrierile, corespondența viitorilor lideri acele elemente teoretice ce ne-ar ajuta să răspundem la întrebarea: a existat o teorie despre revoluție în gândirea politică românească prepașoptistă?

Pentru Nicolae Bălcescu implicarea în mișcarea de la 1840 a reprezentat primul contact cu activitatea conspirativă, cu principiul instaurării printr-o răsturnare brutală a unui nou regim. Programul radical al societății³⁶ viza instaurarea unui regim republican prin intermediul unei insurecții. Iată cum comenta Ion Ghica într-o scrisoare din 1841 către Dimitrie Brătianu acuzațiile

³² Giuseppe Ferrari, *La rivoluzione e le riforme in Italia*, Torino. 1948, p. 1044.

³³ *Ibidem*, p. 1051.

³⁴ *Ibidem*, p. 1076.

³⁵ Dan Berindei, *Tineri români la Paris înainte de 1848*, în *România și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 143; C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională 1834–1849*, București, 1967.

³⁶ Gh. Zane, *Le mouvement révolutionnaire de 1840, prélude de la révolution roumaine de 1848*, București, 1964, p. 88-90.

aduse lui Bălcescu: “Pentru Bălcescu s-au găsit în dosar trei procese verbale. În primul nega totul, în al doilea recunoștea că a fost la Vaillant, că acolo s-a vorbit despre insurecție”³⁷. După recluziunea impusă de la mănăstirea Mărgineni se angajează în constituirea “Frăției”, care patrona din umbră activitatea politică și culturală a “junei partide naționale”. Din considerente lesne de înțeles – cenzură, vigilența autorităților regulamentare – în scrierile lui Bălcescu din presa din țară nu apare explicit atașamentul său față de principiile democratice. Totuși, unele semnale se pot detecta. Nu este întâmplătoare apariția primului său studiu, *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valahiei până acum*, publicat în “Propășirea”. Cel care va acorda o atenție deosebită constituirii gărzii naționale și a armatei de voluntari în timpul revoluției de la 1848 nota în 1844: “să nu uităm văzul politic: că o nație războinică și unită, oricât de mică va fi, n-a fost niciodată biruită și nici că va fi”³⁸. În *Cuvânt preliminaru despre izvoarele istoriei românilor*, scriind despre “miracolul” menținerii naționalității românești, care “s-a strecurat minunat din toate primejdiile”, el vorbea despre înfăptuirea unei “reforme politice și soțiale, care să ne facă vrednici a ne lua rangul ce ni se cuvine în marea familie a națiilor europene”³⁹. Dacă în *Români și fanarioți* afirma că insurecția lui Tudor Vladimirescu “ne scăpă de fanarioți și țara își dobânde vechile sale drepturi”⁴⁰, în încheierea emoționantului studiu dedicat spătarului Ioan Cantacuzino apărut în “Magazin istoric pentru Dacia” spunea premonitoriu: “ei nu știa ce poate face un popor cât de mic când își apără ale sale și când e aprins de o nobilă idee ... în sufletul acelor oameni amorțiți de-o lungă tiranie, orbi sau corupți, este un glas ascuns care le vorbește neâncetat de adevăr, virtute ... și care la trebuință îi prefăce în eroi...”⁴¹. “Privilegiurile se vor sfârși, dar poporul rămâne veșnic”, cuvintele lui Mirabeau puse în fruntea studiului dedicat “stării sociale a muncitorilor plugari în principatele române”, era o declarație oficială a principiilor democratice de care era animat Bălcescu, iar cuvintele din încheiere o amenințare nedeghizată: “căci vai de acele nații unde un număr mic de cetățeni își întemeiază puterea și fericirea lor pe robirea gloatelor! Ele pier!”⁴².

Ajuns în Paris, impulsionează prin prezența sa Societatea studenților români într-un an – 1846 – care debutase sub semnul lucrării lui Michelet, *Le Peuple*, și al declanșării insurecției din Cracovia, al prelegerilor electrizante ținute de Adam Mickiewicz, Edgar Quinet la Colege de France. Își expune, cu acea forță a profunzimilor dată de adevărata credință, gândirea sa politică în cuvântarea ținută în fața tinerilor români din Paris la cumpăna anilor 1846/1847. Într-un moment de răscruce al generației sale, care se simțea suspendată între “trecutul care pierie și

³⁷ Ion Ghica, *Opere*, vol. 5, București, 1988, p. 83.

³⁸ Nicolae Bălcescu, *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valahiei până acum*, în *Opere. Scrieri istorice, politice și economice 1844–1847*, ed. critică Gheorghe și Elena Zane, București, 1974, p. 78.

³⁹ Idem, *Cuvânt preliminaru despre izvoarele istoriei românilor*, în *ibidem*, p. 95.

⁴⁰ Idem, *Români și fanarioți*, în *ibidem*, p. 108.

⁴¹ Idem, *Spătarul Ioan Cantacuzino*, în *ibidem*, p. 123.

⁴² Idem, *Despre starea soțială a muncitorilor plugari în Principatele române în diferite timpuri*, în *ibidem*, p. 161.

viitorul care începe a ne luci”, Bălcescu împărtășește semenilor săi câteva răspunsuri prin care încearcă să le risipească temerile. În primul rând afirmă că progresul societății nu poate fi oprit, fiind pregătit chiar și în perioadele de restriște, de deznădejde. ”Vă înșelați, voi luați drept moarte ceea ce este pregătirea unei transformări sociale. Acea luptă între interesele opoziție și vrăjmașe, acea mare neunire, acea dezorganizație socială, toate sunt semne de viață, toate ne arată că o lucrare mare se face în societate, toate ne vestesc începutul zămislirii unei societăți nouă”⁴³. Lupta împotriva inerției, a sterilității datorate lipsei ”convincțiilor puternice” trebuia condusă de Junimea română, care are onoarea de a lua ”inițiativa acestei regenerații a nației”⁴⁴. Critică diversele opinii ce se manifestau în sânul conducătorilor români cu privire la atitudinea în fața viitoarelor schimbări. ”Unii din noi zic: să tăcem și să așteptăm evenimentele și apoi să devenim oameni”, alții zic ”să ne aliem cu puterea cât de rea va fi și să tregem în favorul național”, ”alții preocupați mai mult de prezent decât de viitor, zic: puterea e o stavilă, să o răsturnăm!”⁴⁵. Poziția sa era diferită. Evenimentele care se precipitau trebuiau pregătite, ”altminterea nu ne vom putea folosi de dănsle”. Răsturnarea violentă a câtorva persoane nu era o soluție. ”Cârmuirile domnilor, sunt espresia societăților. Dacă societatea e rea și cârmuirea trebuie să fie rea. Lăsând societatea în starea de mai înainte și răsturnând oarecare persoane ce sunt în capul ei, nu facem alt fără numai ne punem în îndatorire de a începe a doua zi lupta cu cei ce le-au luat locul. Societatea dar domnilor trebuie a regenera, iar nu vreo câteva individuri a pface”⁴⁶. Iată exprimată opinia sa în privința revoluției ca un proces de regenerare cu o accepțiune largă, ce nu se rezumă numai la o schimbare violentă a puterii politice. Pune accent pe mijloacele culturale pe linia tradiției iluministe: ”Practica virtuții, propaganda prin scris, prin grai a acestor idei până atunci până când ele vor ajunge convincții puternice pentru majoritatea nației. Luminarea și rădicarea poporului din starea lui cea apasă făcându-i loc la banchetul național, acestea vor fi mijloacele noastre de lucrare”⁴⁷.

La începutul anului 1848 Hippolyte Deprez publica în ”Revue des deux mondes” *La Moldo-Valachie et le mouvement roumain*. Articolul, scris sub influența lui Nicolae Bălcescu, a fost considerat chiar de către contemporani programul ”junilor români”⁴⁸. În 15 decembrie liderul român îi scria Alexandrei Florescu: ”acum lucrurile țării se lămuresc. Partidele se împart în trei: partida fanariotă, partida bătrânilor boieri, partida tinerilor, al cărei program se tipărește acum și va ieși la 1 ianuarie viitor”⁴⁹. Publicistul francez, care vizitase Transilvania, Banatul și Țara Românească în iarna lui 1846, cunoștea aspirațiile generației tinere ”nouă și mai puternică, fără a fi mai puțin moderată decât cele care au precedat-o”, care ”va intra în cariera politică și va aduce aici în mod deschis tradițiile și

⁴³ Idem, *Cuvântare ținută la Societatea studenților români din Paris*, în *ibidem*, p. 176.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 178.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 177.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 178.

⁴⁸ C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională 1834–1849*, p. 101.

⁴⁹ Idem, *1848 la români*, vol. I, București, 1982, p. 335.

ambitiile românismului”. Erau două posibilități de regenerare a politicii românești: fie colaborarea cu principii existenți – “tinerii nu au câtuși de puțin în privința acestor domnitori idei preconcepute, nici proiecte dușmănoase și nici chiar vreun sentiment de ură ascunsă” – fie, în caz de rea-credință din partea domnilor – persistența cenzurii, împiedicarea învățământului superior în limba română, prosternarea în fața protectoratului –, înlocuirea acestora cu un boier, “care respectând suzeranitatea otomană, ar reuși în sfârșit să continue și să dezvolte tradițiile de la 1821”⁵⁰. Nici în acest articol nu se vorbea despre o schimbare radicală a sistemului politic din Principate, ci numai despre înlăturarea protectoratului prin apel la puterea suzerană, ceea ce s-a și întâmplat în timpul revoluției de la 1848 din Țara Românească.

Dimitrie Brătianu, personalitate cu multiple contacte în lumea culturală a Franței, care îl impresionase prin talentul său pe Michelet, rostește la rândul său un discurs la sfârșitul anului 1847 în fața tinerilor de la Paris. Cuvintele pline de lirism și de un patetism specific epocii îndeamnavă la acțiune în condițiile în care Europa se mișca, iar națiunile își revendicau drepturile. “Ecoul Apeninilor, ecoul Alpilor n-a ajuns până la urechile voastre; nu le auziți, nu răsună în inimile voastre? Ce! Mișcările Stiriei, mișcările Siciliei, mișcările Boemiei sunt suvenire? Să ne grăbim, să ne grăbim, frații mei, căci ceasul României a sunat...”⁵¹. Nu se cristaliza un program politic, nici calea potrivită pentru a fi câștigate aceste drepturi, era mai mult o Marseilleză în proză.

George Barițiu reușea în “Gazeta de Transilvania” să informeze publicul român despre frământările politice europene, oprindu-se precumpănitor asupra celor din spațiul italian. Depășește poziția pur descriptivă a evenimentelor încercând să sesizeze cauzele și direcția acestora. Iată ce afirma despre tulburările din statele papale din 1843: “este foarte anevoie a afla caracterul noilor tulburări ... Nu se pot numi revoluții pentru că nu s-au văzut nici o proclamație revoluționară, vestitoare de un plan mare, nici s-au lucrat cu vreo putere armată însemnătoare din parte nemulțumiților”⁵². În concepția sa două erau trăsăturile, care deosebeau o revoluție de alte mișcări: existența unei proclamații ce urma să cuprindă principiile unei schimbări majore – “vestitoare de un plan mare” – și sprijinul armatei, esențial pentru dobândirea victoriei. În numărul din 13 aprilie 1844 se prezintă amănunte despre activitatea “Tinerei Italii” în Londra și Paris, despre pregătirea unor tulburări în peninsula. Era o ocazie potrivită pentru Barițiu de a remarca: “Patriotismul lor – se referea la cei din “Tânăra Italie” – seamănă mai mult cu o patimă de revoluție decât cu un zel înțelept pentru înaintarea binelui”; și continuă: “noi nu suntem nesimțitori pentru cumplitele rele ce se află în multe state ale Italiei, dar acestea prin asemenea mișcări ale poporului nu numai că nu se șterg, nu se vindecă, ci se înmulțesc”⁵³. Barițiu închină spații largi din publicație evenimentelor din peninsula, fiind un admirator declarat al reformelor inițiate de

⁵⁰ Hippolyte Deprez, *La Moldo-Valachie et le mouvement roumain*, în C. Bodea, *1848 la români*, vol. I, p. 337.

⁵¹ Dimitrie Brătianu, *Cuvânt improvizat la Societatea studenților români de la Paris*, în *ibidem*, p. 331.

⁵² “Gazeta de Transilvania”, nr. 81, 11 octombrie 1843, p. 324.

⁵³ *Ibidem*, nr. 30, 13 aprilie 1844, p. 117-118.

Pius IX. În condițiile creșterii nemulțumirii, în special în Regatul celor Două Sicilii, spre sfârșitul anului 1847, publicistul român afirmă: “să ne păzim de orice izbucnire revoluționară, numai reforme practice și nu fanteziste sau tinerești”⁵⁴. Și totuși, pe lângă programele moderate ale lui Massimo d’Azeglio și Vincenzo Gioberti, Barițiu redă în numărele din 5 și 9 februarie 1848 – cu două săptămâni înainte de a izbucni revoluția din Franța – scrisoarea pe care Mazzini i-a trimis-o suveranului pontif și care se încheia astfel: “Datoria principală a ta Sfinte Părinte este a respecta unitatea Italiei”⁵⁵. În toată luna februarie prezintă principalele evenimente din Neapole, Sicilia, Sardinia, constituțiile adoptate de principii. Atitudinea lui Barițiu nu trebuie să surprindă. În timpul revoluției de la 1848–1849 publicația ce a prezentat cu lux de amănunte desfășurarea mișcărilor europene a fost “Albina Românească” a lui Gheorghe Asachi. Prezentarea evenimentelor revoluționare nu însemna aderarea implicită la principiile acestora. “Ce-a făcut Țara Românească la 11 iunie? Revoluție sau revoltă?” se întreba Barițiu. Răspunsul ne lămurește în privința concepției sale. “Când zicem revoluție suntem cu totul străini a înțelege prin acest cuvânt revolte sângeroase, turburări înfricoșate, războaie civile, repezirea statului în anarhie ... prin cuvântul revoluție se înțelege o schimbare totală numai a acelor legi și guverne care prin nedreptatea lor apăsătoare de popoare, nu mai putea fi suferite ... să recunoaștem cu sânge rece ca un adevăr, aceea mișcare merită numirea de revoluție”.

Înainte de a prezenta ce anume din concepțiile revoluționarilor a suferit modificări după evenimentele anilor 1848–1849 se cuvin câteva considerații. În opinia noastră, reprezentanții “partidei tinerilor” erau conștienți de nevoia prefacerilor, de o acțiune pentru regenerarea națiunii. Gândeau acest lucru prin adoptarea unor reforme largi, care să revigoreze toate instituțiile statului, să rezolve problemele economice, sociale și nu în ultimul rând să clădească noi generații în cultul acestor prefaceri permanente prin educație, presă, cultură națională. Nu am întâlnit în scrierile lor, corespondența sau chiar în discursurile ținute în afara granițelor – unde se puteau bucura de o mai mare libertate de exprimare – o preocupare pentru definirea termenului de revoluție. Găsim expresia insurecție referitoare la evenimentele anului 1821, însă fără a fi explicată. Era percepută totuși ca un început de nouă epocă. Termenul de revoluție se întâlnește în perioada prepașoptistă în presă și, paradoxal, în publicațiile conduse de Barițiu și Asachi, recunoscuți pentru atitudinea lor moderată. Simțind acut, cu fervoarea romantică în care interesele generale se identificau cu cele personale, că pe umerii lor va sta responsabilitatea ctitoririi unei noi epoci, în privința schimbărilor politice au oferit o soluție moderată: înțelegerea cu principii contemporani, iar în caz de refuz înlocuirea lor – nu specificau prin ce mijloace – cu domni luminați, deschiși noilor reforme.

În spațiul italian calea revoluționară propusă de Mazzini a fost cea dintâi care s-a cristalizat. Concepția liderului italian nu era originală. Influențele gândirii politice franceze, ale experienței societăților carbonare, ale lucrării lui Buonarroti sunt evidente. Este perioada când este preocupat de momentul declanșării acțiunii, de

⁵⁴ Ibidem, nr. 76, 22 septembrie 1847, p. 302-304.

⁵⁵ Ibidem, nr. 11, 5 februarie 1848, p. 44; nr. 12, 9 februarie 1848, p. 50.

insurecție. Gândește organizarea, conducerea acesteia, inițierea ei de către un grup din afara granițelor. În fruntea mișcării urmau să fie tinerii italieni uniți cu cei polonezi, germani, elvețieni – nucleul “Tinerei Europe”. Se pronunță împotriva inițiativei franceze, subliniind misiunea regeneratoare a italienilor. Paralel cu Mazzini se plămădește gândirea lui Ferrari, care accentua primatul reformelor sociale întreprinse în fiecare stat italian și mai apoi îndeplinirea programului național, dobândirea independenței. Diferențele dintre cei doi vor fi ireconciliabile după revoluție.

În prefața celei de-a doua ediții a lucrării *Foi et Avenir* apărută la Paris în 1850, Mazzini încerca să surprindă cauzele eșecului revoluției italiene. Aceste erau: lipsa de organizare a “partidului republican”, opiniile divergente ale liderilor susținute “cu exclusivism și intoleranță”, “neîncrederea noastră, vanitățile meschine, lipsa absolută a spiritului de disciplină, în risipirea forțelor noastre într-o multitudine de secte, puternice în distrugere dar neputincioase în construcție”. Principala cauză în opinia sa era lipsa de credință, alunecarea spre “cultul intereselor materiale”⁵⁶. Era un rechizitoriu împotriva acelor lideri, care refuzau să se ralieze programului său și mai puțin o analiză lucidă a prăbușirii regimurilor republicane din Roma și Venetia. Amploarea europeană a revoluțiilor îl face să mediteze la cauzele înăbușirii acestora: “Revoluțiile de la 1848 au eșuat din cauza lipsei de conlucrare dintre națiuni ... Italia a dorit să se constituie în națiune în numele intereselor locale, fără a se înfrăți în numele principiului popular cu acea democrație militantă europeană”, consecința a fost că “a căzut sub dominația străinilor și trădată de ai săi”. Germania a abandonat la Frankfurt principiul națiunilor libere și “astăzi pendulează neputincioasă între ambițiile a două guverne: cel prusian și cel austriac”. “Franța orgolioasă s-a iluzionat să constituie în granițele sale libertatea republicană și a abandonat cauza Europei”⁵⁷.

Coordonatele acțiunii mazziniene în perioada postrevoluționară au fost: unirea forțelor democratice italiene într-o organizație unică – Comitetul Național Italian – și a celor democratice europene în Comitetul Central Democratic European de la Londra. Amândouă organizațiile au fost înființate în anul 1850. În manifestul “Italia del Popolo”, apărut la începutul lui 1850, Mazzini își dezvăluia programul și căile de realizare a acestuia. Persista în preeminența înfăptuirii programului național – stat italian unitar, independent, republican. Pentru realizarea acestuia distingea două faze: a insurecției – adică stadiul războiului cu Austria și guvernele conservatoare din peninsulă – și cea a revoluției – edificarea pașnică a statului. Insurecția trebuia condusă de un centru compus din oameni aleși de popor pe baza calităților personale. Era o conducere provizorie, care urma să dispară în momentul cuceririi puterii politice. În perioada “revoluționară” puterea urma să o aibă o Constituanta națională aleasă de popor⁵⁸. În primul manifest public al Comitetului Național Italian din 8 septembrie 1850 afirma: “Insurecția trebuie să fie națională, să izbucnească de peste tot sub același steag, cu aceeași credință, cu

⁵⁶ Mazzini, *Foi et Avenir*, p. III-IV.

⁵⁷ *Ibidem*, p. VI-VII.

⁵⁸ Franco Della Peruta, *I democratici e la rivoluzione italiana*, Milano, 1974, p. 36.

același scop ... Insurecția sfârșește atunci când revoluția începe. Prima e război, a doua manifestare pașnică. Insurecția și revoluția trebuie deci să fie guvernate cu legi și norme diverse”⁵⁹. Dacă insurecția va câștiga independența și unitatea Italiei, care sunt sarcinile revoluției? Mazzini răspunde: revoluția în Italia va fi republicană, socială și religioasă. Republicană cu un program care să prevadă “puterea națiunii și libertatea comunei”. “Unitate națională absolută, unitate de instituții și de educație politică, însă asociere voluntară de localități după cum o sugerează condițiile topografice și interesele economice omogene; organizarea comunelor libere, care reproduc în sine la scară mică toate elementele vieții naționale; libertate și asociere, oraș și națiune”⁶⁰. Am redat acest fragment pentru a arăta una dintre concepțiile mazziniene în privința organizării viitorului stat. Nu era adeptul unei centralizări excesive și nu excludea organizarea locală pe baza tradițiilor istorice ale orașelor italiene. În privința aspectelor sociale se pronunța pentru instaurarea unor relații egale între țăran și proprietarul de pământ, între muncitor și deținătorul de capital; munca fiind originea proprietății; justiție egală; educația uniformă pentru toți oamenii. Programul social al lui Mazzini era mai mult o declarație de principii nu indica mijloacele prin care se putea înfăptui “justiția socială”. Timiditatea sa se explică și prin teama de a nu fi considerat socialist⁶¹. Iată ce îi scria lui Kossuth: “Democrația italiană nu e reacție, ci credință; nu e strigăt de emancipare din partea unei singure clase ostile; e program de asociere a tuturor claselor, a tuturor grupurilor sociale într-unul singur”⁶². Iar în 1852 menționa: “scopul tuturor forțelor trebuie să fie astăzi poporul, fără distincții de clase sau privilegii”⁶³. Revoluția va fi religioasă, adică Italia va avea credință, biserică, libertate de conștiință, iar nu intoleranță și Papă⁶⁴.

Observăm că în perioada postrevoluționară Mazzini nu își modifică esențial poziția față de revoluția italiană. Poate delimitează mai limpede etapele acesteia, fiind convins că mandatul său era de a înfăptui insurecția. Nu are timp să aprofundeze conceptele, ci doar să organizeze noua revoluție. În 30 septembrie 1851 într-un nou manifest al Comitetului Național Italian menționa: “criza supremă se apropie. Revoluția de la 1848 a fost numai prologul”⁶⁵. Așa cum a constituit Comitetul Național Italian pentru a coordona insurecția din Italia, va organiza la Londra un nucleu cu scopul de a uni democrația europeană în vederea declanșării revoluției “simfoni și sincrone”. A intuit că există în Europa “două mari probleme: socială și națională. Prima se discută în Franța, a doua de către celelalte popoare” și că “forța ce va impulsiona intelectul și evenimentele europene va ieși din naționalitate”. Europa revoluționară din 1850 își lărgea granițele prin cooptarea națiunilor din zona centro-orientală. Victor Hugo sintetiza tendințele epocii: “Părinții

⁵⁹ *Ibidem*, p. 38.

⁶⁰ Mazzini, *Manifesto del Comitato Nazionale*, în *Scritti editi ed inediti*, vol. VIII, Milano, 1871, p. 90.

⁶¹ Franco Della Peruta, *op. cit.*, p. 41.

⁶² *Ibidem*, p. 47.

⁶³ Mazzini, *Condizioni e avvenire dell'Europa*, în *Scritti editi ed inediti*, vol. VIII, p. 196.

⁶⁴ Mazzini, *Il Manifesto del Comitato Nazionale*, în *ibidem*, p. 91.

⁶⁵ Franco Della Peruta, *op. cit.*, p. 39.

au văzut revoluția Franței, copiii vor vedea revoluția Europei. O revoluție este larva civilizației”⁶⁶. Din victoria revoluției vor rezulta Statele Unite ale Europei, care în viziunea lui Mazzini era un pact al națiunilor libere, în virtutea căruia fiecare trebuia să-și mențină individualitatea. Națiunea era veriga esențială prin care se putea atinge Umanitatea și mai apoi Divinitatea. În 1852 scria: “harta Europei trebuie refăcută. Acesta este secretul mișcării de astăzi, secretul inițiativei”. Se referea la germani, slavi, poloni, români, “colonie italică a lui Traian în bazinul inferior al Dunării, care este chemată să facă legătura între rasa slavă și cea greco-latină”⁶⁷.

Disputa privind sensul revoluției italiene capătă noi conotații odată cu opiniile celor care evidențiau rolul preponderent social al acesteia. Grupul lor se delimitează de genovez nu printr-un program coerent, ci prin critica adusă concepțiilor acestuia. Ne referim în special la Carlo Pisacane, Carlo Cattaneo, Giuseppe Montanelli și la Giuseppe Ferrari, ultimul fiind cel mai vehement critic al mazzinianismului. Una dintre cauzele eșecului revoluționar consta în lipsa unui program, a unei pregătiri ideologice. “Italia e sclavă pentru că lipsește din popor revoluția ideilor, care precede întotdeauna revoluția materială; îi lipsesc gânditorii, care în liniștea cabinetelor descoperă remediul suferințelor ... Un popor care se răscoală înainte de a ști ce remedii îi pot alina suferințele este pierdut”, spunea Pisacane⁶⁸. Aceeași idee o întâlnim și în lucrarea lui Ferrari, *La federazione repubblicana*, din 1851. Cattaneo, în analiza făcută revoluției milaneze, sesiza contrastul dintre entuziasmul populației din oraș și atitudinea temătoare, oscilantă a aristocrației și a burgheziei înclinate spre compromis și trădare⁶⁹.

Prima distincție dintre cele două grupări, și cea mai importantă, este de ordin programatic. Ferrari critică “teoria independenței” atât de dragă lui Mazzini. În opera amintită primul spunea: “răul stă în Italia însăși, în guvernele sale, în instituțiile sale ... Dacă vreți să denumiți dușmanul, acesta nu este numai austriacul, este baronul care îl oprimă pe țăran, este preotul care nu are nici patrie nici familie”⁷⁰. Prioritare erau reformele interne, nu independența și cu atât mai puțin unitatea. Împotriva ultimului principiu Ferrari spunea: “unitatea este o lucrare politică externă, revoluția o lucrare socială internă”, iar Montanelli sublinia: “Italia poate fi unită ca Franța sub Ludovic al XIV-lea, unită și sclavă în același timp”⁷¹. Îi reproșau genovezului lipsa unui program coerent în problema socială: “... nici un cuvânt despre revoluția socială ... activitatea sa politică nu promite decât războiul fără lege, fără programe ... și după război o revoluție pașnică în care filosofi nobili și burghezi, privilegiații și discreditații se înțeleg prietenește. Eu prefer echivocului războiului deschis, brutal și violent”, spunea același Ferrari⁷².

În ceea ce privește insurecția, strategiei expedițiilor organizate din afară cu dată fixă Cattaneo le opunea experiența anului 1848, explozia revoluționară a poporului care nu poate fi declanșată într-o zi și oră fixă, dar care poate fi creată

⁶⁶ Al. Zub, *La sfârșit de ciclu, despre impactul Revoluției franceze*, Iași, 1994, p. 65.

⁶⁷ Mazzini, *Condizioni e avvenire dell'Europa*, p. 208-209.

⁶⁸ Franco Della Peruta, *op. cit.*, p. 49-50.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 52.

⁷⁰ Giuseppe Ferrari, *La federazione repubblicana*, p. 1100.

⁷¹ Franco Della Peruta, *op. cit.*, p. 63.

⁷² Giuseppe Ferrari, *op. cit.*, p. 1105.

prin opinia republicană rezultată dintr-un lung și temeinic “apostolat al ideilor”⁷³. Divergențe au fost și în ceea ce privea conducerea insurecției. Dacă Mazzini era ferm pe poziții – “Unitatea de conducere în timpul insurecției trebuie să fie în afara oricărei chestiuni” –, ceilalți erau adepții conducerilor locale, republicane⁷⁴.

Inițiativa revoluționară a Franței era gândită diferit de Mazzini și Ferrari. Primul o respingea⁷⁵ – lovitura de stat întărindu-i convingerea că Parisul secătuisese izvorul revoluțiilor, inițiativa fiind preluată de Italia și de națiunile asuprite europene –, al doilea convins, că revoluția viitoare va fi centrată pe problemele sociale, dorea încheierea unui acord între francezi și italieni. Critică principiul mazzinian și giobertian “Italia fara da se” și indică Franța drept aliata naturală a revoluției italiene⁷⁶. Divergențele au fost atât de puternice încât în 19 septembrie 1851 Ferrari publică un manifest prin care încerca să înființeze un partid separat de Mazzini. Își expune proiectul său federal: în Italia trebuiau să se înființeze opt adunări populare, una pentru fiecare stat, și o adunare federală. El menționa că programul său nu viza “să constrângă varietatea economică, juridică, administrativă, intelectuală într-o sufocantă structură unitară”⁷⁷. Inițiativa sa eșuează, dar îmbogățește gândirea politică italiană, care în perioada postrevoluționară a încercat să coboare de pe pedestalul principiilor în realitatea societății peninsulare.

Prin concepțiile sale asupra programului revoluției viitoare, Mazzini se găsește mai aproape de radicalii români decât de unii dintre concetățenii săi, care respingeau calea trasată de el pentru înfăptuirea statului italian independent, unitar, republican.

Eșecul revoluțiilor din 1848–1849 a fost un prag ideologic, politic și psihologic ce a marcat destinul celor implicați în conducerea lor. Percept ca o perioadă traumatizantă de majoritatea liderilor români, exilul a fost un adevărat test de rezistență și necesară maturizare politică. Lipsiți de mijloace financiare, antrenați în tentative efemere de organizare a emigrației sunt cuceriti de inițiativa curentului democrat european de a declanșa o revoluție “simfonă și sincronă”.

Scrierile social-politice ale exilului românesc sunt elaborate într-o atmosferă tensionată de disputele ideologice, personale din sânul fiecărei emigrații, de frământările ce nu ocoleau nici Comitetul Central Democratic European de la Londra. Următoarele întrebări se ridicau în fața conducătorilor revoluționari: Care au fost cauzele eșecului revoluționar? Era posibilă relansarea revoluției? Care erau prioritățile programului revoluționar și cum era posibilă înfăptuirea lor? Cum va arăta “Europa de mâine” din punct de vedere al realităților naționale și al formelor de guvernământ?

Nicolae Bălcescu sosea la Paris în toamna lui 1849 și impulsiona organizarea emigrației române, dându-i o perspectivă europeană prin contactele cu liderii democrației continentale, prin proiectele ce angajau exilații munteni în declanșarea

⁷³ Franco Della Peruta, *op. cit.*, p. 192.

⁷⁴ Giuseppe Ferrari, *op. cit.*, p. 1110.

⁷⁵ Mazzini, *Condizioni e avvenire dell'Europa*, p. 199.

⁷⁶ Giuseppe Ferrari, *op. cit.*, p. 1104.

⁷⁷ Franco Della Peruta, *op. cit.*, p. 220-221.

revoluției “simfoni și sincrone” și prin planurile de viitor, visând o Europă a națiunilor libere și democrate în cadrul Statelor Unite ale Dunării, componentă a Statelor Unite Europene.

Încă din decembrie 1849 îi mărturisea lui Ion Ghica că începuse să scrie un articol care să deschidă paginile unei reviste române, “care să apere revoluția noastră și să pregătească alta nouă”⁷⁸. Scrierea urma să cuprindă două părți: o privire de ansamblu asupra istoriei românilor și prezentarea celor trei scopuri esențiale, care trebuiau să călăuzească activitatea conducătorilor români: “ținta națională cea mai principală, de unde chestia de unitate națională, chestie de viață și putere, atât înlăuntru cât și afară”, “ținta socială care se rezumă în chestia societății”, “ținta politică sau formele organizației dinlăuntru”. Intenția sa se materializează parțial în septembrie 1850, când în paginile “României Viitoare” publică *Mersul revoluției în istoria românilor*. Era o meditație asupra istoriei naționale, pusă de la început sub semnul Revoluției. Aceasta era o constantă a progresului istoric, o lege a devenirii: “nația română ... a mers înainte transformându-se și luptându-se neîncetat pentru triumful binelui asupra răului, al spiritului asupra materiei, al dreptului asupra silei”. Se legitimează astfel revoluția de la 1848, care a fost “o fază a acelei mișcări providențiale ... către ținta prea înaltă ce Dumnezeu ne ascunde și unde ne așteaptă”⁷⁹. Revoluția română n-a fost un accident și nici o simplă imitație a celei general europene. În concepția sa, revoluția nu era o schimbare bruscă, violentă, ci mai degrabă un proces al regenerării, care însă cunoștea și manifestări mai puțin pașnice. Nu excludea ca mijloc de acțiune insurecția, “acel drept legitim al popoarelor chinuite”, și războiul sfânt, “care va mântui nația de apăsarea străinilor”⁸⁰. În argumentația lui Bălcescu distingem câteva idei ce îl apropie de Mazzini. Mântuirea poporului prin popor – mijloc ce deosebea “juna partidă revoluționară” de celelalte grupări politice; caracterul național al viitoarei revoluții, în a cărei îndeplinire distinge două faze: cea a războiului sfânt (insurecția mazziniană) și cea în care națiunea condusă de Constituantă “va putea să realizeze în pace toate reformele politice și sociale”⁸¹. Cu numai câteva zile înainte – în 8 septembrie 1850 – Mazzini scria în primul manifest al Comitetului Național Italian: “Principiile care vor guverna acțiunea noastră sunt cunoscute: Independență, Libertate, Unire, iar ca mijloc Războiul și Constituanta italiană”⁸². Erau afinități și în credința că viitoarea revoluție va fi o cruciadă a tuturor popoarelor europene⁸³.

Prins în febra agitației revoluționare, în pregătirile intense pentru declanșarea revoluției europene, Bălcescu temperează mințile înfierbântate ale conaționalilor săi ce doreau izbucnirea neîntârziată a evenimentelor. În 4 martie 1850 îi scria lui Al.C. Golescu : “revoluțiile – poporului român – au fost mai degrabă revoluții ale

⁷⁸ Nicolae Bălcescu, *Opere*, vol. IV, *Correspondență*, ed. critică Gh. Zane, București, 1964, p. 248.

⁷⁹ Idem, *Mersul revoluției în istoria românilor*, în *Opere*, vol. II, București, 1982, p. 107.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 108.

⁸¹ *Ibidem*, p. 112.

⁸² Mazzini, *Il Manifesto del Comitato Nazionale*, în *Opere*, vol. VIII, p. 93-95.

⁸³ Nicolae Bălcescu, *Mersul revoluției*, p. 112.

sentimentului, o explozie a suferințelor, decât rezultatul convingerilor bazate pe gândire, pe o lucrare dinaintea a inteligenței. De aceea au fost întotdeauna precare și fără rezultate durabile”⁸⁴. Punea accent pe pregătirea temeinică a viitoarei revoluții. În finalul lucrării sale despre *Mersul revoluției în istoria românilor* și în *Manifest către poporul român* îndeamnă la așteptare; “până atunci însă, fraților, v-o mai zicem încă odată, nu dați crezământ vorbelor apăsătorilor țării ... ca printr-o mișcare fără vreme să prăvăliți țara în prăpastie”⁸⁵.

“Aștept învierea ... în toate diminețile mă pun la fereastră cu inima palpitândă și aștept ... Fi-voi oare ursit a lăsa viața fără să văz acel sfânt mâine?”⁸⁶, îi scria C.A Rosetti lui Dimitrie Brătianu în iulie 1849. *Notele intime* din perioada exilului mărturisesc zbuciumul sufletească al lui Rosetti, stările sale de angoasă – în fața disensiunilor dintre emigranți – și de entuziasm, încredere în viitoarea revoluție. Opiniile sale le expune în broșura *Apel la toate partidele*, apărută în 1850. Concepea revoluția într-un sens foarte larg (cucerirea Angliei de către normanzi, Războiul celor două roze, Reforma, revoluția lui Tudor Vladimirescu), lege a progresului omenirii, manifestare a voinței divine. “O revoluție nu se face de om, nu se face nici chiar de un popor, ci numai de Dumnezeu”. Era o lege ce guverna viața socială, dar și întreaga natură care “prin revoluții numai trăiește și urzește”⁸⁷. Cu sinceritate identifică cauzele eșecului de la 1848 în lipsa de pregătire a liderilor – “o revoluție nepregătită îndeajuns, unde totul este înflăcărat”; în eterogenitatea grupărilor din cadrul comitetului revoluționar – unde nu se găsea “nici unul carele să cunoască cu deplinătate puterea nației sale și legile lumii celei noi” –; în neîncrederea față de popor “slujindu-ne cu dânsul ca cu o armă ce o iei în minute de nevoie și o lepezi de îndată ce trece primejdia”; în naivul apel la înțelegere adresat Turciei – “încrederea cea fatală ce avurăm în străini și-n diplomația cea veche”⁸⁸. În final adresează tinerilor români un apel la încredere în “revoluție și numai în revoluție”: “faceți crezul revoluției și mergeți înainte fără cărje și fără ajutor străin și cu voi va fi biruința”⁸⁹.

Îndemnul lui Rosetti a fost auzit de tinerii români din Paris, care înființează în februarie 1851 societatea “Junimea română”, constituită în jurul publicației cu același nume. Articolul program, *Scopul nostru*, indica drept mijloc al îndeplinirii programului național insurecția, “care este cel dintâi drept al unei nații împilate”⁹⁰. Înțelegem de ce Mazzini aprecia activitatea noii societăți, care îi amintea de organizațiile întemeiate de el în anii ’30, “Tânăra Italie”, “Tânăra Europă”. Dimitrie Brătianu, sosit în capitala britanică în aprilie 1851, îi scria lui D. Florescu, unul dintre redactori: «italieni, poloni, francezi, germani, toți exilații de aici au

⁸⁴ Idem, *Opere*, vol. IV, p. 278.

⁸⁵ Idem, *Mersul revoluției*, p. 113.

⁸⁶ Al. Cretzianu, *Din corespondența lui Dimitrie Brătianu*, vol. I, București, 1933, p. 215.

⁸⁷ C.A. Rosetti, *Apel la toate partidele*, în Radu Pantazi, C.A. Rosetti, *gânditorul. Omul*, București, 1969, p. 160-161.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 170.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 176.

⁹⁰ Paul Cornea, Mihail Zamfir, *op. cit.*, vol. I, p. 43.

salutat cu bucurie nașterea acestei măndre ființe a democrației. Lui Mazzini i-am dat o lecție de românește cu „Junimea Română”». Primul număr a fost reprodus în publicația democrației italiene „cu o notă a lui Mazzini și în cea a democrației poloneze, însoțit de o notă a lui Albert Darasz”⁹¹.

Liderul amintit, reprezentant al românilor în Comitetul Central Democratic European de la Londra, se afla în mijlocul pregătirilor viitoarei revoluții. În septembrie 1852, știind despre intenția genovezului de a declanșa o insurecție în Milano, se adresa locuitorilor din Principate anunțându-i că „în tot minutul lupta poate începe ... revoluția se va revărsa peste tot pământul Europei și-l va spăla de nelegiuirile trecutului”, pentru că aceasta „nu a pierit, nu a putut pieri: căci ea n-a fost conspirația a câțiva oameni sau strigătul de război al unui popor, ea a fost strigătul conștiinței omenirii întregi”. Ca principală cauză a eșecurilor revoluționare – referindu-se inclusiv la revoluția franceză din 1789, probabil sub influența criticii lui Mazzini – identifică lipsa de conlucrare dintre popoare, „când sună ora emancipației, ele s-au sculat unul după altul și fără nici o înțelegere între dânsle”. Alte cauze au fost lipsa de energie a guvernelor – compuse din „oameni crescuți în școala trecutului, oameni fără de credință, fără de amor, care din capul locului au compromis marșul revoluționar printr-ale lor trădări” – și neînțelegerile privind problema națională. Era încredințat de victoria revoluției europene⁹².

Proclamarea celui de-al doilea Imperiu în Franța a pecetluit soarta „revoluției simfone și sincrone”. Opiniile în destinul instaurării democrației europene erau diferite în sânul emigrației române. C.A. Rosetti mărturisea deziluzionat, dar conștient, că principiile revoluțiilor de la 1848 vor prinde viață definitiv după o perioadă îndelungată: „N-am pierdut credința ci speranța numai. Credința-mi e aceeași; societatea cea veche este moartă în adevăr, dar trupul cel mort este mai greu de ridicat decât cel viu. Ideile cele vechi sunt răsturnate, dar au rămas obiceiurile, care sunt mai anevoie a răsturna decât ideile. Lumea cea veche se simte la gura mormântului și are curajul disperării... Lumea cea nouă n-are încă puterea și credința martirilor, n-are unire, n-are mijloace materiale și devotamentul cel adevărat îi lipsește încă”⁹³. Ștefan Golescu avea o altă părere. Într-o scrisoare adresată lui Christian Tell: „Imperiul s-a făcut și îmi pare bine, căci după dânsul nu poate urma decât o răsturnare completă a formelor guvernamentale ce există: ce se va pune în locul lor poate fi prevăzut de azi, formă republicană”⁹⁴.

Ce este o revoluție? – se întreba Ion C. Brătianu în articolul *Naționalitatea*, apărut în numărul 2 al publicației „Republica Română” în 1853. Și răspunde: „un cataclism care înghite vechiul ordin al lucrurilor și totodată o creațiune care naște un altul nou și mai presus celui dintâi”⁹⁵. Pentru el revoluția este un proces care debutează printr-o fază distructivă, „partea vijelioasă”, și continuă cu „refacerea zidirii din temelii nouă”, când societatea intră în „epoca pacifică, urzitoare și

⁹¹ Al. Cretzianu, *op. cit.*, p. 263.

⁹² *Ibidem*, p. 309.

⁹³ *Ibidem*, p. 318.

⁹⁴ BAR, Corespondență Ștefan Golescu către Tell, Dresda 16 decembrie 1852, S 24(12)/C.

⁹⁵ I.C. Brătianu, *Naționalitatea*, în Paul Cornea, Mihail Zamfir, *op. cit.*, p. 475.

organizatoare a revoluțiunii”. Scopul primei faze este de a înlătura instituțiile încremenite “care vatămă societatea ... o încurcă în mersul ei ... impunându-i prin putere silnică, lucruri la care nu mai crede”. Durata primei etape este precizată de autor, “adesea câteva ore sunt de ajuns ca să umple pământul cu tot edificiul cel vechi, carele se credea că va împietri cu dânsul însuși societatea”. În opinia sa revoluțiile de la 1848 au înfăptuit numai prima fază, “dar fură neputincioase d-a face și partea a doua”. De ce n-au izbutit? Din lipsa unui program – “unele spirite aveau un sentiment, dar întunecat nedeslușit” – și a limitării în cadrul intereselor interne – “cel mai mare număr nici că-și închipuia că este în joc toată societatea europeană”⁹⁶. Noua societate urma în concepția sa să rezolve următoarele probleme: reorganizarea Europei în naționalități din solidaritatea cărora trebuia să ia ființă “republica universală” și unitatea internă a fiecărei națiuni “prin desființarea claselor și întregire fiecărui individ în drepturile sale”⁹⁷. În acest ultim aspect Brătianu era vădit influențat de principiul asocierii pe care Mazzini îl punea la baza organizării sociale interne și a relațiilor dintre națiunile europene.

Spre deosebire de liderii radicali, Ion Heliade Rădulescu rămâne fidel concepției regenerării pe calea reformelor. În *Mémoire sur l'histoire de la régénération roumaine* (1851), după ce împarte revoluțiile în naționale și sociale – idee susținută și de Ion Ghica – el mărturisea. “noi am fost totdeauna pentru acelea care se fac încet în pace, prin instrucție, prin presă, prin adevărurile răspândite din palat până în colibă ... revoluții încete treptate care se fac cu anii și cu adevărul”⁹⁸. Nu era adeptul revoluțiilor “de jos”, nepregătite, premature, explozii ale nemulțumirilor populare care eșuează în brațele reacțiunii. Dacă totuși explozia se producea era necesar ca oamenii luminați ai națiunii s-o îndrume⁹⁹. De radicali îl apropie opinia despre sincronismul revoluției române cu cea europeană. Iată ce scria în 1852: “Speranța fiecăruia bun și adevărat român câtă să fie la deșteptarea omierii sau cel puțin a Europei întregi”.

Experiența anilor revoluționari 1848–1849 și-a pus amprenta pe concepțiile și traseul politic al liderilor români și italieni. În spațiul peninsular Mazzini insistă pe componenta națională a programului său, convins că menirea sa era de a înfăptui prima treaptă a revoluției – insurecția prin acțiuni gândite, organizate în afara granițelor, însă pregătite în interior prin filialele “partidului acțiunii”. Singura schimbare esențială a gândirii sale era declanșarea acestor acțiuni de la periferie spre centru. Eșecul insurecției din Milano din 1853 a dovedit că și această cale era inefficientă. Ca o prelungire a “Tinerii Europe” imaginează Comitetul Central Democratic European de la Londra, ce avea drept scop organizarea unei noi revoluții pe continent. Gândirea politică italiană se îmbogățește prin atitudinea dizidenților mazzinieni, care sunt mai receptivi la problemele sociale ale Italiei, oferind și alte soluții decât cea mazziniană și cea reformistă a lui Gioberti.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 476.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 477.

⁹⁸ Ion Heliade Rădulescu, *Amintiri asupra Istoriei Regenerării române sau evenimentele de la 1848*, București, 1893, p. 284.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 287.

Amploarea revoluției europene și multiplele probleme ivite din realitățile politice și sociale românești i-au surprins pe liderii munteni, care în perioada exilului au meditat mai mult asupra cauzelor eșecului și a programului ce trebuia îndeplinit. Primul pas era împlinirea scopurilor naționale prin ridicarea general europeană. Se acceptă principiile liderului de la Londra, dar nu se aprofundează mijloacele prin care se puteau realiza. Cei mai lucizi încearcă să depășească disputele în privința organizării emigrației, disensiunile cu liderii maghiari, să accepte principiul declanșării unei insurecții, însă nu înainte de a fi pregătită opinia publică din țară. În exil radicalii munteni își delimitează pozițiile față de moderați, văd regenerarea societății prin intermediul revoluției, acceptând cele două componente mazziniene: insurecția – distrugerea – și prefacerea pașnică. Au gândit cele două momente, dar nu au avut timp să le teoretizeze. “Au gândit și plănuit revoluția și propria lor acțiune înainte de toate în termeni de valoare și nu în termeni de putere... Au fost calificați așadar ca fiind prea generoși și nu îndeajunși de practici, prea naivi și nu îndeestul de realiști, prea visători și prea puțin pragmatici”¹⁰⁰, însă tocmai în această dăruire necondiționată constă lumina acelei generații, care a întrupat idei. Cu adevărat niște “răzvrători pe nisip”.

THE CONCEPT OF REVOLUTION IN THE THINKING OF THE ROMANIAN AND ITALIAN LEADERS BEFORE AND AFTER THE REVOLUTION OF 1848

Abstract

The author intends to give answers to several questions: Did the Romanian and Italian leaders have a revolutionary theory before the events of 1848–1849? How did those years influence the shaping of the concept of revolution after 1948? Special attention has been given to the writings of the Italian Democrats and Wallachian Radicals, without playing down the contribution of other political trends, though. Before 1848, the concept of revolution took shape in the Italian space in the camp of the Mazzini Republicans, under the influence of the experience of the French Radicals. In the Romanian space, it sprang up in the ideology of *juna partidei naționale* (the youth of the national party), who did not excel in theorizing the concept. After the revolution, new attempts to explain the concept were made on the backdrop of a sensible radicalization in both spaces, and of contacts during the exile of the Romanian leaders.

¹⁰⁰ Bronislaw Baczko, *Revoluționarul*, în François Furet, *Omul Romantic*, Iași, 2000, p. 296.

SOCIETATE: INTELECTUALII – STUDII DOCUMENTARE

VICTOR JINGA – RECTOR AL ACADEMIEI DE ÎNALTE STUDII
COMERCIALE ȘI INDUSTRIALE DIN CLUJ-BRAȘOV (1942–1945)

LUCIAN DRONCA

Victor Jinga (1901–1990) s-a născut în Satulung-Săcelele Brașovului, într-o familie de oieri și agricultori, cu rădăcini în comuna Dragoslavele din fostul județ Câmpulung Muscel. După studii la Școala comercială din Brașov, pe care o absolvă în 1920 după o întrerupere cauzată de declanșarea primului război mondial, se înscrie la Institutul Superior de Științe Economice din Veneția. Aici a luat cunoștință cu ideile cooperatiste, cărora le-a rămas adept și pe care a încercat să le aplice și în practică după revenirea în țară, în 1925. De altfel, preferințele lui politice s-au îndreptat, încă de la începutul constituirii sale, spre Partidul Național Țărănesc, unde a aderat la aripa condusă de Ion Mihalache.

Studiile universitare și stagiile de perfecționare realizate în străinătate i-au facilitat pătrunderea în învățământul superior. Victor Jinga a devenit cadru universitar la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj la 1 iulie 1929, prin ocuparea unei conferințe¹, pentru ca în 1935 să fie titularizat profesor la Catedra de Economie Politică din cadrul instituției². În această perioadă, Victor Jinga a activat aici alături de un corp didactic valoros, din care au făcut parte personalități precum Ioan Lapedatu, Gheorghe Moroianu, Sabin Cioranu etc³.

Până în 1947, când a fost îndepărtat de regimul comunist, Victor Jinga a predat disciplinele *Introducere în economia politică*, *Istoria doctrinelor economice* și *Metodologia cercetării economice*. În cei aproape 20 de ani de activitate didactică a publicat 37 de studii, cărți și cursuri universitare⁴.

În urma Dictatului de la Viena și a evacuării Clujului, Universitatea s-a refugiat la Sibiu, academiile de agricultură și belle-arte la Timișoara iar Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale la Brașov. Rectorul acesteia din urmă a fost ales Victor Jinga, funcție pe care a ocupat-o în perioada 1942–1945; pe lângă Academie a înființat și un Institut de Cercetări Economice și Sociale.

Academia comercială a cunoscut sub conducerea sa o nouă structurare a secțiilor de specializare. S-au constituit secții de științe economice, financiare și sociale, secția de economie politică și secția industrială. La acestea s-a adăugat o secție pedagogică, care pregătea profesori pentru școlile elementare sau superioare de comerț. Tot în cadrul Academiei s-a înființat un institut de limbi moderne. Din 1943, pe lângă aceasta a ființat Institutul de Cercetări Economice și Sociale, al cărei director a fost tot Victor Jinga⁵.

În calitate sa de rector al Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale aflată în refugiu, Victor Jinga a coordonat reșezarea și reluarea în bune condiții a activității acestei instituții. În ansamblu, măsurile sale au constat în crearea și organizarea de cămine, a unei cantine studențești,

¹ Vasile Giunea, *Victor Jinga, omul și câteva din ideile fundamentale ale operei sale*, în *Din viața și activitatea economistului profesor Victor Jinga*, Oradea, 1994, p. 27.

² Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, ed. a II-a, Brașov, 1995, p. 712.

³ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Brașov (în continuare ANDJB), Fond Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale “Regele Mihai I”, Cluj–Brașov, dosar 1, 1921–1929, *passim*.

⁴ Victor Jinga, *op. cit.*, p. 708.

⁵ Victor Jinga, *op. cit.*, p. 712. În martie 1945 Jinga nu mai ocupa funcția de rector al Academiei, dar a rămas director al Institutului de Cercetări Economice și Sociale. În funcția de rector al Academiei Comerciale i-a urmat profesorul Gheorghe Dragoș; ANDJB, Fond Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale “Regele Mihai I”, Cluj–Brașov, dosar 14, 1946–1947, f. 138.

derularea construirii a trei săli mari de cursuri, amenajarea a noi săli de seminar. Au fost alocate fonduri pentru dotări (laboratoare, bibliotecă), pentru diverse manifestări studențești, s-au acordat indemnizații personalului pentru diverse servicii, unele cu caracter excepțional, precum și burse pentru studenții săraci sau cei refugiați din Basarabia și nord-vestul Transilvaniei. În acest sens a creat un Oficiu pentru probleme studențești⁶.

Câteva exemple în legătură cu această activitate organizatorică și de conducere sunt edificatoare.

Din august 1942 a început derularea unor licitații cu antreprenori de construcții din Brașov, în vederea renovării și dotării sediului Academiei, ale căminelor și cantinei. Se preconizau lucrări de zugrăvire, dar și dotări pentru săli de curs și seminar, pentru cămine și cantină, constând din mobilier, scaune, cuiere, fotolii etc.

În cursul lunilor februarie – martie 1943, au fost efectuate o serie de reparații la căminele studențești de fete (str. Regina Maria nr. 62) și băieți (str. Lungă la nr. 5). Aici a fost instalat gazul metan, facilitare care a fost introdusă și în localul central al Academiei încă din noiembrie 1942. În aprilie 1943, Ministerul Culturii Naționale și Cultelor, Direcțiunea Arhitecturii a transmis rectorului Victor Jinga aprobările necesare pentru demararea reparațiilor la localul Academiei Comerciale. Cheltuielile specificate în devize au variat de la sume între 144.233 lei la 2.501.955 lei.

O serie de cheltuieli au fost efectuate și pentru nevoile curente ale laboratorului de chimie. Necesarul era specificat și preluat prin Comisiunea de recepție de chimie aplicată și studiul mărfurilor, al cărei președinte era profesorul S. Nicolau, directorul laboratorului. Au fost achiziționate atât aparatură cât și materiale specifice⁷. Pentru efectuarea activităților practice au fost aduse mostre de produse chimice, metalurgice și îngrășăminte de la Fabrica "Nitrogen" din Târnăveni, mostre de la Fabrica de zahăr din Bod, de la cooperativa IAR – transport etc.

O altă direcție coordonată de rectorul Victor Jinga a fost aceea a sporirii fondurilor de carte ale bibliotecii Academiei Comerciale și a apariției în bune condiții a publicațiilor acesteia. La 23 iulie 1943, asistentul Gheorghe Stoica împreună cu soția sa au fost delegați să cerceteze bibliotecile și depozitele de cărți din Transnistria și să achiziționeze de aici cărți cu profil economic. Acțiunea s-a derulat în baza aprobării primite de la Direcțiunea Culturii din Guvernământul Transnistriei, cu sediul la Odessa⁸. Cei doi delegați s-au deplasat la Tiraspol și Odessa între 24 iulie – 24 august 1943. Ei au expediat 5 lăzi cu cărți de la Biblioteca Universității din Odessa la 12 august 1943. La fel a procedat un alt colaborator, Alexandru Bărbat, care a expediat din Odessa pe adresa Academiei Comerciale din Brașov o ladă cu cărți științifice⁹.

Pe aceeași linie, la 17 ianuarie 1944 Olimpiu Boitoș, profesor la Academia Comercială, a fost delegat să solicite unor instituții publice (ministere, Academia Română, Banca Națională etc.) și unor mari edituri câte un exemplar din stocul disponibil de cărți și publicații periodice. Acestea urmau să intre în fondul Bibliotecii Centrale a Academiei și în Biblioteca Seminarului de limba și literatura română¹⁰. Din februarie 1944 Olimpiu Boitoș a condus Biblioteca Academiei Comerciale din Brașov¹¹. În exercițiul financiar 1943/1944 s-au făcut cheltuieli pentru cumpărarea de cărți și reviste în valoare de 358.111 lei¹², provenite de la diverse edituri (Cartea Românească Sibiu, Tipografia Minerva Brașov, Librăria Prometeu București, Tipografia și Legătoria de cărți Astra Brașov, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului București etc.)¹³. În martie 1944 dr. V.B. Stroe, secretarul general al Academiei Comerciale din Brașov, s-a deplasat la Brăila pentru identificarea unei tipografii provenită de la prefectura Ananiev, care a fost cedată de Guvernământul Transnistriei și evacuată în țară¹⁴.

⁶ Vasile Giunea, *op. cit.*, p. 27-28.

⁷ ANDJB, Fond Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale "Regele Mihai I", Cluj-Brașov, dosar 2, 1942-1943, neinventariat; ibidem, dosar 5, 1943-1944, f. 25, 27, 28, 29-34, 36, 37, 40, 41.

⁸ Ibidem, dosar 4, 1943-1944, f. 139.

⁹ Ibidem, f. 176-180.

¹⁰ Ibidem, f. 153.

¹¹ Ibidem, f. 224.

¹² Ibidem, f. 170.

¹³ Ibidem, f. 181-251.

¹⁴ Ibidem, f. 155.

La Brașov, după evacuarea Academiei, a reapărut noua serie a revistei “Observatorul social-economic”, în care erau publicate o dată la două luni studiile și articolele membrilor și colaboratorilor institutului. Această revistă era tipărită la Tipografia Dacia Traiană. De editarea ei s-au ocupat Victor Jinga, profesorul Iosif Gârbacea, conferențiarul Ioan Tarța, Augustin Tătaru și asistentul C. Mitrea.

Cealaltă revistă a Academiei Comerciale, “Analele Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj-Brașov”, era tipărită din bugetul acesteia la Tipografia Astra¹⁵. De problemele de editare și de relațiile cu tipografia s-au ocupat îndeaproape prorectorul Ion Mateiu, profesorii Gheorghe Dragoș, Laurian Someșan, S. Nicolau, conferențiarul Augustin Tătaru¹⁶.

Conducerea Academiei Comerciale, în frunte cu rectorul Victor Jinga, a sprijinit și o serie de manifestări ale studenților, prin intermediul Asociației studențești Andrei Mureșeanu. În bugetul de cheltuieli al instituției a figurat acordarea de bani pentru activități sportive, de turism, muzicale, pentru apărarea pasivă și pentru instruirea premilitară a studenților. În mod deosebit au fost susținuți participanții care făceau parte din echipa de schi a Academiei, care a participat la campionatele naționale universitare de schi. Excursiile studențești au fost de asemenea finanțate, precum cele efectuate în zilele de 26 aprilie – 6 mai 1943 de studenți ai Academiei în Basarabia și Transnistria. Aceste sume au fost completate de cele acordate ca burse sociale în beneficiul studenților fără posibilități materiale sau de finanțarea unei părți din cheltuielile de spitalizare ale unor studenți cu probleme de sănătate.

Academia a sprijinit însă financiar și acțiuni care nu aveau neapărată tangență cu activitățile ei, cum ar fi ajutorarea Asociației Amicale a Surdo-Muților din România, stipendierea unor elevi săraci sau contribuțiile pentru construirea Palatului Invalizilor, proiect propus chiar de mareșalul Ion Antonescu¹⁷.

Sediul Academiei a rămas la Brașov până la 30 mai 1944, când s-a decis mutarea acestuia în Satulung, lângă Săcele, județul Brașov. Situația s-a datorat probabil raidurilor de bombardament anglo-americane efectuate asupra Brașovului în zilele de 18 aprilie, 6 mai și 6 iunie, acesta din urmă cel mai puternic. O altă cauză ar putea fi apariția unor probleme financiare, legate de imposibilitatea achitării cheltuielilor Academiei cu întreținerea și salarizarea unor categorii de personal¹⁸.

Localul pe care l-a ocupat Academia Comercială în Săcele a fost cel al Gimnaziului Comercial. În casele unor proprietari din localitate au fost amenajate săli de cursuri și de seminarii. Într-una dintre aceste case s-a stabilit și sediul Institutului de Cercetări Economice și Sociale. În septembrie 1944 lăzi de arhivă, dosare studențești și dulapuri de bibliotecă se transportau încă în acest nou sediu. Inventarul a fost dat în grija unor paznici și oameni de serviciu remunerați din bugetul Academiei¹⁹. În activitatea de strămutare au fost implicați și contabilul Academiei, Ion Cazan, laborantul Teodor Casian și alții²⁰.

După evenimentele de la 23 august 1944 s-a deschis o nouă etapă și în istoria Academiei Comerciale din Cluj-Brașov. În ședința din 2 octombrie 1944 Consiliul Profesoral a numit o comisie care s-a deplasat la Cluj în vederea realizării de demersuri pe lângă autoritățile românești din Cluj pentru preluarea localului Academiei Comerciale de aici și obținerea unor spații în plus necesare bunei sale funcționări. Acțiunea a avut loc între 15–18 octombrie 1944, dar nu a avut succes. Din comisie au făcut parte rectorul Victor Jinga, profesorul Pavel Roșca și Vasile Stroe în calitate de secretar general²¹.

Cursurile Academiei s-au deschis la 12 noiembrie 1944, fără ca aceasta să poată reveni la Cluj. În perioada în care Victor Jinga a mai fost rector al Academiei (până în martie 1945) s-a acordat în continuare asistență socială studenților și personalului administrativ, dar și fonduri pentru subvenționarea cercetărilor științifice, deplasărilor pe teren și tipărirea de lucrări ale cadrelor didactice²².

¹⁵ ANDJB, Fond Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale “Regele Mihai I”, Cluj-Brașov, dosar 5, f. 145, 147, 150.

¹⁶ Ibidem, f. 71, 73, 75, 77; Ibidem, dosar 10, 1944–1945, f. 187–190.

¹⁷ Ibidem, dosar 5, 1943–1944, f. 83, 86–90, 98, 109, 143, 145, 147, 150, 155, 159, 195.

¹⁸ Ibidem, dosar 10, 1943–1944, f. 169, 193–195.

¹⁹ Ibidem, dosar 14, 1946–1947, f. 48–59, 161–162, 164–166, 215.

²⁰ Ibidem, f. 203, 237, 249, 251, 254, 255.

²¹ Ibidem, dosar 10, 1945–1946, f. 2, 122.

²² Ibidem, dosar 17, 1944–1945, f. 38, 39, 41, 43, 91, 96, 99–110.

Analiza vieții și operei economistului profesor Victor Jinga întreprinsă în ultimii ani²³ ni l-a revelat ca pe un remarcabil economist, cu contribuții notabile la dezvoltarea științelor economice, la triumful adevărului istoric despre trecutul Transilvaniei, la propagarea ideii unei armonioase conviețuirii și strânse colaborări între toți cetățenii țării. Totodată, credem că acum putem adăuga la personalitatea sa, în deplină cunoștință, și calitățile unui bun administrator și conducător de instituție, cu atât mai remarcabile cu cât s-au exercitat în împrejurări cel puțin dificile.

²³ Mihai D. Drecin, *Lucrări în manuscris ale economistului profesor Victor Jinga*, în „Analele Universității din Oradea”, seria Istorie–Arheologie–Filosofie, t. III, 1993, p. 117-120.

INTELECTUALII ȘI CLERUL MONAHAL ORTODOX. ASOCIAȚIA „RUGUL APRINS”, 1945–1948

CRISTIAN VASILE

Această apropiere între clerici și intelectuali, întruchipată de gruparea „Rugul Aprins”, a intervenit într-un moment de restriște atât pentru Biserică, cât și pentru lumea culturală, în condițiile în care viața politică era marcată de asaltul comunist asupra societății românești. În contextul presiunilor politice exercitate asupra clerului ortodox, care au inclus și forțarea retragerii unor arhieri, mănăstirea Antim din București a devenit o oază spirituală și culturală, un spațiu al dezbaterii, al dialogului. S-a spus, pe bună dreptate, că a fost vorba de o întâlnire între cultura română și mistică ortodoxă. „Rugul Aprins” a cunoscut mai multe perioade, dar aici vom zăbovi asupra primei etape din istoria grupului – intervalul 1945–1948. Totuși, nu am exclus cu totul referirile la apusul „Grupului de la Antim”, mai ales că o cantitate semnificativă de documente este furnizată de procesul „Rugului Aprins”, derulat în toamna anului 1958, la câteva luni distanță de arestarea membrilor grupării¹.

Scriitorul Sandu Tudor și înființarea „Rugului Aprins”. „Rugul Aprins” se leagă în primul rând de mănăstirea Antim și de numele scriitorului și publicistului Alexandru Teodorescu (cunoscut mai ales sub pseudonimul de Sandu Tudor). Un context neprielnic, în care străluciți reprezentanți ai monahismului, autori de manuale școlare, erau interziși (arhimandritul Iuliu Scriban, de exemplu, cel care inițiasă un grup de dezbateri intitulat „Duh și slovă”, care a premers „Rugului Aprins”²) s-a conjugat cu decizia lui Sandu Tudor de a se retrage, după dramele vieții conjugale, la mănăstirea Antim. Sandu Tudor, la fel ca și dr. Vasile Voiculescu, participant după 1945 la ședințele „Rugului Aprins”, a colaborat la „Gândirea”, iar istoricii literari l-au încadrat în rândurile „poetilor mistici”³. De altfel, interesul său pentru viața religioasă este vădit încă din deceniul trei: în 1927 a scris poemul *Acatistul Sfântului Dimitrie Basarabov*, aprobat de Sfântul Sinod al BOR⁴, iar peste doi ani, datorită unei burse, a vizitat Muntele Athos. Călătoria în Grecia i-a stârnit interesul pentru Rugăciunea Inimii, despre care aflase de la călugării athoniți.

Sandu Tudor a aparținut grupării „Criterion”, alcătuită din discipolii lui Nae Ionescu. Unii dintre aceștia au colaborat și la „Credința”⁵, ziarul înființat de Sandu Tudor. În cadrul „Criterion”-ului însă au apărut în anii ’30 mai multe grupări; prima dintre acestea, de extremă dreapta, reprezentată de

¹ Documentele Procesului „Rugului Aprins” (lotul Alexandru Teodorescu și alții) s-au păstrat în Arhiva Ministerului Justiției – Direcția Instanțelor Militare (în continuare AMJDM), fond Penal, dosarul 113.668. Atunci când am reprodus citate din acest dosar, am corectat în mod tacit acele transcrieri ale unor nume proprii care în documentele procesului nu erau reproduse în varianta corectă sau consacrată (astfel, am transcris Ioan Kulighin, în loc de *Culighin*, Nicolae Bordașiu, în loc de *Niculae Bordașiu*, Damian Stogu, în loc de *Damian Stoglu* etc.).

² Gruparea „Duh și slovă”, considerată „moment din preistoria grupului”, se reunea la mănăstirea Antim din București sub îndrumarea arhimandritului Iuliu Scriban, iar între membrii săi se numărau: Mircea Vulcănescu, Paul Sterian, Petru Comarnescu și Sandu Tudor; Ionel Jianu, *«Dintotdeauna am avut demonul scrisului...»*, în „Revista de istorie și teorie literară”, an XXXVI, 1988, nr. 1-2, p. 164; Antonie Plămădeală, *Rugul Aprins*, Sibiu, 2002, p. 24. În memoriile sale, Mircea Eliade scrie că Sandu Tudor găsisese titlul „Duh și slovă” pentru o proiectată revistă de filosofie religioasă; Mircea Eliade, *Memorii 1907–1960*, ed. a II-a (Mircea Handoca), București, 1997, p. 153.

³ Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, 1980, p. 130.

⁴ Daniil Sandu Tudor, *Taina Rugului Aprins. Scrieri și documente inedite*, ed. Gheorghe Vasilescu, București, 1999, p. 6.

⁵ Ov. S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale*, vol. I, ed. revăzută, București, 1972, p. 105.

Alexandru Christian Tell și Mihail Polihroniadă⁶, a mers spre Mișcarea Legionară. Marta Petreu îl plasează pe Sandu Tudor, alături de Eugen Ionescu și Mihail Sebastian, în gruparea apolitică și democratică („pe poziții care oscilează, conjunctural, între apolitism și democrație”⁷). Totuși, Sandu Tudor poate fi plasat mai degrabă la stânga spectrului politic⁸.

Gheorghe Vasilescu apreciază că Sandu Tudor a promovat ortodoxismul în literatură, dar de pe poziții de stânga, despărțindu-se astfel de Nichifor Crainic⁹. Vorbind despre originile „Rugului Aprins”, acad. Cornelia Bodea susținea că acestea sunt perceptibile încă în perioada interbelică, când un prim grup literar, unitar la început, format din scriitori, poeți, publiciști, a sfârșit prin a se despărți în două direcții distincte: pe de o parte un curent atras de tradiționalismul etno-cultural orientat spre naționalismul politic, pe de altă parte o grupare atașată de tradiționalismul ortodox trăit prin credință, dar în același timp deschis către universalitatea culturală „qui ne se sentait point incompatible avec les collaborations demophiles de gauche”. Portdrapelul acestei ultime direcții era Sandu Tudor¹⁰. Alexandru Mironescu, unul dintre cei mai apropiați prieteni ai lui Sandu Tudor, a făcut un pas și mai pronunțat în direcția stângii politice democratice, exprimându-și, după 1945, adeziunea la partidul condus de Constantin Titel Petrescu, PSDI¹¹.

Preocupările lui Sandu Tudor pentru studiul monahismului românesc au facilitat apropierea de arhimandritul Benedict Ghiuș și de mitropolitul Bucovinei, Tit Simeedrea. La invitația ierarhului, Sandu Tudor și alți intelectuali, precum Alexandru Mironescu, Paul Sterian (vechi prieten al lui Sandu Tudor), Henri H. Stahl, Constantin Noica și Mac Constantinescu¹², s-au întâlnit la Cernăuți între 1-7 august 1943 pentru o adevărată sesiune spirituală. Paul Sterian, poet gândirist plasat de Dumitru Micu alături de Sandu Tudor în categoria „ortodoxiștilor”¹³, a fost și funcționar la Uniunea Compozitorilor, dar și secretar general la Ministerul de Finanțe în timpul dictaturii carliste¹⁴.

Părintele Andrei Scrima a numit retragerea spirituală de la Cernăuți „întâlnirea fondatoare”¹⁵, iar IPS Antonie Plămădeală, un alt cunosător din interior al fenomenului „Rugul Aprins”, pe atunci tânăr student, purtând prenumele Leonida din viața civilă, a considerat-o drept „moment pregătitor”¹⁶. Se pare că în timpul acestei „tabere isihaste” se naște ideea de a constitui o asociație cu statut legal „menită răspândirii ortodoxiei prin conferințe publice, sub titlul *Rugul Aprins al Maicii Domnului*”¹⁷.

Rugul aprins este o expresie din Biblie, prezentă în *Vechiul Testament* (Exod cap. 3, vers. 2-5). Rugul acesta, care ardea și nu se mistuia, este un simbol al Maicii Domnului, dar și al Rugăciunii lui Iisus, o rugăciune neîncetată¹⁸. Potrivit dr. Nicolae Nicolau, „Rugul Aprins” reia în gândirea ortodoxă română un concept dezvoltat mai ales în mistică rusă, pornind de la exemplul *Vechiului Testament*: în rugul aprins era divinitatea care l-a întâmpinat și consacrat pe Moise¹⁹. Aproximarea

⁶ Marta Petreu, *Generația '27 între Holocaust și Gulag* (I), în „22”, an XIV, 2003, nr. 676 (18–24 februarie), p. 9.

⁷ *Ibidem*, p. 10.

⁸ George Enache, *Daniil Sandu Tudor – pagini din dosarul de anchetă nr. 113 668*, în „Arhivele Securității”, 2002, nr. 1, p. 169.

⁹ Gheorghe Vasilescu, *Cuvânt înainte*, în Daniil Sandu Tudor, *op. cit.*, p. 7.

¹⁰ Cornelia Bodea, *L'Esprit du «Buisson Ardent» du monastère St. Anihime – Bucarest*, în *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, vol. I, coord. Paul H. Stahl, București, 2002, p. 90.

¹¹ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 2, f. 124v.

¹² Virgil Cândea, *Cuvânt înainte*, în Alexandru Mironescu, *Calea inimii. Eseuri în duhul Rugului Aprins*, ed. Răzvan Codrescu, București, 1998, p. XVII.

¹³ Dumitru Micu, „*Gândirea*” și *gândirismul*, București, 1975, p. 641–653.

¹⁴ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 2, f. 144v; proces-verbal de interogatoriu al arestatului Al. Mironescu din 5 iulie 1958.

¹⁵ André Scrima, *Timpul Rugului Aprins. Maestrul spiritual în tradiția răsăriteană*, ed. a II-a revăzută (Anca Manolescu), București, 2000, p. 141.

¹⁶ Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 24.

¹⁷ Vasile Andru, *Contemporan cu „Rugul Aprins”*, prefață de Mihai Rădulescu, „*Rugul Aprins*” de la mănăstirea Antim la Aiud, București, 1998, p. VIII.

¹⁸ Sofian Boghiu, *L-am cunoscut pe părintele Daniil Teodorescu*, în Daniil Sandu Tudor, *Taina Rugului Aprins. Scrieri și documente inedite*, p. 147.

¹⁹ Nicolae Nicolau, *Rugul Aprins*, în „România liberă”, serie nouă, nr. 1773, 27 ianuarie 1996, p. 2.

Grupului de la Antim de Rugăciunea lui Iisus s-a datorat părintelui Ioan Kulîghin, care a adus din Rusia *Sbornicul*, o compilație după sfinții ruși despre practicarea acestei rugăciuni. Ioan Kulîghin a introdus regula hirotesiei pentru Rugăciunea Inimii, un ritual cu punerea mâinilor pe cap și rostirea binecuvântării pentru începerea ei.²⁰ În istoriografia română s-a subliniat faptul că Rugăciunea Inimii avea să fie „obiectivul final la care aspirau membrii *Rugului Aprins*”. Acest țel însă era condamnat de autoritățile comuniste, deoarece se considera că „Rugăciunea Inimii a avut și are un caracter dușmănos, datorită faptului că practicantii ei trebuie să îndeplinească condițiunea de a se rupe de orice activitate politică și profesională în scopul de a avea exclusiv tot timpul numai pentru rugăciune, ceea ce desigur că duce la un misticism desăvârșit”²¹.

Din septembrie 1944 Sandu Tudor este demobilizat și începe să frecventeze zi de zi mănăstirea Antim, iar starețul Vasile Vasilache îi încredințează o chilie sub clopotniță²². Între el și călugării cărturari de aici se stabilește o legătură puternică. Gheorghe Vasilescu rezumă foarte bine închegarea Grupului de la Antim: „unii dintre cei care au constituit nucleul acestui grup, și anume părinții Benedict Ghiuș, Sofian Boghiu, Petroniu Tănase, Arsenie Papacioc, Adrian Făgețeanu, Felix Dubneac, împreună cu intelectualii mireni Sandu Tudor, Alexandru (Codin) Mironescu, Anton Dumitriu, Vasile Voiculescu, Paul Sterian, Constantin Joja, Barbu Slătineanu și Gheorghe Dabija, se cunoșteau încă dinainte de război și au început a se întâlni la Antim din 1945. Sub oblăduirea starețului Vasile Vasilache, ei se reuneau duminica, după slujbă, în biblioteca mănăstirii, în jurul lui Sandu Tudor și al părintelui Benedict Ghiuș, și discutau pe teme de cultură și spiritualitate”²³. Unii dintre acești intelectuali erau însă urmăriți de organele polițienești încă din primele luni de la preluarea puterii de către Partidul Comunist; într-o adresă a Prefecturii Poliției Capitalei din 18 octombrie 1945 către Comisariatul 28 de Poliție, Vasile Voiculescu era semnalat pentru supraveghere, deoarece „interesează actuala și viitoarea orientare, activitatea și legături cu caracter politic. Rezultatul supravegherii, cu date concrete, rugăm să fie comunicat Brigăzii I Siguranță”²⁴.

Firește, participarea la sedințele de la mănăstirea Antim era pentru unii cărturari și o formă de evadare dintr-un univers cultural ce începea să fie dominat de cenzură și îmbăcsit de conferințe referitoare la „binefacerile” comunismului și la „marea prietenă de la Răsărit”, manifestări organizate de PCR și formațiunile satelit. Lidia Ionescu Stăniloae susține însă că era vorba și de o căutare a divinității: „o bună parte din cei mai distinși intelectuali începuseră să se apropie de Dumnezeu. Și descopereau cu surprindere că acest lucru nu însemna «câțiva popi incuți, care cântau frumos, colive și pomelnice», ci altceva, un aspect necunoscut al vieții, probleme fundamentale, existențiale, situații limită, pe care verva și strălucirea de suprafață nu le puteau rezolva”²⁵.

Mai mulți memorialiști, participanți la fenomenul „Rugul Aprins”, au sugerat că Asociația nu a fost înscrisă la Tribunal. IPS Antonie Plămădeală își amintește că „Rugul Aprins a luat ființă după anul 1945. Nu știu dacă a avut un caracter de Asociație, cu statut și recunoaștere oficială prin Tribunal. Cred că mai degrabă nu”²⁶. O opinie asemănătoare a exprimat și părintele Andrei Scrima²⁷. Totuși, alte surse – unele documente ale procesului „Rugului Aprins” din 1958 – contrazic această imagine de semiclandestinitate. În solicitarea de recurs din toamna lui 1958, pr. prof. Dumitru Stăniloae afirma că: “la fila 31 din vol. I (al dosarului – n. C.V.) se află declarația făcută de inculpatul Teodorescu Alexandru [Sandu Tudor] care afirmă că în anul 1945 el a fost acela care (...) împreună cu

²⁰ Gheorghe Vasilescu, *Cuvânt înainte*, în *loc. cit.*, p. 10–11.

²¹ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 2, f. 159.

²² Gheorghe Vasilescu, *Cuvânt înainte*, în *loc. cit.*, p. 8.

²³ *Ibidem*, p. 9–10.

²⁴ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 6, f. 21. Strânsele legături ale poetului cu „Rugul Aprins” au fost surprinse de Florentin Popescu, *Detenția și sfârșitul lui V. Voiculescu*, București, 2000; Sabina Măduța, *Vasile Voiculescu, scriitorul martir, și Rugul Aprins*, București, 2001.

²⁵ Lidia Ionescu Stăniloae, „*Lumina faptei din lumina cuvîntului*”. *Împreună cu tatăl meu, Dumitru Stăniloae*, București, 2000, p. 171.

²⁶ Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 28.

²⁷ André Scrima, *op. cit.*, p. 154. Pr. Andrei Scrima citează și interogatoriile din dosarul de anchetă. Mihai Rădulescu susține că ideea unei Asociații cu statut legal s-a ivit în timpul unei retrageri spirituale la mănăstirea Govora în vara anului 1946, însă autoritățile nu au aprobat întemeierea ei; Mihai Rădulescu, „*Rugul Aprins*” de la mănăstirea Antim la Aiud, p. 139.

preotul Ghiuș Vasile Benedict, cu Boghiu Serghie Sofian (starețul mănăstirii Plumbuita) și cu prof. univ. Alexandru Mironescu, au înființat asociația religioasă «Rugul Aprins», printr-un act de constituire, autentificat de Tribunalul Ilfov, Secția Notariat, asociația fiind înscrisă în registrul de persoane morale și juridice al Tribunalului»²⁸. De asemenea, în sentința dată în procesul lotului Alexandru Teodorescu din 1958 se menționa că: „după declarațiile inculpatului Teodorescu Alexandru, această asociație [Rugul Aprins] a avut ființă legală până în anul 1948, când a fost disolvată...”²⁹.

Totuși, există o neconcordanță în declarațiile lui Sandu Tudor privitoare la anul legalizării: la 12 august 1958 amintea anul 1945, iar peste trei săptămâni, la 1 septembrie, anul 1946³⁰.

Ioan Kulighin – Părintele Ioan cel Străin. Autoritatea spirituală a Antimului din acea vreme era părintele Ioan Kulighin, numit și Ioan cel Străin, care fusese călugăr la mănăstirea Optina, de lângă Moscova³¹. Ulterior, a fost duhovnicul eparhiei de Rostov pe Don, condusă de mitropolitul Nicolae Amasuschi (Amasučki), repus în demnitatea ecleziastică de trupele germane. La un interogatoriu din 1958 părintele Benedict Ghiuș menționa chiar că: „ideea acestei forme de activitate religioasă, *Rugul Aprins*, a fost adusă de preotul Ioan Kulighin, care era venit de la Rostov – URSS, fiind adus în timpul războiului antisovietic de către trupele fasciste și stabilit la mănăstirea Cernica”³². Evident, epitetele „antisovietic” și „fascist” sunt adăugiri ale ofițerilor anchetatori. Temându-se de prezizibilele represalii și de învinuirea de colaboraționism cu ocupantul, o dată cu revenirea trupelor sovietice în Rostov pe Don, mitropolitul Nicolae – fost coleg de studii la Kiev și prieten cu patriarhul Nicodim Munteanu³³ – și Ioan Kulighin s-au retras la Odesa și apoi în România. O scrisoare a mitropolitului Visarion Puiu, prin care solicită patriarhului Nicodim să aprobe găzduirea mitropolitului Nicolae al Rostovului și protoiereului Ioan Kulighin, lămurește împrejurările, precum și data fugii din calea Armatei Roșii: „în zilele de 18–19 septembrie 1943, între locuitorii evacuați din Nordul Crimeii, printre care numeroase familii de moldoveni, a sosit, refugiindu-se la Odesa, și ÎPS mitropolit Nicolae (Amasuschi), intitulat al Caucazului de Nord și al Azovului, fost cu reședința la Rostov pe Don, însoțit de protoiereul Ioan Kulighin, duhovnicul eparhiei Rostovului”³⁴. Ajunși în România, cei doi au fost adăpostiți la mănăstirea Cernica, unde mitropolitul Nicolae a și murit la scurt timp. La Cernica, prin 1944–1945, Ioan Kulighin este întâlnit întâmplător de Sandu Tudor, Al. Mironescu și pr. Benedict Ghiuș³⁵. Al. Mironescu declara în fața organelor de anchetă că: „în timpul celui de-al doilea război mondial, cam prin anul 1944, în urma înaintării trupelor nemțești și românești pe teritoriul URSS, mitropolitul Rostovului s-a retras în România și respectiv la mănăstirea Cernica, iar în suita acestuia și un călugăr de la mănăstirea Optina Pustina, pe nume Ivan Kulighin, care s-a stabilit într-o chilie tot de la Cernica. Astfel, aproximativ tot prin anul 1944, mergând într-o excursie la mănăstirea Cernica împreună cu Sandu Tudor, în mod surprinzător am dat și peste acest călugăr în chilia sa, care mai locuia împreună cu un tânăr, tot sovietic, și care cunoștea însă foarte bine limba română. Menționez că împreună cu mine și Sandu Tudor se mai afla și Benedict Ghiuș. Astfel, cu ajutorul tânărului care cunoștea limba română am purtat o conversație cu Ivan Kulighin în cadrul căreia acesta ne-a vorbit despre «Rugăciunea Inimii» și, legat de acesta, despre «Rugul Aprins» al Maicii Domnului, lucruri absolut noi și curioase pentru mine și Benedict Ghiuș; pentru Sandu Tudor nu erau atât de noi, deoarece acesta aflate de «Rugăciunea Inimii» în anul 1929, când

²⁸ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 4, f. 235; solicitarea de recurs a pr. prof. Dumitru Stăniloae.

²⁹ Ibidem, f. 294v.

³⁰ Ibidem, vol. 1, f. 29 și f. 37. Dr. Nicolae Nicolau, unul dintre studenții participanți la fenomenul „Rugul Aprins”, susține că Asociația a luat ființă în anul 1946; dr. Nicolae Nicolau, *Rugul Aprins*, în „România liberă”, sâmbătă 27 ianuarie 1996, p. 2

³¹ André Scrima, *op. cit.*, p. 143

³² AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1; proces-verbal de interogatoriu din 14 iunie 1958, f. 194v.

³³ Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. 138.

³⁴ Scrisoare a mitropolitului Visarion Puiu prin care solicită patriarhului Nicodim să aprobe găzduirea mitropolitului Nicolae al Rostovului și a protoiereului Ioan Kulighin, în *Cuviosul Ioan cel Străin (din arhiva Rugului Aprins)*, ed. Gheorghe Vasilescu, București, 1999, p. 69.

³⁵ Alexandru Mironescu, *Calea inimii. Eseuri în duhul Rugului Aprins*, ed. Răzvan Codrescu, București, 1998, p. 28-36.

fusese la Muntele Athos³⁶. De la Cernica, Ioan Kulighin venea la mănăstirea Antim, unde i-a inițiat pe membrii „Rugului Aprins” în tainele Rugăciunii Inimii³⁷.

Părintele Benedict Ghiuș confirmă faptul că: „la aceste întruniri (ale „Rugului Aprins” – n. C.V.) era invitat și preotul rus Ioan Kulighin, care în cadrul întrunirilor respective făcea comunicări despre experiența și trăirea creștină a stareților de la Optina și ne povățuia și pe noi cum să realizăm o asemenea experiență (...), o experiență duhovnicească, care consta în îndemnul la credință, la rugăciune, la disciplină de sine, la muncă, la fapte de dragoste față de aproapele și altele”³⁸.

Părintele Ioan Kulighin era căutat de autoritățile sovietice, fiind considerat trădător. În anii 1945–1946 nu numai poliția se afla în căutarea „dezertorilor” sovietici refugiați pe teritoriul românesc, ci existau chiar așa-numite „comitete cetățenești”, care și-au arogat dreptul de a legitima oamenii pe stradă, de a percheziționa și inspecta casele suspectate de adăpostirea cetățenilor sovietici³⁹. O notă a SSI din 6 februarie 1946 semnală că „unul din preoții ruși veniți în timpul războiului din URSS în România și găzduiți la mănăstirea Cernica și anume Ioan Kulighin, celibatar, se află în București și locuiește la Alexandru Mironescu, asistent la catedra de fizico-chimice de la Facultatea de Științe din capitală. El se ocupă împreună cu Sandu Tudor (ziarist) cu traducerea din rusește a capitolelor care nu au apărut până în prezent din lucrarea intitulată «Strannik» (Povestirile unui pelerin rus – Les récits d'un pèlerin) titlu sub care a apărut în Elveția în anul 1943, după ediția de la Paris. Pe lângă aceasta, el activează într-un cerc religios-mistic care-și are sediul la mănăstirea Antim și din care fac parte următorii: arhimandritul Vasile Vasilache, starețul mănăstirii Antim, Sandu Tudor, arhimandritul Benedict Ghiuș, Ion Marin Sadoveanu și un general. Ședințele se țin duminica de la orele 16 la 18”⁴⁰.

Ioan Kulighin a cerut în două rânduri în ianuarie 1946 patriarhului Nicodim să fie primit definitiv în obștea mănăstirii Cernica⁴¹, lucru care s-a și întâmplat. Din nefericire, închinovierea la mănăstirea Cernica nu a putut preîntâmpina întemnițarea și condamnarea sa. Demersurile de salvare a călugărului Ioan Kulighin făcute de Patriarhia Română pe lângă guvernul de la București au fost fără succes. În octombrie 1946 Ioan Kulighin a fost arestat și până la deportarea în URSS, în ianuarie 1947, a mai putut trimite câteva scrisori prietenilor săi români de la mănăstirile Cernica și Antim („toate convorbirile de la Antim sunt clasate în categoria acțiunilor subversive împotriva Sovietelor”, scria Ioan Kulighin la 10 ianuarie 1947 într-un mesaj către mănăstirea Cernica, pe când se mai afla în detenție pe teritoriul românesc⁴²).

Indiferent dacă Ioan Kulighin a fost sau nu adevăratul întemeietor al „Rugului Aprins”⁴³, sosirea și scurta lui viațuire în România a adus folos duhovnicesc⁴⁴.

Conferințele de la mănăstirea Antim. Dacă în cazul întâlnirii de la Cernăuți din august 1943 avem o evidență exactă a conferințelor, datorită IPS Antonie Plămădeală, lista completă a conferențiarilor de la mănăstirea Antim este mai greu de refăcut. Unul dintre conferențieri a fost

³⁶ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 2, f. 158v.

³⁷ Ibidem, f. 159.

³⁸ Ibidem, vol. 1, f. 194 v.; proces-verbal de interogatoriu al arestatului Benedict Ghiuș din 14 iunie 1958.

³⁹ Dennis Deletant, *Studiu introductiv. Securitatea și statul polițienesc în România (1948–1989)*, în Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente 1949–1989*, Iași, 2002, p. 26–27.

⁴⁰ Cristina Păiușan, Radu Ciuceanu, *Biserica Ortodoxă Română sub regimul comunist 1945–1958*, vol. I, București, 2001, p. 48–49.

⁴¹ *Cuviosul Ioan cel Străin (din arhiva Rugului Aprins)*, p. 90–92.

⁴² Ibidem, p. 54.

⁴³ În istoriografia română s-au exprimat puncte de vedere divergente: dacă IPS Antonie Plămădeală consideră că „Rugul Aprins” era o mișcare deja constituită la venirea părintelui Kulighin, părintele Roman Braga afirmă următoarele: „aș putea spune că părintele Ioan Kulighin a fost întemeietorul *Rugului Aprins*. Părintele Sandu Tudor, pe vremea aceea doar frate, era în fond tot un căutător, ca toți ceilalți”; Roman Braga, *Istoria părintelui Ioan Kulighin* (interviu cu Dinu Cruga), în *Cuviosul Ioan cel Străin (din arhiva Rugului Aprins)*, p. 118; cf. Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 32.

⁴⁴ *Cuviosul Ioan cel Străin (din arhiva Rugului Aprins)*, p. 45.

părintele arhimandrit Benedict Ghiuș, care descrie în 1958 și modul în care debutau întrunirile: Sandu Tudor ținea un cuvânt de învățătură, după aceasta urma un acatist, o ectenie și apoi închinarea⁴⁵. Arhim. Benedict Ghiuș menționează că „întrunirile Rugului Aprins au luat o amploare foarte mare, în sensul că la ele au început să participe elemente din ce în ce mai multe, printre care și o serie de vizitatori ai mănăstirii Antim”⁴⁶. În cadrul întrunirilor respective au început să se țină o serie de conferințe cu teme religioase pe care le țineau după un program bine stabilit Sandu Tudor, Al. Mironescu, Vasile Vasilache, Dumitru Stăniloae și alții⁴⁷. Unii memorialiști, participanți la întrunirile „Rugului Aprins”, pomenesc și alți conferențieri precum Ion Marin Sadoveanu, care a ținut, între altele, o comunicare intitulată *Martirajul Sfântului Ioan Botezătorul*⁴⁸. Acad. Virgil Cândea își amintește că „la cele (reuniunile – n. C.V.) ale «Rugului Aprins» am luat parte o singură dată, când profesorul Alexandru Elian a conferențiat despre *Hristos – Soarele Dreptății*”⁴⁹.

Nu știm cu certitudine dacă printre conferențieri s-a aflat și Olga Greceanu. Într-o însemnare din 1945, Alice Voinescu menționează în jurnalul său: „m-a impresionat enorm conferința Olgăi Greceanu”⁵⁰, dar nu este sigur că ea a fost susținută la mănăstirea Antim. Oricum, participarea Olgăi Greceanu la mișcarea duhovnicească „Rugul Aprins” este de ne tăgăduit. Datorită părintelui Andrei Scrima știm că Sandu Tudor și arhimandritul Benedict Ghiuș au reluat lectura testamentului lui Antim Ivireanu, patronul mănăstirii, și au hotărât să transpună cele patru figuri invocate de el în mozaic: Sf. Antim, Sf. Alexie, Sf. Nicolae și Sf. Agatha⁵¹. Mozaicurile, patru panouri de mari dimensiuni, au fost realizate între 1948–1949 de părintele Sofian Boghiu și Olga Greceanu cu asistența tehnică a lui Gheorghe Mogoș, în pofida suspiciunilor autorităților, predispușe să vadă o presupusă latură mistic-subversivă a creației artistice⁵². Pictorița Olga Greceanu a fost prima femeie din spațiul ortodox românesc care a dobândit cea mai mare distincție a BOR – Gramata și Crucea Patriarhală⁵³.

Starețul Vasile Vasilache, în scrierea sa memorialistică *De la Antim la Pocrov. Mărturii și mărturisiri*, amintește alți doi conferențieri: Haralambie Vasilache (o prezentare filosofică a Adevărului absolut) și Paul Sterian care „a înfățișat viața a doi sfinți, în două ședințe”⁵⁴. Paul Sterian „a prezentat *Războiul nevăzut al Sfântului Cuvios Paisie cel Mare din Egipt*, cu tot tezaurul lui de învățăături” – susține același Vasile Vasilache⁵⁵.

Pe lângă conferințe, se mai organizau coruri, cu călugării mănăstirii, care cântau la întrunirile Asociației⁵⁶. Nici compozitorul Paul Constantinescu nu lipsea de la slujbe sau de la reuniunile grupului „Rugul Aprins”, el dăruind Antimului un *Imn al Rugăciunii lui Iisus*⁵⁷. Muzica sa cu conținut și sonorități profund religioase intra în conflict cu preceptele artei realist-socialiste⁵⁸.

⁴⁵ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 207v; proces-verbal de interogatoriu al arestatului Benedict Ghiuș din 27 iunie 1958.

⁴⁶ Ibidem, f. 195; proces-verbal de interogatoriu al arestatului Benedict Ghiuș din 14 iunie 1958.

⁴⁷ Ibidem

⁴⁸ Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 58. Potrivit lui Andrei Scrima, Ion Marin Sadoveanu a asigurat o serie dedicată teatrului antic și misterelor medievale; André Scrima, *op. cit.*, p. 131.

⁴⁹ Virgil Cândea, *Cuvânt înainte*, în Alexandru Mironescu, *Calea inimii. Eseuri în duhul Rugului Aprins*, p. VI.

⁵⁰ Alice Voinescu, *Jurnal*, ed. Mariana Ana Murnu, București, 1997, p. 489; însemnare din 1 mai 1945.

⁵¹ André Scrima, *op. cit.*, p. 107-108.

⁵² Ibidem, p. 108.

⁵³ Olga Greceanu, *Pe urmele pașilor Tăi, Iisuse... Jurnal de călătorie în Țara Sfântă*, București, 1999, p. 4.

⁵⁴ Apud Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. 143.

⁵⁵ Ibidem, p. 143-144. În anul 1944 Paul Sterian publicase la Casa Școalelor o culegere de 31 de cânturi, intitulată *Războiul nevăzut. Vieța de îndumnezeire a Sfântului părintelui nostru Paisie cel Mare* (cu un desen de Mac Constantinescu). Ultimul cânt se chema chiar *Călugărul este sufletul nostru*.

⁵⁶ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 195; proces-verbal de interogatoriu al arestatului Benedict Ghiuș din 14 iunie 1958.

⁵⁷ André Scrima, *op. cit.*, p. 130.

⁵⁸ Vasile Igna, *Preliminarii la schița unei rezistențe culturale în România*, în *Subteranele memoriei. Pagini din rezistența culturii în România 1944–1955*, București, 2001, p. 25.

Benedict Ghiuș – duhovnicul Grupului de la Antim. Potrivit lui Andrei Scrima, în inima versantului monastic al „Rugului Aprins” s-a aflat arhim. Benedict Ghiuș⁵⁹. Reprezentant de seamă al monahismului ortodox, Benedict Ghiuș a studiat și în Occident, la Facultatea de Teologie Catolică a Universității din Strasbourg, secvență biografică exploatată de agenții Siguranței și ai Securității, care i-au aplicat părintelui arhimandrit eticheta de „filocatolic”. Numai că pentru Benedict Ghiuș cunoașterea Occidentului a fost mai ales prilejul descoperirii tradiției răsăritene, deoarece odată cu studiul misticii apusene i-a redescoperit pe marii mistici răsăriteni⁶⁰. Deși arhim. Benedict Ghiuș și mons. Vladimir Ghika nu sunt personalități incompatibile, primul afirma tranșant că „nimeni nu părăsește ortodoxia pentru că a epuizat-o”⁶¹. Se spune că, atunci când un fost fiu spiritual s-a convertit la catolicism, pe părintele Benedict Ghiuș l-a cuprins o profundă tristețe⁶².

A doua etichetă folosită de Securitate în cazul părintelui Ghiuș era aceea de „legionar”. Benedict Ghiuș era acuzat, fără probe concludente, de apartenență la Mișcarea Legionară, fiind învinuit că în timpul guvernării legionare din 1940–1941 ar fi scris, în colaborare, o lucrare în care ar fi pledat pentru organizarea Bisericii Ortodoxe pe baza principiilor legionare⁶³. De fapt, în anul 1940 Benedict Ghiuș împreună cu arhimandriții Antim Nica și Ioil Babaca și protos. Nicodem Ioniță au publicat în „Glasul monahilor” o radicală propunere de reformă a Bisericii Ortodoxe Române, intitulată *Înoește-te noue Ierusalime. Gânduri pentru reorganizarea Bisericii*, care ataca principiile șaguniene și era departe de discursul democratic. Cei trei monahi apreciau că „actuala organizare a Bisericii lasă mult de dorit, îndeosebi în urma infructuoasei experiențe făcută cu «Legea și Statutul pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române» din 1925. Această lege, necanonică în concepția ei, creiată într-un spirit liberal și democrat (s. C.V.), introduce în sânul Bisericii o serie de foruri administrative, care au avut dezastrosul efect de a zdruncina autoritatea canonică a conducătorilor bisericești. Oamenii politici, străini de orice preocupare spirituală, pătrunzând în aceste foruri democratice aduceau cu ei desbinarea și vrajba și aserveau această divină și venerabilă instituție intereselor vremelnice ale clubului. (...) Constatăm numai că, în statul român liber, unde Biserica Ortodoxă e chemată să joace un rol dominant, aceste organisme poartă inevitabilul stigmat al *regimului democratic dizolvant* (s. C.V.)”⁶⁴. Dincolo de retorica antiliberală, miza principală era scoaterea Bisericii de sub influența factorului politic și întărirea puterii Întâistătătorului BOR, patriarhul (care nu putea exercita un control efectiv asupra episcopatului, în opinia călugărilor reformatori⁶⁵).

Probabil, și din cauza acestei lucrări Benedict Ghiuș a fost tratat mai degrabă cu ostilitate în perioada 1940–1944 atât de ierarhie, cât și de autoritatea politică⁶⁶, deși era o întruchipare a „gloriei duhovnicești a ortodoxiei românești”⁶⁷.

În anul 1945, în urma unui concurs, arhim. Benedict Ghiuș ocupă postul de asistent universitar la Catedra de Ascetică și Mistică a Facultății de Teologie Ortodoxă din București, catedră văduvită de prezența profesorului titular, Nichifor Crainic⁶⁸, urmărit de organele polițienești. În aceste condiții, în anul universitar 1945–1946 Benedict Ghiuș ține cursul de Ascetică și Mistică, frecventat și de studenții altor facultăți. Din toamna anului 1947 Benedict Ghiuș a devenit asistentul pr. Dumitru Stăniloae, numit profesor la Catedra de Ascetică și Mistică a Facultății de Teologie Ortodoxă din

⁵⁹ Totuși arhim. Benedict Ghiuș nu a fost stareț al mănăstirii Antim în intervalul 1945–1948, cum greșit scrie pr. Andrei Scrima, *op. cit.*, p. 135. Eroarea este semnalată de Alexandru Dușu, *Ideea de Europa și evoluția conștiinței europene*, București, 1999, p. 284–285, n. 11.

⁶⁰ Gheorghe Vasilescu, *Benedict Ghiuș, confesseur de la Prière du coeur*, în *Voix de l'effroi. La Roumanie sous le communisme. Récits et Témoignages*, București, 2000, p. 234.

⁶¹ André Scrima, *op. cit.*, p. 135.

⁶² Relatare a domnului Emanuel Cosmovici.

⁶³ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 216.

⁶⁴ Benedict Ghiuș, Antim Nica, Ioil Babaca, Nicodem Ioniță, *Înoește-te noue Ierusalime. Gânduri pentru reorganizarea Bisericii*, București, 1940, p. 5; extras din „Glasul Monahilor”, nr. 593–595.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 6.

⁶⁶ André Scrima, *op. cit.*, p. 135.

⁶⁷ Bartolomeu Anania, *Părintele Benedict*, în „România liberă”, serie nouă, an XLVIII, nr. 222, 16 septembrie 1990, p. 4.

⁶⁸ Sofian Boghiu, *Souvenirs sur l'archimandrite Benedict Ghiuș*, în *Voix de l'effroi*, p. 230.

București⁶⁹. În procesul-verbal de interogatoriu din 6 septembrie 1958 Dumitru Stăniloae declara că „în anul 1947, subsemnatul m-am stabilit cu domiciliul în București, fiind numit profesor la Facultatea de Teologie din București. După ce m-am stabilit cu domiciliul în București am intrat în legătură cu o serie de elemente printre care: Ghiuș Benedict, care mi-a fost asistent în perioada 1947–1948, și prin intermediul acestuia am cunoscut în perioada respectivă pe Mironescu Alexandru și Sandu Tudor, cu care, de asemeni, am intrat în legătură”⁷⁰.

Ștefan Todirașcu, fost conferențiar la Facultatea de Drept, prieten bun cu Al. Mironescu și participant la ședințele de la Antim, Benedict Ghiuș și Vasile Voiculescu erau cu toții frecventatori ai părintelui Dumitru Stăniloae⁷¹. Lidia Ionescu Stăniloae rememorează momentul participării părintelui său la reuniunile de la mănăstirea Antim: „o vreme s-au mai putut ține conferințe la mănăstirea Antim. Vorbeau, pe rând, tata [Dumitru Stăniloae], părintele Ghiuș, Sandu Tudor, care se călugărise luându-și numele de părintele Agaton. Auditorii erau numeroși, intelectuali, studenți. Grupul de la Antim se numea *Rugul Aprins* și mai târziu apartenența la el le-a pricinuit multe neajunsuri, pentru că regimul l-a considerat o organizație subversivă, deși nu avea absolut nimic de-a face cu politica. Vreau să precizez că tata nu a făcut niciodată parte din grup. La rugămintea lor a conferențiat de câteva ori și a audiat câteva conferințe. Cu unii dintre membrii grupului era în bune relații și se vedeau uneori. Atât”⁷². Mărturia doamnei Lidia Ionescu Stăniloae este în concordanță cu spusele pr. Andrei Scrima care a susținut că profesorul Dumitru Stăniloae „nu a făcut nicicând parte” din grupul „Rugul Aprins”, în pofida strânselor legături care au existat⁷³. Înșuși pr. Dumitru Stăniloae, pe când era anchetat de Securitate, în toamna lui 1958, a negat că ar fi aderat la „Rugul Aprins”. Dumitru Stăniloae: „da, am cunoscut pe Sandu Tudor în perioada 1947–1948, la mănăstirea Antim din București, fiindu-mi prezentat de Ghiuș Benedict, care mi-a fost asistent la Fac[ultatea] de Teologie din București”⁷⁴. Însă părintele profesor adaugă: „nu am avut nici un fel de legături cu Sandu Tudor, după ce ne-am cunoscut, în afară de aceea de simple cunoștințe”⁷⁵.

Ordonanța de punere sub învinuire a părintelui Dumitru Stăniloae din 6 septembrie 1958 menționa că „după 23 august 1944, sus numitul a continuat să mențină legătura cu o serie de elemente dușmănoase printre care și legionari, încadrându-se în grupul subversiv condus de Teodorescu Alexandru, zis Sandu Tudor, unde alături de ceilalți membri ai grupului a desfășurat o intensă activitate dușmănoasă, împotriva orânduirii de stat democrat-populare din RPR”⁷⁶.

Așadar, membrii grupului „Rugul Aprins” l-au cunoscut pe pr. Dumitru Stăniloae prin intermediul arhim. Benedict Ghiuș, iar inițiativa fostului profesor de la Academia Teologică Andreiană din Sibiu de a traduce *Filocalia* i-a apropiat și mai mult. Deși Sandu Tudor și Vasile Voiculescu aveau unele rezerve legate de stilul traducerii⁷⁷, întâlnirea cu „Rugul Aprins” era firească.

Dar interferențele nu se opreau aici: comunitatea monahală de la Antim era formată și din studenți de la Facultatea de Teologie, care din toamna anului 1947 urmau și cursurile profesorului Stăniloae, atrași de traducerea *Filocaliei*. De altfel, din amintirile lui Andrei Scrima rezultă că obștea de la Antim era formată mai ales dintr-o „comunitate de călugări-studenți”⁷⁸.

Studenții – frecventatori ai „Rugului Aprins”. Din această comunitate a făcut parte și Alexandru Adrian Făgețeanu, care, anchetat de Securitate în 1958, relatează împrejurările intrării sale

⁶⁹ Lidia Ionescu Stăniloae, *op. cit.*, p. 172.

⁷⁰ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 2, f. 437v.

⁷¹ Lidia Ionescu Stăniloae, *op. cit.*, p. 172.

⁷² *Ibidem*, p. 180.

⁷³ André Scrima, *op. cit.*, p. 133. Un punct de vedere diferit, la IPS Antonie Plămădeală care afirmă că „și părintele Stăniloae a făcut parte din această grupare (mi-aduc aminte că cel puțin două conferințe ale părintelui Stăniloae le-am ascultat și eu)”; Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 107.

⁷⁴ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 2, f. 433v; proces-verbal de interogatoriu din 4 septembrie 1958.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 435.

⁷⁷ André Scrima, *op. cit.*, p. 132.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 116.

în mănăstire: „în iunie 1947, o dată cu vacanța de vară a studenților, subsemnatul am obținut permisiunea starețului Vasilache de la mănăstirea Antim din București de a fi găzduit la această mănăstire”⁷⁹. „La mănăstirea Antim – continuă Adrian Făgețeanu – am cunoscut pe Sandu Tudor (...), Benedict Ghiuș, arhimandrit, pe atunci asistent la Facultatea de Teologie București, Tit Simedrea, fostul mitropolit al Bucovinei, general [Traian] Tetrat (...), Roman Braga, student pe atunci al Facultății de Teologie, Andrei Scrima, student al Facultății de Teologie București (...), Virgil Stancovici, Al. Mironescu, Paul Lecca – era pe atunci traducător al unor lucrări din limba rusă –, Neofit Nica, în chilia căruia stăteam, Sofian Boghiu, Damian Stogu...”⁸⁰

Declarațiile lui Adrian Făgețeanu făcute cu prilejul interrogatorului ne ajută să coroborăm informațiile. În istoriografia română se știa de faptul că, imediat după 1944, Sandu Tudor „lucrează cu râvnă și spor pe toate tărâmurile: la restaurarea mănăstirii (grav avariată de cutremurul din 10 noiembrie 1940, îndeosebi biserica mare, cu cele două turle, trapeza, clopotnița și stăreția), alături de generalii Gheorghe Iorgulescu, Gheorghe Stratilescu, Traian Tetrat și Ioan Țone”⁸¹. Adrian Făgețeanu completează: „ajuns la Antim am fost pus să mă ocup cu unele probleme legate de repararea și înfrumusețarea mănăstirii, cum ar fi procurarea materialelor, angajarea muncitorilor, îngrijirea și amenajarea parcului. Dispozițiunile referitoare la aceste atribuțiuni le primeam de la Sandu Tudor”⁸².

În vara anului 1958, intenția anchetatorilor era să obțină de la arestați „mărturisiri” legate de apartenența la legionarism a lui Sandu Tudor, iar acest lucru transpare și din următorul răspuns al lui Adrian Făgețeanu: „în timpul acesta, în sala bibliotecii mănăstirii aveau loc conferințe regulate, cu caracter teologic, cu subiecte ca Rugăciunea Inimii, despre isihie, despre angelism ș.a. Sandu Tudor m-a invitat și pe mine să iau parte la aceste conferințe. (...) Prin iulie 1947, într-o discuție pe care am avut-o cu Sandu Tudor, acesta mi-a făcut cunoscut faptul că la el s-au prezentat câțiva studenți teologi care au declarat că în rândul studenților legionari sunt frământări legate de măsura în care mișcarea legionară se găsește pe linia dogmelor creștine sau nu, și i-am cerut lui clarificări în scopul orientării lor în această chestiune...”⁸³. Sandu Tudor i-ar fi răspuns că „nu poate să dea clarificări într-o discuție de câteva cuvinte” și le-a propus „să ia parte la conferințele ce au avut loc la Antim, în urma cărora – în timp – ei singuri se vor lămurii”⁸⁴.

Întâlnirea dintre studenții teologi și Sandu Tudor este amintită și în alte documente. Roman Braga relatează că, împreună cu Nicolae Bordașiu, a încercat să organizeze o Asociație a Studenților Ortodocși (Athos): „ne-am dus cu actele acestei Asociații la părintele Sandu Tudor. El ne-a luat actele și ne-a zis: „aduceți-i pe băieții aici, la Antim”⁸⁵. („Athos”, de fapt ATOS, era abrevierea Asociației Tinerilor Ortodocși Studenți⁸⁶). Urmărind mai multe evocări ale „Rugului Aprins” putem stabili lista celor 12 studenți; ar putea fi următorii: Felix Dubneac, Petroniu Tănase, Sofian Boghiu, Andrei Scrima, Valeriu Streinu (scris și Valerian Străinu), Leonida Plămădeală⁸⁷, Nicolae Nicolau, Nicolae Bordașiu, Roman Braga⁸⁸, Alexandru Adrian Făgețeanu, Virgil Stancovici și Gheorghe Carcalitan. Cum am mai subliniat, la ancheta din 1958 s-a căutat impunerea etichetei de „legionar” pentru Asociația „Rugul Aprins”, fapt care reiese și din următoarea declarație a lui Adrian Făgețeanu:

⁷⁹ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 89; proces-verbal de interrogatoriu din 3 martie 1958.

⁸⁰ Ibidem, f. 90.

⁸¹ Gheorghe Vasilescu, *Cuvânt înainte*, în Daniil Sandu Tudor, *op. cit.*, p. 8-9.

⁸² AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 90; proces-verbal de interrogatoriu din 3 martie 1958.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem, f. 90-91.

⁸⁵ Roman Braga, *Tot despre „Rugul Aprins”*, în Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 203.

⁸⁶ Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 111. În documentele procesului sigla apare sub forma ATAS; AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 91.

⁸⁷ „Cunoscusem din studenție mișcarea de la Antim, în care fusesem chemat de pr. Agaton”, își amintește IPS Antonie Plămădeală; *op. cit.*, p. 111.

⁸⁸ Conform spuselor avocatului său la procesul „Rugului Aprins” din 1958, consemnate și de sentință, Roman Braga a luat parte la ședințele asociației în 1946; AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 4, f. 294v.

„menționez că tot în cursul anului 1947, pe când frecventam cursurile preotului Stăniloae la Facultatea de Teologie din București, am cunoscut aici pe studenții legionari Antonie Plămădeală și Nicolae Bordașiu”⁸⁹.

Nu avem încă indicii foarte solide că afirmațiile de mai sus, referitoare la presupusa apartenență la extrema dreaptă, ar fi exacte. Totuși, unele mărturii sugerează existența unei simpatii – chiar dacă efemeră – pentru Mișcarea Legionară. Ajuns în exil după eliberarea din închisoare, pr. Roman Braga elogia „formele de pedagogie social-politică” prezente în „ascetismul elitelor conducătoare ale generației de la 1922. (...) Vorbim despre acest curent, ca despre un fapt istoric. Mișcarea aceasta a făcut însă o mulțime de greșeli care au dus la dispariția ei”⁹⁰. La rândul său, dr. Nicolae Nicolau susține că grupul celor 12 studenți „constituia generația a doua, *având întâmplător aceeași opțiune politică* (s. C.V.) ce ne-a dus de altfel la pușcărie și, pe unii, la moarte. (...) Apoi, noi înșine, tineretul de atunci, *nu eram structurați decât pe linie naționalistă* (s. C.V.), deci creștină și anticomunistă”⁹¹. În opinia lui George Enache doar despre Roman Braga și Adrian Făgăteanu se poate susține că erau cu siguranță foști legionari⁹².

Roman Braga declara în 1958 (sau mai degrabă era silit să declare): „în anul 1947, eu împreună cu legionarul Bordașiu Nicolae, student la Teologie, am vrut să înființăm o organizație legionară sub masca ortodoxismului, în care scop am și întocmit proiectul unui statut de funcționare. Auzind că Teodorescu Alexandru înființase o asemenea asociație la mănăstirea Antim din București, m-am dus cu proiectul de statut la el pentru a-i cere îndrumările necesare. Acesta însă nu a fost de acord cu înființarea acestei organizații pe motiv că noi nu am fi capabili s-o conducem și ca atare ne-a propus ca noi cei care urma să constituim organizația respectivă să ne afiliem asociației denumită «Rugul Aprins». Astfel am și procedat eu din acel moment și până în anul 1948, când am fost arestat pentru activitate legionară, am participat la activitatea asociației «Rugul Aprins» condusă de Teodorescu Alexandru, iar, împreună cu mine, și alți legionari ca: Bordașiu Nicolae, Nicolau Nicolae, Nedelcu Niculae, Grigorescu Tudor și alții de care nu-mi reamintesc”⁹³. La confruntarea sa cu Roman Braga, Sandu Tudor declara: „recunosc în întregime cele declarate de Braga Roman, cu excepția faptului că, în anul 1947, când i-am primit în asociația «Rugul Aprins», nu am cunoscut că sunt legionari și vor să se organizeze în acest sens”⁹⁴. Roman Braga era considerat de organele Securității „legionar din anul 1940” până în 1947, iar în anul 1948 a și fost arestat⁹⁵. În februarie 1949 Roman Braga și Leonida Plămădeală erau condamnați de Tribunalul Militar București la 5 și respectiv 7 ani de temniță grea pentru o presupusă „crimă de organizare și participare la organizațiuni de tip fascist, politice și paramilitare”⁹⁶.

Când Roman Braga este întrebat la interogatoriul din 30 iunie 1958: „de cine ai fost dumneata îndrumat privind activitatea dușmănoasă ce a-i desfășurat-o?”, răspunde că a fost îndrumat de Sandu Tudor, care „avea multiple relații în București printre care Benedict Ghiuș (...), Mironescu Alexandru, Boghiu Sofian, Joja Constantin, legionar, arhitect în București, Alexandru Elian, profesor la Facultatea de Teologie din București și alții”⁹⁷.

Trebuie specificat faptul că, chiar dacă unii clerici ortodocși au avut simpatii legionare sau chiar un grad mai mare de implicare pe linia aderenței la extrema dreaptă, acest lucru comporta de multe ori doar o răspundere morală, nu penală. Autoritățile s-au folosit în mod abil de trecutul de simpatizanți ai Mișcării Legionare. În procesul-verbal de interogatoriu al arestatului Alexandru

⁸⁹ Ibidem, vol. 1, f. 92; proces-verbal de interogatoriu din 3 martie 1958.

⁹⁰ Roman Braga, *Pe drumul credinței*, texte omagiale oferite de prelați, prieteni și savanți români plus colecție de texte antologice, prima ediție, Rives Junction, 1995, p. 171.

⁹¹ Nicolae Nicolau, *Rugul Aprins*, în „România liberă”, 27 ianuarie 1996, p. 2.

⁹² G. Enache, *Daniil Sandu Tudor – pagini din dosarul de anchetă nr. 113 668*, p. 195.

⁹³ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 49-49v; proces-verbal de confruntare între arestații Roman Braga și Sandu Tudor din 1 septembrie 1958.

⁹⁴ Ibidem, f. 50.

⁹⁵ Ibidem, f. 268v; proces-verbal de interogatoriu al arestatului Roman Braga din 16 iunie 1958 (anchetatorul său a fost Gheorghe Enoiu, ofițer intrat în dicționarele torționarilor comuniști; Doina Jela, *Lexiconul negru. Unelte ale represiei comuniste*, București, 2001, p. 114).

⁹⁶ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 261-261v.

⁹⁷ Ibidem, f. 286-287.

Adrian Făgețeanu din 30 august 1958, în fișa sa biografică, la rubrica „activitatea politică până în 1947”, se preciza: „simpatizant legionar din anul 1934”. Adrian Făgețeanu fusese condamnat în anul 1941 la 5 ani de închisoare pentru fapte pregătitoare de rebeliune de Tribunalul corpului IV Armată – Iași. Mihai Rădulescu a observat însă faptul că anchetatorii sugerează, prin întrebări, postura de „ideolog” legionar a lui Sandu Tudor, cu toate că scriitorul n-a fost niciodată nici simpatizant, nici aderent al extremei drepte⁹⁸. Dimpotrivă: unii dintre colaboratorii lui Sandu Tudor de la ziarul „Credința” l-au atacat în anii '30 pe Nae Ionescu, considerat ideologul Mișcării Legionare. Aparent paradoxal, Paul Sterian – poetul *ortodoxist*! – era acuzat de Mihail Sebastian pentru modul degustător în care „Credința” a prezentat personalitatea lui Nae Ionescu⁹⁹. De asemenea, este important de semnalat că în anul 1950 Sandu Tudor, acuzat mai târziu de fascism și legionarism, a fost apărat de un avocat evreu, pus din oficiu, și care a declarat că îl apără „în amintirea anilor '30”¹⁰⁰.

Desființarea Asociației „Rugul Aprins”. Data exactă la care asociația „Rugul Aprins” și-a întrerupt activitatea în mod oficial este mai greu de precizat. Cea mai probabilă dată este luna aprilie 1948, moment amintit și în ordonanța de punere sub învinuire a arhimandritului Benedict Ghiuș din 3 iulie 1958. La ancheta din 1958, Benedict Ghiuș afirma că activitatea „Rugului Aprins” a continuat „până în a doua jumătate a anului 1948, când am fost încunoștiințat de forurile bisericești superioare că organizarea de întruniri în cadrul mănăstirilor, așa cum făceam noi, nu este permis de lege, precizându-ne clar că s-au interzis adunările de la mănăstirea Antim și ca atare să încetăm această activitate. Această dispoziție a fost adresată starețului mănăstirii Antim care ne-a comunicat-o la toți ceilalți”¹⁰¹. La un alt interogatoriu, Benedict Ghiuș adăuga: „nu-mi mai amintesc data precisă când ne-a fost interzis să mai organizăm și să ținem asemenea întruniri, primind dispozițiuni de la Arhiepiscopia (Arhiepiscopia Bucureștilor – n. C.V.) că asemenea întruniri sunt interzise de lege”¹⁰². Rechizitoriul întocmit în 1958 stabilea însă că „în aprilie 1948 li s-a interzis să mai țină asemenea întruniri la mănăstirea Antim însă susnușiții au continuat să mențină legăturile între ei (...), pregătind participanții pe linia mistică-naționalistă”¹⁰³.

Starețul de care pomenea Benedict Ghiuș era Valerian Zaharia, cu un trecut legionar notoriu, care în 1948 abia îl înlocuise pe arhim. Vasile Vasilache, neagreat de puterea politică. Într-o declarație din 23 iulie 1958, Sandu Tudor îl consideră pe noul stareț direct responsabil de desființarea Asociației „Rugul Aprins”¹⁰⁴. Desigur, chiar și după momentul aprilie 1948 flacăra „Rugului Aprins” a mai avut câteva pălpări. Supus interogatoriilor Securității, care erau menite a incrimina „Rugul Aprins”, călugărul Veniamin (Vasile) Nicolae de la mănăstirea Tismana declara: „în iarna anului 1948, Sandu Tudor a venit la mănăstirea Polovragi, însoțit de Anton Dumitriu, (...) și ne-au expus practica grupării lor mistice, însă i-am refuzat și nu am fost de acord cu cele susținute de ei, în urma cărui fapt nu au mai revenit la noi”¹⁰⁵. În luna decembrie 1948 profesorului Anton Dumitriu, epurat de la Universitate, i se intentează proces și este condamnat la 12 ani închisoare¹⁰⁶. La prima sa arestare sub regimul comunist, în anul 1950, Sandu Tudor a fost condamnat la 2 ani de închisoare corecțională¹⁰⁷.

Sandu Tudor va fi arestat din nou la 14 iunie 1958¹⁰⁸. Acum a fost arestat sub acuzația de uelțire contra ordinii sociale, infracțiune prevăzută și pedepsită de art. 209, pct. 1 CP. Între altele, în

⁹⁸ Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. 150.

⁹⁹ Mihail Sebastian, *Jurnal 1935–1944*, București, 1996, p. 20.

¹⁰⁰ André Scrima, *op. cit.*, p. 128. Pr. Andrei Scrima menționează anul 1949, iar istoricul George Enache anul 1948; G. Enache, *Daniil Sandu Tudor – pagini din dosarul de anchetă nr. 113* 668, p. 188, n. 26.

¹⁰¹ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 214v-215.

¹⁰² Ibidem, f. 195; proces-verbal de interogatoriu al arestatului Benedict Ghiuș din 14 iunie 1958.

¹⁰³ Ibidem, f. 213–213v; ordonanță de punere sub învinuire a lui Benedict Ghiuș din 3 iulie 1958.

¹⁰⁴ Ibidem, f. 47; proces-verbal de confruntare între arestații Sandu Tudor și Alexandru

Mironescu din 23 iulie 1958.

¹⁰⁵ Ibidem, f. 238v.

¹⁰⁶ Anton Dumitriu, *Valoarea metafizică a rațiunii*, ed. a II-a (Mircea Arman), Cluj-Napoca, 2001, p. 8.

¹⁰⁷ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 13.

¹⁰⁸ Ibidem, f. 1; ordonanță de reținere datată 13 iunie 1958 și semnată de lt. maj. Iosif Moldovan, anchetator penal de securitate.

1958 i se aduceau și acuzații privind activitatea anticomunistă și împotriva mișcării muncitorești desfășurată în perioada 1933–1938¹⁰⁹. Cu toate acestea, abia acum Sandu Tudor va fi învinuit pentru activitatea Asociației „Rugul Aprins”: „pentru a-și ascunde această activitate criminală (antimuncitorească, antirevoluționară, profascistă, anticomunistă – n. C.V.) – preciza rechizitoriul –, inculpatul Teodorescu Alexandru s-a călugărit, stabilindu-se la mănăstirea Antim din București, unde și-a continuat activitatea sa dușmănoasă, stabilind legături cu o serie de elemente legionare așa cum sunt: Braga Roman, Ghiuș Vasile Benedict, Anania Valerian (sic!), precum și cu inculpatul Mironescu Alexandru, și împreună au trecut la înființarea unei grupări intitulate *Rugul Aprins*, în cadrul căreia să-și continue în mod organizat activitatea lor antidemocratică. Astfel, inculpatul Teodorescu Alexandru, în calitate de șef al asociației *Rugul Aprins*, în perioada 1945–1948, a organizat la mănăstirea Antim o serie de întruniri cu membrii grupului, cât și cu elemente ce vizitau mănăstirea, în cadrul cărora, pe lângă problemele de ordin mistic-religios, au desfășurat și o intensă activitate contrarevoluționară”¹¹⁰.

Apartenența la Mișcarea Legionară atribuită de Securitate este de multe ori falsă. Vasile Andru rezuma foarte bine acest aspect: „rezistența morală a preoților (implicați în „Rugul Aprins” – n. C.V.) a fost calificată ca fiind «de dreapta». În realitate, nu toți clericii închiși, ci numai unii din ei, s-au înrolat politic. Dar comuniștii au speculat la maximum acele cazuri de implicare a unor preoți în acțiuni politice, au extins acuzația aceasta și asupra unor cazuri pur spirituale”¹¹¹. Chiar și asumarea etichetei de legionar trebuie privită cu mult simț critic. Un singur exemplu este sugestiv din acest punct de vedere: citind dosarul anchetei și nedumerit că tatăl său a „recunoscut” că ar fi „legionar”, Radu Voiculescu l-a întrebat din ce cauză și-a însușit un fals trecut politic extremist. Vasile Voiculescu i-a răspuns: „mă ancheta un tânăr. M-a amenințat cu bătaia dacă nu recunoșteam. I-am răspuns că mie mi-ar fi rușine să lovesc un bătrân, dar decât să mă bată, mai bine să fi scris el ce-i plăcea, că eu semnam tot”¹¹². Prin urmare, toate „declarațiile” arestaților din 1958 s-au făcut sub o intensă presiune, iar afirmațiile conținute în dosare trebuie trecute printr-un riguros filtru critic.

În urma presiunilor fizice sau/și psihice, și Sandu Tudor „recunoștea” că „în cadrul acestei asociații, atât eu cât și Mironescu A. țineam conferințe publice cu caracter mistic-dușmănos, prin care urmăream atragerea a cât mai multe elemente în jurul asociației”¹¹³. Dar „probe” materiale în sensul „vinovăției” sale aduceau și anchetatorii. Ordonanța de atașare la dosar a probelor materiale din 5 septembrie 1958, semnată de Constantin Cenușă, preciza: „în perioada 1930–1944, Teodorescu Alexandru, Făgețeanu Alex[andru] și Papacioc Anghel au desfășurat o intensă activitate contra clasei muncitoare și mișcării revoluționare. La perchezițiile domiciliare și corporale efectuate învinuiților implicați în dosar au fost ridicate următoarele materiale – corp delict: din ziarul «Credința» au fost fotocopyate un număr de nouă articole scrise de Teodorescu Alexandru (Sandu Tudor) în perioada 1933–1938, care au un vădit caracter anticomunist, prin intermediul cărora învinuitul a căutat să dezorienteze și să abată mișcarea comunistă și muncitorească din țara noastră de la lupta ei împotriva orânduirii burgheze. La percheziția lui Teodorescu Alexandru au fost ridicate două acatiste la *Rugul Aprins* concepute și scrise de învinuit, pe care le-a folosit încă din anul 1946 în activitatea sa dușmănoasă. Acestea i-au servit la mobilizarea și educarea în spirit dușmănos regimului din RPR a unui număr de elemente”¹¹⁴. Între „probe” figurează și fotocopiile a două articole semnate de Sandu Tudor: *Între sobor și soviet și Religia ateismului rus*¹¹⁵. Cu siguranță, ofițerilor Direcției de anchetă penală la MAI le-a atras atenția următoarea frază din articolul *Între sobor și soviet*: „Comunismul este o tovărășie uriașă unitară și ideal abstractă în care toți sunt egali, fără sex, fără familie, fără neam. Comunismul este, lămurit, un copil romantic al ficțiunii rousseauiste, care își poartă moartea în sine, se tăgăduiește prin însăși natura, origina și baza sa: individualismul anarhic și raționalist. Comunismul reduce pe om la biologia insului și tăgăduiește realitățile psihice și spirituale ca grade

¹⁰⁹ Ibidem, f. 37, proces-verbal de interogatoriu al arestatului Sandu Tudor din 1 septembrie 1958.

¹¹⁰ Ibidem, vol. 4, f. 299.

¹¹¹ Vasile Andru, *Contemporan cu „Rugul Aprins”*, prefață la Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. IV.

¹¹² Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. 26.

¹¹³ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 47; proces-verbal de confruntare între arestații Sandu Tudor și Alexandru Mironescu din 23 iulie 1958.

¹¹⁴ Ibidem, vol. 3, f. 1-2.

¹¹⁵ Ibidem, f. 7-8.

vitale și obiective ale omenirii. Cine nu cunoaște tăgăduirea și lupta comunismului împotriva familiei, Bisericii și deosebirilor de limbă? Cine nu cunoaște tăgăduirea și lupta comunismului contra vieții intime și contra psihologicului?” – se întreba retoric Sandu Tudor¹¹⁶. Și continua: „Comunismul nu face decât să închidă perioada individualistă în decadență, căutând să temporizeze în locul universalei frății omenești, a dragostei lui Hristos, în locul Sf[inte]i Biserici, o tovărășie uriașă, făurită după o anumită teorie a luptei de clasă, a urii de clasă, sau mai bine o turmă organizată tiranic după una sau mai multe abstracții ale unei minți omenești”¹¹⁷.

Cum bine se exprima Andrei Pleșu, în anul 1958 autoritățile polițienesti au decis să definească spiritul de libertate lăuntrică al „Rugului Aprins” în termeni de penalitate¹¹⁸: prin sentința nr. 125, dată în dosarul nr. 2164/1958, Tribunalul Militar al Regiunii a II-a Militare, Colegiul de fond, se stabilea că: „în fapt (...), pentru a-și desfășura activitatea lor criminală îndreptată împotriva regimului nostru, inculpații Teodorescu Alexandru, Mironescu Alexandru, împreună cu legionarii Braga Roman și Ghiuș Vasile Benedict, în anul 1945, trec la înființarea unei grupări, intitulată «Rugul Aprins», la mănăstirea Antim, în cadrul căreia în perioada 1945–1948 a[u] organizat o serie de întruniri cu membrii grupului, cât și cu unele elemente ce vizitau mănăstirea, cu care ocazie, pe lângă probleme de ordin mistic-religios, desfășurau și o intensă activitate contrarevoluționară”¹¹⁹.

Activitatea din anii 1945–1948 era considerată de Tribunal drept „contrarevoluționară”, iar instanța comunistă identifica și circumstanțe agravante: „deși această organizație în anul 1948 a fost interzisă prin lege, totuși, membrii acesteia au continuat să țină legătura între ei...”¹²⁰. Legăturile au fost mai degrabă sporadice între 1948–1954, deoarece sufletul „Grupului de la Antim”, Sandu Tudor, acum călugărul Agaton¹²¹, a plecat în 1949 din București la mănăstirea Crasna-Gorj din cadrul Mitropoliei Olteniei, unde avea să fie hirotonit preot (ieromonah)¹²².

La un an distanță de interzicerea Asociației „Rugul Aprins”, Alexandru Mironescu scria: „anii aceștia din urmă de teribilă uscăciune spirituală, în care discuția publică prin jurnale, reviste, conferințe, cărți nu a mai fost încălzită de nici o temă adevărată, cu rezonanțe reale, vor rămâne în istoria noastră, mai acoperită și mai dureroasă, ca o nenorocire mult mai mare decât jafurile și lipsurile”¹²³. De fapt, mănăstirea Antim a fost între 1945–1948 – vremuri de „pustiire”, cum le numește Al. Mironescu – un refugiu pentru intelectuali, o oază. Același Al. Mironescu surprinde acest aspect: „fără îndoială, vremurile aspre, teribile, sunt pentru câțiva un prilej, aș zice binecuvântat, de adâncime, de fecundă meditație și lucrare personală, dar pentru cei foarte mulți care nu pot să mai citească nimic, să mai audă, să mai aibă contact viu cu problemele și cuvântul tulburător, înviorător împrejurarea se transformă într-o adevărată catastrofă. Întreruperea dezbaterilor, a contactului viu cu oamenii purtători ai flăcării de cultură se transformă într-un soi de asasinare a sufletului. În orice caz, marile culturi s-au născut și au prosperat acolo unde regimul politic nu a suprimat, fie chiar și într-un context aberativ, nici discuțiile, nici participarea efectivă, în bine sau în rău, a membrilor unei colectivități. Viața spirituală are și ea, ca și existența fiziologică, niște condiții care o întrețin, sau o minează. Pentru revendicările noastre culturale, anii aceștia se vor înscrie ca un adevărat dezastru. O singură oază: Biserica. Ea a primit din nou, cu înțelegerea și dragostea, nebiruite, atâția naufragiați politici și intelectuali”¹²⁴. Interzicerea „Rugului Aprins” a lovit tocmai în simbioza dintre această elită intelectuală și cea ecleziastică.

¹¹⁶ Ibidem, f. 7.

¹¹⁷ *Între sobor și soviet*, în ibidem.

¹¹⁸ Andrei Pleșu, *Prefață*, la Andrei Scrima, *op. cit.*, p. 14.

¹¹⁹ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 4, f. 298v-299.

¹²⁰ Ibidem, f. 299.

¹²¹ La 2 septembrie 1948 Sandu Tudor a fost tuns în monahism, cu numele Agaton; Gheorghe Vasilescu, *Cuvânt înainte*, în Daniil Sandu Tudor, *op. cit.*, p. 15.

¹²² Alte surse indică anul 1950; *ibidem*, p. 15. Documentele din arhiva Ministerului Justiției atestă faptul că, în 1949, Sandu Tudor a părăsit capitala și a stat în cuprinsul Mitropoliei Olteniei până în 1950, interval în care a colaborat la întocmirea unei cărți de rugăciuni; AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 20-20v.

¹²³ Alexandru Mironescu, *Docendo discitur. Începi, învățând pe alții*, Constanța, 1999, p. 7.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 7-8

Profesorul Alexandru Dușu considera că Asociația „Rugul Aprins” „s-a opus comunismului în numele valorilor culturale românești și ideii esențiale ortodoxe că omul este chemat să-și metamorfozeze natura, prin schimbarea la față preconizată de isihasm”¹²⁵. Membrii „Grupului de la Antim” nu și-au făcut nici o iluzie în privința ideologiei comuniste: „dar câți au știut *exact* – se întreba Al. Mironescu –, în sensul informațiilor care nu au lipsit niciodată, ce se petrece în Rusia, și ce este în fond comunismul? În această privință, sau și în această privință, orbecăiala, ignoranța, aiureala «oamenilor de stat» au luat proporții catastrofale, cum ne putem da seama în fiecare zi”¹²⁶. După lectura lui Arthur Koestler (*Zero și infinit*), a *Capitalului* lui Marx și a lui André Gide (*Retour de l'URSS*, pe care a și tradus-o), Al. Mironescu putea afirma în cunoștință de cauză: „comunismul e numai forma cea mai violentă și mai deschisă, de o mare anvergură, într-o lățărie permanentă împotriva realității creștine a existenței”¹²⁷. Pentru Al. Mironescu, comunismul nu era decât unul din chipurile de tăgăduire a realității¹²⁸.

Câteva concluzii. Mai ales după 1954–1955 contactele între foștii membri ai „Rugului Aprins” s-au refăcut: Sandu Tudor, devenit acum ieroschimonahul Daniil de la Rarău, venea cât putea de des în București, în casa vechiului prieten Al. Mironescu, la mănăstirea Plumbuita sau în alte locuri. Însă în „obsedantul deceniu” reuniunile care grupau oameni de cultură, clerici și studenți și care nu aveau acordul autorităților erau repede taxate drept întruniri clandestine, iar participanții riscuau să fie implicați în procese soldate cu condamnări severe. Așa s-a întâmplat și cu grupul „Rugul Aprins”, animat de scriitorul și călugărul Sandu Tudor, acuzat de „legături subversive cu mai multe elemente din rândul studenților și elevilor”, cu care ar fi desfășurat activități contrarevoluționare împotriva „regimului democrat-popular din RPR”¹²⁹.

Printr-o sentință aberantă, dată la 8 noiembrie 1958, Tribunalul Militar al Regiunii a II-a i-a condamnat pe participanții la fenomenul „Rugul Aprins” la zeci de ani de detenție. Amintim doar pedepsele aplicate reprezentanților celor doi versanți ai Grupului de la Antim (laic și monahal): Sandu Tudor a primit 25 de ani de temniță grea, iar arhim. Benedict Ghiuș 18 ani muncă silnică și 40 de ani degradare civică¹³⁰. (Sandu Tudor a și murit în detenție la Aiud, probabil în 1960). De fapt, rechizitoriul din 1958 îl pune pe banca acuzaților, în mod indirect, inclusiv pe patriarhul Nicodim, al cărui colaborator apropiat, starețul Vasile Vasilache, dovedise o salutară deschidere a comunității monastice către intelectuali, în 1945. Mai trebuie amintită și prezența sfetnicului patriarhului, profesorul I.D. Ștefănescu, în juriul creat și condus de Sandu Tudor pentru a atrage intelectuali în jurul Antimului, și care acorda premii în domeniul picturii¹³¹.

„Rugul Aprins” a fost și rămâne o întâlnire între cult și cultură, între intelectuali (laici) și clerici, între știință și religie, într-un moment de criză, fiind „ultimul episod de *sobornicitate* reală a Bisericii Ortodoxe în anii dictaturii comuniste” (Andrei Pleșu). „Rugul Aprins” a fost răspunsul adecvat la problema relației Bisericii – intelectuali¹³².

Dincolo de semnificația sa din *Vechiul Testament*, în cazul nostru, „Rugul Aprins” a fost și „simbolul duratei creștine chiar sub foc, sub focul nenorocirilor venite peste poporul român din Răsăritul ateu”¹³³. Ca și în *Biblie* (*Vechiul Testament, Exodul 3*), „Rugul Aprins” nu s-a mistuit: o bogată literatură evocatoare stă mărturie în acest sens. Dar oare după 1958 s-a mai produs o apropiere asemănătoare între cler și intelectuali?

¹²⁵ Alexandru Dușu, *op. cit.*, p. 224.

¹²⁶ Alexandru Mironescu, *Kairos. Eseu despre teologia istoriei*, București, 1996, p. 21.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 111.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ AMJDM, fond Penal, dosarul nr. 113.668, vol. 1, f. 15; proces-verbal de interogatoriu din 1 iulie 1958.

¹³⁰ *Ibidem*, vol. 4, f. 273. Sorin Preda menționează „închisoare pe viață”, ca pedeapsă inițială pentru arhim. Benedict Ghiuș; Sorin Preda, *Părintele Benedict Ghiuș de la Cernica*, în „Formula As”, an XIII, 2003, nr. 16 (563), p. 19.

¹³¹ Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 30. Totuși dr. N. Nicolau apreciază că între 1945–1948. „Rugul Aprins” nu s-a aflat sub autoritatea nici unui prelat (doar Nicolae Popovici, episcopul de Oradea, a participat la conferințele grupului). Potrivit memorialistului, ierarhia ortodoxă era oarecum stânjenită de existența Asociației; N. Nicolau, *Rugul Aprins*, în „România liberă”, 27 ianuarie 1996, p. 2.

¹³² George Enache, *Intelectualii și Biserica în România interbelică*, în „Dosarele istoriei”, an VII, 2002, nr. 11 (75), p. 12.

¹³³ Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 27.

ÎN CĂUTAREA IDENTITĂȚII: ARHITECTUL NICOLAE GHIKA-BUDEȘTI, FORMAȚIA ȘI ÎMPLINIRILE SALE

MIHAI SORIN RĂDULESCU

Nicolae Ghika-Budești (1869–1943) făcea cu multă modestie elogiul predecesorului său Gheorghe Balș (1868–1934), împreună cu care publicase, în 1909, o carte despre Mănăstirea Probota: “El a fost cel dintâi care a aplicat, în lucrările sale, o metodă științifică și rațională, cel dintâi care a studiat în mod sistematic și complex, monumentele noastre vechi, în special acele din Moldova, dăruindu-ne o operă desăvârșită de care toți acei ce vor urma calea deschisă de el, vor trebui să țină seama, căci opera sa va putea fi întotdeauna consultată nu numai cu mult folos, dar și cu o deplină încredere în ce privește exactitatea ei, fie din punctul de vedere al artei și al tehnicii fie din punctul de vedere al istoriei, al epigrafiei, al iconografiei”¹. Este surprinzător cât de mult sunt valabile considerațiile lui Ghika-Budești și pentru el însuși, pentru că scrierile sale despre monumentele din Țara Românească și din Moldova au apărut în același timp cu cele ale lui Gheorghe Balș². Marea sinteză a lui Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia* (1927–1936), a fost elaborată aproape în aceeași perioadă ca și lucrările lui Gheorghe Balș despre bisericile moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare, din secolele XVI, XVII și XVIII. Toate acestea pentru a argumenta că Ghika-Budești face parte fără îndoială dintre părinții fondatori ai istoriei arhitecturii românești.

Este dificil de apreciat care au fost cele mai mari merite ale lui Ghika-Budești: ca istoric al arhitecturii sau ca arhitect, care a creat o variantă foarte originală a stilului neoromânesc. Plecând de la cunoașterea foarte profundă a monumentelor istorice, mai ales a bisericilor și a mănăstirilor, el a ajuns la o sinteză a elementelor vechii arhitecturi a Țării Românești și a Moldovei, care se exprimă în numeroase clădiri ale căror proiecte le-a realizat³. În centrul creației sale se află Muzeul de Artă Națională, fondat de Alexandru Tzigara-Samurcaș (1872–1952) – actualul Muzeu al Țăranului Român –, care este un edificiu cu înalt sens simbolic pentru spiritualitatea românească. Octav Doicescu scria că “muzeul lui Ghika-Budești care nu-i nici retoric, nici stilistic, își extrage personalitatea din imaginile noastre și în el ne recunoaștem ca atare; ne asociem acestei imagini publice, ca unui text bun scris în limba română”⁴. Nu este o întâmplare că Doicescu făcea aici o paralelă între cuvânt și “discursul vizual al arhitecturii”, pentru a relua titlul alocuțiunii sale pronunțate la vernisajul expoziției organizate în 1974 la Institutul de Arhitectură “Ion Mincu” din București. Ghika-Budești, ca și verii săi primari G.M. Cantacuzino și Theodor Pallady, deși adepți fervenți ai expresivității vizuale, nu au disprețuit puterea cuvintelor. Dacă la G.M. Cantacuzino

¹ N. Ghika-Budești, *Gheorghe Balș și influența artei armene asupra vechii arhitecturi din Muntenia și din Moldova*, București, f.a., p. 3. Despre personalitatea lui Balș, de asemenea, G.M. Cantacuzino, *Gheorghe Balș*, în idem, *Izvoare și popasuri*, ed. Adrian Anghelescu, București, 1977, p. 327-329.

² O listă cu articolele lui N. Ghika-Budești apărute în “Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, în care a publicat din primul an de apariție a publicației, la Radu Sc. Greceanu, “Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” 1908–1945. *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice 1914–1915, 1942–1943. Indici bibliografici*, București, f.a., p. 98-99. O notă bibliografică cu lucrările sale, în *Gândirea estetică în arhitectura românească*, ed. Nicolae Lascu și Alexandrina Deac, București, 1983, p. 198-199.

³ Ion Ghika-Budești, *N. Ghika-Budești*, în “Arhitectura”, anul XXII, nr. 4 (149), 1974, p. 51, 55-59.

⁴ Octav Doicescu, *Despre arhitectură. Scrieri, cuvântări*, ed. Peter Derer, București, 1983, p. 109. Poate fi menționat faptul că există o legătură de înrudire între N. Ghika-Budești și Al. Tzigara-Samurcaș, fondatorul muzeografiei științifice românești, acesta din urmă era cumnatul lui Eugen Ghika (Climești), frate dinspre tată al lui Nicolae Ghika-Budești. Adică Maria Cantacuzino-Feodossieff, soția lui Alexandru Tzigara-Samurcaș, era sora după mamă (Coralia, născută Boldur-Kostaki) a Elenei Cantacuzino, soția lui Eugen Ghika (Climești). Despre îndelungata luptă a lui Tzigara-Samurcaș pentru a ridica și a organiza acest muzeu, volumul său *Muzeografie românească*, București, 1936, p. 3-157.

predomină tonul inconfundabil al teoreticianului arhitecturii și al eseistului atât de inspirat⁵ și dacă Pallady a apreciat importanța *Jurnalului* său, Ghika-Budești a fost un perfect om de știință în numeroasele sale scrieri de istorie a arhitecturii, unde căuta influențele, elementele de originalitate, repertoria monumentele și le descria cu minuțiozitate, cu pasiune, practicând cu plăcere egală analiza și sinteza. Aplicația și obiectivitatea istoricului arhitecturii nu intrau în conflict cu vocația creatorului de clădiri și de obiecte de interior, ci constituiau căi de inspirație ale acestuia. Este vorba aici de o complementaritate de spirit care mi se pare destul de rară: de a fi totodată un cercetător foarte fin, fără exagerare, cel mai profund cunoscător al monumentelor istorice din România, și un artist împlinit, ale cărui creații fac parte din capodoperele istoriei arhitecturii românești⁶.

Evocarea de față a personalității lui Ghika-Budești este legată de cercetările pe care le-am întreprins în 2001 la Arhivele Naționale ale Franței, unde se găsește dosarul său de student la Ecole des Beaux-Arts din Paris⁷, pe care îl public în acest articol. Studiile tinerilor români la această școală au avut o foarte mare însemnătate pentru dezvoltarea artelor în general și a arhitecturii în particular în secolul al XIX-lea și în timpul primei jumătăți a secolului XX⁸. Influența pe care această instituție a exercitat-o asupra arhitecților români, și *ipso facto* asupra artei de a construi în România, mi se pare unul dintre subiectele cele mai fascinante prin întinderea sa și prin maniera, uneori foarte subtilă, cu care ea s-a făcut simțită⁹. În această privință, marele arhitect Octav Doicescu (1902–1981), care nu studiasse la această școală, scria despre maestrul său Petre Antonescu (1873–1965), unul dintre reprezentanții cei mai iluștri ai stilului neoromânesc, la care influența stilului “Beaux-Arts” era mult mai puțin evidentă decât la alți arhitecți ai generației sale, precum Dimitrie Maimarolu sau Ion D. Berindei: “Într-una din aceste școli europene, poate cea mai prestigioasă din timpul său – «Ecole des Beaux-Arts» a Franței – s-a întâlnit și s-a contopit Petre Antonescu cu umanismul și cu demnitatea europeană. O anumită grandoare a omului și a instituțiilor lui, care conducea la un monumentalism de tip european în arhitectură, era ținuta intelectuală a acestei școli; sintetiza în formele clasicismului ei, toate posibilitățile și toate interpretările posibile ale arhitecturii, cu formele ei derivate din construcția în piatră. Rigurozitatea pietrei și măiestria utilizării ei imprimau școlii o etică proprie în cadrul culturii generale, unul dintre acele vârfuri ale spiritului care cuprindeau ideile și gândirea generală a timpului societății de tip urban. Influența aceasta a fost puternică și definitivă asupra lui Petre Antonescu. Tot ce a făcut ulterior, tot ce a gândit în arhitectura românească pe care a construit-o, poartă pecetea acelei viziuni urbane europene, cu ordinea ei instituțională și umană”¹⁰.

Aceeași aspirație către arhitectura monumentală, aceeași rigoare se regăsesc la Ghika-Budești, care a împărțit cu Petre Antonescu – și cu alți arhitecți români ai epocii – pasiunea pentru arhitectura medievală românească, văzută ca obiect de studiu și sursă de inspirație. După cum s-a remarcat foarte

⁵ O sinteză a concepției estetice a lui G.M. Cantacuzino, la Șerban Cantacuzino, *Foreward: On Being Romanian*, în Luminița Machedon, Ernie Scoffham, *Romanian Modernism. The Architecture of Bucharest, 1920–1940*, Cambridge – Massachussets, London – England, 1999.

⁶ Despre Nicolae Ghika-Budești, *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 155 (articol de Nicolae Stoicescu); *Personalități românești ale științei și tehnicii. Mic dicționar*, București, 1982, p. 163; Paul Constantin, *Dicționarul universal al arhitecților*, București, 1986, p. 127-128.

⁷ Archives Nationales de France, cota AJ⁵²; inventarul fondului arhivistic al Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts de la Archives Nationales de France, de Brigitte Labat-Poussin, cu colaborarea Carolinei Obert, Paris, Centre Historique des Archives Nationales, 1998.

⁸ E. Delaire, *Les architectes – élèves de l'Ecole des Beaux-Arts*, ed. a 2-a, Paris, 1907. O listă cu cei 28 tineri români care au studiat arhitectura în această foarte prestigioasă școală între 1819–1894, Toma T. Socolescu, *Arhitectul din antichitate până azi și primii arhitecți români în epoca modernă*, în “Simetria”, anul MCMXLVII, nr. VIII, p. 119-122. N. Ghika-Budești figurează la p. 122.

Ana Maria Zahariade, *French Influences on Romanian Architecture*, în “French Cultural Studies”; t. 11, 2000, partea 3, nr. 33, Marea Britanie, subcapitolul *The Influence of the Ecole des Beaux-Arts*, p. 354-356.

⁹ Mihai Sorin Rădulescu, *L'architecte Ion Mincu et ses études parisiennes*, în “Revue Roumaine d'Histoire”, 1998, nr. 3-4, p. 279-280.

¹⁰ Octav Doicescu, *op. cit.*, p. 103-104.

bine, stilul neoromânesc este legat – aproape în mod paradoxal – de influența Școlii de Arte Frumoase din Paris. “The Neo-Romanian architectural language stems from two apparently irreconcilable sources – scriau arhitectele Mihaela Gavriș și Ana Maria Zahariade – the local architectural tradition and the Beaux-Arts Eclecticism. The two linguistic sources are totally different, the former belonging to the post-Byzantine tradition, the latter to the Western tradition. Paradoxically. Yet for the late-nineteenth-century Romanian society, both sources are assumed concomitantly due to a unifying progressive ideal they both operate as signs of the striving for modernity; the recourse to the local tradition is seen as expression of the newly acquired awareness of the national identity, whereas the adoption of the Baux-Arts Eclecticism is the clear orientation of the new ethos of synchronisation towards the Western models, mainly French”¹¹.

Contradicția dintre cele două surse principale ale curentului neoromânesc este aparentă, pentru că tinerii români au făcut ucenicia trecutului artistic al națiunii lor, asimilând stilul eclectic “Beaux-Arts”. În acest context, este revelator faptul că un arhitect ca Victor Laloux – asupra căruia voi reveni mai târziu – a fost maestrul lui N. Ghika-Budești. “The Beaux-Arts training of the main promoters of the Neo-Romanian is decisive for their way to approach the tradition. In the permissive and inclusive spirit of eclecticism, traditional themes and motifs are applied either upon rigorous academic patterns of composition, or upon free picturesque patterns. Moreover, an overall «eclectic» attitude surfaces from the architects’ ability and ease to recombine heterogeneous analytical elements from different periods, regions or building types”¹².

În acest sens trebuie subliniat că una dintre sursele de inspirație – de mai multe ori mărturisită – a lui Ghika-Budești a fost arhitectura bizantină, de unde venea și înclinația pentru fațadele în cărămidă roșie, atât de specifice stilului său. “Am căutat – scria el – a da locul de onoare formelor esențiale ale nobilei arhitecturi bizantine din care se trag și formele noastre românești, atât unele cât și celelalte rezultând în mod logic din tehnica cărămizii, care a fost în trecut, este și astăzi și va fi și în viitor materialul curent în țara noastră, așa cum a fost și în Bizanț, pentru motivul de neînălțat, că este cel mai răspândit și chiar singurul care este și bun și ieftin, singurul care în consecință poate fi întrebuințat în toate cazurile”¹³. A existat, poate, chiar o afinitate de sânge cu civilizația Bizanțului, având în vedere că mama sa era o Cantacuzină¹⁴ și că fusese crescut de bunicii săi materni, boierul Vasile Cantacuzino și soția sa Pulheria, născută Rosetti-Bălănescu¹⁵. El a întreținut legături de prietenie cu bizantinologi francezi de prestigiu, precum Louis Bréhier și Gabriel Millet, cărora le-a dedicat una dintre lucrările sale de sinteză¹⁶. Considerația reciprocă între savanții francezi și colegul lor român este probată de corespondența dintre ei¹⁷.

Deja în primul număr al revistei “Arhitectura”, a cărei primă apariție a fost efemeră, Ghika-Budești a explicat cercetările sale pentru a găsi un stil specific, un stil care a fost pus adesea în legătură cu Art Nouveau, ca de altfel întreg curentul neoromânesc¹⁸. “Autorul acestor rânduri – scria

¹¹ Mihaela Gavriș, Ana Maria Zahariade, *The Neo-Romanian Style – Elements of Language*, în *National et Régional en Architecture; entre Histoire et Pratique. / National and Regional in Architecture; between History and Practice. Genius Loci*, Conférences, București 23-25 Avril/April 1999, 19-22 Octobre/October 2000, ed. Carmen Popescu, Ioana Teodorescu, București, 2002, p. 56.

¹² *Ibidem*, p. 56-57.

¹³ N. Ghika-Budești, *Muzeul de artă românească din București*, în „Arhitectura”, anul VII, 1941, nr. 2, p. 11.

¹⁴ Mihai Sorin Rădulescu, *Genealogii*, București, 1999, *Genealogii de arhitecți*, tabelele nr. III.3 și III.4.

¹⁵ Ion Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 49.

¹⁶ N. Ghika-Budești, *L’ancienne architecture religieuse de la Valachie. Essai de synthèse*. Quatre conférences tenues à la Sorbonne, Ecole des Hautes Etudes, Section des Sciences Religieuses, extras din “Bulletin de la Commission des Monuments Historiques de Roumanie”, anul XXXV, 1942, fascicula 1-2. Bizantinologul Gabriel Millet l-a invitat să susțină aceste conferințe la Paris.

¹⁷ Mihai Sorin Rădulescu, *Scrisori către Nicolae Ghika-Budești*, în “Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, serie nouă, anul I, 1990, nr. 3-4, p. 28-32; serie nouă, anul II, 1991, nr. 1, p. 33-39.

¹⁸ Despre stilul neoromânesc și despre sursele sale, Paul Constantin, *Mică enciclopedie de arhitectură, arte decorative și aplicate moderne*, București, 1977, p. 109-111, 120-122; idem, *Arta 1900 în România*, București, 1972, p. 68-73, 75-79; Grigore Ionescu, *Histoire de l’architecture en Roumanie*, București, 1972.

arhitectul în 1906 – a fost preocupat de multă vreme de dorința de a studia elementele decorative populare românești, de a le coordona și de a extrage din ele un stil românesc. Pentru aceasta se impune mai întâi: studiul principiilor pe care este fondată arta noastră și cercetarea felului în care aceste principii sunt aplicate la diferite materiale, lemn, metale, țesături etc., apoi crearea de elemente și de motive noi care, păstrând spiritul tradiției și respectând caracterul operelor trecutului, să nu fie niciodată copii servile și în același timp să fie potrivite cerințelor vieții noastre moderne. Într-un cuvânt, a face o muncă modernă și a face o muncă românească, aceasta este dorința și scopul autorului acestor încercări”¹⁹. Pe această concepție s-a bazat design-ul mobilelor, precum cele care decorau “Sala românească” de la Universitatea din Pittsburgh (1937)²⁰ și mai ales proiectele de clădiri cu programe arhitecturale foarte variate: biserici (dintre care două la București, biserica “Cuțitul de argint” și biserica “Sf. Vasile”, vechea biserică unită de pe strada Polonă), muzee (între care Muzeul de Istorie din Târgoviște), imobile private (între care cel în care a locuit, pe strada Sevastopol nr. 10, la București, sau cel al generalului Radu Rosetti, pe strada Mihail Moxa nr. 3-5, aproape de Biblioteca Academiei Române, al cărei conservator a fost generalul Rosetti, conacul Știrbei de la Dărmănești în județul Bacău), liceul Lahovari de la Râmnicu-Vâlcea și numeroase alte clădiri²¹. Arhitectura lui Ghika-Budești este unitară și ea oglindește căutarea unui stil identitar²², care își are sursele și în arta bizantină și în folclor și în stilul moldovenesc – dezvoltat între secolele al XIV-lea și al XVIII-lea – și în stilul Țării Românești, care a atins momentele sale de culme în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea²³. A vorbi despre construcțiile concepute de el înseamnă a relua tema – atât de dezbătută – a specificului românesc, înseamnă a relua chiar reflecția despre “Bizanț după Bizanț”, deoarece “quant au monde post-byzantin dont parle Nicolas Iorga, les Principautés danubiennes en ont gardé et revendiqué, tantôt ouvertement, tantôt en biaisant, selon les circonstances, l’héritage impérial, c’est-à-dire universaliste et chrétien”²⁴.

În comparație cu ceilalți arhitecți români care au cultivat stilul neoromânesc, sunt tentat să cred că Ghika-Budești a reușit sinteza cea mai originală și cea mai echilibrată a elementelor menționate mai sus. El nu a copiat nici stilul moldovenesc, nici stilul brâncovenesc, ci a practicat un eclecticism superior, în care se armonizează loggia brâncovenească și ancadramele gotice din Moldova, bolțile moldovenești și turnul Muzeului de Artă Națională care seamănă cu o culă din Oltenia. Amestecând piatra și cărămida roșie, care aduce atât de multă căldură clădirilor sale, el obține puternice efecte picturale. Arhitectura sa este un omagiu implicit adus talentului vechilor maeștri bizantini și români. Deși istoricizant, stilul său nu este deloc greoi și, datorită amestecului dintre respectul profund pentru tradiție și dorința de originalitate, mi se pare că el nu a îmbătrânit deloc. El constituie o reflecție vizibilă, plină de distincție și de farmec, asupra identității artistice românești și asupra surselor sale istorice.

Lui Ghika-Budești i se datorează și aripile noi ale Universității din București, în stil eclectic de inspirație franceză, care sunt în totală coerență cu corpul inițial neoclasic, clădit aproape o jumătate de secol mai înainte după proiectul lui Alexandru Orăscu. După cum se vede în fațadele și în acoperișurile sale, noul edificiu al Universității este inspirat din arhitectura Renașterii franceze și din stilul clasic. Și aici, ca la toate clădirile construite de Ghika-Budești, regăsim o anume sobrietate, o eleganță, precum și sensul monumentalului.

¹⁹ N. Ghika-Budești, *Încercări de artă decorativă românească*, în “Arhitectura”, anul I, 1906, nr. 1, p. 39. Acest articol definește concepția artistului despre raporturile creației sale cu Art Nouveau (p. 38-41); Paul Constantin, *op. cit.*, loc. cit.

²⁰ Ion Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 59.

²¹ *Ibidem*; articolele citate mai sus, n. 6; Emil Prager, *Betonul armat în România*, București, 1979, p. 129-130. Inginerul Emil Prager a realizat proiectele de beton armat ale edificiului Muzeului de Artă Națională (*ibidem*, p. 129, n. 1).

²² N. Ghika-Budești, *Muzeul de artă românească din București*, în *Arhitectura*, anul VII, 1941, nr. 2, p. 11.

²³ Despre stilul moldovenesc și despre cel al Țării Românești, N. Ghika-Budești, G. Balș, *Mănăstirea Probota*, București, 1909, p. 40-55.

²⁴ Alexandru Paleologu, *L'Occident est à l'Est*, Bucarest, 2001, p. 130.

Pentru a înțelege personalitatea sa, este necesar să aruncăm o privire asupra formației sale. Fiul al pictorului Eugeniu Ghika-Budești²⁵ și nepot prin alianță al lui Puvis de Chavannes²⁶, Nicolae Ghika-Budești avea arta în mediul său familial cel mai apropiat. După studii efectuate la colegiul Gaillard, la Lausanne, și la Ecole Monge din Paris, el a urmat cursurile Școlii de Poduri și Șosele din București²⁷, ceea ce a contribuit probabil de manieră hotărâtoare la formarea spiritului de exactitate și de precizie, vădit în cercetările sale. Apoi Ghika-Budești a plecat la Paris, unde avea să frecventeze Ecole des Beaux-Arts din 1893²⁸.

Maestrul său, arhitectul Victor Laloux (1850–1937), îi scria la 23 octombrie 1930: “Mon cher ancien élève et ami, / J’ai eu le plus grand plaisir à recevoir votre lettre qui m’apporte un précieux témoignage de votre gratitude pour l’Ecole des Beaux-Arts de Paris et pour l’enseignement que vous avez reçu à l’atelier au milieu de bons camarades qui ont gardé votre souvenir”²⁹. Laloux³⁰ a fost unul dintre profesorii cei mai influenți ai școlii pariziene. El este foarte cunoscut ca arhitect al Gării d’Orsay din Paris (1898–1900), actualul celebru Musée d’Orsay. Clădirile proiectate de el – printre care gara din Tours, biserica, reconstruită, “St. Martin” din același oraș –, care ilustrează perfect stilul numit “Beaux-Arts”³¹, au servit drept modele pentru arhitectura americană: “The originality with which this rail terminus [al Gării d’Orsay] was conceived and designed, in which rail tracks and platforms, halls and concourses were all embraced within a single space, was to be taken up in North America. There, the large urban stations, Pennsylvania (1906–10) and Grand Central (1903–13) in New York and Union Station (1903–08) in Washington, DC, for example, were greatly influenced by the Gare d’Orsay”³². De altfel, școala pariziană a jucat un rol foarte însemnat în evoluția arhitecturii americane, după cum remarcă Octav Doicescu: “O pleiadă de splendizi arhitecți americani a fost formată până la 1900 în școala de Beaux-Arts de la Paris. Se pare că această școală a făcut mult mai mult pentru Americani decât pentru Francezi”³³.

Sursele de inspirație ale lui Victor Laloux erau foarte eclectice³⁴: de la stilul romanic până la arhitectura clasică franceză a secolelor XVII și XVIII.

Înșuși ansamblul clădirilor care constituie Ecole des Beaux-Arts este rezultatul unei îmbinări – foarte reușite – de stiluri³⁵, datorată mai ales arhitectului Félix Duban, și ne putem întreba în ce măsură ambianța studiilor sale, care au durat între 1893–1901, l-a influențat pe tânărul Ghika-

²⁵ Mihai Ispir, *Pallady*, București, 1987, p. 8-9; Mihai Sorin Rădulescu, *Patru scrisori inedite către Eugen Ghika-Budești*, în “Contemporanul”, nr. 46 (187), 19.XI.1993, p. 11.

²⁶ Elena Rădulescu-Pogoneanu, *Maria Cantacuzino*, în “Convorbiri literare”, I/LXXVI, 1943, p. 58-62.

²⁷ O descriere foarte amănunțită a formației sale, Ion Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 49-50. Ion Ghika-Budești a studiat și el la Ecole des Beaux-Arts din Paris. Gheorghe Balș avea – ca și N. Ghika-Budești – o formație de inginer, pe care o dobândise la Politehnica din Zürich.

²⁸ Vezi documentele 5 și 6 în prezentul articol.

²⁹ Mihai Sorin Rădulescu, *Scrisori către Nicolae Ghika-Budești*, scrisoarea nr. 7, p. 32.

³⁰ Despre Victor Laloux, Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, vol. 22, Leipzig, 1928, p. 244-245; *La Grande Encyclopédie*, t. XXI, Paris, f.a., p. 805; *The Dictionary of Art*, vol. 18, ed. Jane Turner, Londra – New York, 1996, p. 664-665 (articol de Marie-Laure Crosnier-Leconte); *Dictionnaire du XIXe siècle européen*, ed. Madeleine Ambrière, Paris, 1997, p. 655 (articol de Françoise Hamon); *Dictionnaire des Architectes*, Paris, 1999, p. 358 (articol de Annie Jacques).

³¹ Articolul despre stilul “Beaux-Arts”, de Isabelle Goumay, în *The Dictionary of Art*, vol. 3, ed. Jane Turner, Londra – New York, 1996, p. 464-465. Fotografia care ilustrează acest articol reprezintă tocmai o operă a lui Victor Laloux, Primăria din Tours (1897–1904), locul natal al arhitectului.

³² *The Dictionary of Art*, vol. 18, p. 664.

³³ Octav Doicescu, *Orașul american și arhitectura lui*, în “Simetria”, t. VII, MCMXLVI, p. 127.

³⁴ Despre eclectism, *La Grande Encyclopédie*, vol. VII, Paris, 1973, p. 4055-4056.

³⁵ Philippe Canac, Catherine Marmoz, *L’Ecole Nationale des Beaux-Arts*, extras din “Monuments Historiques”, 1976, nr. 5, 1983.

Budești³⁶. Despre preocupările sale de la Paris depune mărturie descrierea făcută de fiul său, care îi povestește plimbările – împreună cu vărul său primar, pictorul Theodor Pallady – în muzee și în oraș, pentru a admira monumentele istorice³⁷. Anii petrecuți în efervescența artistică pariziană, disciplina și amploarea învățământului primit în rue Bonaparte³⁸, călătoriile pe care le-a întreprins în Europa și în Africa de Nord pe urmele moștenirii arhitecturale au fost determinante în dezvoltarea marelui său talent, care s-a concretizat apoi în activitatea sa în sânul Comisiei Monumentelor Istorice a României și ca șef de atelier la Facultatea de Arhitectură din București.

Din mai multe unghiuri de vedere, N. Ghika-Budești este o personalitate exemplară. După cum am mai spus, el a știut să concilieze, la nivelul cel mai înalt, exigențele științei și ale artei. El a avut vocația monumentalului³⁹, și acest lucru se vede atât în opera scrisă, în bogăția studiilor sale și a sintezei consacrate arhitecturii medievale a Țării Românești, cât și în măreția și eleganța proporțiilor clădirilor proiectate de el. În căutarea identității artistice românești, Ghika-Budești rămâne un reper, într-o anumită măsură, în afara timpului.

DOCUMENTE

Archives Nationales (Paris), cote AJ/52/393, dossier Nicolae Ghika-Budești

1.

Ghyka

Nicolas

né à lassy (Roumanie) le 29 Décembre 1869

2.

Bucarest, 28 septembre 1897

Monsieur le Directeur

J'ai l'honneur de vous prier de bien vouloir me faire délivrer par le Secrétariat de l'Ecole des Beaux-Arts, un certificat attestant que je suis élève architecte de première classe et spécifie le nombre de valeurs que j'ai remportées à l'Ecole.

Recevez, Monsieur le Directeur, l'expression de mes sentiments les plus distingués.

[Signé] Nicolas Ghika
Elève Architecte
Atelier Laloux

Monsieur le Directeur de l'Ecole des Beaux-Arts Paris

³⁶ "L'influence de Félix Duban (1797–1870), utilisant les épaves du Musée des Monuments français (Anet, Gaillon, l'hôtel de la Trémoille) pour former le cadre de l'Ecole Nationale des Beaux-Arts (1833–1862) a été plus directe encore sur des générations de jeunes architectes" (*La Grande Encyclopédie*, vol. VII, p. 4056).

³⁷ Ion Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 53. Despre structura învățământului de la Ecole des Beaux-Arts din Paris, *La Grande Encyclopédie*, t. XV, Paris, f.a., p. 387-395.

³⁸ Vezi documentele 3 și 4 în prezentul articol.

³⁹ Despre noțiunea de "monumental", Mihai Sorin Rădulescu, *O convorbire cu domnul arhitect P. Em. Miclescu*, în "Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", serie nouă, anul II, 1991, nr. 3, p. 9.

3.

Mr Ghika, Nicolas
né le 22 décembre 1869
à Jassy (Roumanie)
élève de Mr Laloux
admis en 2de classe
le 24 mars 1894

Ministère
de l'Instruction Publique et
des Beaux-Arts
Ecole Nationale et Spéciale
des Beaux-Arts

Section d'Architecture ----- Feuille de Valeurs

Nature des Concours	Dates des Jugements	Récompenses	Valeurs
Mathématiques	7 avril 1895	mention	2
Géométrie descriptive ..	24 juin 1894	mention	2
Enseignement scientifique Stéréotomie	9 août 1894	mention	2
Perspective	20 nov[em]bre 1895	mention	2
Construction	5 août 1896	mention	2
Eléments analytiques	5 juillet 1894	2 ^e mention	1
Eléments analytiques	7 mars 1895	2 ^e mention	1
Architecture Rendu	9 mai 1895	2 ^e mention	1
Rendu	4 juillet 1895	2 ^e mention	1
Rendu	9 janvier 1896	2 ^e mention	1
Rendu	7 janvier 1897	2 ^e mention	1
Dessin	3 juillet 1894	mention	1
Enseignement	1 ^{er} 1894	mention	1
simultané Modelage	28 avril 1896		
des trois Exercices de Composition décorative			
Concurs de Composition en loge décorative au cours			
Dessin ornemental	1 ^{er} mai 1894		
Exercices d'histoire de l'Architecture	28 février 1895	Mention	1
Concurs du Grand Prix de Rome	Mention	1	1

4.

admis en Première Classe le 7 janvier 1897

Nature des Concours	Dates des Jugements	Récompenses	Valeurs
Dessin	26 janvier 1897	mention	1
Enseignement Modelage	28 avril 1899	mention	1
Simultané Exercices de Composition décorative			
des trois Concurs de Composition			
arts décorative en loge au cours			
Concours d'histoire de l'Architecture ...	10 nov ^{bre} 1898	1 ^{ère} mention	1
P.R. – Un grand séminaire	3 juin 1897	1 ^{ère} mention	1
P.R. – Une école vétérinaire	21 juillet 1898	1 ^{ère} mention	1
P.R. – Une maison de campagne	13 octobre 1898	1 ^{ère} mention	1
Architecture P.R. – Un dressoir (C. Godeboeuf)	29 décembre 1898	1 ^{ère} mention	1
Une cheminée monumental (C. Rougevin)	24 février 1899	1 ^{ère} mention	1
P.R. – Un passage voûté sous un monument	5 avril 1899	1 ^{ère} mention	1
P.R. – Une Bibliothèque Publique	8 juin 1899	1 ^{ère} mention	1
P.R. – Un restaurant au bord de la mer	12 octobre 1899	1 ^{ère} mention	1
P.R. – Un Gymnase	7 décembre 1899	1 ^{ère} mention	1
P.R. – Un plafond en menuiserie			
(C. Godeboeuf)	28 décembre 1899	1 ^{ère} mention	1
Diplôme d'architecte	21 juin 1901	1 ^{ère} mention	1

Concours du Grand Prix de Rome

5.

Légation de Roumanie
en France
33, Avenue Montaigne

Paris, le 3 novembre 189...

Monsieur le Directeur,

J'ai l'honneur de recommander à votre bienveillant accueil, M^r. Nicolas Ghyka, sujet roumain, Ingénieur de l'Ecole des Ponts et Chaussées de Bucarest, qui désire se présenter au concours d'admission à l'Ecole Nationale et Spéciale des Beaux-Arts.

Monsieur Ghyka est né à Jassy le vingt-deux décembre, mil-huit-cent-soixante-neuf.

Je vous remercie d'avance pour la faveur que vous voudrez bien accorder à mon compatriote et je vous prie d'agréer, Monsieur le Directeur, l'assurance de ma considération très distinguée.

Le Ministre de Roumanie
[signé] Lahovary

Monsieur le Directeur de l'Ecole Nationale et Speciale des Beaux-Arts Paris

6.

Paris, le 27 octobre 1893

Monsieur l'Inspecteur,

Je vous prie de vouloir bien faire délivrer à M. Ghika, élève de mon atelier, aspirant à l'Ecole des Beaux-Arts une carte lui permettant de dessiner dans les galeries et de travailler à la Bibliothèque de l'Ecole.

Veuillez agréer, Monsieur l'Inspecteur, l'expression de mes sentiments distingués.

[signé] Laloux

7.

N° 4569

Feuille de Renseignements du Registre matricule

Nom	Ghyka
Prénom	Nicolas
Naissance Date	le 22 Décembre 1869
Lieu	lassy
Architecte	
Présenté par	M ^r Laloux
	M ^r
Elève de	M ^r
Admis Bibliothèque	le
Cours oraux	le
Galerie	le
Admis à l'Atelier	Le
Date des épreuves	
subies pour l'Admission	
dans la Section de	le Février 1894
Admis à l'Ecole proprement	
dite dans la Section de	le 24 Mars 1894

N. STOLERIU – UN ÎNVĂȚĂTOR EROU ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

N. ADĂNILOAIE

Încă de la începutul secolului trecut, prin diferite circulare, învățătorii au fost îndemnați de Spiru Haret – „marele ministru și om de bine”, cum l-a caracterizat N. Iorga – să impulsioneze, nu numai în elevi, ci și în părinții acestora, patriotismul și solidaritatea națională. În această acțiune de unitate națională el considera că școala trebuie să contribuie eficient. „Fiecare popor – preciza Haret – caută să-și asigure existența unind într-un mănunchi toate elementele naționale pe baza legăturilor naturale pe care le constituie unitatea de limbă, de credință, de aspirațiuni. Și, în această luptă, școala este, desigur, printre cele dintâi și cele mai puternice mijloace de acțiune”. Conferințele publice din cadrul cercurilor culturale învățărești, cântecele și poeziile patriotice de la serbările școlare, pelerinajele la locurile istorice – Baia, Vaslui, Călugăreni – aniversarea unirii Principatelor și a proclamării independenței trebuiau folosite de învățători – recomanda Haret – pentru a întări în inima tinerimii iubirea de țară și conștiința unității naționale¹. Îndemnurile lui Haret au găsit ecou în toate colțurile țării, învățătorii punându-le în aplicare și creând acea atmosferă de vibrație națională și eroism care avea să ducă la înfăptuirea României Mari.

Printre sutele de învățători eroi, N. Stoleriu a fost – după aprecierea unui revizor școlar – „figura cea mai reprezentativă”, modelul și „icoana adevăratului învățător român” din perioada haretistă.

Născut la 14 septembrie 1878 în satul Călinești, județul Botoșani, N. Stoleriu a absolvit cursurile școlii normale din Iași și a fost numit învățător la Broșteni, în județul Suceava și apoi la Zorleni, în județul Tutova. În 1904, când școala primară din Baia a devenit vacantă, inspectorul G. Musteață l-a recomandat călduros pe N. Stoleriu lui Spiru Haret pentru ocuparea acestui post. Printre altele, inspectorul școlar accentua: „Recomandarea ce vă fac e bazată pe meritele acestui învățător. Vă pot asigura că avem puțini învățători în țară de valoarea lui N. Stoleriu. E un învățător eminent din toate punctele de vedere: ca dascăl, ca gospodar, ca om priceput, harnic, cult și de treabă. Ca unul din învățătorii recunoscuți din scrierile lui. La examenul de definitivat a fost unul dintre cei mai eminenți care a atras atenția întregii comisii”. Drept urmare, la 25 aprilie 1904 ministrul decide: „La școala din Baia se transferă dl. N. Stoleriu, Haret”².

La Baia, timp de peste un deceniu, în școală și în afara școlii, N. Stoleriu a desfășurat o bogată activitate pentru instruirea tineretului, stărpirea analfabetismului, perfecționarea învățătorilor, ridicarea nivelului cultural și material al sătenilor și, totodată, pentru dezvoltarea conștiinței unității naționale a românilor. Revizorii școlari au reliefat în procesele verbale de inspecție că N. Stoleriu este un dascăl strălucit, devotat cu totul școlii și elevilor săi. De pildă, în ianuarie 1910 un revizor notează: „Lecțiunile d-lui N. Stoleriu au fost bine tratate bine pregătite și cele predate au fost bine însușite de elevi. Întrebările bine formulate, au fost răspândite proporțional la întreaga clasă”. Iar elevii, „curat îmbrăcați, atenți și disciplinați”, au dovedit că „posedă cunoștinți suficiente față cu timpul și materia tratată”. Lucrările scrise ale elevilor „au fost controlate cu îngrijire ... O ordine desăvârșită – conchide revizorul – domnește peste tot la această școală”³. Un alt revizor creiona, mai târziu, un adevărat portret al învățătorului model care era N. Stoleriu: „Liniștit și blând, stăpân pe sine, senin și cald, cu graiul dulce și atrăgător, răbdător, îngăduitor și încurajator față de elevii săi, fără să-i bruscheze și să-i umilească, cititor iscusit al sufletelor lor, coborât meșter la nivelul și puterea de înțelegere a micilor ucenici, iubitor sincer și devotat până la sacrificiu, ajutător și milostiv în cel mai înalt grad, N. Stoleriu întrunea cu prisosință toate însușirile unui adevărat învățător. Între toate aceste calități,

¹ N. Adăniloiaie, *Învățătorii – luminători ai satelor*, București, 2002, p. 325.

² Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 25/1904, f. 31, 45.

³ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Suceava (în continuare ANDJS), fond Inspectoratul școlar Baia, dosar 4/ 1910, f. 38.

predomina însă dragostea de copii”. De altfel, și el era iubit „până la fanatism de școlarii săi”. Un fost elev relatează: „Atât de mult îl iubeam și-l respectam noi pe d-l învățător Stoleriu și atât de mult țineam să nu-i pierdem măcar o vorbă din minunatele lui lecții că n-am fi lipsit de la școală pentru nimic în lume. Fugeam de acasă, când ne opreau părinții, numai să nu-i pierdem lecțiile”⁴.

N. Stoleriu a militat neobosit pentru organizarea profesională a învățătorilor, pentru dezvoltarea școlilor rurale și aplicarea integrală a principiului obligativității și gratuității învățământului primar. El sublinia că „un învățător care scutește un copil de școală” este un „mare criminal” pentru că îl „osândește la robie și întuneric pe toată viața”⁵. Dăruirea acestui eminent dascăl – care poate fi glorificat cu numele de apostol – la clasă și în afara școlii, scrierile lui în domeniul pedagogiei sau pentru popularizarea istoriei și propagarea culturii la sate, dragostea lui față de țară și neam, care a mers până la jertfa supremă, toate acestea au rămas pilde vii, demne de urmat pentru învățătorii de pretutindeni.

La îndemnul comitetului de redacție al „Revistei învățătorilor din România”, N. Stoleriu împreună cu M. Lupescu au redactat și publicat în 1901 *Almanahul învățătorilor*, iar în anul următor, când s-a constituit Asociația generală a învățătorilor și învățătoarelor din România, N. Stoleriu a fost ales în comitetul de conducere; în 1911 el a devenit secretar al acestei asociații, iar în 1915 a fost ales președinte al Asociației învățătorilor din județul Suceava.

Începând cu anul 1904 N. Stoleriu și învățătorul folclorist S.T. Kirileanu au redactat și tipărit „Calendarul gospodariilor săteni”, publicație apreciată de N. Iorga, care-i felicită pe autori precizând: „Ați nimerit calea, felicitările mele. Scrieți înainte”. Și autorii au mers tot înainte, iar din 1907 publicația s-a intitulat simplu „Calendarul sătenilor”. Între anii 1907–1909 N. Stoleriu, asociindu-și pe M. Sadoveanu și Artur Gorovei, a editat la Fălțiceni „Răvașul poporului”. Tot prin strădania lui N. Stoleriu, în 1908 a luat ființă la Baia prima Casă de sfat și citire din România, în al cărei statut se preciza că ea „are menirea să fie loc de întâlnire și adunare a locuitorilor pentru a se sfătuși în liniște asupra nevoilor lor, a pune la cale felurite trebi pentru cinstea și ridicarea satului, a citi cărți, reviste și gazete potrivit înțelegerii și învățării lor”. Aproape în fiecare duminică la Casa de sfat și citire din Baia se țineau conferințe populare, se organizau șezători, se explicau legi, se discuta despre importanța luminării sătenilor și îmbunătățirea nivelului lor de trai. Din statutul Casei de sfat și citire, numit în presă „model Stoleriu”, s-au inspirat și alți învățători din țară care au înființat astfel de case în anii următori. Cu prilejul conferințelor generale ale învățătorilor din 1909 N. Stoleriu a inițiat înființarea cercului *Deșteptarea sătenilor*, menit să trezească gustul de citit în popor și să impulsioneze deschiderea a noi Case de sfat și citire prin sate. Acest cerc a fost sprijinit de Casa regală, de Gh.T. Kirileanu și I. Kalinderu, administratorul Domeniilor Coroanei, și la el s-au înscris N. Iorga, S. Mehedinți, I. Simionescu, C. Meissner și alți cărturari.

Tot sub conducerea lui N. Stoleriu în 1912 a luat ființă o nouă revistă suceveană, „Vestitorul satelor”, scrisă pe înțelesul țăranilor. Inspectorul general C. Meissner relatează, mai târziu, că despre realizările învățătorului N. Stoleriu „mersese vestea în toată țara” și publicațiile acestui dascăl „cu însușiri cu adevărat alese” se răspândiseră pretutindeni.

N. Stoleriu a publicat și alte cărți: *Către adevărata îndrumare a școlilor noastre primare*, *Principii călăuzitoare*, *Unirea țărilor și Cuza Vodă*, *Cântece de vitejie din vremea veche*, *Cărticica de conăcării și orații*, *Snoave și povești hazlii*, *Cărticica alegătorului*, *Bine-i să știe omul carte* (piesă de teatru). A mai publicat folclor în diferite reviste și un fel de portrete monografice despre mari luptători din trecut: *Ștefan cel Mare*, *Mihai Viteazul*, *Horea*, *Tudor Vladimirescu*, *Avram Iancu*, *Gr. Ghica*, *Al.I. Cuza*, *Costache Negri*, *I. Ghica*, *M. Kogălniceanu*, *I.C. Brătianu*, *Spiru Haret*; precum și alte articole: *Cuvânt asupra răscoalei din 1907*, *100 de ani de la răpirea Basarabiei*, *Românii basarabeni*, *Ce trag frații noștri din Ardeal*, *Liga culturală*, *Serbările de la Blaj* etc.

Eminentul dascăl s-a preocupat de cursurile de adulți pentru a nu rămâne nici un analfabet în localitate, de buna funcționare a băncii populare (el fiind și casier) și a bibliotecii populare, pe care a mutat-o în localul Casei de sfat și citire. Documentele atestă că această bibliotecă avea 450 de volume și învățătorul „Stoleriu își dă interesul spre a dezvolta gustul cititului printre săteni”⁶. De asemenea, a

⁴ *Omagiu lui N. Stoleriu*, București, (f.a.), p. 19.

⁵ *Ibidem*, p. 32.

⁶ ANDJS, fond Inspectoratul școlar Baia, dosar 4/1910, f. 38-39.

înființat obștea satească „Țărăncuța”, pe care a sprijinit-o să arendeze, în aprilie 1907, o moșie, iar el a măsurat și a împărțit loturile la țărani⁷.

O bogată activitate a desfășurat N. Stoleriu în calitate de președinte al cercului cultural „Baia”, atât în ședințele intime cu învățătorii, cât și în cele publice cu sătenii. Prezidate de el, discuțiile erau totdeauna însuflețite. Se dezbăteau referate despre felul cum își poate câștiga învățătorul autoritatea morală asupra școlărilor și a sătenilor, despre rolul școlii în educația populară și națională, subliniindu-se – după cum recomandase Haret – că cea dintâi datorie a școlii este de a forma buni cetățeni, care să-și cunoască drepturile și datoriile, să-și iubească țara fără rezervă și să aibă o încredere nemărginită într-însa și în viitorul ei. În anii 1913–1916 s-a vorbit mult la acest cerc cultural – ca și la altele – și despre conștiința națională și necesitatea firească a unirii tuturor românilor. De altfel, N. Stoleriu – care mai înainte vizitase mormântul lui Ștefan cel Mare de la Putna și Cetatea domnească de la Suceava – a scris în „Calendarul sătenilor” pe 1915 memorabilele cuvinte: „Dee Dumnezeu ca anul 1915 să fie anul cel slăvit al românilor, care să-i strângă într-un mănunchi frățesc, alcătuiind o țară mare și puternică”⁸.

Serbările școlare ținute în cadrul cercurilor culturale, mai ales în anii neutralității, au avut, de asemenea, un mare rol în propagarea solidarității și unității național-statale românești. În programul acestor serbări figurau cântece, poezii și piese de teatru patriotice care însușeau pe participanți. Se cânta *Deșteaptă-te române, La arme, Veniți viteji, Pe-al nostru steag, Drum bun, Înainte spre Carpați, La Turda* ș.a. Se recitau poezii: *Bucovina, Frați răzleți, Ca mâini va bate ceasul, Ardealul, La Carpați* etc. Se jucau piese de teatru: *Dacia* (scrisă de revizorul sucevean Serafim Ionescu), *Spre ziua cea mare, Jertfa, Zorile* ș.a. Toate acestea, împreună cu conferințele învățătorilor în care se exprima adeseori dorința de a se împlini cât mai repede „visul de aur al unirii românilor de pretutindeni” întrețineau o vibrație națională deosebită în rândurile sătenilor participanți.

Întrucât era nevoie de un mare număr de ofițeri pentru războiul de întregire statală ce se întrezărea, guvernul liberal a organizat școli militare pregătitoare, de câte 2 luni, în vara anilor 1914–1916, invitând în primul rând pe învățătorii rămași din trecut în grade inferioare să le urmeze și să devină ofițeri de rezervă. Astfel, circa 2500 de învățători, adică marea majoritate a celor din contingentele încorporabile, deveniseră sublocotenenți în acei ani. Aproape jumătate dintre aceștia – printre care și N. Stoleriu (care până atunci era sergent) – au primit galoanele de sublocotenent în septembrie 1915. Au urmat concentrările și apoi mobilizările din august 1916, după care mulți învățători suceveni, în calitate de ofițeri, încadrați în Regimentul 56 Infanterie, au avut posibilitatea să conducă pe câmpul de luptă, spre biruință, pe proprii lor elevi și consăteni. Este de subliniat că în ziua mobilizării, ținând seama de faima și valoarea deosebită a învățătorului N. Stoleriu, comandantul Regimentului 56 Infanterie i-a propus (pentru a-l cruța) să treacă la un serviciu din spatele frontului, dar el a respins demn și categoric această propunere..

Pentru frumusețea ideilor, noblețea sufletească și patriotismul autorului lor, redăm răspunsul lui N. Stoleriu la această propunere: „Aș putea ca tocmai eu, care toată viața am propovăduit dragostea de neam și țară și mi-am pregătit sufletește pe foștii mei elevi, azi ostași vrednici și neînfricați, pe care îi comand pentru marea jertfă de reîntregire a neamului, să mă dau în lături de la această sfântă și sublimă datorie? Aș putea ca tocmai acum, în momentele cele mai grele, dar și cele mai înălțătoare, să-i las? Dar cu ce suflet ar mai lupta ei și mai ales cum ar apărea eu în fața lor? Fapta mea n-ar fi o dezertare de la datorie și cea mai rușinoasă trădare care ar însemna sinuciderea mea morală? De aceea nu primesc cu nici un preț să plec de la front. Rămân aici, căci aici mi-e locul. Sunt fericit că a venit vremea ca ceea ce am propagat, prin vorbă și scris, să pot săvârși prin fapte, care însemnează totul, prin înseși brațele și sângele meu. Nu soarta mea mă îngrijeste, ci soarta neamului și a țării, în slujba cărora am fost închinat prin nașterea și pregătirea mea. Trăiască România Unită, mare și mândră!” Și astfel, acest renumit dascăl și adevărat apostol al neamului – președinte al Asociației învățătorilor din județul Suceava –, îmbărbătându-și soldații la atac, și-a găsit o moarte eroică, la 12 septembrie 1916, „în lupta de la dealul Titu-Rusca, lângă Petrosul”⁹. La aflarea morții

⁷ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 708/1907, f. 47.

⁸ *Omagiu lui N. Stoleriu*, p. 48.

⁹ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 61/1917, f. 88; *Omagiu lui N. Stoleriu*, p. 49.

lui, N. Iorga, în articolul *Învățătorul erou N. Stoleriu din Baia*, publicat în „Neamul românesc” din 23 septembrie 1916, scria cu durere următoarele: „Învățătorimea noastră pierde pe unul din cei mai buni, dintre adevărații ei apostoli, pe N. Stoleriu din Baia, mort ca ofițer al oștirilor ce înaintează în Ardeal. Acest om modest a fost, putem zice, organizatorul vieții țărănești în județul său. Bancă, obște, tovărășie culturală, foaie pentru săteni, calendare pentru popor, totul se găsea în programul său”.

Ion Mihalache, strălucitul dascăl din Topoloveni, care era în 1916 președinte al Asociației generale a corpului didactic primar și colaborase strâns cu N. Stoleriu, avea și mai târziu cuvinte de caldă apreciere pentru eroismul acestuia. În finalul unui articol comemorativ el sublinia următoarele: „Iar când a sunat ceasul desrobirilor naționale, așteptat de atâtea veacuri de moșii și strămoșii noștri – propovăduit cu tot focul și de N. Stoleriu – învățătorul sublocotenent a pornit în fruntea plutonului și glonțul dușman l-a lovit drept în frunte. A plătit și acest tribut suprem nației sale s-o vadă întregită, liberă, stăpână. Poate cere cineva mai mult unui învățător? S-a dat țării lui cu totul”¹⁰. Sublocotenentul N. Stoleriu făcuse parte din compania a 8-a, batalionul II al Regimentului 56 Infanterie și era iubit atât de soldați, cât și de ofițerii companiei, care-i apreciau destoinicia. Toți au vărsat lacrimi la moartea acestui erou.

Posteritatea i-a fost recunoscătoare. După două decenii Asociația generală a învățătorilor din România i-a alcătuit un volum omagial și i-a ridicat o statuie la Baia, inaugurată la 29 august 1937. S-au organizat atunci solemnități deosebite la Fălticeni și la Baia. Cu ocazia dezvelirii bustului de bronz, în fața autorităților, a dascălilor și a mii de țărani, președintele Asociației generale a învățătorilor din România, D.V. Țoni, a precizat că „N. Stoleriu a fost podoaba învățătorimii și a școalei românești”, iar bustul acestuia a fost ridicat „să servească celor de azi și de mâine ca un imbold la datorie și pildă de jertfă pentru țară”. Tot la această solemnitate 500 de învățători din județ au depus jurământul de credință față de patrie „cu ochii ațintiți la chipul de bronz” al învățătorului erou N. Stoleriu și cu hotărârea „că vor urma întru totul pilda sa”¹¹.

În final, se cuvine să accentuăm că N. Stoleriu a fost unul dintre sutele de învățători care s-au jertfit pentru înfăptuirea României Mari. Nu avem informații exacte pentru a evalua tributul de sânge dat de învățători pe câmpul de onoare decât din 10 județe, cu o medie de 25 eroi din fiecare. Apreciem că, în total, numărul învățătorilor morți și răniți în război a fost de aproape 1000 de oameni, adică o treime dintre cei participanți la război. Jertfa acestor învățători eroi a fost cea mai frumoasă lecție de patriotism pe care ei au desfășurat-o, cu pasiune și abnegație, în fața foștilor elevi.

¹⁰ *Omagiu lui N. Stoleriu*, p. 89.

¹¹ *Ibidem*, p. 194.

BARABÁS MIKLOS ȘI ELEGANȚA BUCUREȘTEANĂ

ADRIAN-SILVAN IONESCU

Când Barabás Miklos ajungea, în luna noiembrie a anului 1831, la București, găsea un oraș plin de contraste demne de a fi studiate, de bogăție și pauperitate, de eleganță și neglijență, de confruntare între Apus și Răsărit. El sosește exact în momentul de mare descumpănire a societății urbane românești, când matricele culturale și comportamentale orientale erau înlocuite cu acelea ale Europei occidentale.

Ceea ce frapa pe toți călătorii străini prin țările române la începutul secolului al XIX-lea era bogăția și fastul veșmintelor purtate de orașenimea avută și de boierime. Nimeni nu-și refuza plăcerea de a se îmbrăca în materiale scumpe, de a purta bijuterii, de a fuma din ciubuce de spumă de mare bătute în nestemate și de a se plimba în trăsură. Nuanțele cele mai strălucitoare, cele mai contrastante și tipătoare se întâlneau pe străzile Capitalei, plimbându-se cu fatuitate pe trupurile durdulii ale ducilor și coconilor, ale jupăneselor și boierilor mari. Nimeni nu se temea de cacofonii cromatice fiindcă acordurile erau totdeauna desăvârșite în ciuda gamelor violente ce, în alt context, ar fi riscat să se excludă reciproc. Maxima prețiozitate a îmbrăcămînții era dată și de abundența de broderii de fir de aur și argint cu care erau garnisite aceste haine de zi cu zi, spre a nu mai spune nimic despre cele de sărbătoare care erau pur și simplu muiate în fireturi.

Un boier purta pe cap ișlic, era îmbrăcat cu anterior peste care venea fermeneaua scurtă și giubeaua amplă, îmblănită. Pe dedesubt erau trași niște șalvari sau ciacșiri, din postav subțire sau gros, după anotimp. În picioare se purtau meși și, pentru deplasare, se încălțau papuci.

Să analizăm fiecare dintre aceste piese vestimentare. Ișlicul era un acoperământ de cap în formă globulară cu o bază cilindrică, făcut din carton și acoperit cu pielicele de miel de Astrahan încă nenăscut. Ișlicul unui boier velit avea o circumferință de 1,80 m și în vârf atârna un ciucure de mătase. Boierii de rangul II aveau ișlicul de mai mici dimensiuni și surmontat de un fel de pernă din postav verde sau grenă, în vreme ce boierii de rangul III nu-l aveau globular ci tronconic și acoperit cu un taler de carton, ca un capac divers colorat. Doar domnitorul, marele ban și marele spătar puteau purta gugiumanul cilindric, de samur, cu surguci din perle și nestemate. Fundul de postav al acestuia era alb pentru domnitor – albul, de fapt, era culoarea voievodală pe care doar vodă și familia sa o puteau purta. Nuanțele descreșteau în intensitate coborând scara arhondologiei. Astfel, boierii veliți (sau divaniți, care formau divanul țării și erau, deci, miniștri) aveau dreptul să poarte roz, bleu sau roșuri, galbenuri și albastruri puternice, în vreme ce aceia de rangul II și III aveau rezervate tonalitățile închise de brun, albastru, verde. Aceeași diferențiere era făcută și prin podoaba bărbii, pe care numai veliții o puteau cultiva după pofta inimii, lăsând-o să crească foarte lungă, spălând-o și parfumând-o. Rangurile boierești inferioare puteau să-și lase doar mustăți.

Ceacșiri erau niște șalvari din postav gros ce se purtau în timpul iernii; erau de obicei roșii. Giubeaua era o haină amplă, lungă, îmblănită. Fermeneaua era o haină scurtă până în talie, din postav, uneori îmblănită. Blana depindea de bogăția purtătorului: putea fi de jder, răs, dihor, dar și de vulpe ori de iepure pentru cei fără dare de mână. Totdeauna însă ea era brodată pe piept și pe spate cu fir de mătase ori cu fir metalic. Motivistica era fitomorfă sau geometrică, bazată pe linii moi, curbe și spirale recurente. Pe spate decorul era înscris într-o formă generală triunghiulară. O haină aproape identică, la fel de scurtă și de împodobită cu ceaprazuri, dar cu mânecile despicate pe toată lungimea lor, era cepchenul purtat atât de bărbați, cât și de femei. Acesta era însă rezervat ciubucciilor, cafegiilor, arbănașilor și arnăuților ce formau personalul administrativ și de pază al unei curți domnești sau boierești. Totuși, cepchenul era purtat și de doamnele din înalta societate, care îl aveau din catifea sau mătase, cu nenumărate broderii delicate.

Peste cămașă, un bărbat îmbrăca anteriorul de cetarea vărgată, ce era petrecut peste piept și pântec și încins cu un brâu din șal scump de cașmir. Era lung până la pământ și, pentru a nu stânjeni mersul, avea două crăpături în partea de jos, lateral, lungi de 25-39 cm. Peste el se îmbrăca

fermenceau scurtă în tonalități mai stinse iar peste ea venea giubeaua grea, din stofă de lână merinos, numită pambriu, îmblănită cu samur. Deși nu erau vizibili, totuși, pe dedesubt erau purtați șalvari sau ceacșiri. În picioare se încălțau meși, care erau un fel de ciorapi din piele fină, fără toc, vârați în papuci atunci când se circula prin casă ori în cizme sau pantofi grosieri când se ieșea afară. Meșii erau, de fapt, încălțăminte de bază pentru interior, stându-se cu ei pe divan, sau țopăind la baluri, așa cum relatează Ion Ghica: „... boierii cei tineri își lepădau giubelele și papucii, rămâneau numai în meși și alergau de luau fetele și cucoanele la joc, la poloneză, la parolă, la vals și la ecossaise”¹. Numai domnitorul purta papucii căptușiți cu postav roșu, celorlalți boieri fiindu-le interzisă această nuanță. La fel, doar marele dragoman al Porții și fiul său – greci din Fanar ce aveau să ajungă domni în principate ca răsplată pentru serviciile lor de tălmaci – aveau voie să poarte papuci galbeni. De la brâu era nelipsit hangerul cu mâner bătut în pietre scumpe – mai mult ornamental decât funcțional – și din mână șiragul de mătânii cu boabele din diamant, perle, corali, lapis-lazuli, agat sau lemn de trandafir. Despre mătânii, prințul Charles Joseph Lamoral de Ligne, aflându-se la Iași în 1788 și adaptându-se extrem de bine în societatea boierimii moldave al cărei costum și maniere le îmbrățișase cu totul, spune că erau folosite pentru mesaje galante prin felul de mișcare al mărgelilor prețioase, care constituiau un adevărat cod cifrat între îndrăgostiții din lumea mare ce, prin rigiditatea moralei, nu-și puteau permite cochetăriile saloanelor apusene, dar nici nu se puteau dispensa de ele².

Boierii de rangul II sau III aveau aproximativ același veșmânt și în aceeași stratificare, dar din alte texturi și, evident, în altă cromatică. În loc de giubea aveau un halat neîmblănit, eventual vătuit, mai subțire sau mai gros, după sezon. Coconii purtau anterior vârgat, mai lung sau mai scurt, după vârste, strâns într-un brâu în care înfingeau călimara de bronz de care se foloseau la învățătură. Pe deasupra îmbrăcau o fermenea de postav fin, bogat brodată, iar capul și-l acopereau cu un fel de turban – dar nu de felul celor turcești – din șal persan, numit tarabolos sau cealma. Șalul se învârtea de mai multe ori în jurul creștetului până lua forma cilindrică și plată a unui cașcaval. Capătul franjurat atârna, cochet, într-o parte. Acesta era un acoperământ de cap foarte comod, la care recurgeau toți boierii – și chiar domnitorul – atunci când se aflau în interior, în haine de casă, când nu aveau vizite oficiale sau audiențe ce impuneau ținuta de aparat, plină de bogăție și grandoare, menită să impresioneze. Talentata domniță Ralu, fondatoarea teatrului de la Cișmeaua Roșie și protectoarea artiștilor, s-a dovedit și o dotată pictoriță făcând portretul tatălui ei, Ioan Vodă Caragea, după ce acesta părăsise tronul Țării Românești și-și trăia tihnit bătrânețea la Florența. Domnitorul care a împrumutat numele său uneia dintre cele mai catastrofale molime care a bântuit ținutul în 1813 – „ciuma lui Caragea” – este prezentat așezat comod pe un fotoliu, purtând pe cap o cealma de șal indian, alb cu înfloritură multicolore și îmbrăcat într-un caftan roșu, închis la piept cu găitane de fir cu bumbi de aur, peste care are giubeaua albă, domnească, îmblănită cu samur. Imaginea în care domnița Ralu – măritată Argyropolou – și-a imortalizat tatăl reprezintă un prețios document de epocă. La fel de însemnate pentru iconografia legată de rangurile boierești și de vestimentația lor sunt cele trei planșe din albumul cavalerului bavarez August von Henikstein (1802–1840), din timpul trecerii sale prin țara noastră în 1825. Tânărul bavarez făcea parte din suita regelui Otto I al Greciei având funcția de tălmaci; pentru serviciile sale, în 1838, avea să fie trimis consul la Triest³. În albumul său de acuarele sunt consemnate, cu acuratețe, costumele purtate de clasele sociale din ținuturile românești: *Negustori și boieri de rang inferior*, *Boieri de rangul II și căminari* și *Boierii de prim rang*, între care se află și domnitorul din acea vreme, Grigore IV Ghica (1822–1828), ce poartă un halat alb-gri, căptușit cu ghermesut (satin) ghiulghiuliu (roz) pe sub a cărui margine se văd ceacșirii roșii și meșii

¹ Ion Ghica, *Un bal la curte în 1827*, în *Scrisori către V. Alecsandri*, București, 1953, p. 209.

² *Fragment d'une lettre de Monsieur le Prince de Ligne à Monsieur le Comte de Ségur, Ministre de France à St. Petersburg*, în *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Urmare la Colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki, Supliment I, vol. III, București, 1889, p. 77.

³ Constantin I. Kardaja, *Les aquarelles grecques du Chevalier de Henikstein*, în „Le Messenger d'Athenes”, no. 3401, 25 Mars 1933; Paul Cernovodeanu, *Tipuri și costume pitorești bucureștene din albumul lui Henikstein (1825)*, în „Revista Muzeelor”, 1968, nr. 2; Adrian-Silvan Ionescu, *Artă și document*, București, 1990, p. 140-149.

peste care sunt încălțați papuci galbeni, iar pe cap are tarabolos. Un autor anonim a pictat portretul de aparat al aceluiași domnitor, unde albul este predominant la caftanul voievodal cu guler și margine de samur și la fundul gugiumanului.

Un alt observator atent al costumelor boierești și domnești este Sir Robert Ker Porter (1777–1842), pictor de scene istorice, batailliste și de peisaje ce, între 1817 și 1820, a făcut o lungă călătorie în Orient. Reputația sa de artist i-a asigurat un loc demn de invidiat la curtea țarului Alexandru I, ca autor de compoziții istorice inspirate de campanii mai vechi sau mai noi. Volumul memorialistic pe care l-a consacrat celui voiaj, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon, & c. & c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820*, este bogat ilustrat. Cele două schițe inspirate de vederea boierilor și a domnitorului Țării Românești au darul să dea o idee cititorilor asupra modei masculine de aici. Ajuns în București la 6 februarie 1820, Ker Porter este primit în audiență de Alexandru Vodă Suțu (1818–1821). Ceea ce îl uimește pe călătorul britanic este gugiumanul, care i se pare că nu concordă cu restul costumului domnesc: „... îmbrăcămintea lui era după cel mai strălucitor gust turcesc, totul exceptând căciula și aceasta, ca și cea purtată de supușii săi valahi, era de blană neagră, semănând la formă cu acoperământul de cap al unui dragoman al Porții”⁴. Observația este judicioasă, dar memorialistului îi scăpa, probabil, faptul că fanariozii aveau drept trambulină pentru tronul uneia dintre țările române tocmai funcția de dragoman al sultanului. Schița alăturată îl prezintă pe domnitor bust, din profil, mărunț și slab, pierdut în profuzia de blănuri scumpe ce îl acoperă – gulerul și gugiumanul – care, împreună cu barba lungă, formează o masă de păr în care trăsăturile sale aproape dispar. Seara călătorul englez e invitat în casa unui mare boier, unde se dădea un concert urmat de un bal – bun prilej de a vedea și schița portul oaspeților, din care cel mai mult îl amuză ișlicul: „Costumul general este turcesc, din brocart de toate culorile, brodat și îmblănit; până aici totul era bine dacă uriașa tichie valahă nu transforma totul în ridicol. Ea este în formă de dovleac, aproape de trei picioare circumferință și de o înălțime egală. Materialul e pielea gri argintie de miel de Buchara, cu un ciucure în vârf spre a ajuta pe purtător să și-o scoată când vrea să salute o cunoștință. Acest mic adaos este verde pentru fiecare persoană, exceptând familia domnitoare care îl are alb. Tichia rangurilor mai mici este de aceeași formă, dar nu atât de mare, iar enorma podoabă din vârf este o pernă pătrată acoperită cu pânză întunecată; de fapt, toți acești oameni par atât de instabili din cauza greutateii de la partea superioară încât este dureros să-i privești după ce-ți trece prima impresie de rizibil absurd”⁵. Desenul alăturat prezintă, într-o linie nervoasă și expresivă, două busturi afrontate de boieri, unul tânăr, de rang inferior, cu mustață și ișlicul cu pernă, și un boier velit, bătrân, cu barbă mare și ișlicul cu ciucure. Cei doi par cocoșați de greutatea podoabei ce le acoperă țeștele rase.

Vestimentația aceasta greoaie, lungă și largă, nu-i împiedica totuși pe boieri să se distreze la balurile care începuseră să se organizeze, în conformitate cu gusturile apusene ce le aduseseră ofițerii imperiali austrieci sau ruși în prea desele lor ocupații ale țării. Părerile sunt contradictorii în privința eleganței la dans și a agilității participanților: fostul consul britanic la București, William Wilkinson, are numai cuvinte de reproș la adresa stângăciei dansatorilor, ce i se par incomodați de hainele lor ample⁶; dimpotrivă, pictorului Sir Robert Ker Porter, bărbații i se par deosebit de grațioși atunci când își leapădă giubelele și ișlicele, rămânând doar cu o vestă roșie peste anteriul colant, strâns în splindidul șal de cașmir. Totuși, artistului englez îi displace aspectul capului dănțuitorilor care, frustrat de enormul ișlic, distona față de restul costumului, părand neînsemnat și caricatural acoperit doar cu o minusculă calotă roșie, care lăsa evidente urechile clăpăuge și mustățile ori bărbile lungi, care fluturau grotesc în pasul alert al valsului⁷.

Boierii mai bătrâni nu disprețuiau plimbările în aer liber, la Șosea, până departe, la Herăstrău. Aceasta se făcea zilnic, după amiaza, pe aproape orice vreme, vara în caleașcă, iarna în sanie, cu

⁴ Sir Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon &c, &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820*, vol. II, London, 1822, p. 785.

⁵ *Ibidem*, p. 788; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, p. 78-79.

⁶ William Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia, Including Various Political Observations Relating to Them*, London, 1810, p. 137.

⁷ Sir Robert Ker Porter, *op. cit.*, p. 788.

splendide atelaje conduse de un vizitiu în livrea; pe bancheta din spate erau așezați unul sau doi arnăuți cu fustanelă, cepchen muiat în aur și brăul plin de iatagane și pistoale, care țineau în mână ciubucul stăpânului. Eleganța acestor slujitori demonstra bogăția boierului, stăpânul lor.

Delicatele jupănese și jupănițe sprâncenate acordau și ele mare atenție veșmintelor. Își pierdeau mult timp sulimenindu-se, încondeindu-și ochii și sprâncenele, colorându-și unghiile în roșu – fapt ce-l uimea pe generalul conte Alexandre de Langeron⁸. Părul bogat și lung era lăsat despletit și în el se prindeau fluii și stele de mărgăritare și nestemate. Uneori capul era acoperit cu mici fesuri de catifea oranj, vișinie sau violetă, cusute cu fir prin care erau împletite perluțe. Ciucurile greu, de fir auriu, atârna pe o parte. Alteori, pe creștet era prins un ornament în formă de taler, din carton acoperit cu mătase ori catifea, și brodat, așa cum are prințesa Elena Suțu în litografia lui Louis Dupré (1789–1837). Tot la ea poate fi admirat finul halat de cetarea strâns în jurul taliei subțiri cu un șal indian. Altele îmbrăcau peste acesta și un pipiri de Epir, fără mâneci ori cu ele despicate ca la cepchen, croit semicircular și făcând nenumărate cute la spate. Acest articol vestimentar era foarte potrivit pentru o mulțime de broderii cu fir auriu sau argintiu.

În interior, pentru comoditate, femeile purtau o bluză subțire de borangic numită ciupag, peste care îmbrăcau un cepchen de catifea. Șalvării erau de rigoare, cu sau fără fusta pusă pe deasupra. Rochiile erau largi și ample, fără talie. Și în această privință păreri sunt împărțite: contele de Langeron detestă aceste rochii care lasă posibilitatea pântecului să iasă, dizgrațios, în afară⁹, în vreme ce prințul de Ligne le găsește foarte plăcute pentru ochi căci, în lejeritatea și transparența lor, evidențiază formele armonioase ale trupurilor feminine, de o rară frumusețe în Valahia și Moldova¹⁰.

Gracilele lor picioruțe erau încălțate cu papuci de catifea cusuți cu fir și perle și înzorzonați cu pampoane de mătase. Dacă cine știe ce vizită urgentă le obliga să părăsească iatacul și să treacă ulița, peste papucii aceștia erau trași alții, cu talpă de lemn, înaltă, numiți nalân, care le ferea de noroiul din ogradă și dintre bărnele podului Mogoșoaiei sau ale altei artere pe care se afla casa. Acești papuci de lemn, semănând mult cu cei japonezi, erau sculptați și intarsiați cu sîdef și aveau barete de catifea ornamentate cu broderii de fir.

Fabuloase bijuterii le înconjurau gâtul, mâinile și brațele. Centuri cu paftale de diverse mărimi și din cele mai variate materiale le împodobeau mijlocul. Din aur și argint, filigranate, gravate și bătute, cu plăci de sîdef sculptate în relief plat cu motive zoomorfe sau fitomorfe, aceste paftale erau obiecte de valoare ce se transmiteau din generație în generație la fel ca și cerceii, colierele, brățările și inelele.

Ion Ghica ne-a lăsat o frumoasă descriere a aspectului unor jupănese din înalta societate bucureșteană: „Cucoanele cele tinere se purtau la cap cu turban de tulpă, zăbranic sau marabu meșteșugit adus cu coadele cu panglice și urmuz împănate cu stele și fluii de diamant, rochie de mătăsărie, marțelin sau paplină fără cute, mâneci cu bufanturi, ciupag scurt pe moda imperiului. ... Cucoanele mai în vârstă mai păstrau încă fesul alb, legate cu testemul cu bibiluri, paftale de aur cu pietre scumpe și cu șal pe spate”¹¹.

Neglijate de soții și tații lor – ce se îndeletniceau numai cu discuții politicești, ticluind intrigi care să le aducă înălțarea în rang sau conspirând împotriva domnitorului și a Sublimei Porți – jupănesele și jupănițele duceau o viață plicticoasă închise în iatacurile lor sărăcăcios mobilate și, visătoare și melancolice, tânjeau după pasiuni puternice, mistuitoare. Se îndeletniceau cu brodatul, croșetatul, cu făcutul dulceții și a conservelor de legume pentru iarnă, iar când se întâlneau mai multe fumau și beau cafele la fel ca bărbații, și se laudau cu ultimele achiziții în materie de îmbrăcăminte. Dintotdeauna, acest subiect a fost și va rămâne cel mai important în conversația feminină. Existența era mult mai simplă și mai tihnită atunci, astfel că preocupările legate de îmbrăcăminte stăteau în chiar axul ei, acordându-li-se nu numai un timp apreciabil în selectare și construire pe trup, dar și

⁸ Generalul Conte Alexandre de Langeron, *Jurnalul resbóielor făcute în serviciul Rusiei la 1790 de Generalul Comite de Langeron*, în *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Urmare la Colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki, Supliment I, vol. III, București, 1889, p. 75, 77.

⁹ *Ibidem*, p. 77.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Ion Ghica, *op. cit.*, p. 209.

sume substanțiale pentru procurarea celor mai bune materiale care să fie contigue poziției și averii purtătorului. Căci, mai mult decât în contemporaneitate, atunci veșmântul nu era doar un acoperământ necesar al corpului, ci un element cu valoare eminentamente estetică și de mesaj ce nu puteau fi ignorat de nimeni și era înțeles de toți, indiferent de cultură și de statut social.

Totuși, doamnele se plasau în avangardă: fiind mult mai nonconformiste decât bărbații lor, ele adoptaseră de mult rochiile occidentale, chiar dacă le acordau stilului oriental și ornamentelor acestuia. Ele își devansaseră soții cu cel puțin o generație, fiind foarte atente la nota modei dată de Paris. Croitorii străini aveau suficient de lucru în București pentru că eleganța feminină era aici competitivă cu aceea din marile capitale europene. Portretele făcute în primele două decade ale veacului de Mihail Töpler relevă portul generalizat al rochiilor empire de doamnele din înalta societate: talia foarte sus, sub sâni, un decolteu amplu înconjurat de un volan de tul transparent și fusta plisată ca un hiton antic. La aceasta se adăugau bijuteriile orientale, paftalele, pandantivele, cerceii și broșele prinse în păr, a căror materialitate – aur, perle, sidex, pietre prețioase – era admirabil redată de pictor, contrastând cu nuanțele întunecate ale buclelor și marmoreana carnație. Safta Ipsilanti, soția domnitorului Constantin Ipsilanti, Zoe Brâncoveanu, vorniceasa Manu și alte reprezentante ale protipendadei îi pozaseră maestrului austriac în aceste veșminte. Safta Castrișoia este imortalizată la 1825 de pictorul sârb Pavlu Diorcovici purtând o rochie cu mâneci bufante și dantelă la marginea decolteului generos, având aruncat un bogat șal indian pe un braț și, peste coafura la modă, având înfășurat un turban.

Adaptibilitatea femeilor la noile mode și moravuri era remarcabilă, așa cum observa generalul conte Alexandre de Langeron, regalist francez refugiat din fața revoluției și stabilit în Rusia, unde își oferise serviciile de militar: “În 1806 noi găseam încă multe dintre aceste doamne în costum oriental, casele lor fără mobile și soții lor foarte geloși. Dar revoluția care s-a făcut la Iași, apoi la București și în provincie, a fost pe cât de rapidă pe atât de completă: într-un an toate doamnele moldovence și valahe au adoptat costumul european ... și știind că în țările civilizate o femeie de bon ton trebuie să aibă un amant, și-au luat doi, pentru a fi și mai la modă. ... Aceste doamne având multe aptitudini pentru tot ce vor să învețe, au ajuns într-un an să danseze de minune, în vreme ce, când noi venisem în Moldova, ele nu știau nici să meargă”¹².

Bărbații erau mult mai tradiționaliști și retardatari, preferând să rămână la veșmântul oriental, neschimbat de veacuri, prescris de arhondologie în funcție de rangul purtătorului. Starea unui boier se citea de departe prin culorile veșmântului, calitatea blănurilor și mărirea ișlicului, toate acestea impunând dozarea plecăciunii și a respectului cuvenit. De aceea, până târziu către mijlocul secolului al XIX-lea, bătrânii boieri nu vor renunța la portul străbun. Într-o schiță făcută de Charles Doussault în deceniul al patrulea, la un bal pot fi văzuți bătrâni demnitari cu anterior, giubea și gugiuman, stând pe fotolii sau trântiți pe sofale, dar înconjurați de multe demoazele coafate și îmbrăcate după ultimul jurnal de la Paris și de tineri în fracuri strâmte.

Schimbarea portului nu era văzută bine de Imperiul otoman, ea coincidând cu o neavenită emancipare a Principatelor Române față de puterea suzerană, așa cum observa călătorul și memorialistul britanic William Macmichael: “Sub ochiul gelos al suspiciosului guvern al Turciei, articolul de îmbrăcăminte nu este deloc un subiect de mică importanță; iar folosința costumului Europei civilizate ar fi considerată o inovație la fel de primejdioasă ca și adoptarea celor mai luminate vederi de politică modernă”¹³. Totuși, tinerii erau receptivi la noile forme vestimentare și le adoptaseră, fie chiar și cu timiditate, așa cum văzuse generalul de Langeron pe câțiva dintre ei purtând frac la 1806¹⁴. Un pictor necunoscut îl portretează, la 1825, pe negustorul Fotie Vasiliu îmbrăcat într-o redingotă albastră, cu reverele crestate și închisă la două rânduri cu nasturi metalici, aurii; vesta albă are guler înalt; legătura de gât, tot albă, este rulată de câteva ori în jurul gulerului ce se ridică mult pe obrazul ras, ajungând până sub favoriți. Alți negustori, mai puțin curajoși, își păstrează

¹² Generalul Conte Alexandre de Langeron, *op. cit.*, p. 79.

¹³ William Macmichael, *Journey from Moscow to Constantinople in the Years 1817, 1818*. London, 1819, p. 119.

¹⁴ Generalul Conte Alexandre de Langeron, *op. cit.*, p. 79.

anteriul și caftanul, dar arborează legătura de gât albă, cochet înnodată și renunță la tarabolas ori fes pentru o șapcă. Barbu Solacolu a pozat pentru portretul său în 1832, preferând să apară cu capul descoperit, pentru a i se vedea părul frizat și perciunii frumos tăiați. Mustața în furculiță este după moda vremii.

Aceste "haine nemțești" aduceau o democratizare nedorită: gamele lucitoare și formele caracteristice erau înlocuite cu tonuri terne, egalizatoare și forme standardizate. Specificitatea rangurilor dispărea și populația nu era deprinsă cu ele, astfel că se creau diferite confuzii. Orice supus român care le purta devenea ținta ironiilor și oprobiului public, era luat drept străin și apostrofat, cu motiv sau fără, "măi neamțule!", "neamțule bețiv" sau "neamțul dracului!" dacă se întâmpla să aibă, cumva, și vreun diferend sau să bruscheze accidental pe altul care nu le purta. Alecu Russo nota cu mult umor această transformare: "Îtvirea pantalonilor în Prințipate, ca tot lucrul menit de a prefăce societățile, fu întâi rușionasă, răsă, hulită și batjocorită. Cel întâi român care și-a schimbat hainile pe un frac și o pălărie a fost multă vreme pentru curțile boierești din Iași și din București un soi de caraghioz, sau, după limba nouă, un bufon: vătavii de pin ogrăzi râdea, rândașii și țâgani s-ar fi rușinat să-și ie căciula înaintea unui frac, iar boierii, netezindu-și bărbile mari și tufoase după rang și cin, striga: «Măi neamțule!...» cu un haz nespus. Iarna ștregării alunga surtucile pe uliță ... «cald... cald... domnule?» și multe frumoase iscodiri a duhului de pe acea vreme. Boierii și cucoanele leșina de râs; un boier mare din capitală, în ziua care, mai mult de glumă decât denadins, se șfăbisă, ieși pe ulițele Iesului; i se păru lumea cu totul alta, până în acea zi soarele și lumina nu avusă putere să răzbată prin taclituri, scurteice; boierul, deși deprins în hainele egalității, cum le numesc autorii de astăzi, sufla însă mai slobod și mai voios. Ce gândea boierul în hainele egalității nu se știe, el singur a uitat impresiile momentului, căci în mijlocul voioșălei sale o mână neagră și vânoasă îl apucă de mâneca surtucului, și un glas îi striga în ureche: «A! ce dracul!... Domnule... parcă ești surd... de când te strig!... hai degrabă să dregi trăsura, că așteaptă boierul să iasă la Copou!...» Boierul se întoarsă cu o vorbă lată și curată moldovinească... iar vezeteul, înspăimântat, se dipărta mărîind în dinți: «Pas de cunoaște acum care-i boier și care nu-i, dacă s-a nemțit și stăpânul meu!...» Vezeteul luasă pe boier sadă de carătaș! O, egalitate! iată faptele tale!..."¹⁵

Aceeași atitudine față de noul tip de îmbrăcăminte o observă și Barabás Miklos în amintirile sale din vremea șederii în Capitală: "Bucureștenii sunt obișnuiți a învinui pentru orice lucru prost pe «Neamțul» așa că dacă din întâmplare vreun român în haine europene s-a lovit de vreun alt român ori l-a supărat întru ceva, primea răspunsul: *Neamțule bețiv!* Acest titlu deriva desigur din motivul că vinul fiind foarte ieftin, adică doi creștari ocaua, meșteșugarii nemți abuzând de el, umblau beți prin oraș..."¹⁶. El însuși elegant și deprins cu manierele europene¹⁷, devenise foarte atent la insolitul spectacol ce i se oferea înaintea ochilor: era martorul celei mai interesante faze a modernizării Țării Românești prin schimbarea portului și a obiceiurilor. Pentru boierii angrenați în aparatul de stat aceasta era o necesitate, căci administrația rusească a Prezidentului Plenipotent, generalul conte Pavel Kiseleff, nu agrea învechitul costum fanariot și impusese adoptarea celui de ultimă modă. Barabás sesizase foarte bine aceste cauze și consecințele lor, uneori hilare pentru cei nehotărâți sau prea puțin curajoși: "Această epocă era foarte curioasă la București unde lumea, voind a se linguși pe lângă muscali, a început să se lase de obiceiurile turcești, imitând și luând pe cele europene. Hainele turcești erau purtate de boierime și de slugile ei, arnăuți, pe când țărani și-au păstrat portul strămoșesc, tot așa ca și cea mai mare parte a femeilor, însă cocoanele din înalta aristocrație purtau mai toate rochie după moda franceză. Tinerimea, firește, își schimba mai ușor portul decât oamenii mai în vârstă cari, obișnuiți cu hainele turcești, se lăsau numai cu încetul de ele, luând în locul turbanului o șapcă asemănătoare șepcii ofițerilor ruși, în loc de nădragii largi turcești, pantaloni și în locul papucilor

¹⁵ Alecu Russo, *Studie moldovană*, în *Opere*, Chișinău, 1989, p. 49-50.

¹⁶ Dr. Andrei Veress, *Pictorul Barabás și românii (cu însemnările sale din 1833 despre viața bucureșteană)*, Academia Română, Memoriile Secțiunii Literare, Seria III, t. IV, Memoria 8, 1930, p. 25.

¹⁷ *Ibidem*, p. 23: "Eu pe atunci eram tânăr de douăzeci și unu de ani și, se înțelege de la sine, îmbrăcat elegant, căci atât la Cluj cât și la Sibiu eram acasă în cercurile cele mai înalte și învășasem de cu vreme cum trebuie să fii îmbrăcat și cum să te porți în astfel de societate".

galbeni cizme negre”¹⁸. Schița pe care o face unuia dintre protectorii săi, aga Filipescu – acela care îl prezentase generalului Kiseleff și-i obținuse invitația la balul dat de Președintele Plenipotent de Sf. Nicolae, ziua onomastică a țarului (bun prilej pentru tânărul pictor de a fi cunoscut de protipendadă și de a primi comenzi pentru portrete) – este revelatoare în acest sens: șeful poliției poartă anterior strâns cu brăul de șal scump, un halat ușor, pantaloni, cizme și șapcă pe cap. O imagine asemănătoare surprinsese și pictorul rus Maxim Nichiforovici Vorobiev în pânza sa *lașii în 1830*, care avea în prim plan curtea agiei: pe poarta larg deschisă intră un rădvân boieresc precedat de câțiva arnăuți călări, în vreme ce aga asistă la această sosire a unui personaj important. El poartă ișlic și caftan și încă nu și-a ras barba de boier velit, dar este încins cu sabie peste anterior, însemn modern al demnității sale. În spatele său, la o distanță plină de deferență față de poziția sa înaltă, stau doi tineri ofițeri, îmbrăcați în uniformă rusească, și ciubuciuil agăi, cu tarabolos, cepchen și fustanelă. ținând în mână lungă pipă a stăpânului. Pictura are valoare de document istoric prin alăturarea reprezentanților a două mentalități diferite exprimate prin costum.

Unii erau mai categorici în adoptarea noului veșmânt și, pentru a da un exemplu demn de urmat și de alții, presa făcea publică decizia luată de câte un mare boier în acest sens. “Curierul Românesc” anunța, în august 1830: “D. Marele Vornic Grigore Filipescu, ca să dea dovadă a veacului în care ne aflăm și a sentimenturilor sale celor civilizate și nesupuse la prejudecăți, la 15 ale acestii, lepădând hainele cele purtate pînă acum, a ras barba și au îmbrăcat hainele Europi cei civilizate”¹⁹.

Alecu Russo observase cu multă judiciozitate importanța modificării portului pentru înnoirea mentalităților: “Arma întâi și cî mai grozavă care a bătut cetatea trecutului a fost schimbarea portului vechi. Straiul făcea omul: feliul hainei modelează trupul și mintea, și întipărește din părinți în fii tradițiile și obiceiurile. Precuvântarea istoriei moderne a țărilor române este neapărat schimbarea portului; țivilizația de astăzi este fapta logică a părăsirii hainilor vechi; ideea nouă a năvălit în țară o dată cu pantalonii, și mai strașnică decât năvălirile tătarești, încât ai scăpăra, au pârjolit șacsări, șlicuri, mestii, giubele și toată garderoba strămoșească”²⁰.

O importanță deosebită în adoptarea costumului occidental a avut-o uniforma militară prescrisă pentru trupele care formau miliția pămîntenească instituită de *Regulamentul organic*. Chiar Barabás remarcase acest lucru: “Trecerea aceasta de la portul vechiu la cel nou european a fost mult înlesnită prin uniforma militară, prin care lumea s-a obișnuit cu noile forme ale vestimentelor, căci după ocupațiune primul lucru al Rușilor a fost înființarea unei armate românești cu uniformă europeană, asemănătoare acelei rusești”²¹. În primul rând, boierii care se hotărau să îmbrățișeze cariera armelor primeau grade echivalente cu rangul deținut în viața civilă, conform arhondologiei, fapt ce reprezenta o mare atracție pentru mulți dintre ei. Apoi, ceacoul pe care urmau să îl poarte era de formă tronconică, din carton acoperit cu pielele de miel negru – amintind de ișlicul purtat pînă atunci doar cî avea cozoroc de lac, o flamă de postav în culoarea țării, galben pentru Muntenia și roșu pentru Moldova – și stema principatului stampată în alamă²². Din aceleași motive de a oferi un exemplu personal și a da un impetus celor tentați să intre în armată, presa saluta momentul în care comandantul nou înființatei oștiri lua surtucul galonat, așa cum a făcut “Albina” în Moldova: “D. Hatman Constantin Paladi, generalul inspector și șeful oastei pămîntenești, răzînd barba și dezbrăcînd costumul asiatic s-a îmbrăcat cu uniforma militărească națională”²³. Adopțiunea nu era totdeauna atât de netă pentru că nici purtătorii nu erau pe de-a-ntregul hotărâți pentru care dintre mode să opteze. Jean A. Vaillant, profesor la Colegiul Sf. Sava, văzuse la revista trupelor un tânăr ofițer ce stătea în front cu ceacoul pe cap, avînd însă pe umeri vechiul contoș îmblănit pus peste uniformă și papucii

¹⁸ *Ibidem*, p. 23-24.

¹⁹ “Curierul Românesc”, no. 45, 17 Avgust 1830.

²⁰ Alecu Russo, *op. cit.*, p. 49.

²¹ Dr. Andrei Veress, *op. cit.*, p. 24.

²² Horia Vladimir Șerbănescu, *Uniformele și echipamentul miliției pămîntene a Țării Românești 1830–1843*, în “Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară”, 1980, nr. 13; *idem*, *Uniformele și echipamentul miliției pămîntene a Moldovei 1830–1848*, în *ibidem*, 1983, nr. 16.

²³ George Ioan Lahovary, *Hârtii vechi. Genesa oștirii românești 1830*, București, 1893, p. 22.

puși peste cizmele cu pînteni²⁴. Cazul relatat de profesorul francez nu era o singularitate căci, până să le fie cusută uniforma la vreunul dintre croitorii străini stabiliți în Capitală, mulți dintre boierii ce se văzuseră deodată ofițeri, se purtau cu sabia încinsă peste anterior – la fel ca aga de la Iași din pictura lui Vorobiev – și cu șapca ori ceacoul pe cap²⁵. În amintirile sale, colonelul Grigore Lăcusteanu evocă întâlnirea unor generali ruși cu polcovnicul Ion Solomon, deținător al unei funcții de comandă în miliția pămîntenească a Munteniei, care “era îmbrăcat arnăuțește, cu șalvari, cepchen, legat la cap turcește și cu pistoale la brâu”²⁶. Nu peste mult timp, în 1831, Solomon îi va poza lui Constantin Lecca (1807–1887), în mare ținută, pentru suita de litografii cu șefii oștirii. Acuarela lui Barabás, *Bucureștii în anul 1832*, sintetizează în mod admirabil această schimbare de port prin prezența celor două personaje în primul plan al panoramei: lângă parapet, în apropierea bisericii metropolitane, vechiul și noul erau reprezentate printr-un venerabil boier velit, cu barbă patriarhală, purtând cu demnitate ișlicul enorm, caftanul și anteriorul înflorat, și un tânăr, suplu și fercheș ofițer, în uniformă-i elegantă, de tăietură europeană, admirând împreună vederea ce li se deschidea în fața ochilor din vârful Dealului Mitropoliei.

Dacă uniforma militară a fost mai ușor acceptată, datorită ceacoului asemănător cu ișlicul, nu același lucru s-a întâmplat cu pălăriile. Chiar Barabás a mediat procurarea unui Țilindru pentru unul dintre amicii săi care hotărâse să treacă la costumele moderne dar, după ce l-a încercat și s-a privit în oglindă, neobișnuit cu noul său aspect, a refuzat să-l mai poarte: “Obedeau, un prieten al meu, care ajunsese să poarte pantaloni, cizme și șapcă în urma îndemnului prietenilor săi, voind să se modernizeze cu totul și-a comandat un frac din stofa cea mai fină, iar cilindrul i-am comandat eu din Sibiu, la renumitul Bayer. Îmbrăcându-se apoi de probă cu jobenul pe cap, s-a simțit atât de străin în costumele acestea moderne în fața oglinzii, încât a trântit cilindrul la pământ și nu s-a putut îndupleca să-l poarte, așa că l-a dăruit tot unui prieten mai puțin conservativ”²⁷.

Cei care umblau deja îmbrăcați în “haine nemțești” aveau mari dificultăți în a se obișnui cu ele: se simțeau strâși ca într-un corset și nu erau deloc în largul lor după o trecere atât de bruscă de la veșmintele largi, din materiale moi și răcoroase, la cămașa scrobită, scortăsoasă, la vesta și fracul sau redingota pe talie, îmbumbate până sub bărbie, cu gâtul strâns într-o cravată rulantă de mai multe ori în jurul său. Purtătorii au trebuit să-și schimbe comportamentul, să devină mai sobri, mai distanți, mai reci și să facă gesturi măsurate. Fin observator al realităților românești dintr-o epocă de tranziție, Alecu Russo nota: “În relațiile sociale schimbarea a fost mai mare, mai simțitoare, fracul a introdus dignitatea, pantalonul a silit oamenii a-și măsura coloveranțiile ce le făcea celor de la care aștepta vreun folos. Straiul oriental, moale, larg, se pleca la tot soiul de îndoială... straiul de astăzi, prins în curăle, supiele, gâtul dezgrumtat de legătură, împiedică îndoiturile de șale și de cap; de voie, de nevoie, oamenii sunt siliți a nu se pleca pe cât poate ar vrea... între doi oameni cu frac, pantaloni și pălărie, pas de cunoaște care îi de viață, care îi om nou; educația și pantalonul au astupat șanțurile ce despărțau clasele boierești”²⁸.

La același efort de adaptare erau obligați și de noul mobilier care fusese introdus în case odată cu noua modă. În timpul fanarioților, camerele aveau câte un divan, lung și lat, pe fiecare din cele trei laturi, și nimic altceva. Boierul își petrecea întregul timp tolănit acolo, între perne: primea oaspeți – care erau poftiți să se întindă lângă el –, dădea audiențe, rezolva pricini judiciare, se ospăta. Își lua dulceața și cafeaua și fuma din lungul său ciubuc, cât era ziua de lungă; noaptea se culca tot acolo. Așa îl prezintă Charles Dousault pe baș-boierul Iordache Filipescu într-una din schițele sale făcute la București în anii patruzeci ai secolului al XIX-lea: stînd turcește pe divanul său, într-o mână cu mătăniile iar în cealaltă cu tija din lemn de cireș a ciubucului. Și străinii accedaseră la același mod de viață. Același artist a

²⁴ J.A. Vaillant, *La Roumanie ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or, ardéliens, vallaques et moldaves, résumés sous le nom de romans*, t. III, Paris, 1844, p. 437.

²⁵ [I. Manolescu-Mladin], *Memorii și amintiri despre Istoria progresivă a Armatei Române 1830–1890*, în “Patrula”, no. 2 și 3, 16 Ianuarie – 1 Februarie 1891.

²⁶ *Amintirile Colonelului Lăcusteanu*, ed. Radu Crutcescu, București, 1935, p. 51.

²⁷ Dr. Andrei Veress, *op. cit.*, p. 24.

²⁸ Alecu Russo, *op. cit.*, p. 51.

desenat interiorul locuinței unui consul apusean, poate cel francez, Adolphe Billecocq, mare prieten al românilor și inițiatorul publicării de către revista “L’Illustration” a celebrului *Album Moldo-Valaque*, în 1848, unde și apare imaginea de care ne ocupăm. Consulul, îmbrăcat în redingotă, stă trântit pe un divan, așteptând să fie servit de cafegiul în fustanelă, cu cepchen și turban, ce poartă în mână tava cu filigeanul de cafea, în vreme ce, un ciubucciu cu fes îi pregătește narghileaua. În afara unui tablou pe perete – ce prezintă un peisaj – camera nu mai are nici o altă mobilă sau ornament (exceptând stucatura de perfect gust oriental ce acoperă arcadele și pilastrii). Dar străinii se deprindeau ușor cu aceste spații goale, pe care le puteau amenaja după pofta inimii. Chiar Barabás a închiriat două camere la fel de goale, cu divanul aferent, în care și-a creat un mediu agreabil de trai și de lucru: “În partea de spre apus a odăii aflându-se după moda turcească o ridicătură de vreo două palme, jos cu niște sertare mari, le-am întrebuințat pentru haine, iar ridicătura acoperind-o cu o pânză de bumbac ieftină, cu niște flori, în capul ei mi-am făcut patul. Apoi căpătând de la găzdoaică o masă cu trei scaune și un sfeșnic de alamă m-am gătit curând cu locuința. În odaia vecină aflându-se asemenea o podeală turcească de divan, am lăsat-o pentru rânđașul meu român, pe care l-am luat”²⁹. În timpul sederii sale la București, pictorul ungur constatase neobișnuința localnicilor, fie ei chiar din înalta societate, cu mobilierul de tip occidental; scaune, mese, canapele, fotolii și banchete fuseseră importate din Apus, dar locatarii arar le foloseau – și numai în prezența oaspeților străini –, ei fiind mai deprinși să stea turcește, fie și pe jos în lipsa sofalei sau a covorului gros și moale de altădată. Și, cum işlicul sau cealmauă nu erau niciodată scoase de pe cap, artistul a fost prezent într-o societate unde nimeni nu-și lăsase țilindrul la intrarea în cameră, fapt povestit cu mult umor în autobiografia sa: “Tot modei europene a căzut jertfă și barba frumoasă, neagră, a lui Cantacuzeno, cu care eram bine. Acest boier avea un cap de o rară frumusețe și mă durea sufletul când a trebuit să-și rază barba, care nu se potrivea deloc cu costumele său francez. Aparținând și el înaltei aristocrații române, se cerea să imiteze moda europeană și deoarece casa sa era frecventată și de generalii ruși, și-a aranjat-o cu mobile moderne, căci portul european nu prea să potrivea cu divanele turcești late, pe cari oamenii să așternau fără papuci. Vizitându-l odată după această metamorfoză, de abea mi-am putut reține râsul intrând în odaia lui, unde am văzut vreo zece boieri fumând din niște ciubucuri lungi, însă șezând fiecare turcește lângă câte un scaun pe jos, dar cu jobenul pe cap și cu aripile tăvălite pe dușumelele odăii! Cantacuzeno însuși ședea pe canapea, însă celorlalți boieri le venea mai bine să stea pe pământ cu picioarele încrucișate după moda veche și fiindcă pe atunci nici turbanul nu se lua de pe cap, uitaseră să-și ia jobenul. Această scenă era așa de ridicolă încât ar fi meritat să o desenez”³⁰.

Cu doar opt ani înaintea venirii lui Barabás la București, Grigore IV Ghica, exasperat de puternica și alarmanta intruziune a “hainelor nemțești” în Țara Românească, a dat, pe 27 iulie 1823, o ordonanță prin care toți supușii români care le purtau erau somați să renunțe la ele în termen de trei zile, altfel expunându-se la aspră pedeapsă³¹. Cât a fost luată în serios această hotărâre anacronică nu se poate ști. Cert este că noua modă nu a putut fi oprită să prolifereze. În primăvara anului 1828, la izbucnirea războiului ruso-turc, când se zvonise că vin trupele țariste și degingolada pusese din nou stăpânire pe țară, ca în vremea zaverii, boierimea începuse să plece în bejenie, peste munți. Ion Ghica observase atunci printre pribegi: “... tineri coconăși și negustori îmbrăcați care turcește care nemțește”³². Versatilismul românilor, care voiau să fie la modă, dar și în concordanță cu viziunea guvernanților față de port, este descris, în chip savuros, de Costache Negruzzi: “Coconul Andronache era unul dintr-acei oameni din norocire rari, adevărați cameleoni a societății, care-și prifac sufletul și portul după vreme și împregiurări. Așadar, până acum de cinci ori își schimbă hainele. Întâi la 1812 și-a ras barba și s-a îmbrăcat europenește. Pe urmă, în vremea d. Calimah, luă iar costumele lung. La 1821 bejănărind, îmbracă iarăși fracul și își rase și mustețile. Înturnându-se, iar luă işlicul. Apoi la 1828, apucă din nou fracul, își lăasă favoriți mari și barbetă, și puse și ochilari. Zice să nu se va mai schimba, dar putem să-l credem?”³³

²⁹ Dr. Andrei Veress, *op. cit.*, p. 20.

³⁰ *Ibidem*, p. 24-25; Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, vol. II, București, 1971, p. 265-266.

³¹ Al. Alexianu, *op. cit.*, p. 262.

³² Ion Ghica, *Teodor Diamant*, în *op. cit.*, p. 144.

³³ Constantin Negruzzi, *Au mai pășit-o și alții*, în *Opere alese*, București, 1955, p. 89.

Un alt filon important de pătrundere a modei occidentale au fost negustorii străini stabiliți în orașe, consulii puterilor garante, preceptorii copiilor de familii boierești, refugiații politici (francezi regaliști, ca arhitectul Xavier Villacrosse și miniaturistul Henri de Mondoville, sau adepți ai împăratului Napoleon I, după căderea acestuia, precum frații Antoine și Barthélemy Bacheville sau Victor Cuénim; sau italieni, precum carbonarul Nicolo Livaditti), pictorii peregrini și prea puținii români care studiaseră în străinătate. Plasticienii au avut un rol hotărâtor în obișnuirea pământenilor cu vestimentația apuseană. Ei erau, fără excepție, oameni eleganți, stilați, de lume, companii agreabile și căutate de înalta societate a capitalei, ce deveniseră adevărați arbitrii ai modei. Prin fața șevaletului lor se perinda întreaga protipendadă care, receptivă la nou, le adopta costumația în cele mai mici detalii, ei folosind de etalon, de jurnal de modă sosit direct de la sursă, din marile metropole europene. Mihail Töpler, Carol Wahlstein, Josef August Schoefft, Anton Chladek, Constantin Lecca, Carol Szathmari și, fără îndoială, Barabás Miklos, au contribuit la introducerea țărilor române în concertul european al modelelor și gusturilor erei moderne³⁴. Cu ochiul său avizat, Barabás a fost martorul atent și obiectiv al tuturor acestor schimbări, consemnându-le, cu har, prin cuvânt și imagine, pentru generațiile viitoare.

³⁴ Adrian-Silvan Ionescu, *Pătrunderea modei occidentale în vestimentația românească la începutul secolului al XIX-lea*, în "Revista Muzeelor", 1990, nr. 5 ; Idem, *Politică și modă la cumpăna secolelor XVIII – XIX*, în „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol”, zom. XXXIII, 1996; Idem, *Moda românească 1790 - 1850 între Stambul și Paris*, București, 2001.

OPINII

„LEGĂTURA LUI MIHAI” ȘI DREPTUL DE STRĂMUTARE AL ȚĂRANILOR ASERVIȚI. CENZURA OBICEIULUI PRIN HOTĂRÂRE DOMNEASCĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

OANA RIZESCU

Hotărârea lui Mihai Viteazul de a anula dreptul de strămutare al țăranilor aflați pe domenii domnești, boierești sau mănăstirești, rumâni veniți din alte locuri sau „oameni cu învoiala”, și transformarea lor în rumâni supuși stăpânului pe al cărui domeniu se aflau la momentul respectiv constituie una dintre cele mai importante manifestări ale dreptului domnitorilor Țării Românești de a cenzura obiceiul țării. Atât conținutul așezământului – reconstituit pe baza documentelor ulterioare –, cât și cauzele care au determinat adoptarea unei astfel de măsuri, precum și posteritatea ei, au constituit subiectul multor dezbateri polemice, purtate cel mai adesea din perspectivă socio-economică. Problema pe care ne propunem să o analizăm se referă la raportul care se stabilește între obiceiul țării – exemplificat de dreptul de strămutare recunoscut ca existând din vechime – și *ius novum*¹ – legătura lui Mihai –, care creează o nouă ordine juridică pentru rumâni, prin. În *Judecata domnească*, Val. Al. Georgescu și Petre Strihan apreciau că cenzura obiceiului se exercita în epocă prin neîntărirea acestuia într-o judecată concretă sau printr-o declarație normativă (generală) că un anumit obicei este „ridicat”, „doborât”, „stricat”, „călcat”, adică abrogat². De la prima mențiune a legăturii, în 1613, până la desființarea rumâniei nici un document nu consemnează vreo înțelegere dintre Mihai și boierii stăpâni de moșii beneficiari ai legării de glie, care să conțină o declarație normativă de abrogare. Să nu fi existat o asemenea înțelegere? Absența unui hrisov domnesc e stranie, întrucât hotărârea legării de glie este opusă obiceiului țării, iar pentru adoptarea ei domnul ar fi trebuit să aibă consimțământul țării politice. Să nu fi fost necesar un contract între Mihai și boieri, în condițiile în care cele două părți se aflau într-o deplină concordie asupra problemei în cauză? Oare legământul păstrat în hrisovul lui Leon Tomșa de la 15 iulie 1631 a fost consemnat doar pentru că era rezultatul unei situații conflictuale între domn și boierime? Sau promotorii legării de glie aveau conștiința abuzului realizat prin încălcarea obiceiului de strămutare? Nu putem ști și, în absența actului propriu-zis, orice presupunere asupra modului cum Mihai și-a justificat hotărârea prin raportare la obicei e hazardată³. Nici un document ulterior, cu caracter de lege, din prima jumătate a secolului al XVII-lea – desființarea sloboziilor de către Alexandru Iliaș, hrisoavele lui Leon Tomșa sau cele ale lui Matei Basarab pentru dezîncinarea mănăstirilor –, nu are prevederi în legătură cu statutul rumânilor. Iar atunci când, după ce fuga de pe moșii a devenit un fenomen foarte răspândit, domnii iau măsuri similare celei a lui Mihai, de fixare a rumânilor pe diferite domenii, ei își motivează hotărârea prin necesitățile demografice și economice ale momentului și nu invocă niciodată precedentul

¹ Val. Al. Georgescu, *Modèles juridiques de la réception romano-byzantine et synthèse modernisatrice en droit roumain*, în *Atti del I Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma”*. 21-23 aprile 1981, p. 349: „Le droit princier est un *ius novum*, comme les *nearai diataxeris* des empereurs romano-byzantins. Le fait qu’une décision ou un acte du prince pouvait devenir point de départ d’une coutume constitue un problème à part”.

² Val. Al. Georgescu, Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611–1831)*, Partea I, *Organizarea judecătorească*, vol. I, (1611–1740), București, 1979, cap. I, *Domnul*, # 7. *Obiceiul și pravila ca limite ale puterii judiciare a domnului*, p. 45.

³ Pentru o expunere sintetică a punctelor de vedere exprimate în istoriografia română despre datarea legăturii lui Mihai Viteazul, precum și pentru cele care identifică legătura lui Mihai cu tratatul din 23 august 1595, Dinică Ciobotea, *Așezământul social al domnitorului Mihai Viteazul. Note bibliografice privind istoria socială a românilor*, Craiova, 2002, cap. III, p. 59-76.

oferit de legătura lui Mihai. Cu toate că legea țării (dreptul cutumiar) continua să reprezinte pentru domni și supușii lor o referință continuă de legalitate și echitate, o parte a acestui ansamblu juridic ce reglementa un raport social important și implicând un număr mare de oameni este modificat fără să fie invocat nici un motiv. Totuși, cu toate că domnitorii ce i-au urmat lui Mihai Viteazul nu emit hotărâri cu putere de lege pentru confirmarea legării de glie, cercetarea modului cum tratează ei obiceiul cel vechi este posibilă, întrucât ei elaborează „judecăți concrete” în procese ce au ca obiect rumânirea și în care fac referire la dreptul de strămutare existent înainte de Mihai. Studiul de față își propune să analizeze felul în care desființarea vechiului obicei de strămutare a fost acceptată și legitimată, precum și să stabilească dacă acest nou raport care se stabilește între obicei și lege a fost de natură să prejudicieze alte relații sociale reglementate consuetudinar.

Pentru a atinge acest scop, vom prezenta mai întâi principalele teorii despre conținutul legăturii și cauzele care au favorizat adoptarea ei, pentru a stabili în ce măsură decizia lui Mihai Viteazul a reprezentat un act necesar. Apoi, din documentele de secol XVII, vom degaja contextele în care acest act juridic este invocat, în legătură cu obiceiul de strămutare, pentru a vedea dacă, în epocă, au fost avansate justificări pentru abandonarea „obiceiului de veac”. În fine, cercetând modul în care principalii actori sociali ai epocii au utilizat, potrivit intereselor proprii, statutul de aservire al țăranilor, vom integra, în interpretarea sociologică Stahl-Chirot referitoare la evoluția condițiilor de muncă în secolul al XVII-lea, o cercetare proprie asupra practicilor complementare ale vânzării de rumâni și ale răscumpărării din rumânie, pentru a evidenția căderea în desuetudine a așezământului juridic privind legarea țăranilor de glie. Mobilitatea socială, fiscalitatea crescândă și vânzările de oameni liberi ca rumâni pentru datorii compun un tablou dinamic al vieții sociale a epocii. Toate aceste condiții specifice românești oferă terenul pentru a verifica o ipoteză proprie referitoare la relațiile de dependență, potrivit căreia servajul pentru datorii a constituit un factor important în consolidarea statului⁴.

Tratând aceste aspecte, ne propunem o nouă organizare a cunoștințelor disponibile despre legătura lui Mihai, pentru a pune în valoare semnificația lor de ordin juridic. Ideea complementarității juridicului și socialului – ca două fețe ale lui Janus – funcționează în sociologia dreptului ca un model cu valoare euristică. Schimbarea socială, așa cum o promovează hotărârea juridică a lui Mihai Viteazul, ar fi putut oferi, în epocă, un prilej pentru dezbateri asupra sistemelor de drept alternative: cutumiar și domnesc. Studiul nostru arată că o asemenea dezbateri nu a avut loc în Țara Românească în decursul secolului al XVII-lea. Pentru a putea fi prezentată ca fiind conformă tradiției, o nouă decizie juridică trebuie formulată astfel încât să nu fie în dezacord flagrant cu reprezentările curente ale dreptului, la nivelul societății⁵. Nici o tentativă de acest fel a autorității domnești nu poate fi atestată.

A. Posteritatea juridică a legării de glie

1. *Interpretarea conținutului legăturii.* Actul legării de glie a fost reconstituit după documente ulterioare, întrucât nici un document contemporan lui Mihai Viteazul nu îl amintește. În timpul lui Radu Mihnea (1613–1616) legătura era denumită în documentele slavone *takmäjenie* – adică „așezământ” –, iar în documente românești „întocmeala” lui Mihai voievod. După Radu Mihnea s-a folosit consecvent numele de *svezanie* în documentele slavone și *legătură* în cele românești, apreciindu-se ulterior că „denumirea de legătură i s-a dat avându-se în vedere efectele ei”⁶.

⁴ Pentru o cercetare recentă asupra formelor de dependență și pentru bibliografie, Alain Testart, *L'esclave, la dette et le pouvoir. Études de sociologie comparative*, Paris, 2001, mai ales cap. II, *Pourquoi la condition de l'esclave s'améliore-t-elle en régime despotique*, p. 48-76.

⁵ L. Duguit, *Traité de droit constitutionnel*, t. I, Paris, 1927, p. 171-172. O opinie contrară, Pierre Bourdieu, *L'opinion publique n'existe pas*, în „Les Temps modernes”, 1973, nr. 318. Pentru funcționarea sistemelor de reprezentare și problemele pe care le ridică adoptarea unei metode adecvate de cercetare, Pierre Laborie, *De l'opinion publique à l'imaginaire social*, în „Vingtième Siècle. Revue d'Histoire”, 1988, nr. 18; idem, *Histoire politique et histoire des représentations mentales*, în Denis Peschanski, Michel Pollack, Henry Rousseau (coord.), *Histoire politique et sciences sociales*, Bruxelles, 1991.

⁶ C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, în idem, „Studii de istorie”, ed. Dinu C. Giurescu, București, 1993, p. 328. Aceași opinie la P.P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în Țările Române (până la mijlocul secolului al XVII-lea)*, în „Studii și materiale de istorie medie” (SMIM), t. I, 1956, p. 96 : „Socotim că numele dat

„Certificatul de atestare” al acestei „legi” a legării de glie este furnizat de un pasaj dintr-un document din 24 aprilie 1613 al lui Radu Mihnea în care se spune:

„Iară domnia mea am căutat și am adevărit foarte bine cu toți cinstiții dregători ai domniei mele cum că <pe> acești vecini mai sus-ziși, i-au fost apucat așezământul lui Mihail Vodă la acești boieri mai sus-ziși. Deci Mihail voievod, domnia lui, așa au făcut așezământ atunci, *cum care unde va fi acela să fie rumân veșnic*. Apoi domnia mea am căutat și am judecat cu toți cinstiții dregători și n-am vrut domnia mea a strica așezământul lui Mihail voievod, ci am dat domnia mea să fie rumânii acești mai sus-ziși rumâni, precum au fost și de atunci până acum în zilele domniei mele”⁷.

Primul editor al acestui document, Nicolae Bălcescu, vedea în așezământ consfințirea oficială a șerbiei în Țara Românească și exprima două teze majore care au rămas valabile: cea a formării marii proprietăți prin uzurpare și cea a derivării servajului din relațiile de producție, prin sistemul de clacă. C. Giurescu a considerat că documentul lui Radu Mihnea privea doar rumânii fugari, pentru care se hotăra că vor aparține stăpânului la care se aflau în timpul adoptării legii⁸. Analiza lui C. Giurescu din 1917 a fost combătută de P.P. Panaitescu în 1956¹⁰. Cel din urmă aprecia că legătura lui

acestui așezământ domnesc „legătură”, slovește „svezanie” care înseamnă legare, înlănțuire, indică obiectul său, legarea de glie”. Violeta Barbu apropie această formulă de o alta asemănătoare folosită de Mihai Viteazul tot într-un document cu valoare de lege, cel emis la 13 aprilie 1596, și care se referă la organizarea mănăstirilor, interpretând „am tocmi și am legat” în sensul de „obicei întărit”; Violeta Barbu, „Legătura” lui Mihai Viteazul și efectele ei juridice în prima jumătate a secolului al XVII-lea. O nouă abordare, în „Revista istorică”, t. XIII, 2002, nr. 3-4, p. 102-103. Val.Al. Georgescu nu exclude tehnica confirmării cutumei de către domn – ceea ce consideră că se și întâmplă în alte documente, precum cele din 13 apr. 1596 sau din 28 iul. 1639 –, dar evită să trateze actele care consemnează posteritatea legăturii lui Mihai ca întărind un obicei. Întreaga problemă, mai ales în Val.Al. Georgescu, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain, in Mélanges Philippe Meylan*, Lausanne, 1963, p. 75 și idem, *La place de la coutume dans le droit des Etats féodaux roumains de Valachie et de Moldavie jusqu'au milieu du XVIIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire” (RRH), t. VI, 1967, nr. 4, p. 571-573.

⁷ Documente privind istoria României (DIR), B, Țara Românească, Veac XVII, vol. II (1611-1615), ed. I. Ionașcu, B. Câmpina, E. Stănescu, București, 1951, nr. 168. Traducerea pasajului *коі покоча докет бити, а он да бити вечниъ въ вѣки* prin „cum care pe unde va fi, acela să fie rumân vecinic, unde se va afla” a lui Dionisie Eclesiarhul din 1795 și utilizată și de Giurescu, este contestată de P.P. Panaitescu căci ultimele patru cuvinte nu apar în textul vechi. *Кои* s-ar referi la oricine și nu numai la rumâni. Panaitescu oferă următoarea traducere: „Iar Mihai voievod, domnia lui așa a făcut așezământ atunci: *care pe unde va fi, să fie vecin în veci*”, în *Dreptul de strămutare*, p. 94. Atât prima ediție, Nicolae Bălcescu, *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri*, în „Magazin istoric pentru Dacia”, 1846, anexa nr. 3, p. 277-279, cât și ultima ediție, Daniel Barbu, *O arheologie constituțională. Studii și documente*, București, 2000, doc. nr. III, p. 70-71, utilizează traducerea lui Dionisie Eclesiarhul.

⁸ Nicolae Bălcescu, *Despre starea socială*, reluat fără anexa documentară în idem. *Opere*, vol. I, *Scrisori istorice, politice și economice. 1844-1847*, ed. G. Zane, Elena G. Zane, București, 1974, p. 151-162.

⁹ C. Giurescu, *Legătura lui Mihai*, p. 310. El pune capăt discuțiilor dintre istorici privind decretarea pentru prima oară a stării de șergie de către Mihai voievod, care mai persista în istoriografie la 1916. Principalele opinii înainte de Giurescu despre vechimea rumâniei sunt exprimate de Nicolae Bălcescu, *Despre starea socială*; A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia traiană*, ed. a IV-a, vol. III, București, 1988, vol. IV, București, 1993; Nicolae Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor, în Studii și documente*, vol. XVIII, 1908, p. 29-30; idem, *Scrisori de boieri – scrisori de domni*, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1932. Alte dezvoltări asupra problemei, mai ales despre cultivatorii liberi, I.C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române până la 1864*, în idem, *Opere alese*, ed. Georgeta Penelea, București, 1985, p. 197-428; idem, *Despre legătura lui Mihai Viteazul*, în „Revista Istorică Română”, t. II, 1932, p. 221-231. Filitti apreciază că legătura a însemnat și rumânirea oamenilor liberi, fără nici o relație de dependență față de stăpâni.

¹⁰ P.P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare*, unde revine asupra interpretărilor din monografia din 1936 dedicată lui Mihai Viteazul și care erau conforme interpretării Giurescu – Filitti; idem, *Mihai Viteazul*, ed. a II-a (Cristian Antim Bobicescu), București, 2002; Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957.

Mihai constă în interzicerea dreptului de strămutare de care beneficiaseră țărani în schimbul plății *găleții de ieșire*, împreună cu legarea de glie a acestora. Giurescu a interpretat mențiunea din document ca însemnând că „oricare rumân fugar, unde va fi adăpostit acela să fie (să rămâie) rumân veșnic unde se va afla”. Panaiteșcu credea însă că ea trebuie interpretată în sensul că „orice om pe unde va fi așezat (pe moșii) să fie rumân (vecin) și anume în veci”. În consecință, Panaiteșcu interpreta legea lui Mihai ca fiind „desființarea dreptului de strămutare al țăranilor, al tuturor țăranilor, de pe moșiile domnești, boierești și mănăstirești, fie băștinași, fie cei așezați cu învoiala, care erau asimilați cu cei dintâi”¹¹. Concluzia la care a ajuns Panaiteșcu a fost adoptată și extinsă în cercetările socio-economice, care au combinat explicații structurale și conjuncturale, ale lui Șt. Ștefănescu¹², H.H. Stahl¹³, Daniel Chirot¹⁴, Florin Costantiniu¹⁵, sau contestată în lucrările lui C.C. Giurescu, care a revenit asupra interpretării lui C. Giurescu¹⁶.

2. *Evoluția legăturii după Mihai Viteazul*. Sentințele de judecată ale domnitorilor români din secolul al XVII-lea recunosc existența dreptului de strămutare al țăranilor. În vremea lui Matei Basarab se știa că, înainte de Mihai, „în zilele domnilor bătrâni”, rumânii erau liberi „să se judecească” – adică să devină liberi (strămutându-se) – dacă plăteau găleata, numită aici găleată de judecie, cum era obiceiul țării: „Când au fost rumânii slobozi, ce au plătit găleata la stăpân, ca să seaze unde le va fi voia lor”. Mai mult, se spune clar că „nici au fost volnic nici un boier ca să rumânească pe nimeni du pă acea vreme”¹⁷. Adică „boierii nu putea să oprească pe un țăran dependent pe moșia lor, împotriva voinței acestuia”¹⁸.

Din totdeauna legiuitorii și-au prezentat legile promovate ca pe o ameliorare a celor existente – care să le facă mai înțelepte, mai echitabile, mai blânde sau mai eficace. Dreptul de strămutare prezintă cazul unui obicei care încetează să mai fie respectat, fără ca împotriva lui să se aducă vreo acuză. Când, în timpul proceselor juridice din secolul al XVII-lea, domnitorii menționează existența obiceiului vechi privind strămutarea, ci nu motivează, nici subiectiv, nici obiectiv, neaplicarea în continuare a acestuia. Interpunerea legăturii lui Mihai între obiceiul vechi și o experiență juridică proprie îi scutește pe domnii ce i-au urmat lui Mihai să elaboreze vreo justificare, alta decât însăși consecvența față de hotărârea lui Mihai. În calitate de judecători, ei nu invocă vreun abuz sau viciu al domnilor care au aplicat dreptul de strămutare – așa cum se mai face uneori, în aceeași epocă, în cazul retrocedării moșiiilor confiscate abuziv¹⁹. Nici nu găsesc justificarea în acumularea unor „obiceiuri noi ce n-au fost niciodată”, așa cum face Matei Basarab când

¹¹ P.P. Panaiteșcu, *Dreptul de strămutare*, p. 94.

¹² *Elemente comune de civilizație feudală în țările române și în Rusia: procesul legării de glie a țăranilor la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în „Studii. Revista de istorie”, t. XII, 1959, nr. 2, p. 87-101; idem, *L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat*, în RRH, t. VII, 1969, nr. 3, p. 491-499.

¹³ *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. III, *Procesul de aservire feudală a satelor devălmașe*, ed. a II-a (P.H. Stahl), București, 1998; idem, *Probleme confuze în istoria socială a României*, București, 1992.

¹⁴ *Schimbarile sociale într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, București, 2002.

¹⁵ *Note de istorie agrară (secolul al XVIII-lea)*, în „Studii”, t. 23, 1970, nr. 6, p. 1213-1219; idem, *Iobăgia în istoriografia românească*, în SMIM, t. X, 1983, p. 57-114; idem, *Reacția țărănimii față de legătura lui Mihai Viteazul: o ipoteză*, în „Revista istorică”, t. 39, 1986, nr. 3, p. 249-257.

¹⁶ „Așezământul” sau „legătura” lui Mihai Viteazul, în „Analele Universității din București. Istorie”, t. XIX, 1970, nr. 1, p. 53-84; idem, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977.

¹⁷ *Documenta Romaniae Historica (DRH)*, vol. XXXI (1646), ed. V. Barbu, Gh. Lazăr, O. Rizescu, C. Ghițulescu, A. Iancu, sub tipar, 28 apr. 1646.

¹⁸ P.P. Paniteșcu, *Dreptul de strămutare*, p. 96.

¹⁹ *DRH*, vol. XXXI, doc. din 28 iunie 1646 referitor la confiscarea averii lui Bărcan din Merișani: „Când au fost în zilele lui Radul voievod, fiul lui Mihnea voievod în prima domnie, când era cursul anilor 7120, atunci, în acea vreme, s-a întâmplat ca a tăiat domnia sa mulți boieri în post, a doua zi după Sf. Nicolaie. Astfel a tăiat atunci și pe Bărcan stolnicul, tatăl lui Pătrașco postelnic, împreună cu alți boieri, și a împărțit Radul voievod toate satele lui Bărcan stolnic pe la căpitani și pe unde i-a fost voia domniei lui, ca un domn”.

interzice închinarea mănăstirilor din țară către cele din străinătate. Nici nu acuză „neobicinuite dări”, ca mai târziu Constantin Brâncoveanu în cazul desființării „tirănescului de văcărit”. Chiar Radu Mișnea, cel care invocă cel dintâi legătura ca pe o „lege”, la 1613, o face ca și cum ea ar fi nimic altceva decât un obișnuit act încheiat cu blestem, de felul celor pe care domnitorii din vechime le emiteau pentru a rezolva o speță, act a cărui decizie el nu vrea să o schimbe și de al cărui blestem nu vrea să fie pasibil. După ce a „căutat” și a „judecat”, cu toți cinstiții dregători, el nu vrea „să strice așezământul lui Mihai” și stabilește, nu printr-o normă general aplicabilă, ci printr-o judecată menită să rezolve revendicările unor postelnici din Slăvițești, că ceea ce s-a decis mai demult în conformitate cu acel așezământ trebuie respectat. În nici un fel el nu reamintește circumstanțele adoptării legii care îi permite să rezolve astfel speța în cauză. Asemeni lui, toți domnitorii din prima jumătate a secolului al XVII-lea au judecat litigiile în care se contesta statutul rumânilor – fie de către aceștia din urmă, fie de către stăpânii lor – raportându-se la norma recent introdusă doar prin recunoașterea valabilității efectelor ei, adică prin recunoașterea categoriei *rumânilor de legătură*. Și atâta vreme cât generația de rumâni care prinsese adoptarea legăturii a fost în viață, procesele de acest fel prin care se contesta statutul lor sau dependența de stăpânii lor nu au încetat.

În istoriografia problemei dreptului domnesc, Val. Al. Georgescu apreciază că acesta se acomodează obiceiului, fiind legitimat ideologic ca o parte organică a legii țării, accentul nepunându-se niciodată pe noutatea regulii promovate²⁰. Recent Violeta Barbu a propus o evoluție a receptării legăturii și a transformării ei în obicei, descriind trei faze ale acestui proces. O primă fază de cristalizare, în care domnia își asumă prea puțin această normă, lipsa ei de interes fiind însă compensată de consensul celorlalți actori sociali interesați asupra „legăturii lui Mihai” (boierimea, rumânii, egumenii), invocată de ei pentru a-și susține drepturile – „țara pune legea pe care domnul o spune”²¹. A doua fază reprezentată de evoluția legăturii spre dreptul pozitiv, când domnul „pune legea”: „În tentativa sa de a raționaliza administrarea justiției, domnul recurge frecvent la invocarea legăturii în procedura probatorie, chiar dacă părțile aflate în litigiu nu-și întemeiază revendicările pe ea, cum se întâmplase cu regularitate până atunci”²². Iar ultima fază ar fi cea de după Matei Basarab, când legătura devine inefficientă, „când este invocată <doar> ca unică normă de drept”²³. Totuși, diferențele invocate de autore ca marcând cele trei perioade în receptarea legăturii sunt destul de greu de urmărit în documentele epocii²⁴.

3. *Cenzura cutumei referitoare la dreptul de strămutare*. Interpretarea „moștenirii legăturii lui Mihai” ridică înainte de toate o problemă foarte elementară: care erau prevederile legale precise pe care le conținea așezământul juridic în cauză, prevederi pe care succesorii lui Mihai ar fi trebuit să le aplice? Documentele care invocă legătura nu fac referire la altceva decât la statutul celor care au devenit rumâni în virtutea ei. În orice caz, două lucruri sunt incontestabile. În primul rând, țăranul devine rumân pe moșia boierului pe care se află la momentul legăturii, indiferent dacă anterior el aparținuse categoriei rumânilor sau celei a oamenilor liberi. În al doilea rând, chiar dacă nu sunt dispuși să admită valabilitatea legăturii, domnii au oricum de „gestionat” consecințele ei, trebuind să judece cazurile referitoare la țăranii al căror statut de rumâni este contestabil – cei care fuseseră oameni liberi, din punct de vedere legal, înainte de legătură – sau a căror apartenență este contestată de mai mulți stăpâni de moșii – cei care fuseseră, anterior legăturii, rumâni supuși ai altor stăpâni decât cei pe moșiile cărora se aflau în momentul legăturii. Cea mai afectată categorie de țăranii a fost cea a oamenilor cu învoială, căci aceștia lucrau pe moșie ca oameni liberi, iar din momentul legăturii au devenit rumâni²⁵. Ei se alătură categoriei de rumâni din naștere și formează categoria „rumânilor din legătură”. Lor li se vor alătura în secolul al XVII-lea „cei ce s-au vândut mai târziu pe bani”²⁶.

²⁰ *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)*, în *Droit de l'Antiquité et sociologie juridique. Mélanges Henry Lévy-Bruhl*, Paris, 1959, p. 374-378. *Le fondement idéologique de la réception*.

²¹ Violeta Barbu, *Legătura lui Mihai*, p. 106.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 108.

²⁴ Vezi infra.

²⁵ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Catalogul documentelor)*, vol. III, (1621–1632), ed. Doina Duca-Tincușcu, Marcel-Dumitru Ciucă, București, 1977, cu data de 30 mar. 1630.

²⁶ *DRH*, vol. XXXI, 14 aug. 1646.

A „aplica” legătura însemna, pentru un domnitor, ca, judecând un litigiu de felul celor menționate anterior, el să decidă întocmai cum ar fi făcut-o Mihai, anume că rumânii disputați aparțineau de drept stăpânului pe a cărui moșie se aflau în momentul legării. Iar „a judeca”, una din acțiunile cele mai frecvente ale domnitorilor români, înseamnă laolaltă a opina, a evalua, a ține cont de ce este adevărat și într-un sfârșit a lua o poziție²⁷. Printr-un proces juridic, domnitorul tranșează între semnificațiile practicilor sociale cărora le judecă/cântărește valabilitatea, ascultând argumentele ambelor părți. Deliberând, el poate sesiza injustiția unei hotărâri precedente, pe care decide să o corecteze. Această practică, a modificării ansamblului legal prin judecăți în cazuri concrete, se aplică atât intereselor private cât și a celor domnești, reprezentând cadrul general subsidiar invocării legăturii.

Documentele referitoare la procese juridice cu rumâni abundă în expresii care denunță receptarea negativă a legii de către domnitori, de tipul: „văzând noi atâtea lacrimi și suferință”; „i-au asuprit în silă”; [Mihai] i-a „impresurat” cu „multe năpăști de bir ce le-au fost pus în spinare, de le-au luat moșiile lor toate și i-au rumănit fără de voia lor și le-au lepădat banii cu de-a sila”. Prin urmare, atunci când, în urma recunoașterii acestor abuzuri, Simion Movilă²⁸, Radu Șerban, Radu Mihnea²⁹, Matei Basarab dau dreptul rumânilor ce fuseseră luați pe domeniul domnesc de către Mihai să se răscumpere, ei inevitabil infirmă justetea „dreptului” care a stat la baza rumânirii lor. Dar, cu toate că acești domnitori constată abuzul, ei nu proclamă că legătura este ilegală sau lipsită de efecte. Legătura va fi corectată în tot secolul al XVII-lea doar prin alte decizii domnești referitoare la cazuri particulare. Procedând în acest fel domnitorii evită să pună în discuție dreptul lui Mihai de a desființa un obicei vechi. Ei nu ar fi putut în nici un caz să pună în discuție dreptul său de a crea legi, de care ei înșiși se foloseau, căci valoarea de terț regulator de conflicte nu a fost niciodată contestată domniei ca instituție³⁰.

Până la Alexandru Ipsilanti (1774–1782, 1796–1797) judecățile se vor purta după pravilă și după obicei, în funcție de speță, „cu legea călcând obiceiul și cu obiceiul pravila”. Însă niciodată, până la încercările de sistematizare ale lui Mihail Fotino de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, nu s-a încercat acomodarea legii cu obiceiul în mod sistematic³¹. Atunci când Constantin Mavrocordat îi va elibera din rumânie pe șerbii fugari repatriați, legătura lui Mihai nici nu mai era amintită. Copiile actului lui Mavrocordat au fost trimise în toată țara pentru a se asigura publicitatea deciziei domnești – „și s-au scos după acesta isvoade asemenea, tipărite și întărite cu pecetea domnească, de s-au trimis în toată țara” – dar fără să se mai resimtă nevoia reîmprospătării memoriei colective a legăturii. La acea dată, apreciem că rumânii formau o categorie uniformă, ce cuprindea toți țărani aserviți, indiferent de proveniența lor: din moși-strămoși, prin legătură sau din vânzarea de bunăvoie. „Teama de păcat” a lui Mavrocordat, menționată în hotărârea sinodală din 1 martie 1746, provenea din lipsa de conformitate a rumâniei cu obiceiul țării – „de vreme ce pentru aceasta la cărțile cele dentâi nimic nu s-au pomenit” – iar fenomenul social căruia i se încerca reglementarea era evaziunea fiscală întreținută de fuga țăranilor. Pe cale de consecință, rumânii aflați în țară vor fi la rândul lor eliberați³². Reluăm formularea veche:

²⁷ Paul Ricœur, *L'acte de juger*, în idem, *Le Juste*, vol. I, Paris, 1995, p. 185-192.

²⁸ Pentru birurile gele puse asupra țării și interpretarea politicii duse de acesta, D. Ciurea, *Domnia munteană a lui Simion Vodă Movilă*, în „Cercetări literare”, an XIII-XIV, 1940, nr. 1-2, p. 113-132; Constantin Rezachevici, *Poziția mării boierimi din Țara Românească față de Mihai Viteazul și Simion Movilă (noiembrie 1600 – august 1601)*, în „Studii. Revista de istorie”, t. 26, nr. 1, 1973, p. 52-57; Ilie Corfus, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă în Țara Românească*, Cernăuți, 1939.

²⁹ Florin Constantiniu, *Din politica socială a unui prefanariot (Radu Mihnea)*, în *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 213-217.

³⁰ Pentru domnie ca o ficțiune intelectuală înainte de a fi percepută ca o instituție publică, Daniel Barbu, *Dreptatea împotriva legii sau despre economia politică a iertării*, în „Studia Politica”, t. I, 2001, nr. 2, p. 350-351, reluat în idem, *Bizanț contra Bizanț*, p. 71-88.

³¹ Valentin Al. Georgesco, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume*, p. 73. Pentru Mihai Forino, idem, *Pour mieux connaître l'œuvre juridique de Michel Fotino (Photeinopolos)*, în RESEE, t. XII, nr. 1, 1974, p. 33-58.

³² Document din 5 aug. 1746 publicat în *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, Țara Românească, București, 1961, nr. 300, p. 463-467.

„socotindu măriia sa pentru vreunii den pământenii țărani acești înstrăinași care vor fi rumânii au la mănăstiri, au la boiari, ca nu cumva jugul robiei aceștia să-i zăticnească a nu veni la patria lor și depre altă parte încredințându-se ei chemării mării sale și viindu, în loc de a-și câștiga răpaos și odihnă, să cază iarăși de iznoavă suptu jugul robiei [...] ne-au întrebat măriia sa care din doază ni se pare a fi mai cu cale: a să zăticni unii ca aceștia să nu vie în patria lor, au viindu să fie suptu jugul rumânici ca și mai înainte”³³.

Fuga de pe moșie, și deci evaziunea fiscală, este un fenomen generalizat în secolul al XVII-lea. Acest fapt este confirmat și de gramata patriarhului Chiril al Constantinopolului din 28 aprilie 1626, prin care acesta recunoaște valabilitatea – pentru sloboziile Bisericii – a hotărârii domnului Alexandru Iliș și a boierilor țării ca satele scutite de dări să fie solidare cu restul țării la plata dăjdiilor și birurilor împărătești. Motivul acestei hotărâri este expus de către patriarh într-un text referitor la beneficiile guvernării legale față de cea tirănească și abuzivă, idee care nu poate fi regăsită în discursul autohton³⁴:

„văzând dar pe cei ce locuiesc în slobozii [că sunt] liberi de toate legiuitele dăjdii și dări, iar pe ceilalți (locuitori) copleșiți de necurmatele biruri și fiind primejdie ca, după puțin [timp], ori să nu mai slujească nimeni pentru dăjdiile și birurile împărătești și toți să alerge spre slobozii, ori să li se împuțineze încetul cu încetul țara și să se pustiască cu desăvârșire, din pricina dărilor grele și neapărat trebuincioase, cei din afară de slobozii strămutându-se, când au prilejul la neamurile dimprejur. Deci, neputincioși fiind să găsească în vreun fel curmare și leac pentru [aceste] nenorociri și la multe chibzuind deseori, purtând de grijă interesului celui îndreptățit și obștesc, și-au dat seama că trebuie să se ridice toate sloboziile boierilor, mănăstirilor și străinilor ca fiind dăunătoare pentru stăpânirea lor și ducând la nimicirea celorlalți creștini și împreună slujitori și [că trebuie] să-și plătească toți, îndeobște, birurile împărătești, ca unii ce locuiesc același pământ din moși-strămoși și stau sub o singură îndatorire de a slui”³⁵ [s. O.R.].

Legalitatea impunerii la bir a supușilor însoțește orice tip de dominație politică. Perceperea birurilor împărătești și transformarea pământului în „dajnic împăratului” va afecta indirect regimul proprietății pământului aparținând fugarilor, oameni liberi sau șerbi, pământ care va fi atribuit celui care îi plătește dările. Cei care nu pot să-și plătească birul sunt dăruiți, împreună cu pământul lor, de obicei slujbașului care este responsabil de strângerea birului și care plătește pentru ei. Acest lucru nu are însă ca finalitate rumânirea țăranilor, ci reglementarea lanțului de datorii contractate față de stat³⁶. De exemplu, Marco mare armaș și Dumitrașco mare stolnic, ce au ținut județul Buzău de bir, sunt obligați să plătească toate dăjdiile și birurile de pe urmă ale unor țărani fugiți. Văzând domnul că aceștia din urmă nu se mai întorc, i-a dat ca rumâni celor doi boieri, dar țăranii „neputând suferi” se răscumpără din rumânie³⁷. Domnul prevede chiar în actul de concedare a țăranilor către boieri că ei se pot răscumpăra dacă își plătesc datoria. Slujbașii domnești preferă mai totdeauna să-și recupereze banii, nu să aibă țărani aserviți. Iar în viziunea Porții, *raiaua* trebuia protejată și exploatată în așa fel încât să nu pună în pericol obligațiile țării în întregul ei. Cum s-a mai spus, „tributul creează țara constituțională”³⁸, căci consensul în privința necesității plății acestuia, pentru

³³ AARMSI, s.III, t. XXIX, p. 452 - 454.

³⁴ Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești, 1369–1878*, München, 1987, p. 47-54; Val.Al. Georgescu, *Judecata domnească*, p. 39-41.

³⁵ DRH, B, vol. XXI (1626–1627), ed. Damaschin Mioc, București, 1965, doc. nr. 55, 28 apr. 1626. Reluat în Daniel Barbu, *O arheologie constituțională*, doc. nr. IV, p. 72-74, unde este apreciat ca făcând parte dintre textele referitoare la „taxe, impozite, scutiri, imunități și privilegii”; idem, *Introducere*, p. 11. Val.Al. Georgescu interpretează cele două decizii, a domnului și a patriarhului împreună, ca pe o reorganizare de către domn a jurisdicției ecleziastice în materie civilă cu sprijinul unei exonerări canonice decise de patriarhul de Constantinopol; în idem, *La place de la coutume dans le droit des États féodaux*, p. 573.

³⁶ Subiect pe care l-am dezvoltat în studiul *Construirea statului prin controlul datoriilor. Chezășia și relațiile contractuale în Țara Românească în sec. XV-XVII. Partea I. Sec. XV-XVI*, în SMIM, t. XXI, 2003, p. 298-317.

³⁷ *Catalogul documentelor*, vol. VI (1645–1649), ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1993, nr. 705, 4 ian. 1647.

³⁸ Daniel Barbu, „Carele ia domniia, plătește și dătoriia”: cel mai vechi principiu constituțional românesc?, în idem, *Bizanț contra Bizanț*, București, 2001, p. 48-71.

protejarea binelui comun, consolidează legătura domnului cu țara. Subordonarea față de turci a împiedicat stabilirea unor relații anarhice între boieri și domnie și a permis coabitarea lor într-o comunitate politică. Legătura lui Mihai poate fi eventual interpretată ca un consens al acestei comunități, valabil la un moment dat, și reglementat juridic. Dar dinamica relațiilor sociale de după legarea de glie este atât de mare, încât credem că moștenirea legăturii nu trebuie căutată în capacitatea ei de a produce consecințe juridice în dreptul pozitiv. Ea nu este nici măcar un model pentru prescripțiile juridice ulterioare. Pentru domnie, efectul și posteritatea legăturii sunt constituite exclusiv de realitatea juridică pe care a produs-o – „rumânii de legătură” – și nu de promovarea unor noi mecanisme juridice.

B. Evoluții sociale după Mihai Viteazul

1. *Fugă și evaziune fiscală.* După 1601 orice alte decizii domnești care impun aplicarea unor măsuri asemănătoare celei a lui Mihai invocă drept motiv „fuga de pe moșie”, deci evaziunea fiscală și necesitățile economice și demografice ale momentului și niciodată precedentul juridic oferit de legarea de glie. „Toți rumânii au fugit și s-au risipit de năpăști și biruri, peste munte sau peste Dunăre, iar alții aici în țară”³⁹. Stăpânii pot încerca să vândă rumâni, însă teama că nu vor fi posesori „deplini” îi îndepărtează pe eventualii cumpărători. Rumânii nu se pot răscumpăra și nici nu pot fi vânduți dacă nimeni nu dorește să-i cumpere⁴⁰. Fuga rumânilor este factorul de presiune socială, ce împiedică o eventuală utilizare discreționară a instituției legării de glie. Mai mult, apropierea de granița cu Ardealul și cu Imperiul otoman a Țării Românești tempera tendința stăpânilor de a se comporta abuziv, căci rumânii îi puteau părăsi cu relativă ușurință.

De exemplu, în Ardeal vecinul român venit din „părțile turcești” era tratat ca jelerul ardelean și, îndeplinindu-și îndatoririle, el putea să plece⁴¹. Nu știm câți rumâni erau găzduiți în Ardeal, căci moșiile boierești erau un mozaic de pământuri din care se sustrăgeau de la prestații un număr important de vecini, dar fenomenul migrației era agreat în zonele de frontieră. „Locuitorii domeniului fiind supuși la prestații feudale, tot mai mult acaparați de ele, boierii îi împrospează mereu cu alții veniți sau aduși din Țara Românească, numindu-i cu denumirea mai veche, tradițională de vecini”⁴². Perioada de muncă din Ardeal sau Țara Turcească ar fi putut reprezenta pentru rumânii fugiți o sursă de venituri, utilizată apoi în răscumpărarea din rumânie cu capul sau cu pământul. Edictul XL din *Aprobate Compilate*, la capitolul *Despre ruși, valahi, munteni și despre oamenii băjenari din alte neamuri*, prevede că: „muntenii veniți în comitatul Severinului și care și-au făcut acolo rost de vite, dacă voiesc să se reîntoarcă sau să le ducă cu ei, să fie lăsați să plece cu o treime din vite, două treimi reținând stăpânii lor de pământ”⁴³. Vecinii din Țara Făgărașului au avut sarcini incomparabil mai reduse decât iobagii din Transilvania, și acesta a reprezentat un motiv de atracție pentru muntenii veniți de peste graniță⁴⁴. Claca (*klaka*) anuală era aici reglementată, variind între două și 12 zile și 2-12 florini taxe. Este cert că cei veniți din Țara Românească erau impuși la sarcini mai puțin grele decât aveau acasă, în scopul de a fi atrași aici⁴⁵. Până la 1640, când Gheorghe Rakoczi (1630–1648) înscrie toți vecinii în urbarii cu scopul declarat de a-i naturaliza, boierii sustrăgeau de la prestații importante cantități de pământ și bunuri ale supușilor lor, și mai ales un număr mare de brațe de lucru⁴⁶. Locul lor de proveniență este indicat vag: câmpie, Țara Românească. Uneori, cei plecați din Țara Românească sunt indicați ca fiind din Câmpulung, Rucăr, Dragoslavele, Pitești, Șercăița, București, dar, cu toate că locul este adesea cunoscut, totuși ei nu sunt urmăriți și aduși acasă cu forța.

³⁹ *Catalogul documentelor*, vol. V (1640–1644), ed. Marcel Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tinculescu, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1985, doc. nr. 827, 10 sept. 1642 și doc. nr. 924, 971, 1108.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 354, 15 apr. 1641 și nr. 400, 22 mai 1641.

⁴¹ David Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII*, în *idem, Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, p. 87.

⁴² *Ibidem*, p. 89.

⁴³ *Constituțiile aprobate ale Transilvaniei (1653)*, ed. Liviu Marcu, Cluj-Napoca, 1997, p. 231.

⁴⁴ David Prodan, *Boieri și vecini*, p. 86.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 116.

⁴⁶ Fenomenul este mult mai complex, căci înscrierea vecinilor ca iobagi cu obligații speciale față de fisc era încurajată și de boierii al căror titlu nobiliar depindea de un anumit număr de iobagi de pe domeniu; David Prodan, *Boieri și vecini*, p. 149 și urm.

Toate acestea îl făceau pe David Prodan să considere că fuga era „semn și acesta al relativității legării de glie, relativitate care se mai cere explicată”⁴⁷.

Explicația poate fi cea formulată de sociologi. Fuga de pe moșie făcea instabile condițiile de desfășurare a activităților pe diverse domenii domnești, boierești, mănăstirești, în regim de dependență:

„Faptul că satele de câmpie au căzut în mâinile nobililor a făcut ca șerbia să decadă imediat după ce a fost reglementată prin lege. [...] Pentru a-i atrage pe țărani pe teritoriile pustii, nobilii trebuiau să le ofere condiții favorabile – adică să ușureze dările. Pentru că unii ofereau condiții mai bune decât alții, deplasările au continuat chiar dacă erau ilegale. Cum fuga nu putea fi oprită, nobilii nu îi puteau exploata pe țărani cât ar fi vrut, iar mulți au preferat să vândă satele înapoi locuitorilor lor, ca să nu se mai confrunte cu problema de a obține niște venituri de pe urma lor. [...] Categoriile sociale care se formează împiedică dezvoltarea unei ordini feudale căci ar fi presupus un alt tip de agricultură. Totodată, nu permite înrăutățirea condiției de șerb ca în Rusia”⁴⁸.

Același fenomen este confirmat și de evoluția satelor de colonizare. Situația țăranilor din cadrul sloboziilor era, sub toate raporturile, mai ușoară decât a celorlalți⁴⁹. Tentația de a părăsi satele de baștină era așadar foarte mare. De aceea colonizările s-au făcut cu oameni străini. Se știe foarte bine că o condiție esențială era ca sloboziile să fie constituite din: „oameni de peste Dunăre, or den țeara ungurească, or den Moldova”⁵⁰ și fără dajdie: „orice om din țara noastră care va fi fără dajdie și fără bir și va veni aici din țara turcească sau din țara ungurească”⁵¹. Se putea întâmpla ca mulți dintre bulgarii și sârbii veniți de la sud de Dunăre să fie rumâni fugiți. În acest fel, prin crearea sloboziilor, domnii au favorizat recuperarea elementelor fugare din afară. În aceste condiții, cum putem interpreta zaceaua 18 din glava 296 din *Îndreptarea legii* referitoare la fuga țăranilor și care reia prevederi vechi din *Nomos georgikos* prin intermediul *Hexabiblului* lui Armenopol? Reamintim conținutul ei:

„Când va fugi țăranul de la locul și de la stăpânu-său, atuncea nimenilea necăierea să nu-l priimească. Iară de-l va și primi deodată, atunce de grabă să-l întoarcă înapoi la satul lui unde iaste; iară de va fi având vreo treabă ca aceia cu dânsul acela ce l-au priimit, atunce să aibă a-ș spune treaba către domnul acelui sat; iară de va meșteșugui într-alt chip și va călca pravila aceasta, atunce să plătească la domnie 12 litre de argint și 24 de litre boiarenului celuia ce al cui va fi țăranul și într-aceasta chip să aibă îndemnare de la domnie să întoarcă țăranul să-l ducă de unde au fost; iară ei să rămâie cu toată paguba și cheltuiala.”⁵²

Valentin Al. Georgescu a văzut în ea o probă pentru supraviețuirea în dreptul cutumiar românesc a regulilor bizantine: „la survivance byzantine dans l'ancienne coutume du servage, pour l'établissement de laquelle, dans des conditions économiques et sociales données et contraignantes, la classe dominante a nécessairement connu le précédent byzantin et en a utilisé le prestige (Sainte *parvula*! Droit impérial des nations) pour la réussite de sa politique même avant 1646–1652”⁵³. Considerăm că pasajul din ghidul din 1652 este relevant pentru recunoașterea dreptului unui stăpân în general de a-și recupera țăranii aserviți, în caz de fugă. Poruncile domnești prin care stăpânii sunt autorizați ca împreună cu sluga domnească să caute în „veri ce sat, au domnesc, boieresc sau călugăresc”, iar în caz de împotrivire să perceapă gloaba de 6 boi, preced *Îndreptarea legii* și ar putea confirma perpetuarea unei cutume. Însă faptul că nu putem da nici un exemplu de urmărire a fugarilor dinainte de secolul al XVII-lea iar strămutarea prin plata găleții de ieșire este recunoscută ca valabilă pentru această epocă ne împiedică să apreciem legarea de glie ca o consecință a tradițiilor bizantine

⁴⁷ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I, *Supușii*, București, 1986, p. 480.

⁴⁸ Daniel Chirot, *Schimbarea socială*, p. 92.

⁴⁹ Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV-XVIII)*, București, 1973, p. 66-67.

⁵⁰ *DIR*, B, *Veac. XVII*, vol. I (1601–1610), ed. I. Ionașcu, B. Câmpina, E. Stănescu, București, 1951, 18 apr. 1610, p. 452.

⁵¹ *Catalogul documentelor*, vol. II (1601–1620), ed. Maria Soveja, Doina Duca-Tinculescu, Reghina Dragomir, București, 1974, 9 febr. 1617.

⁵² *Îndreptarea legii 1652*, ed. critică, București, 1962, gl. 296, zac. 18, p. 283.

⁵³ Valentin Al. Georgescu, *Les survivances du droit romano-byzantin dans la coutume roumaine (XIV-XIXe siècles)*, în *RRH*, t. XIX, 1980, nr. 2-3, p. 287.

conservate cutumiar și care în secolul al XVII-lea capătă doar o formă vizibilă, știut fiind că Mihai Viteazul a dorit să-și procure o *pravilă* bizantină⁵⁴. Este mai adecvat evoluțiilor sociale din acest veac să vedem prevederile din *Îndreptarea legii* ca „une rencontre tardive de la coutume ancienne et du droit byzantin dans les pays roumains”⁵⁵, interpretare pe care o menționează și Val. Al. Georgescu, însă doar pentru a o respinge.

2. *Procesele juridice pentru rumânire din secolul al XVII-lea*. De la Mihai până la 1613 actele referitoare la judecățile rumânilor cu stăpânii nu menționează niciodată legătura⁵⁶. P.P. Panaitescu aprecia chiar că în vremea lui Radu Șerban a fost suspendată, acest fapt trebuind să fie pus în relație cu un act de amnistie, ce anula despăgubirile datorate pentru furturi și prădăciuni: „toate cele ce au fost datorii și prădăciuni și furturi și jafuri, câte au fost, pe toate le-a călcat Șarban voievod ca să fie întru nimica”⁵⁷. Prin actul din 1 mai 1602 Radu Șerban îi scutește pe toți locuitorii veniți din țara turcească de toate birurile și de toate obligațiile satelor de pământeni: „pentru această strămutare a lor i-am iertat și de bir și să aibă pace de acum în 10 ani”⁵⁸. Măsurile luate de Radu Șerban au avut obiective mai generale, ele vizând refacerea țării. În timpul domniei sale, spune cronica țării, „s-au strâns toți oamenii cei risipiți, cineși la locul lor”⁵⁹.

Procesele din secolul al XVII-lea se poartă între rumâni și stăpâni⁶⁰ sau între diverși stăpâni care își revendică rumâni⁶¹. Când rumânul părăște contra stăpânului, i se dă lege să jure că nu l-a prins legătura. Incapacitatea de a jura antrenează conservarea statutului de rumân⁶². Iar când se folosește instituția legii peste lege se urmează hotărârea ultimei echipe de jurători⁶³. Prevalându-se de situația confuză, rumânii pot reclama că nu au fost deloc vecini, însă prin judecată se adevărește dacă au fost vecini de „dedină și prededină”⁶⁴. Nu este exclus ca perioada de amnistie, în contextul fugilor, al creării sloboziilor, să fi stimulat procesele de contestare a statutului de rumân. Nu putem ști câte din aceste procese sunt doar prilejuri pe care le găesc rumânii existenți de dinainte de legătură de a se prevala de această decizie pentru a scăpa cu viclenie de rumânie. Afirmând că rumânii înșiși sunt principalul actor social care invocă legătura în procesele de judecare, Violeta Barbu oferă o statistică proprie, potrivit căreia aceștia au reprezentat 82 % din numărul total al celor care apelează la această normă în justiție.

Interpretând aceste date, considerăm că în acea vreme cultura juridică decurgea mai degrabă din răspândirea informațiilor în comunitate, în legătură cu diferite procese, povestite fie de un fost acuzat, fie de un fost reclamant. Știm faptul că procesul cu martori, anchetat de jurători-judecători, era calea tradițională de anchetă. Să încerci să utilizezi justiția în favoarea ta, jucând cu diversele deficiențe ale sistemului, vicii de formă, mici ilegalități, invocând „cotropiri în silă”, impuneri abuzive la bir, implică anumite cunoștințe despre procedura juridică. Ce anchetează de fapt jurătorii și judecă domniile?

⁵⁴ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase*, vol. I, ed. a 2-a, București, 1928, p. 155.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Catalogul documentelor*, vol. II, 25 apr. 1609.

⁵⁷ *Ibidem*, vol. IV (1633–1639), ed. Marcel Ciucă, Doina Duca Tinculescu, Silvia Vătafu Găitan, București, 1981, 12 iun. 1636.

⁵⁸ *DIR*, B, *Veac XVII*, vol. I, p. 43. Aceleași privilegii consemnate și la 15 apr. 1679, *apud* Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală*, p. 128.

⁵⁹ *Istoria Țării Românești (1290–1690)*. *Letopisețul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p. 85.

⁶⁰ *Catalogul documentelor*, vol. II, 12 mai 1614; 28 apr. 1618; 22 apr. 1620; vol. VI, 8 apr. 1647.

⁶¹ *Ibidem*, vol. II, 21 nov. 1615; *DRH*, B, vol. XXIII (1630–1632), ed. D. Mioc, București, 1971, nr. 134, 25 iul. 1630; *DRH*, B, vol. XXXIV (1649), ed. Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, București, 2002, 20 sept. 1649.

⁶² *Catalogul documentelor*, vol. II, nr. 768, 12 dec. 1616; nr. 1075, 3 febr. 1620; nr. 1122, 8 iun. 1620; vol. III, nr. 555, 29 apr. 1626;

⁶³ *DRH*, B, vol. XXII (1628–1629), ed. D. Mioc, nr. 80, 16 mai 1628.

⁶⁴ *Catalogul documentelor*, vol. III, nr. 50, 1621 f. l. z; vol. III, nr. 494, 22 aug. 1625; nr. 761, 3 mar. 1628.

* Ei adevăresc, de exemplu, dacă rumânii „au ieșit de la mănăstire mai înainte vreme, în zilele domnilor bătrâni, când erau rumânii slobozi a se judeci, sau de la Mihai voievod încoace și dacă Tudor sluger a dat bani pe ei sau i-a ținut cu sila”⁶⁵. Sătenii din Giurgiu ridică pâră la toți domnii, spunând că ei nu s-au vândut niciodată rumâni lui Mihai Viteazul. Radu Mihnea îi scoate cu rea rușine din divan: „și i-am bătut domnia mea foarte mult înaintea domniei mele în mijlocul curții domniei mele, ca pe niște oameni mincinoși, căci au umblat la toți domnii cu înșelăciune, ca să scape de vecinie”⁶⁶. Mai anchetează câți bani au dat fiecare dintre rumâni la răscumpărare, pentru a putea delimita moșiile care revin fiecăruia dintre ei⁶⁷. Iar aservirile de țărani liberi de către Mihai în folos personal sunt surprinse și ele de documente cu prilejul proceselor, când imprecinții mărturisesc că „nu au primit bani de la Mihai vodă și nici legătura nu i-a apucat”. Dacă mărturisesc cu jurători, ei sunt „slobozi de rumânie”⁶⁸. Prin mărturisire, cu martori, anchete cu jurători, ei folosesc toate elementele probatorii tradiționale. Domnii mai pot folosi proba cărții de blestem care, prin administrarea de o altă instanță, corespunde unui efort de sistematizare a probelor juridice din procesele de judecată conduse de domn în secolul al XVII-lea⁶⁹.

Tipul de probe administrate depinde de interesele celor implicați. De exemplu, o anume Stana se învoiește cu rudele ei să elibereze de rumânie prin răscumpărare mai mulți săteni din Cegani, punându-i să jure că nu i-a apucat legătura lui Mihai în Cegani: „Jurătorii s-au gândit că decât să jure, mai bine să plătească din casele lor și s-au tocmnit cu jupâneasa Stana, cu 12 jurători, să dea 2 200 de bani”⁷⁰.

Un pasaj dintr-un document din 5 august 1628⁷¹, referitor la proba cu 48 de boieri jurători, a fost interpretat în mod diferit de P.P. Panaitescu⁷² și de C.C. Giurescu⁷³. „Acel obicei” ce „a fost călcat și părăsit și a rămas jos de multă vreme” era considerat de Panaitescu dreptul de strămutare iar de C.C. Giurescu obiceiul de a lua „lege peste lege”, adică proba cu 48 de boieri jurători. Indiferent care ar fi fost obiceiul invocat de Alexandru Ilișca ca fiind căzut în desuetudine încă din vremea lui Mihnea Turcitul (1577–1583; 1585–1591), probele administrate și legile invocate sunt validate de judecata domnească:

„Apoi într-aceia, domnia mea însumi am căutat și am judecat după dreptate și după lege și însumi am socotit domnia mea, împreună cu toți cinstiții boierii domniei mele și cu tot divanul, cum că acel obicei nu am vrut domnia mea să rămâie la o rânduială, pentru căci acea lege și acel obicei au fost călcat și părăsit și au rămas jos de multă vreme, încă din zilele Mihnei voievod și de atunci până acum acea lege nu au fost în țară. Apoi au rămas Gradea și cu toți frații lui de lege și de judecată dinaintea domniei mele și al doilea rând. Și însumi domnia mea i-am scos pe toți din divan cu mare rușine și am pus domnia mea de le-au dat câte 100 de toiege în divan, pentru căci au umblat cu minciuni și ca să ridice alte obiceiuri”⁷⁴.

La 13 ani de la adoptarea măsurii de legare de glie și după câteva schimbări succesive de domni, era o dificultate reală pentru judecători să aprecieze diferența dintre cererile întemeiate și diferitele tactici urmate pentru scăparea din rumânie. Statistica plângerilor rumânilor ar trebui completată cu o alta a tipurilor de probe administrate în proces și a sentințelor adoptate de domni

⁶⁵ DRH, B, vol. XXIII, nr. 127, 2 iul. 1630.

⁶⁶ DIR, B, veac XVII, vol. IV, nr. 144, 18 mai 1622.

⁶⁷ DRH, B, vol. XXXII (1647), ed. Violeta Barbu, Gh. Lazăr și Oana Răzescu, București, 2001, 30 iun. 1647.

⁶⁸ Ibidem, vol. III, nr. 635, 30 dec. 1626.

⁶⁹ Florența Ivaniuc, *Jurământul/Blestem – Cutumă și procedură în jurisdicția Țării Românești (sec. XIV-XVIII)*, în „Revista istorică”, t. VII, 1996, nr. 11-12, p. 877: „Apariția unor tipuri de acte și pătrunderea treptată și spontană a blestemului în formularul lor diplomatic, concomitent cu retragerea la fel de treptată din hrisovul domnesc, a fost o acțiune stimulată direct de domnie, orientată spre consolidarea autorității sale prin laicizarea justiției medievale din Țara Românească. O consecință a acestei politici domnești a fost crearea cărții de blestem, de aceea trebuie socotită ca una din cele mai importante realizări juridice ale perioadei”.

⁷⁰ Catalogul documentelor, vol. VI, nr. 346, 30 dec. 1645.

⁷¹ DRH, B, vol. XXII, nr. 137, 5 aug. 1628. De asemenea și doc. nr. 80, din 16 mai 1628.

⁷² Dreptul de strămutare, p. 95 și urm.

⁷³ „Așezământul” sau „legătura” lui Mihai Viteazul, p. 58 și urm.

⁷⁴ DRH, B, vol. XXII, nr. 137, 5 aug. 1628.

pentru fiecare caz în parte. Apreciem că acțiunile în justiție ale rumânilor nu pot fi înțelese decât prin raportare la sistemul de interacțiuni sociale pe care ele îl întrețin⁷⁵. Ne propunem, așadar, să cercetăm în cele ce urmează care este valoarea acestor solicitări de schimbare de statut în justiție, prin raportare la ansamblul schimbării sociale și la interesele diferiților actori sociali: domnia, boierii, mănăstirile, țărani liberi și rumânii.

3. *Domnia. Veniturile fiscale din răscumpărări de rumâni.* Vânzările din domeniul domnesc de după Mihai au fost făcute de domnitori în favoarea vechilor comunități sătești și nu către alți boieri sau mănăstiri⁷⁶. Astfel de tranzacții stărnesc însă uimirea prin sumele mari pe care rumânii le utilizează în acest scop și prin inconsecvența domnească, ce obligă satele să se răscumpere de mai multe ori de la domni diferiți, căci răscumpărările aprobate de anumiți domni sunt reconfirmate⁷⁷ sau anulate de alții⁷⁸. Deși recunosc că „i-a asuprit Mihai voievod de le-a luat dedinele lor și i-a vecinit cu sila, fără voia lor”⁷⁹, singura formă de eliberare a rumânilor domnești pe care o acceptă domnitorii este cea prin plată în bani. Constantin Șerban va da voie satelor de rumâni aparținând lui Matei Basarab să se răscumpere: „Văzând că Matei a cotoplit multe sate cu silnicie și fără dreptate, am dat voie domnia mea să se răscumpere vecinii pe care-i cumpărase Matei voievod în domnia lui, fără dreptate și să dea banii în treaba țării”⁸⁰. Deși abuzul este consemnat explicit, nu se procedează niciodată la anularea deciziei care a condus la rumânire și nici nu se decide revenirea la vechiul statut fără să mai fie nevoie de răscumpărare pe bani. Destinația acestor bani, așa cum sugerează documentul de la Constantin Șerban, este „treaba țării”.

Urmărind toate aceste schimbări de statut ale rumânilor domnești este greu de înțeles care este interesul domniei. Dacă exploatarea obștilor libere ar fi fost mai profitabilă pentru domnie, atunci nu s-ar fi impus niciodată introducerea muncii servile. Dacă munca servilă ar fi mărit productivitatea domeniului, atunci domnii țării ar fi trebuit să încurajeze vânzarea de rumâni în folosul domniei și nu al boierilor sau mănăstirilor. Dar Mihai Viteazul este singurul domnitor care a dus o politică sistematică de încurajare a vânzărilor în favoarea domniei. Motivele invocate în actele de răscumpărare sunt „birul și dările grele”, ceea ce lasă să se înțeleagă că domnia considera că plata acestora era mai bine asigurată în condițiile create de legătură. C. Giurescu a interpretat, cum se știe, legătura ca pe o măsură fiscală care stabilea un domiciliu fiscal rumânilor într-o perioadă de mare agitație internă și, prin urmare, ca pe o sursă sigură de venituri, chiar dacă mai mică. Impunând la impozite grele țăranii liberi, domnia i-a forțat pe aceștia să i se vândă rumâni. Dacă domnia ar fi fost mai avantajată de această stare de lucruri, domnii ulteriori ar fi trebuit să-i păstreze și nu să-i răscumpere. Or, din motive fiscale stringente, domnitorii procedează la vânzarea rumânilor și chiar abuzează de această practică, obligându-i să se răscumpere de mai multe ori. Inexistența tradiției domeniului domnesc este, credem, principalul motiv pentru care domnii țării n-au exploatat direcția deschisă de Mihai Viteazul. De asemenea, ajustarea acestui proiect politic este efectul unei varietăți particulare a „sensului practic”, care permite domnitorului să tragă profitul maxim dintr-o structură nu foarte sistematizată de norme. Dincolo de reguli nu se află vidul juridic, ci un „spațiu de joc” în care se manifestă intuiția practică⁸¹. Legarea de glie, ca și impunerea garanțiilor de plată pentru biruri, era o componentă a acestei politici, de constituire a unui domeniu domnesc veritabil. Politica în cauză – ce cuprindea măsuri vizând atât domeniul cât și forța de muncă aferentă – nu a continuat, acest fapt antrenând, credem, și căderea în desuetudine a instituției legării de glie.

⁷⁵ Alain Touraine, *Le retour de l'acteur*, Paris, 1984, p. 31: „l'essentiel est que la séparation croissante de l'acteur et du système soit remplacée par leur interdépendance, grâce à l'idée de système d'action”.

⁷⁶ Ion Donat, *Satele lui Mihai Viteazul*, în SMIM, t. IV, 1960, p. 446-477 și 505-506.

⁷⁷ *Catalogul documentelor*, vol. II, nr. 804, doc. nr. 9 apr. 1617 în care Alexandru Iliș voievod confirmă hrissoul de răscumpărare al lui Radu voievod pentru satul Bârca, iertându-i pe aceștia fără să le dea nici un ban.

⁷⁸ *Ibidem*, 2 iul. 1619.

⁷⁹ *DIR*, B, *veac XVII*, vol. IV, nr. 117, 20 apr. 1622.

⁸⁰ *Apud* P.P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare*, p. 107.

⁸¹ Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*, Paris, 1980, p. 111-113. Pentru diversele interpretări pe care le deschide această teorie în sfera juridică, F. Ost și M. van de Kerchove, *Entre la lettre et l'esprit. Les directives d'interprétation en droit*, Bruxelles, 1989.

4. *Stăpânii. Acordul pentru eliberarea din rumânie*. Cât privește categoria rumânilor boierești sau mănăstirești, dreptul de imixtiune al domnului era oricum limitat. Răscumpărarea din rumânie este interpretată ca „iertare”, prin aceasta înțelegându-se că contractul din care a reieșit obligația a fost iertat⁸². Consimțământul stăpânului era esențial pentru eliberarea rumânului. Răscumpărările de rumâni de la altcineva decât stăpânul de drept sunt anulate⁸³. În 1628 Alexandru Iliș revine asupra unei eliberări din rumânie consfințită de Gavril voievod, căci oamenii din satul Tâncăbești au mers la domn „în taină și cu lingușire de s-au răscumpărat de vecinie”, fără știrea stăpânului lor, Preda, și a divanului, și „n-a fost cu cale să se răscumpere de vecinie de la domn și să se cnezească satele boierești”. Judecând, domnul Alexandru Iliș „le-a luat cartea de răscumpărare a lui Gavril, făcută rea și mincinoasă de a dat-o lui Preda spătar”⁸⁴. În secolul al XVII-lea domnia continuă să emită cărți prin care iartă de vecinie pe rumâni care se răscumpără de la stăpânii lor pe baza zapisului stăpânilor „de iertare și de răscumpărare”⁸⁵.

Este evident că procesul de rumânire nu este unul ireversibil. Locuitorii satului Giurguța s-au răscumpărat de vecinie în timpul lui Mihnea voievod și pentru că ei nu puteau „să fie cnezi” au vândut ocinele lor pe funii ca „să fie iarăși vecini la boierii lor cei de moștenire”. Stăpânii la rândul lor vând rumâni, câteodată și 61 de nume⁸⁶, sau moșii cu rumâni cu tot⁸⁷. Feciorii boierilor adevărați că rumânii s-au răscumpărat din rumânie de la ei cu 1100 de bani gata, fără aldămaș, căci le-au fost rumâni de moșie de la legătura lui Mihai voievod⁸⁸. Și totdeauna cărțile boierilor sunt întărite de domn, care emite acte numai după „ce a văzut zapisul de răscumpărare”⁸⁹.

Motivele pentru care un boier lăsa rumânii să se răscumpere puteau fi foarte diferite. Pe lângă interesul pecuniar pe care stăpânii îl pot avea în acordarea dreptului de răscumpărare, H.H. Stahl invocă și nașterea sentimentului de milă⁹⁰. Există documente care sugerează această interpretare, dar ponderea acestui factor nu poate fi apreciată. Răscumpărarea pe bani a unui rumân mai înstărit permitea achiziționarea mai multora, în același preț. Cu cei 31 de ughi și un cal bun pe care Stan din Ruși i-a dat stăpânului său pentru a se răscumpăra din rumânie acesta a cumpărat trei rumâni, ca să-i fie „rumâni pentru rumâni, cap pentru cap”⁹¹. Reluăm aici interpretarea comportamentului clasei boierești oferită de Daniel Chirot:

„Era o situație foarte neclară și schimbătoare. Șerbii care lucrau doar pământurile stăpânilor nu trebuiau să plătească taxe; impozitarea tot mai accentuată a nobililor în XVI, XVII pare să fi reprezentat un mijloc prin care statul căuta o compensație pentru țăranii plătitori de taxe ce ieșiseră de sub controlul său. Prin aceasta tabloul societății devenea și mai complicat, pentru că existau boieri care deveneau ei înșiși incapabili să se mai achite de obligații fiscale și care, înglobați în datorii, sfârșeau prin a decădea la condiția de țărani. Așa se explică primenirea continuă a rândurilor nobilimii. Nobilii care nu dețineau funcții de stat (și nu aveau astfel posibilitatea să se folosească de influența lor politică pentru a obține privilegii fiscale) ajungeau să decadă din drepturi și să fie înlocuiți de nobilii funcționari ai statului”⁹².

În ceea ce privește egumenii mănăstirilor, aceștia nu au dreptul să răscumpere rumânii donați în scopuri pioase acestor așezăminte, „căci nu este lege să se răscumpere rumânii de la egumen”⁹³. Pentru a se judeci, rumânii de pe domeniile mănăstirilor ce sunt ctitorii domnești cumpără ȝigani sau ȝiganci de pe piață, „capete pentru capete”, și-și răscumpără numai capetele⁹⁴ cu încuviințarea prealabilă a domnului.

⁸² *Catalogul documentelor*, vol. III, 7 iul. 1628.

⁸³ *Ibidem*, vol. VI, nr. 122, 22 apr. 1645.

⁸⁴ *DRH*, B, vol. XXII, nr. 82, 20 mai 1628.

⁸⁵ *DIR*, B, veac XVII, vol. IV, nr. 130, 7 mai 1622.

⁸⁶ *Catalogul documentelor*, vol. VI, nr. 94, 11 apr. 1645.

⁸⁷ *Ibidem*, nr. 99, 15 apr. 1645.

⁸⁸ *Ibidem*, nr. 865, 12 iun. 1647.

⁸⁹ *Ibidem*, nr. 362, 4 ian.-aug. 1646; nr. 820, 3 mai 1647.

⁹⁰ H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe*, p. 314.

⁹¹ *Catalogul documentelor*, vol. VI, nr. 901, 28 iul. 1647.

⁹² Daniel Chirot, *Schimbarea socială*, p. 121; D. Ciurea, *Quelques considérations sur la noblesse féodale chez les Roumains*, în „Nouvelles études d'histoire”, t. IV, 1970, p. 86-87.

⁹³ *DRH*, B, vol. XXI, nr. 69, 15 mai 1626.

⁹⁴ *Catalogul documentelor*, vol. VI, nr. 223, 7 aug. 1645; vol. VII (1650-1653), ed. Marcel Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu Găitan, Melentina Băzgan, București, 1999, nr. 9, 8 ian. 1650; nr. 31, 26 ian. 1650.

5. *Rumânii. Răscumpărarea pe bani.* Apariția tot mai frecventă a răscumpărării pe bani grei, încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pune o problemă de istorie socială: ce-i făcea pe țărani să caute să răscumpere nu delnița, pe care oricum o aveau în folosință, ci drepturile datorate boierului? De asemenea, ridică semne de întrebare proveniența acestor bani, căci sumele sunt foarte mari. Cert este că documentele abundă în date ce ilustrează o importantă dinamică socială⁹⁵.

Câteva exemple pot fi oricând oferite și sporite în mod nelimitat. Astfel, Gavrilă Movilă reface actele de stăpânire pentru delnițele a doi rumâni boierești care, în timpul lui „Pătru voievod, fiul lui Mircea voievod”, s-au răscumpărat de rumânie cu delnițele lor pentru 3.000 de aspri de argint și un bou⁹⁶. Inițial rumâni ai lui Tatu, aceștia ajung până la urmă să cumpere siliștea casei stăpânului lor cu 300 de aspri de argint. Și alți țărani se răscumpără din aservire dând boierului sume de aspri foarte însemnate. Un stăpân ajunge să răscumpere doi rumâni pentru 2.000 de aspri, pentru a-și plăti cheltuielile de judecată. Bolovon din Titești se răscumpără de la Chisar paharnic din Ruda pentru suma de 17.000 de aspri, două iepe, un cal și primește zăpădul de iertare⁹⁷ confirmat de domn și un zăpădul de cumpărare pentru o siliște⁹⁸. Stoica și Radu din Costiani se vânduseră în vremea lui Mihai Viteazul rumâni cu 150 de stânjeni de ocină, „bătrână și dreaptă moșie strămoșească”, pe care domnul a dăruit-o lui Vintilă logofăt pentru slujbă dreaptă. De la acesta se răscumpără ei în 1620 cu 55 de ughi⁹⁹. Iar un Mitrea paharnic slobozește de bunăvoie pe Mărin cu fiii săi care s-au răscumpărat, cu 20.000 de bani¹⁰⁰. Pentru a avea un ordin de mărime, amintim că zălogirea de moșii, cu rumâni cu tot, pentru 16.000 de aspri, înseamnă, de exemplu, echivalentul a 180 de oi, 100 de porci, 6 cai și 6 vaci¹⁰¹.

Ne putem întreba în mod firesc ce mai semnifică dreptul de răscumpărare al rumânilor fără pământ după legarea de glie?

Dacă țărani se puteau deplasa de pe o moșie pe alta, asta înseamnă că existau sate în care boierii erau dornici să primească oameni. Și putem presupune că o parte din populația care participă la această migrație internă provine din eliberări de rumânie.

Așa cum am mai spus, în această perioadă mobilitatea socială este foarte mare, iar vânzările pot fi de rumâni împreună cu pământul lor¹⁰², „pe capete”, sau doar de pământuri. Aparent, ne aflăm într-o situație contradictorie: *rumânirile* merg în paralel cu *eliberările*. Potrivit analizelor sociologice, am asista, de fapt, „la transformarea clasei aservite, pe de o parte în rumâni, pe de altă parte în clăcași, printr-un proces social extrem de confuz”¹⁰³. Aparent, două soluții existau în epocă: trecerea de la satele aservite la moșia boierească muncită în clacă, adică soluția rumânirii, și soluția învoielii. Câștig de cauză va avea cea de-a doua¹⁰⁴. Motivația răscumpărărilor din rumânie poate fi interpretată așadar ca împotrivirea țăranilor la obligațiile de muncă legate de această condiție juridică, obligații ce se puteau agrava nelimitat¹⁰⁵. Vânzările benevole ca rumâni sugerează însă folosirea rumâniei și ca o formă de protecție împotriva abuzului.

6. *Oamenii liberi. Vânzarea ca rumâni.* Rațiunea pentru care oamenii se vindeau rumâni era tocmai aceea de a scăpa de impozite, lucru care se făcea printr-o înțelegere cu stăpânul, ce se interpunea între șerbul său și stat, anulând sau reducând astfel sarcinile fiscale ale șerbului. Dacă aceasta nu se putea, atunci stăpânul prelua sarcina fiscală a șerbului¹⁰⁶. De exemplu, Stan pârcălab

⁹⁵ Pentru preoți, Aurelian Sacerdoțeanu, *Eliberarea din „rumânie” în secolul al XVII-lea*, în BOR, an LXXXVI, 1968, nr. 11-12, p. 1392-1410.

⁹⁶ *Catalogul documentelor*, vol. II, nr. 1041, 1619 f.l.z.

⁹⁷ *Ibidem*, vol. III, nr. 312, 10 ian. 1624.

⁹⁸ *DIR*, B, *veac XVII*, vol. IV, nr. 527, 25 apr. 1625.

⁹⁹ *Catalogul documentelor*, vol. II, nr. 1071, 1620 <ian.-mart.> f.z.

¹⁰⁰ *DIR*, B, *veac XVII*, IV, nr. 569, 16 aug. 1625.

¹⁰¹ *DRH*, B, vol. XXX (1645), ed. Violeta Barbu, Marieta Chipier, Gh. Lazăr, 31 ian. 1645.

¹⁰² *Catalogul documentelor*, vol. V, nr. 76, 5 mai 1640.

¹⁰³ H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe*, p. 318.

¹⁰⁴ V. Mihoș, *La crise du régime fiscal des Principautés roumaines au XVIIIe siècle*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, t. IV, 1970.

¹⁰⁵ Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în SMIM, t. III, 1959, p. 274.

¹⁰⁶ Daniel Chirot, *Schimbari socială*, p. 120.

adeverește lui Iordache postelnic că a fost rumân, cumpărat cu bani de tatăl lui Iordache, dar că s-a răscumpărat în zilele lui Matei Basarab. Văzând „atâtea nevoi, răutăți și greutate pe capetele lor, de la domn și din toate părțile, n-a avut ce face și și-a plecat capul ca să-i fie rumân”¹⁰⁷.

Se întâmplă uneori ca sate întregi sau țărani individuali să se vândă ca rumâni pentru a scăpa de taxe, apoi să plătească pentru eliberarea lor, asumându-și din nou obligația de a plăti taxe¹⁰⁸. Moșnenii nu trebuiau să muncească pentru boieri, dar aveau dări grele către stat. Creșterile acestor îndatoriri se datorează creșterii impozitelor. Unii plecau în Transilvania, Bulgaria sau Rusia¹⁰⁹. Este posibil ca unii să fi învățat cum să înșele autoritățile¹¹⁰, la fel de bine cum din cauza asupririi puteau deveni nepăsători și leneși¹¹¹.

Rumânii din vânzări posterioare legăturii stabilesc probabil un contract cu stăpânul cărui a se vând. În baza acestui contract, rumânii trecuți în stăpânire de la tată la fiu, atunci când sunt vânduți de fii împreună cu alte moșii, nu se mai consideră legați de noul stăpân la care ajung prin vânzare și cer să se răscumpere: „venind ei cu pără că sunt mai volnici să se răscumpere decât să-i vândă altora, căci nu le-au fost rumâni de moșie ci judeci, vânduți tatălui lor”¹¹². Unul și același sat poate să-și schimbe statutul de mai multe ori: de exemplu, satul Vătășani se vinde în vremea lui Mihai, se răscumpără sub Alexandru, fiul lui Iliș voievod, și în vremea lui Alexandru Mihnea se vând lui Apostol mare paharnic pentru 74.000 de aspri gata dându-i hrisovul de răscumpărare¹¹³. Ceea ce caută acești oameni este, credem, o formă de protecție socială.

7. *Rumânia ca „protecție socială”?* Sistemul protecției a fost descris mai târziu de administrația austriacă. Satul Mogereni al consilierului Dositei Brăiloiu, în care locuiau 150 de familii, fusese impus la 26 de lei, în vreme ce satul alăturat Pometești, care nu avea decât nouă familii, dar nu avea nici o protecție, plătea 20 de lei pentru același interval¹¹⁴. În măsura în care satele protejate erau degrevate de sarcini, pentru a se acoperi cuantumul total impus provinciei de către austrieci erau încărcate satele care nu beneficiau de protecție.

Altă formă de evaziune este cea de la munca datorată statului. Se putea întâmpla ca sate cu numai 40-50 de familii să fie constrânse la muncă timp de 16 zile cu câte 8 căruțe, iar sate formate din 200 de familii, dar aflate sub protecție, nu prestau decât 8 zile de robotă, cu câte două căruțe¹¹⁵.

Se știe că atunci când, în 1724, administrația austriacă a introdus sistemul impunerii diferențiate a diverselor categorii sociale s-a produs o adevărată bulversare a ordinii: „Aceștia [moșnenii] neputând îndura asupririle la care sunt supuși, trec în satele administratorilor, ale vornicilor și ale altor boieri care acum după ce și-au îndeplinit țelul îi protejează”¹¹⁶. Preocuparea esențială a administrației austriece a fost eliminarea fraudelor practicate în aplicarea sistemului fiscal și împiedicarea fugii țăranilor¹¹⁷. La solicitarea ca fiecare boier sau mânăstire să-și declare pe propria

¹⁰⁷ *Catalogul documentelor*, vol. VII, nr. 72, 27 mar. 1650.

¹⁰⁸ *Ibidem*, vol. V, nr. 185, 25 oct. 1642.

¹⁰⁹ Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală*, p. 137.

¹¹⁰ Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare*, p. 247-248.

¹¹¹ Florin Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească*, în SMIM, t. VII, 1974, p. 90-91: „Dacă un țăran era nemulțumit de situația sa de pe o moșie, el se refugia pe alta unde cuantumul îndatoririlor sale era mai redus. Această diversitate de regimuri [...] a împiedicat procesul de nivelare mentală al cărui produs este imaginea tip a stăpânului de pământ[...]”; și idem, *Iobăgia în istoriografia românească*, în SMIM, t. X, 1983, p. 57-114.

¹¹² *DIR*, B, veac XVII, vol. IV, nr. 568, 15 aug. 1625.

¹¹³ *DRH*, B, vol. XXI, nr. 81, 6 iun. 1626.

¹¹⁴ Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare*, p. 288.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 289.

¹¹⁶ Nicolae de Porta, *Reflecții privind starea Olteniei*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, ed. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1997, p. 120.

¹¹⁷ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânire austriacă (1718-1739)*, ed. a II-a (Gh. Lazăr), București, 1998, p. 58 și urm. Raportul arată că cea mai dificilă sarcină a reorganizării provinciei era efectuarea unui recensământ valabil, care să reflecte fidel situația demografică a provinciei.

răspundere numărul locuitorilor de pe moșii, boierii au ripostat virulent, căutând să demonstreze că le e imposibil să cunoască numărul țăranilor care locuiesc în satele lor și deci să-l prezinte în scris¹¹⁸.

Ceea ce considerăm a fi de mare importanță și extrem de grăitor pentru lipsa unei polarizări a intereselor boierilor și țăranilor este faptul că boierii nu pretindeau de la țăranii veniți pe domeniile lor sumele pe care ei le sustrăseseră fiscului. Ceea ce pretindeau și obțineau era doar forța de muncă a țăranilor, cu ajutorul căreia își exploatau în condiții optime moșiile, realizând recolte abundente, din comercializarea cărora obțineau mai mult decât dacă ar fi revendicat diferența de contribuție. Uneori dregătorii județelor se foloseau de calitatea lor administrativă pentru a impune țăranilor aflați pe teritoriul asupra căruia se exercita autoritatea lor prestarea unor anumite munci agricole pe moșiile lor. Alteori vornicii simulau sosirea unui ordin de achitare imediată, știind că țăranii nu aveau bani, pentru ca apoi, în contul acelor bani, să le ceară munci fără plată pe moșiile lor¹¹⁹. Fără să extrapolăm în mod abuziv informații din secolul al XVIII-lea pentru secolul al XVII-lea, credem că realitățile surprinse de austrieci corespund unei perioade istorice mai îndelungate.

Din evoluția fiecărui actor social ni se pare evident că legătura a fost rezultatul conjunctural al unei lungi evoluții sociale. Pe termen lung, tipul de relație tradițional stăpân–rumân va lăsa locul unui cuplu stăpân–angajat, relația contractuală fiind preferată ca alternativă soluției deschise de rumânire. Statutul de rumân a căpătat în aceste condiții o consistență fluidă, iar relațiile sociale se dovedesc foarte mobile și nu corespund deloc unei acerbe lupte de clasă, ce ar opune țăranimea excedată de datorii, umilită și la limita subzistenței, unei nobilimi agresive și parazitare. În condițiile în care statutul de șerb nu este perceput ca definitiv sau ca o degradare socială și morală, trebuie interpretate prudent sentințele proceselor de judecată, care impun drept soluție pentru stingerea unui litigiu vânzarea acuzatului ca rumân. Într-un regim în care rumânia nu era privită ca degradantă se pare că oamenii apelau la ea mai degrabă ca la o soluție provizorie, putându-se vinde de bună voie sau răscumpăra, în funcție de necesitățile momentului.

Domnii Țării Românești nu justifică niciodată în mod formal abandonarea dreptului de strămutare, care era prevăzut de către obicei¹²⁰. Aceasta ar fi însemnat ca ei să se pronunțe asupra legitimității intervenției domnești împotriva obiceiului. În perioada accentuării dominației otomane și a presiunilor exercitate în țară de elementul alogen, prin ocuparea tronului de către domnitorii impuși de Poartă, aprobarea intervenției domnești împotriva obiceiului ar fi susținut și legitimat totodată și intervenția domnitorilor străini împotriva obiceiului. Domnitorii din secolul al XVII-lea au tratat rumânii domnești proveniți din „legătura lui Mihai” ca pe o sursă de venituri și nu ca pe rezultatul unui proces ireversibil. Politica de consolidare a domeniului domnesc nu a mai putut fi urmată și fiecare domn a urmat o politică socială determinată strict de solicitările perioadei respective. Mai mult, evaziunea fiscală și sporirea obligațiilor în bani au făcut inoperantă instituția legării de glie, imediat după adoptarea ei. Răscumpărările din rumânie pe sume mari de bani indică resurse de venit neexploatate de stăpâni și, alături de vânzările ca rumâni, contra bani sau pentru datorii, reprezintă soluții temporare de ieșire din criză. Într-o formă adaptată condițiilor secolului al XVII-lea, dreptul de strămutare continuă să se aplice sub forma răscumpărărilor din rumânie. Sub nici o formă însă – rumâniri pe bani sau pentru datorii – aservirea nu avea conotații infamante.

¹¹⁸ Idem, *Contribuție la problema relațiilor agrare*, p. 293.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 292.

¹²⁰ Val.Al. Georgescu, *Judecata domnească*, p. 44.

CINE A FOST TIHOMIR, TATĂL LUI BASARAB I ZIS ÎNTEMEIETORUL?

CONSTANTIN ȘERBAN

În istoriografia românească medievală numele acestui personaj istoric, Tihomir, nu apare în nici o cronică și nici în documentele istorice interne, iar în istoriografia din epoca modernă doar foarte târziu. De aceea în lucrările unor istorici români din secolul al XIX-lea, precum Nicolae Bălcescu¹, August Treboniu Laurian², Mihail Kogălniceanu³, Bogdan Petriceicu Hașdeu⁴ și Eudoxiu de Hurmuzaki⁵, care au tratat în opera lor problema începuturilor statului medieval Țara Românească, nu se face nici o referință la Tihomir. Abia după anul 1887, când a apărut primul volum din colecția de documente externe privind istoria românilor, *Documente privitoare la istoria românilor* (culese de Hurmuzaki)⁶, în cuprinsul acestuia a fost inclus printre altele și un document scris în limba latină, provenit din cancelaria regatului Ungariei, în care se amintește despre Basarab, principele Transalpiniei (adică al Țării Românești – n. C.Ș.), ca fiind fiul lui Tihomir (*Basarab, filium Thocomerit*)⁷, existența lui Tihomir fiind strâns legată de începuturile statului medieval Țara Românească.

Primul istoric român care se referă în opera sa la Tihomir a fost A.D. Xenopol, în acea vreme profesor definitiv la catedra de istoria românilor în cadrul Universității din Iași și din 1879 membru corespondent al Academiei Române, odată cu publicarea unui volum cu titlul *Istoria românilor de la întemeierea țărilor române până la Petru Rareș* (Iași, 1890), în care făcea următoarele afirmații: „Radu Negru face parte din familia Basarabilor și e numit în documente ungurești Tugomir Basarab” în baza diplomei din 1332⁸. Cu acel prilej istoricul român identifica pe Tugomir Basarab în persoana legendarului Radu Negru, cel care ar fi domnit în Țara Românească între anii 1290–1310⁹.

Un an mai târziu, în 1891, istoricul Dimitre Onciul, în acea vreme profesor la Școala normală din Cernăuți, publica un amplu studiu într-o revistă ieșeană: *Radul Negru și originile Principatului Țării Românești*¹⁰, în care afirma printre altele că Tihomir era cunoscut sub numele de Ioan Tihomir Basarab și că ar fi domnit în Țara Românească în anii 1280–1320¹¹.

Relativ curând după aceea, în 1899, acest personaj istoric Tihomir avea să fie menționat într-una din lucrările cu caracter didactic ale istoricului Grigore Tocilescu¹², în care erau făcute afirmații interesante în legătură cu locul acestuia în istoria Țării Românești de la întemeierea principatului până la Mircea cel Bătrân, după cum urmează: „mai norocoși decât Litean (Litovei – n. C.Ș.) și Bărbat fură

¹ Nicolae Bălcescu, *Tabla de istorie politică a Principatului României*, în *Opere*, vol. I, partea I, *Scrieri istorice, politice și economice*, ed. G. Zane, București, 1940, p. 23-59.

² August Treboniu Laurian, *Idee repede de istoria principatului Țării Românești*, București, 1835; ed. Iași, 1853, cu titlul *Istoria românilor*, 3 vol.

³ Mihail Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie*, Berlin, 1837, în *Opere*, vol. I, *Scrieri istorice*, București, 1946, p. 114-116.

⁴ Bogdan Petriceicu Hașdeu, *Istoria critică a românilor*, București, 1873; idem, *Basarabii. Cine? Pe unde? De când?*, București, 1894; idem, *Un secol și jumătate din începutul statului Țării Românești 1230–1880*, în *Introducere la Magnum Etymologicum Romaniae*, vol. IV, București, 1898.

⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänien*, I, București, 1878.

⁶ *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, București, 1964, p. 72.

⁷ Republicat în *DRH*, D, *Relații între țările române*, I, București, 1977, p. 49-52.

⁸ A.D. Xenopol, *Istoria românilor de la întemeierea țărilor române până la Petru Rareș*, Iași, 1890, p. 69, 73, 76.

⁹ *Ibidem*, p. 86, n. 36.

¹⁰ Dimitre Onciul, *Opere complete*, vol. I, *Originile Principatelor române*, ed. Aurelian Sacerdoțeanu, București, 1946, p. 88-174.

¹¹ *Ibidem*, p. 112, 115.

¹² Grigore Tocilescu, *Manual de istoria românilor pentru școalele secundare de ambele sexe*, București, 1899, p. 88-89; autorul afirma că Tihomir Basarab era numit în domnie Radu Negru Vodă.

Tugomir Basarab, fiul său Basarab cel Mare și nepotul său Nicolae Alexandru¹³. Mai întâi reținem că autorul confirmă pentru prima dată în istoriografia românească faptul că Tihomir era tatăl lui Basarab cel Mare (Basarab I – n. C.Ș.) și bunicul lui Nicolae Alexandru, succesorul la tronul Țării Românești al lui Basarab I. Autorul afirmă în continuare: „Domniile lungi ale acestora erau trebuincioase pentru a încheia un stat până atunci trunchiat, cotropit de neamuri străine și răvnit de vecini puternici. Lucrarea începută de Tugomir se desăvârșește de fiul său și de nepotul său, așa că acești trei luceferi basarabești se pot numi întemeietorii Principatului Țării Românești”¹⁴. „Istoria lui Tugomir Basarab ne este prea puțin cunoscută – afirmă în continuare autorul. Atât se poate spune cu siguranță, că dânsul după ce a izbutit să curețe în parte țara de rămășițele tătarilor și cumanilor, care se încuibaseră mai cu seamă prin județele de munte, a întemeiat o nouă dinastie cu scaunul la Curtea de Argeș, a luat Banatul Severinului din mâna ungarilor și a rupt orice legătură de atârnare cu coroana Ungariei; aceasta fiind pe atunci sfâșiată de tulburările și războaiele din lăuntru, nu era în stare să facă vreo împotrivire. Astfel Tugomir putea să unească pe toți românii și să-și statornicească stăpânirea asupra Principatului. Tugomir Basarab urcându-se pe tron luă titlul de Ioan Radu Vodă, cu mila lui Dumnezeu voevod și domn al Ungrovlahiei ... și ban al Severinului. Cronicile țării, actele domnești (hrisoavele), scrisorile de pe piatră și clopote (inscripțiile – n. C.Ș.) îl numesc Ion Radu Negru, confundat cu antecesorii și succesorii săi sub numele de Negru vodă”¹⁵. De altfel, încă din 1890 Grigore Tocilescu a dezvăluit, într-o ședință organizată la Academia Română cu prilejul aniversării împlinirii a șase secole de la presupusul descălecat al lui Radu Negru (1290–1890) din Transilvania la sud de Carpați, că acesta era cunoscut în documentele externe sub numele de Tugomir¹⁶. În fine, în primii ani ai secolului XX, numele lui Tihomir (Thocomer), tatăl lui Basarab I zis Întemeietorul, a fost inclus într-un volum al *Enciclopediei române*, redactat de C. Diaconovich (1904), textul respectiv fiind scris pe baza cercetărilor istoricului Dimitre Onciul¹⁷.

În fine, Nicolae Iorga în sinteza de istoria românilor apărută în limba germană la Gotha în 1905¹⁸, lucrare apreciată ca valoroasă în acea vreme de istoricii străini apuseni¹⁹, introducea în circuitul științific internațional noi știri relative la Tihomir și la locul său în istoria poporului nostru. Astfel în capitoul al III-lea, unde erau consemnate printre altele știri relative la cele dintâi înjghebări de state ale românilor și la relațiile acestora cu vecinii din sudul Dunării, se afirma că Șişman, țarul Bulgariei de la Vidin, și-ar fi găsit scăparea, în anumite împrejurări în 1290, la locuitorii țărmului românesc și că nepotul său Alexandru era ginerele lui Basarab Ivanco (fiul lui Ivanco), voievodul Ungrovlahiei, „care în anul 1330 dobândise neatârarea față de regatul Ungariei, că acest Basarab își avea reședința în Argeș (Curtea de Argeș – n. C.Ș.)”, apoi că acesta aparținea „ramurii lui Seneslav, cel cu nume sârbesc și era fiu al presupusului fecior al acestui Tocomerius Tihomir ... sau pe creștinește Ivanco (Iancu), un nepot al voievodului ce domni la răsărit de apa Oltului între 1247-1251”²⁰.

Desigur că Nicolae Iorga socotea atunci că acest voievod Seneslau era aceeași persoană cu cea menționată în contractul vasalic din 1247 încheiat de Bela al IV-lea, regele Ungariei, cu Ordinul Cavalerilor Ioaniți, reprezentați de perceptorul lor Ramboldo, cunoscut în literatura istorică mai ales sub numele de *Diploma Cavalerilor Ioaniți*²¹. Tot din afirmațiile lui Nicolae Iorga mai rezultă faptul că Tihomir era un presupus fiu al lui Seneslau, voievodul de Argeș, căruia i-ar fi urmat la conducerea voievodatului din stânga Oltului.

¹³ *Ibidem*, p. 88.

¹⁴ *Ibidem*, p. 90.

¹⁵ Grigore Tocilescu, *op. cit.*, p. 91.

¹⁶ „Analele Academiei Române. Partea administrativă și desbateri”, seria II, t. 13, 1890-1891, p. 19-22.

¹⁷ C. Diaconovich, *Enciclopedia română*, Sibiu, vol. 3, 1904, p. 1091.

¹⁸ Nicolae Iorga, *Geschichte der Rumänischen Volkes im Rahmen seine Staatsbildungen*, Gotha, 1905.

¹⁹ Nicolae M. Nagy Talavera, *Nicolae Iorga. A Biography*, Iași, 1996, p. 134.

²⁰ Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985, p. 121.

²¹ Constantin Șerban, *Contracte vasalice între coroana maghiară și ordinele militare călugărești (secolul XIII)*, în „Studii și articole de istorie”, t. LXIV, 1999, p. 142-144.

Câțiva ani mai târziu, în 1908, Nicolae Iorga a publicat în românește o sinteză de mici proporții cu titlul *Istoria românilor*, în care afirma în capitolul intitulat *Cei dintâi domni ai Țării Românești*: „Seneslau a murit pe neașteptate în împrejurări pe care nu le putem cunoaște. Se pare, că el a lăsat un fiu, căruia bulgarii îi zic Ivanco, dar poate că dânsul se chema Ioan, ca și judele oltean din veacul al XII-lea (greșit, în loc de al XIII-lea – n. C.Ș.). Se pare că el este aceeași persoană cu Tihomir, pe care-l pomenesc izvoarele ungurești. Tihomir este un nume de origine slavo-bulgărească, care vine de la numele Tih, pe care l-a purtat și un Țar al Bulgarilor zis pe grecește Tochos. Nume ca Seneslau și Tihomir care sunt hotărât slave, nu înseamnă altceva decât că în poporul nostru din vechile vremi de frăție cu Slavii, erau obișnuite nume slave. Numele lui Litovoi chiar este în legătură cu nume slave care se întâlnesc și în Peninsula Balcanică”²². Continuându-și expunerea, Nicolae Iorga adaugă: „De altminteri, țărani cu numele acesta s-au întâlnit și mai târziu prin părțile muntoase. Deodată, prin anii 1320–1340, ni se înfățișează ca stăpânitor al Țării Românești, ca singur domn, care avea prin urmare în stăpânirea sa și Oltenia, luată de urmașii lui Litovoi, un Basarab, fiu al lui Tihomir”²³.

Într-o altă sinteză privind istoria românilor, apărută imediat după primul război mondial, în limba franceză, de proporții oarecum modeste, Nicolae Iorga, reluând problema locului pe care Tihomir îl ocupă în istoria poporului nostru, făcea noi afirmații care le completau pe cele anterioare și anume: „Seneslau de Argeș sau mai bine zis moștenitorul (heritier) său Tugomir sau Tihomir pe care izvoarele slave din Balcani îl numesc de asemenea se pare Ivanco (numele românesc este Iancu) reuși deci în aceste împrejurări excepționale să reunească cele două voevodate aflate la dreapta și la stânga Oltului. Nu sunt știri despre el, dar fiul său Basarab ajunsese *mare voievod* (subl. C.Ș.) al întregii Țării Românești, al Romaniei întregi, adică al întregului teritoriu pe care nu putuse încă să-l ocupe colonizarea străină și care n-avea alte limite decât înseși condițiile geografice”²⁴.

În perioada interbelică cercetările lui Nicolae Iorga s-au continuat în această problemă, odată cu publicarea monumentalei sale sinteze de istoria românilor în 11 volume²⁵. Cu acel prilej marele istoric releva faptul că numele Tihomir avea o largă răspândire încă din evul mediu, nu numai în spațiul carpato-dunărean, dar și la sud de Dunăre în Peninsula Balcanică²⁶. Dar ceea ce este mult mai interesant îl constituie faptul că el susținea ideea potrivit căreia *Basarab, fiul lui Tihomir, nu era întemeietorul Țării Românești, ci numai un continuator care la sfârșitul domniei a eliberat țara sa redându-i neatârănarea față de regatul Ungariei*: „Basaraba n'est pas un fondateur, mais un continuateur et à la fin de son règne, un libérateur”²⁷, așa cum de altfel afirmase cu aproape jumătate de secol mai înainte și Grigore Tocilescu.

Dar Nicolae Iorga a studiat personalitatea lui Tihomir și în contextul unor cercetări filologice, când a afirmat încă din 1908 că numele *Tih* se întâlnește în țara noastră încă din evul mediu, purtat în mediul rural. Această problemă a preocupat, ceva mai târziu, și pe istoricul N.A. Constantinescu, un colaborator apropiat al marelui istoric, care o vreme a funcționat pe post de conferențiar la catedra de istorie universală de la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității bucureștene. Acesta, în calitate de autor al unui *Dicționar onomastic român*²⁸ afirma că numele de Tih avea semnificația de „tăcut”, devenit o vreme antroponim sub forma de Tihul și Tiha și toponim în nomenclatura așezărilor rurale din Țara Românească, de exemplu, în secolul al XVI-lea este semnalat în documente un sat *Tihulești* prin anii 1525–1600²⁹. Cât privește antroponimele *Tihul* și *Tiha* erau purtate de țărani români, liberi și rumâni, de preoți și chiar de jupăne posesoare de moșii, iar un sat *Tihomirești* este de asemenea amintit în documentul din 1646, ca fiind în județul Dolj³⁰.

²² Nicolae Iorga, *Istoria românilor pentru poporul românesc*, Chișinău, 1992, p. 35.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Nicolae Iorga, *Histoire des Roumains et de leurs civilisations*, ed. a II-a, București, 1992, p. 47.

²⁵ Idem, *Istoria românilor*, București, 1936–1939, 11 vol.; această sinteză a cunoscut și o versiune franceză, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, București, 1940–1945, folosită în documentarea studiului de față, fiindu-ne la îndemână.

²⁶ Idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. III, p. 187.

²⁷ *Ibidem*, p. 188.

²⁸ N.A. Constantinescu, *Dicționar onomastic român*, București, 1981, p. 389.

²⁹ DIR, B, Țara Românească, sec. XIII–XVI, *Indicele numelor de locuri*, București, 1956; *Ibidem*, B, Țara Românească veacul XVII (1601–1625), București, 1960.

³⁰ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele statului*, vol. VII, 1645–1649, București, 1993, p. 408.

În ceea ce privește numele de persoană Tihomir sau Togomir, Tocomerius³¹ nu era o excepție în acea vreme, deoarece sub acest nume este menționat la începutul secolului al XV-lea, în 1415, un participant în delegația Țării Românești la Conciliul de la Constanța (Baden), care urma să pună capăt schismei din sânul bisericii romano-catolice și să ia măsuri contra ereziei husite³².

În legătură cu preocupările istoricilor din țara noastră cu privire la Tihomir, în afară de Nicolae Iorga, în perioada interbelică mai remarcăm faptul că în rândul lor se numără și alte mari personalități, precum Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu, Aurelian Sacerdoțeanu, Ion Ionașcu etc., pe lângă un mare număr de istorici mai puțin cunoscuți, precum Th. Avr. Aguletti, I.S. Floru, Remus Ilie, Ion Totoiu etc. Mai întâi, o observație generală și anume că cei mai mulți dintre aceștia au admis existența lui Tihomir la conducerea Țării Românești la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor. Apoi, în cercetările lor au reușit să completeze cu noi date știrile privind locul pe care acest voievod l-a deținut în perioada de început a statului medieval Țara Românească. Astfel, Constantin C. Giurescu a susținut că Tihomir a fost succesorul lui Seneslau și că ar fi domnit între 1290–1310³³; la fel și Ion Ionașcu³⁴. Cât privește pe I.S. Floru, acesta adăuga faptul că Tihomir se mai numea și Ioan (în cronicile slave Ivanco), dar că Tihomir ar fi domnit între 1280–1320; la fel și Remus Ilie³⁵. În ceea ce-l privește pe Aurelian Sacerdoțeanu, el afirma că Tihomir ar fi domnit între 1290–1315, precedându-l pe Basarab, și că mormântul descoperit în 1920 la biserica domnească din Curtea de Argeș i-ar aparține³⁶, părere contestată nu numai de Nicolae Iorga³⁷, care atribuia acest mormânt lui Basarab I, ca și I.G. Floru; alții, precum Constantin C. Giurescu opinau în favoarea lui Radu I, ca și istoricul de artă Gr. Ionescu³⁸.

Interesante ni se par în această problemă și afirmațiile lui I.S. Floru, care mai susține că Tihomir ar fi fost implicat în luptele civile pentru tronul Ungariei după dispariția dinastiei arpadiene și că tot atunci, profitând de împrejurări, ar fi ocupat și Banatul Severinului³⁹, părere împărtășită și de Remus Ilie⁴⁰. De asemenea, credem că este demn de reținut că în perioada interbelică O.G. Lecca a inclus știri importante într-un valoros instrument de lucru, potrivit căroră Tihomir, tatăl lui Basarab I, ar fi trăit cam pe la anul 1300 și că unii istorici din vremea sa „îl identifică pe acesta cu Negru vodă și că a domnit între 1290 și 1310”⁴¹. Din curiozitate numai, am căutat să aflăm și părerea în această problemă a reputatului istoric Gheorghe I. Brătianu, autor al unei interesante lucrări cu titlul *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, acesta fiind un adept al teoriei descălecatului din Transilvania în procesul istoric de întemeiere a Țării Românești și a Moldovei⁴², dar din păcate în contextul lucrării Tihomir este menționat ca fiind numai tatăl lui Basarab I⁴³.

Preocupări istoriografice privind pe Tihomir se mai pot surprinde și în perioada postbelică în câteva sinteze de istoria României. De exemplu, în cea din 1962 Ștefan Pascu afirma în capitolul

³¹ *Istoria românilor*, vol. IV, București, 2001, p. 801.

³² Constantin Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Chișinău, 1990, p. 235; Constantin Karadzea, *Delegația din Țara Românească la Conciliul de la Constanța (Baden), în anul 1415*, în „Analele Academiei Române”, seria III, t. VII (1927), p. 66-67; *Istoria românilor*, vol. IV, p. 301.

³³ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1936, p. 347.

³⁴ Ion Ionașcu, *Basarabii în tabele genealogice*, în „Studii și articole de istorie”, t. XVII, 1972, p. 128-132 și planșa anexă.

³⁵ Remus Ilie, *Istoria românilor*, București, 1939, p. 286.

³⁶ Aurelian Sacerdoțeanu, *Îndrumări în cercetări istorice*, București, 1945, p. 251; același în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, 84/1935, p. 66.

³⁷ Nicolae Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. III, București, 1937, p. 221-222.

³⁸ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 415-418; Gr. Ionescu, *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui*, București, 1940, p. 89-95; Pavel Chihaia, *Date noi despre necropola primilor Basarabi în Curtea de Argeș*, extras, Pitești, 1969.

³⁹ I.S. Floru, *Istoria românilor*, București, 1924, p. 62-63.

⁴⁰ Remus Ilie, *op. cit.*, p. 71.

⁴¹ O.G. Lecca, *Dicționar istoric, arheologic și geografic al României*, București, 1937.

⁴² Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 10.

⁴³ *Ibidem*, p. 103.

Desăvârșirea procesului de formare a statului feudal Țara Românească și consolidarea lui: „sub conducerea vreunui din voievozii români, urmași ai celor pomeniți la 1277 (adică ai lui Litovoi voievod și frații săii, printre care și Bărbat voievod – n.C.Ș.) poate a lui Tihomir (Tugomir), stăpânirea politică a statului românesc dintre Carpați și Dunăre continuă drumul început sub Litovoi și Bărbat”⁴⁴. Patru ani mai târziu, într-un curs universitar ținut la Facultatea de Istorie a Universității din București, tratând problema statului feudal Țara Românească, Ion Ionașcu afirma că feudalii locali din teritoriul dintre Carpați și Dunăre, pentru a putea exploata în beneficiul lor bogățiile din acest teritoriu, în ultimii ani ai secolului al XIII-lea Tihomir (Togomir), tatăl lui Basarab, a găsit un prilej favorabil ca „să-și extindă stăpânirea asupra altor ținuturi dimprejur, în căutarea unor hotare mai ușor de apărat” și că „în fruntea unei formațiuni (statale) larg cuprinzătoare a fost recunoscut de feudalii interesați, unul dintre ei, un voievod care constituia o garanție a salvagădării intereselor lor, în persoana lui Basarab, fiul lui Tihomir”⁴⁵. De asemenea, în 1969 Ștefan Pascu, reluând problema întemeierii Țării Românești, afirma de data aceasta că acest proces istoric a cunoscut două faze, în prima Tihomir având un rol important. În acest sens se afirmă că la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea s-au creat condiții pe plan internațional pentru facilitarea tendințelor de autonomie ale organizațiilor politice dintre Carpați și Dunăre și întinderea stăpânirii lor asupra teritoriilor răsăritene. „Fiind interesați în asigurarea unor schimburi de produse între diferitele regiuni subcarpatice – afirma autorul – cnejii și voievozii locali și boierimea în formare recunosc autoritatea urmașilor lui Litovoi, a lui Bărbat și Tihomir, care pot realiza astfel o nouă etapă însemnată în procesul de formare a domniei unitare a Țării Românești”⁴⁶. Și tot în această sinteză de istoria României, într-o anexă, se precizează în lista domnilor Țării Românești că lui Litovoi voievod, care a domnit în Oltenia și în Țara Hațegului înainte de c. 1247–c. 1277, i-a urmat Seneslau voievod la Argeș în 1247, apoi Bărbat voievod în Oltenia c. 1277–c. 1290, apoi Tihomir (Togomer) voievod în Oltenia c. 1290–c. 1310 și apoi Basarab domn al Țării Românești c. 1310–1352, ceea ce înseamnă că Tihomir nu era considerat întemeietor al Țării Românești⁴⁷.

Din motive astăzi ușor de înțeles, de la sfârșitul anilor '70 ai secolului XX, când n-a mai existat nici un interes major pentru elaborarea unei noi ediții a lucrării de sinteză privind *Istoria României* elaborată între 1960–1964 în 4 volume⁴⁸, despre Tihomir Voievod, tatăl lui Basarab I zis Întemeietorul, nu s-a mai menționat nimic în literatura istorică, cu o excepție și anume mențiunea făcută de Petru Demetru Popescu în cele două lucrări ale sale, una consacrată lui Basarab I⁴⁹ și alta dinastiei Basarabilor⁵⁰. În prima autorul afirma despre Tihomir: „Unul din voievozii care i-au urmat lui Bărbat, probabil Tihomir (Togomer), va cuprinde în stăpânirea sa treptat, ținuturi înspre apus și răsărit, înspre nord și sud ... să lase vrednicului urmaș Basarab, acțiunea eroică de înfăptuire a românilor dintre Carpați și Dunăre, un stat puternic și independent”⁵¹, iar în nota de la aceeași pagină se adăuga: „Tihomir este fiul lui Seneslau și tatăl lui Basarab I”, desigur o ipoteză a autorului. În a doua lucrare, același autor referindu-se la conținutul *Diplomei cavalerilor Ioaniți* emitea o altă ipoteză potrivit căreia Seneslau, conducătorul voievodatului din stânga Oltului ar fi „stăpânit și Țara Făgărașului”⁵²; apoi, același admitea posibilitatea ca acțiunea de unificare a voievodatelor românești de la sud de Carpați să fi fost începută de unul din înaintașii lui Basarab (un document maghiar îl prezintă pe Basarab ca „filium Thocomery”, fiul al lui Tihomir) sau chiar de Seneslau, presupus tată al lui Tihomir și deci bunic al lui Basarab”⁵³.

⁴⁴ *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 149.

⁴⁵ *Istoria medie a României*, Partea I (sec. al X-lea – sfârșitul sec. al XVI-lea), București, 1966, p. 85-86.

⁴⁶ *Istoria României. Compendiu*, București, 1969, p. 128.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 620-621. Această sinteză a cunoscut și o ediție în limba franceză, *Histoire de la Roumanie des origines à nos jours*.

⁴⁸ Prefața la *Istoria românilor*, vol. I, București, 2001, p. XIX, semnată de Dan Berindei.

⁴⁹ Petru Demetru Popescu, *Basarab I*, București, 1975, 142 p.

⁵⁰ *Idem*, *Basarabii*, București, 1989, 237 p.

⁵¹ *Idem*, *Basarab I*, p. 31.

⁵² *Idem*, *Basarabii*, p. 52.

⁵³ *Ibidem*, p. 62.

Dar iată că după trei decenii de tăcere în această problemă istoricii din țara noastră și-au reamintit de Tihomir. Ne referim la cele cuprinse în sinteza recentă de *Istoria românilor*, elaborată și publicată sub egida Academiei Române. Parcurgând paginile volumului al III-lea cu subtitlul *Genezele românești*, mai ales ale subcapitolului 4 din capitolul al IV-lea, unde este dezbătut procesul de constituire a statelor medievale românești de sine stătătoare (de la mijlocul secolului al XIII-lea la mijlocul secolului al XIV-lea), se constată mai întâi că pentru tratarea problemei *Unificarea formațiilor politice din spațiul extracarpatic* s-au implicat nu mai puțin de patru istorici bine cunoscuți: Nicolae Constantinescu, Ștefan Olteanu, Mircea Matei și Ștefan Ștefănescu⁵⁴, care nu numai că l-au scos la lumina zilei pe Tihomir în calitate de tată al lui Basarab I Întemeietorul, dar mai ales ca profund implicat în întemeierea Țării Românești. Iată ce se afirmă despre Tihomir: „... ceea ce au urzit și au încercat cu mijloace proprii voievozii Litovoi și Bărbat în anii '70 ai veacului al XIII-lea, eșuând, prinde contur și capătă consistență, în împrejurări cu totul obscure la est de Olt, în aria fostului voievodat al lui Seneslau, coincidând cu nucleul noului stat sud-carpatic”, că „Această obscuritate – la nivelul documentelor istorice – a încurajat mai târziu osatura tradiției istorice endogene... prin care se explicau tocmai împrejurările, motivațiile apariției Țării Românești, totul fiind pus pe seama unui «făuritor» de stat numit «Negru Vodă», iar mai apoi «Radu Negru Voevod». În realitate textura evenimentelor care au avut loc în jurul anului 1290, înfățișat de cronici ca an al «descălecătului» din Făgăraș – dar către 1300 – ne permite astăzi să îl identificăm pe acela care, în mod real, ar fi putut conduce întreaga lume românească dintre Carpați și Dunăre: este vorba de Tihomir Voevod, care acoperă, la scara timpului, finalul veacului al XIII-lea și data pretinsului «descălecac»⁵⁵.

Dezvăluind această idee, autorii acestui text se încumetau să dea și niște amănunte, mai puțin cunoscute de istoricii mai vechi și mai noi, prin următoarele afirmații: „Anonimatul în care stă ascunsă ascensiunea lui Tihomir voievod poate fi explicat prin simplitatea actului de constituire a Țării Românești – fără proclamații festive, fără scrisori de recunoaștere internațională și, mai ales, cu certitudine, fără confruntări armate. În circumstanțe neștiute (până în prezent – n. C.Ș.) probabil chiar în vatra voievodală de la Argeș, o adunare de cnezi și de voievozi a acceptat consensul instituirii unui singur voievodat, iar cel ales a putut fi însuși Tihomir (menționat printr-un hazard al diplomatiei medievale abia în 1332). Este și sensul ogindit atât de grăitor de varianta principală a *Letopiseșului cantacuzinesc*, care vorbește de «lăfșirea» țării și mai ales de «închinarea» așa-zișilor Basărăbești din dreapta Oltului în fața lui «Radu Negru voevod»⁵⁶.

În concluzie, prin intermediul acestui excurs istoriografic a reieșit de la sine, din afirmațiile unui mare număr de istorici din trecut, confirmate de textul anterior citat din recenta sinteză de *Istoria românilor*, că *întemeietorul statului medieval Țara Românească a fost Tihomir*, care este aceeași persoană cu legendarul Negru voievod de Argeș⁵⁷, potrivit tradiției descălecătului și care a condus această țară între c. 1290 – c. 1310⁵⁸.

În privința originii etnice a lui Tihomir, din relatările istoricilor mai vechi în frunte cu Nicolae Iorga rezultă că acesta era român din Țara Făgărașului, purtând un nume cu rezonanță slavă, după moda vremii (precum Radomir, Dobromir, Tatomir, Dragomir, Strașimir etc.); aici încă de la începutul secolului al XIII-lea exista un voievodat făgărășan⁵⁹, învecinat la sud de Carpați cu acel de la Argeș din stânga Oltului condus în 1247 și ulterior, o vreme, de Seneslau voievod, cele două voievodate vecine având o organizare socială identică și un sistem de fortificații similar, unul la Breaza, Comana de Sus, Făgăraș și Avrig, celălalt la cetatea Dâmboviței și Poenari⁶⁰.

Spre sfârșitul secolului al XIII-lea, când regatul Ungariei aflat în continuă expansiune în Transilvania a ajuns cu stăpânirea pe malul de nord al Oltului⁶¹, la hotarul voievodatului făgărășean,

⁵⁴ *Istoria românilor*, vol. III, București, 2001, p. VII, 562-571.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 567-568.

⁵⁶ *Istoria românilor*, vol. III, București, 2001, p. 568.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 569.

⁵⁸ *Ibidem*, vol. IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, București, 2001, p. 801.

⁵⁹ *Ibidem*, vol. III, p. 424.

⁶⁰ Alexandru Marin, *Voievodatul făgărășean, în Făgăraș. 700 de ani 1291-1991. Pagini de istorie*, București, 1991, p. 37-39; Octavian Popa, *Făgărașul sub domniile munteni*, Făgăraș, 1935, 36 p.; idem, *Domniile munteni și Făgărașul*, Brașov, 1937.

⁶¹ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei sec. IV-XIII*, București, 1958, p. 127; pe larg în cap. *Etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania*, p. 109-131.

Tihomir voievod și-a mutat reședința la sud de Carpați⁶², unde a obținut protecția voievodului Seneslau de Argeș, care lipsit de urmași l-a considerat pe acesta cu timpul moștenitor al său ca și cum i-ar fi fost fiu natural, fapt pentru care Basarab, fiul lui Tihomir, se credea nepot al voievodului ce conducea o formațiune statală la răsărit de apa Oltului⁶³. În fine, în anul 1290 după moartea lui Bărbat voievod din dreapta Oltului, pe Jiul superior⁶⁴ în lipsa unui moștenitor Tihomir a unificat cele două voievodate într-o singură țară cu consimțământul celorlalți cnezi și voievozi de la sud de Carpați, căruia ulterior avea să-i urmeze în 1310 fiul său Basarab⁶⁵.

Dar nu numai atât. Noul stat rezultat din unirea sub o singură conducere a tuturor micilor formațiuni de stat de la sud de Carpați aflate la dreapta și la stânga Oltului cuprindea *de jure* și teritoriul voievodatului făgărășean, care aparținuse odinioară lui Tihomir, în sensul că noul stat Țara Românească (sau Transalpina în diplomația maghiară), adică al românilor de pe acele meleaguri, se întindea în mod firesc de ambele părți ale Carpaților sudici, precum odinioară voievodatul lui Litovoi din nordul Olteniei, pe Jiul superior, ce cuprindea și Țara Hațegului. Așa se explică de ce un secol și jumătate mai târziu, pe timpul domniei lui Vlad Tepeș, persista în conștiința contemporanilor ideea că Țara Făgărașului era parte componentă a țării lor și cum spuneau ei „*ocina lor adevărată*”, *țărișoara lor*, și nicidecum o feudă acordată de monarhii Ungariei domnilor Țării Românești. Faptul este oglindit într-o scrisoare din 1448 a lui Vlad Tepeș, domnul Țării Românești, adresată pârșarilor orașului Brașov prin care acesta relatează că Iancu de Hunedoara, atunci guvernator al regatului Ungariei, acaparase Țara Făgărașului, care de drept îi aparținea ca moștenire din moși strămoși prin cuvintele: „Căci nu-i ajunge gubernatoria țării ungurești ci trimite să-mi ia ocina⁶⁶ mea adevărată și țărișoara mea Făgărașul și Amlașul și se muncește cu rău asupra mea”⁶⁷.

În privința dreptului de stăpânire a *ocinii* în evul mediu românesc, acesta a fost invocat în repetate rânduri în documentele interne chiar până în secolul al XVII-lea. Așa de exemplu, la 5 iunie 1647 Matei Basarab, domnul Țării Românești, întărea mai multor săteni din Afumații cei Mari (jud. Saac) și rudelor lor trei părți de ocină din sat „... fiind veche și dreaptă ocină a moșilor și strămoșilor de la alți domni bătrâni”⁶⁸. Tot așa, același domn întărea la 15 iunie 1647 lui Mihai comis din Sărata ocina din Plosca (Teleorman), aceasta fiind „*bătrână și dreaptă ocină de la moșii și strămoșii lui*”⁶⁹ (subl. C.Ș.). În fine, cel mai concludent document pe această temă este datat la 28 iunie 1648, prin care domnul Țării întărea lui Radul Mihalcea mare comis satul Dragnea de Jos (Saac), acesta fiind „ocină bătrână încă de la întemeierea țării din zilele strămoșului domnului Basarab voevod”⁷⁰.

După cum se știe, pe piatra tombală a lui Nicolae Alexandru (1352–1364), fiul lui Basarab, se specifică faptul că cel decedat era totodată nepotul lui Negru vodă, adică al lui Tihomir⁷¹. În schimb, în câteva documente interne s-a păstrat mențiunea cu privire la legătura de rudenie dintre cei trei domnitori ai Țării Românești. Ne referim la hrisoavele domnești din 1352 de la Nicolae Alexandru, la cel din 13 noiembrie 1618 de la Gavriil Movilă (1616–1620)⁷², și din 20 aprilie 1714 de la Ștefan

⁶² Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, București, 1963, p. 4; Nicolae Stoicescu, „Descălecat” sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. *Legendă și adevăr istoric*, în *Constituirea statelor feudale românești*, extras, București, 1980, p. 100–101.

⁶³ Nicolae Iorga, *Istoria poporului român*, București, 1985, p. 121.

⁶⁴ *Istoria românilor*, vol. III, p. 567; vol. IV, p. 800–801.

⁶⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 569.

⁶⁶ Ocina = patrimoniu funciar moștenit de la strămoși.

⁶⁷ Ion Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul în secolele XV și XVI*, București, 1902, p. 60.

⁶⁸ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. VI, 1645–1649, București, 1983, p. 325 (855).

⁶⁹ *Ibidem*, p. 332 (869).

⁷⁰ *Ibidem*, p. 428 (1168).

⁷¹ Cum afirma eronat Mihai Popescu, *Sinteză din istoria românilor și geografia României și a țărilor vecine și instrucție civică*, București, 1940, p. 31.

⁷² DIR, B, *Țara Românească, veacul XIII–XVI*, București, 1953, p. 12; *ibidem*, vol. III. 1616–1620, București, 1951, p. 265–266; Gh. Pârnuță, Ștefan Trămbaciu, *Documente și inscripții privind istoria orașului Câmpulung Muscel*, vol. I (1215–1699), București, 1999, p. 163 (36).

Cantacuzino (1714–1716)⁷³ privitoare la dania domnească a satului Bădești (Muscel) făcută mănăstirii Câmpulung în care se preciza că Nicolae Alexandru voievod era feciorul lui Basarab voievod și nepotul Negrului Radului voievod.

Relativ la această atestare documentară, Dimitre Onciul a considerat-o inițial apocrifă⁷⁴, pentru ca ulterior să renunțe la această apreciere: „În ceea ce privește documentul pentru Bădești, dacă ar fi apocrif, nu credem că falsificatorii au putut cunoaște data morții lui Basarab, faptul că datele nu se exclud vine în sprijinul autenticității lui”⁷⁵.

În privința imaginii lui Tihomir, același personaj istoric sub numele de Negru vodă, aceasta se întâlnește pe zidurile unora din lăcașurile de cult al căror ctitor a fost confirmat de specialiști, precum biserica mănăstirii Câmpulung Muscel, biserica domnească din Curtea de Argeș și schitul Negru Vodă, a căror autenticitate s-a dovedit însă a fi îndoielnică potrivit cercărilor lui Pavel Chihaia⁷⁶. În schimb, spre deosebire de mulți alți domni ai Țării Românești de începutul existenței acesteia, Tihomir este singurul de la care s-a păstrat adevărata imagine sculptată în piatră pe lespedea tombală de la biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, oarecum asemănătoare cu acelea din aceeași epocă, ale monarhilor Franței din necropola mănăstirii Saint Denys de lângă Paris⁷⁷. Datorită vitregiei vremurilor acest monument funerar, care a intrat în conștiința tuturor generațiilor din secolul al XIV-lea până în zile noastre ca fiind al lui Negru vodă, este atât de mult deteriorat⁷⁸ încât cu mare greutate se mai poate reconstitui în prezent trupul și mai ales chipul în forma sa inițială. Din ceea ce a mai rămas se mai distinge în bună parte „trupul defunctului culcat pe spate cu mâinile încrucișate pe piept. Personajul reprezentat poartă o barbă lungă, capul este acoperit cu un fel de tiară, iar peste tunica lungă e îmbrăcat cu o hlamidă cu guler larg și cu bordură inferioară tăiată în zig-zag, făcând impresia unei blăni de hermelină. Pe piept se profilează un vrej, imitând o broderie în relief aplicat tunicii”⁷⁹. Privită în ansamblu, imaginea în relief a lui Tihomir voievod întemeietorul Țării Românești lasă și astăzi oricui impresia că aceasta reprezintă un conducător de oști și de țară tot atât de vrednic în funcția pe care a ocupat-o timp de aproape două decenii, transmisă apoi fiului său Basarab I, ca și alți monarhi din vremea sa din țările vecine și chiar din cele mai depărtate de spațiul carpato-dunărean de pe continentul european. Acest *gisant* ne permite totodată să trăim un sentiment de mândrie națională pentru trecutul nostru glorios.

⁷³ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Mănăstirea Câmpulung, VII-2; Gh. Pârnuță, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, vol. II (1700–1799), București, 1999, p. 101–104 (13).

⁷⁴ Dimitre Onciul, *Opere complete I. Originile Principatelor române*, București, 1946, p. 346.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 384.

⁷⁶ Pavel Chihaia, *Chipul lui Negru vodă la biserica mănăstirii Argeș*, în *Interferențe literar-artistice de cultură românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 106–111; idem, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 131 și urm., 244–245, 323–325, precum și planșele de la p. 59, 69; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 159.

⁷⁷ Chanoine E. Levvaseur, *La Basilique de Saint Denys*, Paris, 1967.

⁷⁸ Despre deteriorarea acestei pietre tombale a lui Tihomir, Pavel Chihaia, *Date noi despre necropola primilor Basarabi în Curtea de Argeș*, în „Studii și comunicări”, Muzeul Pitești, 1969, p. 163–164. Autorul se referă la anii 1611, 1737 și 1788 când orașul Curtea de Argeș a fost pustiit de războaie.

⁷⁹ Virgil Vătășanu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959, p. 336; N.A. Constantinescu, *Albumul istoriei românilor*, București, 1937, p. 12, fig. 69; C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, p. 435; *Scurtă istorie a artelor plastice din R.P.R. Arta plastică în epoca feudală*, București, 1957, p. 52.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CĂRȚI PUBLICATE DE CERCETĂTORII INSTITUTULUI DE ISTORIE "N. IORGA" ÎN ANUL 2002

a) Cărți apărute în edituri din țară:

1. *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea a II-a, ed. Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Edit. Academiei, 2002.
2. *Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească*, vol. XXXI, 1649, ed. Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, București, Edit. Academiei Române, 2002.
3. Andreescu, Ștefan, *Perspective medievale*, București, Edit. Nemira, 2002.
4. Adăniloie, Nichita, *Învățătorii, luminători ai satelor: 1848–1918*, București, Edit. Fundației Culturale „Dimitrie Bolintineanu”, 2002, 356 p.
5. Bușă, Daniela, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, ediția a II-a revăzută și completată (în colaborare cu Șerban Rădulescu-Zoner și Beatrice Marinescu), București, Edit. Cavallioti, 2002, 320 p.
6. Căzan, Ileana; Denize, Eugen, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV–XVI*, București, Edit. Universității din București, 2002, 386 p.
7. Cernovodeanu, Paul; Brătescu, Gheorghe, *Biciul holerei pe pământul românesc*, București, Edit. Academiei, 2002, 382 p.
8. Cernovodeanu, Paul; Gavrilă, Irina, *Arhondologiile Țării Românești de la 1837*, Brăila, Edit. Istros, Muzeul Brăilei, 2002, 178 p.
9. Denize, Eugen, *Istoria Societății Române de Radiodifuziune*, vol. III, *România sub Nicolae Ceaușescu, 1965–1989*, București, Edit. Casa Radio, 2002, 420 p.
10. Denize, Eugen, *Italia și italienii în cultura română până la începutul secolului al XIX-lea*, București, Edit. Mica Valahie, 2002, 213 p.
11. Iordache, Anastasie, *Revoluționarii Golești*, București, Edit. Mica Valahie, 2002, 360 p.
12. Mamina, Alexandru, *Dimensiunea religioasă a gândirii contrarevoluționare franceze*, București, Edit. Corint, 2002, 239 p.
13. Scurtu, Ioan, *Istoria contemporană a României (1918–2001)*, București, Edit. Fundației „România de Măine”, 2002, 250 p.
14. Scurtu, Ioan, *Istoria Partidului Țărănesc (1918–1926)*, București, Edit. Enciclopedică, 2002, 250 p.
15. Scurtu, Ioan, *Studii de istorie*, București, Edit. Ars Docendi, 2002, 746 p.
16. Scurtu, Ioan (colab.), *Istoria Basarabiei. De la începuturi până în 2001*, ed. a III-a, București, Edit. Fundației Culturale Române, 2002, 386 p.
17. Stroia, Marian, *Românii, marile puteri și sud-estul Europei*, București, Edit. Semne, 2002, 250 p.
18. Tüdös, Kinga, *Bisericile întărite din Trei Scaune în sec. XV–XVIII*, Târgu-Mureș, Edit. Mentor, 2002, 200 p.
19. Tüdös, Kinga, *Testamente transilvănene 1548–1711*, Târgu-Mureș, Edit. Mentor, 2002.

b) Cărți apărute în edituri străine:

1. Andreescu, Ștefan, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevăr istoric*, traducere în limba cehă, Praga, Noviny Lidove, 2002.
2. Căzan, Ileana, *Historia et Heraldica*, Aalborg, Dorul, 2002, 212 p.
3. Cernovodeanu, Paul, *Contribuții de istorie românească și universală*, Aalborg, Dorul, 2002, 369 p.
4. Tüdös, Kinga, *Erdely hetkoznapak. Szekely katonai osszeirasok I. Rakoczi Gyorgy idejen (1635)*, Budapest, Osiris, 2002.

AL XX-LEA SIMPOZION NAȚIONAL DE ISTORIE ȘI RETROLOGIE-
AGRARĂ DIN ROMÂNIA Slobozia, 8-12 octombrie 2002

În zilele de 8-12 octombrie 2002 la Slobozia și în stațiunea balneo-climaterică Amara, județul Ialomița, a avut loc al XX-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară din România. Tema lui principală a fost *Apa și agricultura*, dar odată cu această temă și subtemele ei au fost abordate, potrivit profilului tematic multilateral al Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România, și alte teme și subteme acoperind *in extenso* aproape toate ramurile și subramurile științei despre trecutul și prezentul agriculturii.

Primul simpozion de acest fel, care de fapt a constituit punctul de plecare pentru activitatea științifico-metodologică din care va rezulta Societatea de Istorie (din 1988 și de Retrologie) Agrară din România (S.I.R.A.R.) a fost găzduit de Cluj-Napoca în 1969 și a beneficiat de un cuvânt de salut din partea savantului Constantin Daicoviciu. Întrucât specialiștii istorici, și nu numai ei, vor dori să cunoască în mod complet seria acestor douăzeci de simpozioane ne-am gândit că este nimerit să dau aici întreaga enumerare: Cluj-Napoca, 1969; Iași, 1971; Timișoara, 1974; Slobozia, 1976; Sfântu Gheorghe, 1978; Buzău, 1980; Suceava, 1982; Craiova, 1984; Tulcea, 1986; Baia Mare, 1988; Târgoviște, 1991; Deva, 1992; Constanța, 1993; Bacău, 1994; Arad, 1995; Giurgiu, 1996; Târgu Mureș, 1998; Caracal, 1999; Brașov, 2001; Slobozia-Amara, 2002. Observăm că județul Ialomița a găzduit două asemenea întruniri de tip științific.

Autorii comunicărilor pentru simpozionul despre care relatez, membri ai Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România, au provenit de la Academia de Științe Agricole și Silvici, Institutul de Cercetări Apicole din București, Institutul de Cercetări Podul Illoaei din județul Iași, Institutul de Cercetări Vini-Viticole Murfurlat din județul Constanța, Stațiunea de Cercetare-Dezvoltare Agricolă Miniș din județul Arad, Stațiunea de Cercetare și Dezvoltare pentru Pomicultură Valul lui Traian din județul Constanța, Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară din București, Universitatea de Științe Agricole din Iași, Universitatea „Ovidius” din Constanța, Universitatea „Dimitrie Cantemir” din București, Universitatea din Craiova, Universitatea din Cluj-Napoca, Muzeul Județean „Teohari Antonescu” din Giurgiu, Muzeul Județean Ialomița, Muzeul de Științe Naturale din Bacău, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea, Muzeul Dunărea de Jos din Călărași, Muzeul Satului din București, Muzeul Câmpiei Boianului din Drăgănești-Olt, Muzeul Etnografic al Brăilei, Muzeul Agriculturii din România (cu sediul la Slobozia).

Ca de obicei, în preziua lucrărilor simpozionului, deci în ziua de 8 septembrie, s-a întrunit ședința Consiliului de Conducere al Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România, ședință prezidată de dr. ing. Petre Săbădeanu, președintele societății. În fiecare zi în care au fost programate prezentări de lucrări științifice, organizatorii de pe plan local au inclus, mult mai mult decât la simpozioanele precedente, vizionări de expoziții, vizite în alte localități unde sunt vestigii istorice interesând istoria agriculturii, la o fermă agricolă actuală, o lansare de carte, un program artistico-folcloric, un film pe tema uneia dintre datinile străvechi românești.

Potrivit evidenței care ne-a fost transmisă de organizatorii de pe plan local, din cei 98 de autori care și-au anunțat participarea pentru 104 comunicări, au fost prezenți la Slobozia - Amara 71 de autori, care au prezentat, câte unul ori mai mulți, 67 de lucrări. Întrucât cele mai multe absențe s-au datorat dificultăților financiare, dar autorii și-au trimis rezumatele privind conținutul demonstrației pentru tema anunțată, rezumate publicate în volumul tipărit și înmănat participanților la sosirea la simpozion, în cele ce urmează prezentăm toate titlurile comunicărilor așa cum sunt formulate și cum sunt așezate în ordinea – nu prea strictă însă din punct de vedere al grupărilor tematice – din volumul menționat.

La secțiunea intitulată ca și tema principală a simpozionului, *Apa și agricultura*, secțiune care a avut cele mai multe lucrări: Elena Topor, Leinar Septar, *Cercetări privind rezistența la secetă a soiurilor de cais*; Elena Topor, Leinar Septar, *Consum redus de apă prin utilizarea irigațiilor localizate*; Camelia Apetroaie, *Dezvoltarea amenajărilor pentru irigații în Moldova*; Ghena Pricop, Gabriela Cloșcă, *De la saca la uzina de apă. Alimentarea cu apă a orașului Brăila în secolul al XIX-lea*; Ioan Ciută, *Drama sistemului de irigații în perioada postdecembristă și necesitatea schimbării mentalității românului*; Maria Crăcăleanu, *Scurt istoric și perspectivele exploatarei economice a terenurilor din perimetrul amenajat pentru irigații în Câmpia Moldovei*; Gheorghe D. Dranca, *Cadru geografic al Dâmboviței, al orașului București și influența acestuia asupra zonei Ciurel-Grozăvești*; Ioan Bold, *Particularități ale organizării terenului arabil în corelare cu lucrările de hidroameliorații*; Dumitru

Pană, Dumitru Daniel Pană, *Influența irigației asupra culturilor pe nisipurile din sudul Olteniei*; Dumitru Daniel Pană, Gheorghina Pană, *Necesitatea și importanța irigației în agricultură*; Virgiliu Teodorescu, *Omul și natura*; Marilena Uliescu, *Strategia națională în deceniul apelor în concordanță cu tendințele europene*; Adolf Ionescu, Tănase Ciani, *Apa și viticultura*; Constantin Păduraru, *Unele informații privind amenajări în sistemul de irigații Dămieniști pentru județele Bacău și Neamț reflectate în documente de arhivă*; Gheorghe Lixandru, *Primele cercetări din România cu privire la apa din sol*; Gheorghe Lixandru, *Un promotor al lucrărilor de hidroameliorații în România*: Ion Andriescu-Cale; Neculai Străchinaru, *Combaterea secetei în viziunea prof. Gh. Ionescu-Șișești*; Petru Botiș, *Din istoricul lucrărilor de îmbunătățiri funciare (hidroameliorative) din Banat*; Ștefan Crăciun, Ion Birdiță, *Istoricul evoluției lucrărilor hidroameliorative de combatere a inundațiilor din Banat*; Lăcrămioara Naltabar, Dan Cuiblea, *Rețeaua hidrografică și producția apicolă*; Vasile Popescu-Albină, *Rolul determinant al surselor de apă în apicultură*; Gheorghe Vieru, *Apa și agricultura Câmpiei Boianului pe treptele istoriei*; Petre Săbădeanu, *Resursele de apă. Efecte economice și sociale*; Gheorghe Burlacu, *Câteva aspecte privind producția de pește în Balta de Jos a Bercei în secolele XV-XVII*; Gheorghe Burlacu, *Măiestrii (mori de apă) din Moldova centrală, sec. XV-XX*; Emil Păneanu, Florentin Breazu, *Despre începutul irigațiilor în regiunea București*; Ancu Damian, *Canalul București-Dunăre între utopie și realizare*; Ion Bălan, *Sistemul de îmbunătățiri funciare al județului Giurgiu (1981-1989)*; Georgeta Dobre, *Trecerea de la statutul de țăran la cel de „agricultor întreprinzător”*; Liviu Buhociu, *Istoricul introducerii irigațiilor în Bărăgan, cu precădere în județul Ialomița*; Anca Sârbu, *Ceștești – un sat de pe malul Dâmboviței*; Traian Zerkeliu, Cristian Zerkeliu, *Fântânile drăgăneștenilor*; Florica Colă, Mugurel Colă, *Unele realizări privind irigațiile în România în prima jumătate a secolului trecut*; Florica Colă, Mugurel Colă, *Referiri succinte asupra unor sisteme de irigații în România*; Florica Colă, Mugurel Colă, *Considerații privind folosirea tradițională a lacurilor din România*; Florica Colă, Mugurel Colă, *Atestarea documentară a folosirii lacurilor mici*; Romulus Roșca, *Tipologia captărilor tradiționale de apă în România*; Adrian Stroe, *Sisteme de irigații din Bărăgan. Din experiența lui Dumitru N. Seculeanu, la începutul sec. XX*; Mircea Zaharia, *Consecințele nefaste ale nepăsării și politicii în domeniul irigațiilor*; Mircea Zaharia, *Prăpastia dintre agricultura din România și agricultura din Uniunea Europeană*; Vidiu Bidilean, Ovidiu Bidilean, *Extinderea irigațiilor, prioritate a agriculturii românești*; Nicolae Căndea, *Culturi agricole irigate în județul Hunedoara*; Aurel Lup, *Apa, pământul și agricultura – repere istorice în Delta Dunării*; Cornelia Popescu, *Rolul și locul apei în apicultură*; Ion Ungureanu, *Amenajarea și exploatarea cursurilor de apă pe moșiile Drăgești, Dănielești, Călugăreni și Pădureni din ținutul Roman (sec. XVI-XIX)*; Adrian Lucian Scărlătescu, *Apa – scurtă perspectivă religioasă*; Horațiu Ioanițoiaia, S. Boeru, N. Moraru, *Amenajarea hidroagricolă a luncii Dunării – probleme din trecut, actuale și de perspectivă*; Mariana Barbu, *Mașini cu aburi și pompe din colecțiile Muzeului Agriculturii din România*; Nicolae Grumeza, Carmen Vasilica, *Din trecutul irigațiilor din România*; Lucia Berciu, *Apa și pământul: element economic, element ecologic, element cosmogenic*; Viorica Croitoru-Capbun, Răzvan Ciucă, *Bărăganul în anii de secetă. Viziune antropologică*; Elena Furtună, *Aplicarea forței hidraulice în economia cerealieră din Moldova și Țara Românească în sec. XIV-XVII (Litigii de „înecare” a morilor)*; Ioana Neșu, *Perdelele forestiere de protecție a câmpului – o necesitate*.

La secțiunea care s-a ocupat de *Aspecte fundamentale ale științei istorice agrare* au fost prezentate numai două comunicări: Aneta Spiridon, *Tradiții cultural-științifice în cercetarea problemei agrare din România interbelică*; Ștefan Olteanu, Emilia Cerbu, *Gropi de provizii din sec. IX-X de la Vlădeni-Popina Blagodeasca (jud. Ialomița)*. În fapt, au fost mai multe comunicări care ar fi putut fi cuprinse în această secțiune, dar alcătuitoarii programului și ai sumarului volumului le-au inclus la alte teme de bază.

La secțiunea *Agricultură și silvicultură* au fost prezentate comunicările: Ion Nelu Leu, *Cadastrul la români*; Gheorghe Gemene, *Așezările rurale, construcțiile pentru animale (grajduri, tabere de vară) și pentru depozitarea fânului din zona colinar-montană a Moldovei, între tradiție și modernitate*; Gheorghe Gemene, *Valorificarea eficientă a potențialului economic al elementelor morfohidrografice prin creșterea vacilor de lapte în zona colinar-montană a văii Bistriței*; Alexandru Mihalca, *Școala de viticultură din Miniș-Arad înaintea de Marea Unire din 1918*; Valeriu Tabără, *Camelia Moldovan, Cănepa – o plantă a prezentului și viitorului*; Iulian Pușcă, *Camelia Moldovan, Stațiunea de Cercetare-Dezvoltare Agricolă Lovrin – bază de dezvoltare a agriculturii performante în*

partea de vest a României; Maria David, *Locul și rolul producției de furaje și al nutriției animale*; Gheorghe Pârlea, *Zeița Ceres în istorie*; Margareta Ordean, *Plante medicinale – trecut, prezent și perspective*; Vasilica Tepeleanu, *Utilizarea plantelor tincturale în procesul de restaurare a textilelor etnografice*; Ioan Murariu, *Ideii de actualitate în opera savantului Ion Ionescu de la Brad*; Octavian-Tiberiu Zaharia, Ramona Sorescu, *Unele aspecte privind degradarea solurilor în România*; Daniel Botănoiu, Ovidiu Bidilean, *Producția agricolă și comerțul exterior în România interbelică*; Eugen Cernelea, Ghizdeul, *o valoroasă plantă furajeră uitată*; Avram Tudosie, Ilie Fulga, *Școala de viticultură din Chișinău la 160 de ani de la înființare*; Avram Tudosie, *Zghihara de Huși și Busuioaca de Bohotin-Huși, două vinuri din antichitate pentru eternitate*; Nicolae Șarpe, *Erbicidale – factor de bază pentru agricultura modernă a Bărăganului*; Mihai Duma, *Tradiție și perspectivă în producerea materialului săditor în podgoria Miniș-Măderat, județul Arad*; Ștefan Olteanu, *Problema asolamentului cerealier în Moldova și Țara Românească în secolele XIV – XV*.

La secțiunea *Instituții, relații și ideologii agrare* au fost prezentate comunicările: Alexandru Mihalca, *Vasile Juncu, director la Școala de viticultură Miniș-Arad în perioada interbelică*; Ioan Ciută, *Concepția lui Ștefan Zeletin privind dezvoltarea capitalismului în România – 120 de ani de la naștere*; Ion Bold, *Continuitatea și repetabilitatea reformelor agrare în România*; Constantin Cucu, *Importanța asocierii în agricultură*; Constantin Cucu, *Pășunile și fânețele – un bogat patrimoniu agricol*; Valeriu Stavăr, *Împroprietărirea militarilor din județul Olt conform legislației agrare din 1913–1922*; Gheorghe Vieru, *Țăranii din Stoicănești în războiul din 1877–1878. Împroprietărirea însurășilor din 1879*; Gheorghe Vieru, *Reforma agrară din 1945 la Stoicănești-Olt*; Marin Neagu, *Mediul geografic, cultivarea plantelor și creșterea animalelor în neoliticul dezvoltat la Dunărea de Jos*; Octav Vitcu, *Profesorul scriitor Samson Bodnărescu – 100 de ani de la moartea sa*; Vitalie Teodoru, Ana Teodoru, *Primele variante experimentale de însămânțări artificiale la oi efectuate de C. Băicoianu în Bărăgan*; Emil Păunescu, *Petre Antonescu-Remus, personalitate a silviculturii românești*; Ileana Stănescu, *Creditul – principala sursă de revigorare a activității agricole*; Constantin Mocanu, *Câteva reflecții privind istoria agrară pe marginea cărților lui Lucrețiu Pătrășcanu*; Vasile Bozga, *Agricultura românească în deceniul al patrulea (1930–1939) în context internațional*; Ion Ungureanu, *Exproprierea moșiilor Călugăreni, Drăgești și Dămieniști din județul Roman în anul 1945 și consecințele acesteia*; Veronica Bergheta, *Expoziția agricolă organizată cu prilejul Centenarului orașului Călărași (1933)*; Rodica Tanțău, Alexandru Tanțău, *Aspecte manageriale în agricultură*; Nicolae Postolache, *Actualitatea înfăptuirilor și povățuirilor agro-economice ale marelui proprietar și filantrop român Evanghelie Zappa (1800–1865)*.

La secțiunea constituită pentru *Aspecte ale vieții rurale* au fost programate trei lucrări: Emilia Pavel, *Satul tradițional Bălăceana, com. Ciprian Porumbescu, jud. Suceava, în opera lui Gh. N. Cârțu, intitulată „Bălăcenii”*; Dorina Elena Raceu, *Școala sociologică și cercetarea monografică reflectată în monografia comunei Sârbova, județul Timiș*; Valentin Gheorghe, *Aspecte privind viața agrară în județul Ialomița la mijlocul secolului al XIX-lea*.

Secțiunea pe tema *Agricultură – sericicultură* a fost compusă din următoarele comunicări: Eugen Zorici, Ion Popescu, *Importanța albinelor melifere și a apiculturii în complexitatea lor*; Eugen Zorici, Ion Popescu, *Repere privind continuitatea și evoluția apiculturii pe teritoriul României și strategia de dezvoltare pentru viitor*; Paul Bucată, Cristina Mateescu, *Jubileu – trei decenii de apiterapie științifică*; Nicoleta Ion, Gheorghe V. Roman, G. Feta, V. Ion, Ana-Maria Roman, M. Caramihai, Carmen Antonescu, *Evoluția în timp a indicelui glucidic la floarea-soarelui, în funcție de sortimentul de hibrizi și factori climaterici*; Octav Vitcu, *Creșterea albinelor în antichitate*; Aristița Dima, *Contribuții la studiul albinelor sălbatice din familia Halictidae (Hymenoptera Apodae) din partea sudică a României*.

Constantin Mocanu

CONFERINȚA INTERNAȚIONALĂ ORACLE XX, Köln – Bad Honnef, 14-17 noiembrie 2002

În intervalul 14-17 noiembrie 2002 s-a desfășurat, la Köln și Bad Honnef, cea de-a XX-a Conferință Internațională ORACLE a istoricilor și curatorilor de artă fotografică. Această întrunire de înaltă ținută științifică și managerială a fost organizată și găzduită anul acesta de Muzeul

Ludwig/Agfa Foto-Historama, instituția deținătoare a unui important patrimoniu de fotografie din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea.

Evenimentul s-a bucurat de o însemnată participare internațională – 125 de participanți din S.U.A., Canada, Marea Britanie, Franța, Germania, Japonia, Olanda, Elveția, Suedia, Italia, Spania, Finlanda, Danemarca, Israel, Mexic, Austria, India, Grecia, precum și din țările Europei estice (foste socialiste) care au fost invitate *pentru prima dată* la această conferință: Rusia, Polonia, România, Ungaria, Letonia și Estonia. Un fructuos schimb de idei și de experiență a avut loc între specialiștii cu preocupări comune legate de fotografie, dar cu arii de activitate și de interes destul de diferite. Temele de discuție au fost stabilite în mod democratic, prin votarea propunerilor făcute de participanți:

1. Muzeele de fotografie – sunt ele necesare?
2. Practica muzeală
3. Fotografia digitală – pro și contra (pericolul pierderii patrimoniului de fotografie veche după digitalizarea acestuia)
4. Cartea de fotografie și viitorul publicării de albume foto
5. Rolul curatorilor ca producători și promotori de cultură (capacitatea lor de a modela gustul publicului și de a orienta creația fotografică în conformitate cu preceptele esteticii contemporane: „ochiul estetic” al galeristului și al organizatorului de expoziții foto)
6. Etica colecționării (depozitare și documentare)
7. Natura expozițiilor: distracție și atracție facilă sau educație și informare.

Este de înțeles că o tematică atât de bogată a suscitat luări de poziție foarte variate și, de multe ori, contradictorii, cu ton pătimaș și exemplificări la obiect. Ședințele au ținut până noaptea târziu, cu foarte mici pauze de masă sau de cafea. Participanții americani s-au dovedit a fi, aproape fără excepție, de o prodigioasă locvacitate, acaparând discuțiile, cu impetuoșitate, spre a-și impune punctul de vedere. Erau, într-un fel, îndreptățiti la aceasta pentru că, în fond, ORACLE a fost inițiat de ei, cu 20 de ani în urmă, ca o întrunire a organizatorilor americani de expoziții de fotografie și doar recent a căpătat un caracter internațional. Seara celei de-a doua zile de conferință a fost rezervată prezentării fiecăruia dintre invitații din țările Europei răsăritene. Aceștia au vorbit despre profilul instituției în care activează, despre colecțiile de fotografii pe care le gestionează (pentru că majoritatea proveneau din muzee cu departamente de artă fotografică) și despre expozițiile pe care le-au organizat. Personal am susținut o comunicare intitulată *Opera lui Szathmari în contextul fotografiei europene din secolul al XIX-lea* și am prezentat marea retrospectivă *Carol Pop de Szathmari martor al epocii* deschisă la Muzeul Militar Național în intervalul 26 septembrie 2002 – 31 martie 2003 pentru care fusesem consultant științific. De asemenea, am oferit organizatorilor germani ai conferinței două medalii jubiliare bătute cu ocazia împlinirii a 190 de ani de la nașterea lui Szathmari, gest care a produs senzație și a stârnit aplauzele asistenței.

Am constatat cu surprindere că mulți dintre auditori, deși specialiști în materie și bine documentați în privința istoriei fotografiei, nu aveau cunoștință de primatul deținut de Szathmari în cadrul reportajului de front din Războiul Crimeii, când făcuse fotografii cu trupele beligerante rusești și turcești pe malurile Dunării, la Oltenița și în București, în aprilie 1854, cu unsprezece luni înaintea lui Roger Fenton, care se deplasase direct în Crimeea, în martie 1855. Deși datorită eforturilor regretatului cercetător al fotografiei românești, ing. Constantin Săvulescu 1941 - 2001, în ultimii 30 de ani activitatea de prim fotoreporter de front a lui Szathmari a fost făcută cunoscută prin studii și articole publicate în străinătate, specialiștilor occidentali le este greu să accepte acest primat și continuă să-l plaseze pe Fenton în avangarda fotografiilor de război. Am fost, prin urmare, asaltat cu întrebări și lămuriri, solicitându-mi-se o bibliografie exhaustivă în acest sens.

Legat de publicistică trebuie menționat și faptul că participanții au fost rugați să aducă material documentar de ultimă oră. În consecință, pe holul sălii de conferință a luat naștere o amplă expoziție de cărți, cataloage, periodice, afișe, cărți poștale ilustrate, CD-rom-uri și alte publicații, care dădeau măsura interesului unanim pentru fotografie. Pentru cercetătorul pasionat putea fi întocmită, cu această ocazie, o bogată bibliografie de dată recentă, precum *Facing the Light. The Photography of Hill & Adamson* de Sara Stevenson (Scottish National Portrait Gallery, Edinburgh, 2002), *Dreaming in Pictures. The Photography of Lewis Carroll* de Douglas R. Nickel (San Francisco Museum of Modern Art, Yale University Press, New Haven, 2002), *Photographs Exhibited in Britain 1839–1865. A Compendium of Photographers and their Works* de Roger Taylor (National Gallery of Canada, Ottawa, 2002). Erau expuse chiar și volume în premieră absolută, care nu fuseseră încă lansate,

precum *Rroma in Rumänien*, dedicat ȝiganilor români, cu fotografii de Yves Leresche și text de Blaise Willa (Benteli Verlag, Bern, 2002). Cei doi au petrecut câțiva ani în mijlocul comunităților de țigani spre a se familiariza cu viața și obiceiurile lor în vederea realizării unui portret colectiv cât mai veridic.

Au fost organizate și câteva vizite la expoziții reprezentative. Astfel, chiar la Agfa Foto-Historama am putut vedea interesanta și amuzanta expoziție intitulată *Ich Sehe was, was Du nicht siehst! Sehmaschinen und Bilderwelten* (Ce văd eu tu n-ai văzut! Dispozitive virtuale și lumea imaginilor). Această manifestare dădea răspunsul cel mai potrivit la discuțiile din secțiunea a șaptea, care dezbătea natura expozițiilor pentru că era, în egală măsură, distractivă și instructivă. Exponatele extrem de variate – de la anamorfoze la mașinării de animație primitivă și teatre de umbre și lumini orientale până la lanterne magice – proveneau din colecția Werner Neke, un pasionat al acestor metode arhaice de spectacol popular și de joc infantil, care a salvat multe aparate și planșe cu desene puzzle sau deformări de la o iminentă distrugere în fața aparatului moderne. Piese din secolele XVIII-XIX reprezentau puncte de mare atracție pentru public prin ingeniozitatea și raritatea lor. O altă vizită a fost făcută la moderna clădire a Fundației Culturale SK/Colecția Fotografică unde se află Arhiva August Sander. Acolo se aflau mai multe expoziții: *Peisaje și fotografii arhitectonice de Albert Renger-Patzsch* din colecția Fritz Schupp; *Fotografii de Lawrence Beck*; *Cartografierea pozei. Despre portretistică și fotografie*, o foarte interesantă instalație compusă din circa 12.000 de portrete realizate de fotografi profesioniști în Liban între 1948 și 1968. Jocul dintre tipurile meridionale, brune și mustăcioase, plasate în diverse poziții, repetate până la stereotipie, fie în studio fie în exterior, la malul mării, pe plajă sau pe stâncile falezei, dădea o secvențialitate aproape cinematică, preluată și de un film ce se derula ca un perpetuum mobile pe un ecran. O mare satisfacție am avut și la vederea câtorva fotografii de August Sander (1876–1964) precum și răsfoind cele câteva albume cu imaginile sale din impozanta suită *Oameni ai secolului XX*, organizate tematic pe categorii sociale (muncitori, burghezi, țărani, intelectuali, declarați – aici fiind incluși estropiații, cerșetorii, vagabonzii, mutilații de război, arierații și chiar morții). În 1992 moștenitorii săi au vândut întreaga colecție Fundației Culturale SK, care astfel și-a amplificat patrimoniul cu piese de mare valoare documentar-artistică.

Din această expunere nu trebuie uități aceia care au depus cele mai mari eforturi pentru reușita Conferinței Internaționale ORACLE, dr. Bodo von Dewitz, curator șef la Agfa Foto-Historama, inițiator și organizator al unor majore expoziții de fotografie istorică însoțite de masive cataloage reunind cercetări definitive în materie, editate sau semnate chiar de el, Ferdinand Brueggemann și Karin Schuller-Procopovici, distinsă muzeografă de origine română, absolventă a secției de Istoria și Teoria Artei a Institutului de Arte Plastice „N. Grigorescu” (actualmente Universitatea de Arte) din București, autoare a unor importante studii despre Szathmari, prin care l-a făcut cunoscut pe acesta în spațiul de limbă germană al lumii contemporane. Toți și-au adus un nemijlocit aport la buna desfășurare a întâlnirii anuale a istoricilor și curatorilor de fotografie artistică, făcându-i pe participanți să regrete că timpul s-a scurs atât de repede și să-și promită o sigură revedere la următoarele conferințe ORACLE.

Adrian-Silvan Ionescu

STAGIU DE DOCUMENTARE ÎN UNGARIA

În perioada 23 septembrie – 6 octombrie 2002 am efectuat un stagiul de documentare la Budapesta, în cadrul programului de schimburi convenit între Academia Română și Academia Ungară de Științe. Am lucrat la Biblioteca Națională Széchenyi, biblioteca Institutului de științe istorice al Academiei Ungare de Științe și Arhiva Națională Maghiară.

Documentarea a privit în principal proiectul de cercetare pe care îl am în lucru la Institutul de istorie “Nicolae Iorga”, și anume *Dunărea de Jos în politica regatului Ungariei în secolele XIII–XIV*. De asemenea, m-au interesat și alte aspecte ținând de politica sud-estică a Ungariei în evul mediu, inclusiv raporturile între Ungaria și Țara Românească în secolele XIV–XV. Am avut ocazia să parcurg cercetările publicate mai nou în acest domeniu în Ungaria și în alte țări, dar și lucrări și studii de istorie medievală cu un conținut ceva mai general, însă utile problematicii de care mă ocup. De asemenea, am parcurs lucrări și colecții de documente mai vechi, care nu se află în bibliotecile noastre.

Stagiul în bibliotecile din Budapesta mi-a permis și finalizarea unui articol de istorie medievală, care mai avea nevoie de inserarea unor informații din lucrări publicate în secolul al XIX-lea, accesibile doar la Budapesta.

La Arhiva Națională Maghiară am parcurs documente de la mijlocul secolului al XV-lea și am procurat xerocopii ale unora dintre ele. Aceste documente privesc istoria unor familii nobiliare de origine română din Banat și raporturile episcopiei catolice de Cenad cu românii ortodocși. Voi folosi aceste documente în două studii pe care le am în lucru.

Mă simt dator să menționez condițiile de lucru foarte bune care există în bibliotecile și arhiva unde am lucrat.

O latură a stagiului în Ungaria au constituit-o contactele științifice pe care le-am avut cu mai mulți istorici maghiari din domeniul medievisticii.

Viorel Achim

DIN PREOCUPĂRILE FILIALEI CLUJ A COMISIEI DE HERALDICĂ, GENEALOGIE ȘI SIGILOGRAFIE A ACADEMIEI ROMÂNE (1995–2001)

Constituirea, cu trei decenii în urmă, a Comisiei Române de Heraldică, Genealogie și Sigilografie pe lângă Institutul de Istorie "N. Iorga" din București al Academiei Române a reprezentat, fără îndoială, un moment important în revigorarea cercetărilor științifice în domeniul acestor științe speciale ale istoriei. Înainte de toate, s-a oferit un cadru organizat, instituționalizat, cercetărilor respective, care lipsea la noi de multă vreme. Cercul Genealogic Român avusese o viață efemeră, iar Comisia Consultativă de Heraldică din perioada interbelică fusese una de stat, creată din necesitățile de elaborare a noilor steme teritoriale și orășenești din România Întregită și se ocupa mai mult de heraldica vie a timpului și mai puțin de cea istorică.

Actul constitutiv din 12 mai 1971 de la București venea, așadar, să întemeieze un organism științific specializat în perimetrul unor discipline istorice fundamentale pentru cercetarea științifică, dar multă vreme neglijate, și cărora le lipseau publicațiile periodice și posibilitățile de contact instituționalizat cu activitatea și lucrările comisiilor internaționale din domeniu, existente deja în alte țări. Trebuia scoasă de sub obrocul politic mai ales genealogia, marginalizată cu bună știință de autoritățile – inclusiv științifice – ale timpului, ea fiind socotită atunci o disciplină, o știință care se ocupa doar de elite, de marile familii din trecut, de succesiunea lor genealogică, fapt socotit în acel timp cu totul reprobabil.

Din 1990 Comisia Română de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a intrat sub egida Academiei Române, acolo unde își avea locul, ea promovând de pe această platformă științifică cercetările în domeniile specializate ale celor trei științe istorice.

La trei decenii de la înființare se cuvine să apreciem efortul întemeietorilor, începând cu profesorul Mihai Berza, prin care se relua firul întrerupt în 1948 – savantul profesor rostise celebra *Lecție de deschidere a Cursului de Genealogie* la Școala de Arhivistică din București, în decembrie 1944, intitulată *Genealogia – disciplină auxiliară a Istoriei* – și până la cei care participă la întrunirea științifică jubiliară de astăzi.

Urmând o direcție organizatorică firească benefică de întărire a cercetărilor din domeniile celor trei științe speciale ale istoriei în teritoriu, în centrele științifice principale ale țării au luat ființă filiale: la Iași (1993) și Cluj-Napoca (1995). Prezentăm, în context, câteva date bilanțiere din activitatea filialei clujene, pentru a se vedea ce s-a realizat până acum și mai ales ceea ce se intenționează a se face în perioada următoare.

Filiala din Cluj-Napoca a Comisiei a pornit la drum în 1995 cu 14 membri (dintre care 7 genealogiști, 4 heraldiști și 3 sigilografi). Astăzi ea numără 17 membri (7 genealogiști, 5 heraldiști și 5 sigilografi, încercându-se, deci, pe parcurs, echilibrarea cercetărilor în câmpul celor trei domenii). Cele dintâi preocupări ale filialei au vizat *constituirea grupurilor de cercetare* în principalele centre științifice ale provinciei; *întocmirea bibliografiilor* pe cele trei domenii cu referire la istoricul

cercetărilor privitoare la acest spațiu; *inventarierea surselor heraldice, genealogice și sigilografice* cu care să se lucreze; *scoaterea și îngrijirea unui "Buletin" științific* al filialei.

Astăzi avem în Cluj-Napoca, Sibiu, Târgu Mureș, Brașov, Oradea, Arad, Timișoara specialiști (cadre didactice universitare, cercetători științifici, muzeografi, arhiviști) antrenați în activitățile de depistare a izvoarelor istorice și de elaborare a studiilor de specialitate pe problematica celor trei științe istorice speciale. Aceste grupuri de cercetare au difuzat în teritoriu proiectele de cercetare ale filialei și au lărgit numărul specialiștilor preocupați de problematica specială a celor trei domenii.

În alt rând, s-au întocmit bibliografiile, până la zi – la Cluj-Napoca, în cadrul Institutului de Istorie al Academiei Române se elaborează de altfel *Bibliografia Istorică a României* și există o strânsă colaborare cu această echipă – pentru cele trei domenii, bibliografia privind genealogia găsindu-se în faza finală de redactare. Importante sunt nu numai cercetările din perioada ultimilor 55 de ani, de când avem bibliografia curentă istorică sau din cea interbelică de când beneficiem de bibliografiile întocmite de Ioachim Crăciun (pentru anii 1916–1936) și Lucia Turc (respectiv 1936–1944), ci și perioada cu titlurile din periodicele românești, ungurești și germane de dinainte de 1918, ceea ce permite o imagine destul de amplă asupra cercetărilor științifice din trecut în materie. Oricum, instrumentul bibliografic trebuie finalizat, pentru a se avea evidența – pe cât posibil – completă asupra a ceea ce s-a realizat până acum în cele trei domenii speciale ale istoriei.

Inventarierea izvoarelor istorice – heraldice, genealogice și sigilografice – trebuia și ea să constituie o preocupare de început și de căpătâi a noului organism științific. În Ardeal există un bogat material informațional-istoric pe asemenea problematici și depistarea-inventarierea lui este în curs. Dăm doar câte un exemplu din fiecare dintre cele trei științe istorice speciale.

La Cluj-Napoca avem una dintre cele mai bogate colecții de medalii din secolele XVII–XIX, păstrate în Cabinetul Numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Șefa acestui cabinet, doctoranda în istorie Livia Călian, a fișat, în timp, toate medalile existente, realizând un extraordinar de extins catalog, cu multe informații de *heraldică medalistică*, cercetarea urmând să se finalizeze în curând printr-o teză de doctorat pe care o îndrum.

În privința *izvoarelor genealogice* există un bogat material în fondul arhivelor familiale colectate de un secol și jumătate de Muzeul Ardelean (Erdélyi Múzeum), multe având întocmite genealogiile pe familii, pentru evidența succesiunii titlurilor lor nobiliare, a posesiunilor și proprietăților, nu în ultimul rând a actelor doveditoare, de la diplomele de înnobilitare și până la cele de partaj. Între acestea sunt și diplome și schițe de arbori genealogici, spițe de neam privitoare la familii românești sau de origine românească veche.

Pentru *izvoarele sigilografice* s-a elaborat recent o strategie și de natură practică: din necesitatea elaborării stemelor de localități – și acum s-a coborât la cele de comune – am constituit la Cluj-Napoca o echipă complexă care, pe baza unor comenzi venite de la beneficiari, să realizeze o bază de date pentru fiecare comună (având în componență mai multe localități). În cele 14 județe arondate filialei din Cluj-Napoca a CHGSAR de Comisia Națională de Heraldică avem 910 comune, dar în realitate vreo 3 000 de sate mai importante. Multe dintre acestea au avut în trecut stemă proprie, simbol heraldic care era reprezentat și pe sigiliul propriu, și trecem acum la scanarea impresurilor de pe peceti aplicate pe documente aflate în fondurile Arhivelor Naționale. Sperăm, astfel, să avem în final o bogată bază de date, utilă momentului heraldic, și care va putea fi folosită de cercetătorii domeniilor sigilografiei și heraldicii istorice.

În privința unui "Buletin" periodic al filialei Cluj a comisiei, gândul de la întemeiere s-a împlinit prin apariția primelor două numere (I-II) pe anii 1995–1996 și ies acum numerele III-IV pe anii 1997–1998, întârzierea fiind datorată exclusiv penuriei de mijloace financiare. Finalizăm acum numerele V-VI pe anii 1999–2000 și sperăm astfel să aducem la zi apariția "Buletinului" științific al filialei clujene.

Pe parcursul ultimilor ani s-a avut în vedere îndrumarea mai multor cercetători, tineri istorici, pentru studiul problematicii celor trei discipline istorice speciale. Este vorba de studenți, cu lucrările lor de cerc științific și de licență, precum și de doctoranzi, dintre care cinci și-au susținut până acum tezele de doctorat, rezultate parțiale ale cercetărilor autorilor lor (Constantin Itu – Sibiu, Ligia Boldea – Reșița, Pál Antal Alexandru – Târgu Mureș, Augustin Mureșan – Arad) fiind publicate în reviste de specialitate ("Arhiva genealogică" din Iași, "Buletinul Comisiei HGSAR Filiala Cluj-Napoca" etc.) sau ca volume speciale, altele fiind în curs de publicare; un număr de cinci teze de doctorat se găsesc în faza de definitivare, ele privind sigiliile breslelor meșteșugărești (sec. XVII–XIX) din vestul țării,

sigiliile scaunelor secuiești, genealogii românești transilvănene și bănățene din secolele XV-XVII, medalistica transilvăneană.

S-a inaugurat anul trecut colecția Bibliotheca Genealogica a Filialei Cluj-Napoca a Comisiei HGSR și până în septembrie 2001 va apare al doilea număr, așezat pe o direcție de cercetare pe care am dezvoltat-o în ultimul timp în cadrul filialei. Titlul volumului în curs de apariție este *Neamuri și familii din Rebra (1750–2000)*, la care autorul, profesorul de istorie din localitate, Viorel Rus, a trudit un sfert de veac, finalizând-o acum, sub egida filialei noastre.

Dar, sunt posibile genealogiile țărănești pe 250 de ani în urmă și asta la nivelul unui sat întreg? Regretatul Radu Crețianu medita, cu un sfert de veac în urmă într-o comunicare prezentată în cadrul comisiei noastre, asupra utilității și dificultăților reconstituirii genealogiilor țărănești. Ce se realizează acum, în cazul Rebrei Năsăudului, prin volumul menționat?

În ceea ce privește Transilvania, avem marea conscripție fiscală din 1750, prelucrarea ei științifică fiind în curs la Institutul de Istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române, unde s-au adus microfilmele după originalele păstrate în Arhivele Naționale din Budapesta. În depozitele direcțiilor județene din România ale Arhivelor Naționale se află exemplarul entității administrativ-teritoriale al conscripției, încât el s-a putut consulta de specialiști și până acum. După înființarea graniței militare s-a efectuat conscripția grănicerească de început, din 1765, iar din 1790 s-a ținut la zi *Registrul (Cadastrul) funciar grăniceresc*, până în 1851, la desființarea graniței militare. Au fost avute apoi în vedere registrele parohiale, actele (registrele) de stare civilă din secolele XIX–XX.

În jurul anului 1890 preotul din Rebra, Onisim Rotariu, a întocmit o altă mare lucrare genealogică, înregistrând și prezentând toate familiile din sat existente atunci. După un secol, același lucru îl realizează profesorul de istorie din localitate, care a urmărit progresiv izvoarele istorice-genealogice și regresiv, pentru ultima jumătate de secol, nominal și pe neamuri, întregul sat, elaborând astfel o splendidă lucrare de genealogie tabelară.

Dar, alături de asemenea cercetări și publicații, avem proiectul de editare sau reeditare a unor lucrări mai vechi, îndeosebi din domeniul genealogiei. Astfel, volumele conținând *Date istorice privitoare la familiile nobile române* și *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului* elaborate de academicianul Ioan Cavaler de Pușcariu și lucrarea lui Andrei Veress despre *Boierii și nemeșii români din Ardeal și Ungaria (Diplome. Steme. Genealogie. Note)*, aceasta păstrată în manuscris la Biblioteca Academiei Maghiare de Științe din Budapesta.

Nu ne îndoim, cercetările de heraldică, genealogie și sigilografie din cadrul Filialei Cluj-Napoca a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române vor cunoaște noi dezvoltări în perioada ce urmează, gândul nostru de recunoștință îndreptându-se acum, o dată mai mult, înspre momentul întemeietor – atât de benefic investigației științifice – de acum trei decenii, moment pe care îl marcăm astăzi.

Nicolae Edroiu

LISTE DES THEMES DU CONGRES DE SYDNEY

(adoptée par l'Assemblée générale du CISH le 2 septembre 2002)

LIST OF THEMES FOR THE SYDNEY CONGRESS

(voted by the General Assembly of ICHS on September 2, 2002)

THEMES MAJEURS (3 séances d'une journée)

MAJOR THEMES (3 one-day sessions)

1. Humanité et nature dans l'histoire

Humankind and Nature in History

a) Écohistoire: théories et approches nouvelles

Ecohistory: New Theories and Approaches

b) Les catastrophes naturelles et leurs suites

Natural Disasters and How They Have Been Dealt With

c) Les sciences de la nature, l'histoire et l'image de l'homme

Natural Sciences, History and the Image of Humankind

2. Mythe et histoire

Myth and History

a) Les mythes fondateurs dans l'histoire et la construction des identités

Foundation Myths in History and the Construction of Identities

b) Mythes, pouvoir, histoire et la responsabilité de l'historien

Myths, Power and History, the Historian's Responsibility

c) Utopie et histoire

History and Utopia

3. Guerre, paix, société et ordre international dans l'histoire

*War, Peace, Society and International Order in History*a) *Belium justum*: Guerres justes, paix injustes? Idées et pratiques discursives*Bellum justum: Just Wars, Injust Peace? Ideas and Discourses*

b) Evolution du concept de paix et de ses conditions dans l'histoire

Changing Concepts and Conditions of Peace in History

c) Guerre, violence et genre

*War, Violence and Gender*THEMES SPECIALISES
SPECIALISED THEMES(26 SEANCES D'UNE DEMI-JOURNEE)
(26 HALF-DAY SESSIONS)

1. L'histoire de l'Afrique dans une perspective comparative: nouvelles approches

African History in Comparative Perspective. New Approaches

2. La culture politique en Europe centrale dans le contexte européen et mondial

Political Culture in Central Europe in the European and Global Context

3. La Chine et le monde à l'époque moderne et contemporaine

*China and the World in Modern and Contemporary Period*4. La christianisation: adaptation et appropriation de l'Antiquité au XXIe siècle*Christianisation Adaptation and Appropriation from Antiquity to the Twenty-First Century*

5. Choc des cultures et identités : colons et peuples indigènes

Collision of Cultures and Identities: Settlers and Indigenous Peoples

6. Le colonialisme et le postcolonialisme

Colonialism and Postcolonialism

7. La mondialisation économique: perspectives historique et historiographiques

Economic Globalization Historical Perspectives and State of Research

8. Les débats autour de la tradition et de la modernité : perspectives transculturelles et historiques

Debates on Tradition and Modernity: Transcultural and Historical Perspectives

9. Les empires du Proche-Orient et de la Méditerranée: Étapes vers la mondialisation?

Empires in the Near East and the Mediterranean Area: Steps to Globalization?

10. Les images du pacifiques

Images of the Pacific

11. Les relations informelles dans l'histoire: parentèle, clientèle, amitié et réseaux sociaux

Informal Relations in Early Modern and Modern Society: Kinship, Patronage, Friendship, Social Networks

12. Médias de masse et transformation de l'espace public

Mass media and the Transformation of the Public Sphere

13. Le rôle de l'expansion de la canne à sucre dans les cinq continents

The Impact of Sugar Cane Expansion on Five Continents

14. Les manuels d'histoire, du récit de la nation des citoyens

Textbooks: from the Narrative of the Nation to the Narrative of Citizens

15. L'histoire des sens

History of the Senses

16. L'Europe des Lumières et communication: expériences régionales et conséquences mondiales
Enlightenment and Communication: Regional Experiences and Global Consequences
17. Construction et déconstruction de l'État-nation: le cas des Balkans
Construction and Deconstruction of the National State: The Case of the Balkans
18. Les rapports christianisme-islam dans l'histoire
Christianity-Islam Relationships in History
19. Les migrations de masse et leurs conséquences économiques, politiques et culturelles
Mass Migrations: Their Economic, Political and Cultural Implications
20. Le regard de l'Europe médiévale sur l'Orient
Medieval Europe Gazes Eastward
21. Modèles des formations de l'État-providence dans un contexte mondial
Models of the Welfare State Formation in the Global Context
22. Religion et espace public
Religion and the Public Sphere
23. La gouvernance des villes dans l'histoire
The Governance of Cities in History
24. Les révolutions au XXe siècle, du général au particulier
Revolutions in the Twentieth Century: The General and the Particular
25. Sport, politique et affaires
Sport, Politics and Business
26. L'instruction publique comme mécanisme d'inclusion et d'exclusion
Education: Mechanism of Inclusion or Exclusion

TABLES RONDES ROUND TABLES

(20 SÉANCES D'UNE DEMI-JOURNÉE)
(20 HALF-DAY SESSIONS)

1. Enfance et guerre
Children and War
2. La société civile: citoyenneté, genre et espace public
Civil Society: Citizenship, Gender and the Public Sphere
3. Injustice, mémoire et politique: les demandes de réparation
Injustice, Memory and Politics: Cases of Restitutions
4. Les droits de l'homme: universalité des aspirations et diversité des pratiques dans l'histoire
Human Rights: Universal Claim and Conflicting Practice from a Historical Perspective
5. Vieillesse et mort
Old Age and Death
6. Les historiens et leurs publics
Historians and Their Audiences
7. L'analyse du discours et la culture populaire revisitée
Discourse Analysis and Popular Culture Revisited
8. Entre les sciences sociales et la littérature: Quelle place pour l'histoire?
Between Social Science and Literature: the Changing Place of History
9. Au-delà du „virage culturel” l'avenir de l'histoire sociale
Beyond the Cultural Turn: The Future of Social History
10. Le corps politique: la politique du corps
Body Politics: The Politics of the Body
11. Histoire, anthropologie et archéologie
History, Anthropology and Archaeology
12. Les dictionnaires et encyclopédies historiques
Historical Dictionaries and Encyclopedias

13. Peuples et sociétés des montagnes: nature et culture
Mountain Peoples and Societies: Nature and Culture
14. La question nationale dans l'intégration et la désintégration de l'URSS. Le rôle de l'historiographie
The National Question in the Integration and Disintegration of the Soviet Union. The Role of Historiography
15. L'histoire et les musées: nouveaux discours?
History and Museum: New Narratives?
16. La persistance des institutions: les interprétations historiques
Persistence of Institutions in a Changing World: Historical Interpretations
17. Le terrorisme comme phénomène historique: concepts, approches et résultats
Terrorism as a Historical Problem: Concept, Approaches, Findings
18. Vies ouvrières: histoire du travail et autobiographies
Working Lives. Labor History and Autobiography
19. L'évolution des réactions devant les inégalités: assentiment et protestation au XIXe et XXe siècles
Inequality, Acquiescence, Protest. Changing Patterns in the Nineteenth and Twentieth Centuries
20. Le souvenir de la „Grande Guerre” à l'approche de son centenaire
Remembering the "Great War". Toward the Centennial of World War One

NOTE ȘI RECENZII

* * * *O istorie a evreilor din România în date*, vol. I, *De la începuturi până la 1919*; vol. II, *De la 1920 până la 1944*, ed. Hary Kuller, București, Edit. Hasefer, 2000, 374 + 296 p.

Apărută în anul 2000 la editura Hasefer, lucrarea *O istorie a evreilor din România în date* trasează o serie de coordonate referitoare la evreii din România. Colaboratorii Centrului pentru Studiarea Istoriei Evreilor din România au reușit, în urma unei documentări dificile despre evreii din România, datorată absenței unei bogate literaturi de specialitate, să întocmească o cronologie ce permite cunoașterea evreilor care au trăit de-a lungul secolelor pe pământ românesc. Lucrarea, publicată în două volume, prezintă o serie de informații cronologice despre o etnie pe meleagurile românești cu câteva secole în urmă și care s-a dezvoltat de-a lungul veacurilor din punct de vedere numeric, implicându-se, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în viața economică, culturală, juridică, și nu numai, din România.

Evreii din România au constituit un factor activ în dinamica societății românești, ei însușindu-și limba și cultura românească, realizând de multe ori o originală simbioză între tradiția și cultura iudaică, pe de-o parte, și spiritualitatea românească, pe de altă parte. Evreii și-au asumat destinul istoric al poporului român, implicându-se și participând activ la marile evenimente economice, culturale etc. ale acestei țări. Potrivit academicianului Nicolae Cajal, „evreii din România, care, în evasitotalitatea lor, azi, nu mai trăiesc în țara lor de obârșie, își au povestea lor, pilduitoare în multe privințe. Credința mea este că un atare subiect mai poate reține atenția nu doar a celor specializați în ontologia istorică, ci și a celor pasionați să cunoască o minoritate etnică despre care se vorbește atât de mult, dar se știe atât de puțin”.

Primul volum al acestei lucrări cuprinde și repere cronologice referitoare la istoria universală a evreilor. Prin cunoașterea ei, cititorul va reuși să depășească părerea generală despre acest popor milenar, părere ilustrată foarte bine de către Paul Johnson în *O istorie a evreilor*, carte apărută tot la editura Hasefer în anul 1999: „Lumea a avut tendința să-i considere pe evrei drept o rasă care s-a autocondus în antichitate și și-a consemnat destinul în Biblie; apoi au dispărut timp de mai multe secole și au reapărut într-un târziu doar ca să fie măcelăriți de naziști; dar în cele din urmă și-au creat un stat al lor, controversat și înconjurat de state arabe”.

Simona Stănescu

M. ORHAN BAYRAK, *Istanbul Tarihi*, Istanbul, Inklâp Kitabevi, 1999, 200 p. + 16 il.

Importanța istoriei orașului Istanbul (denumit, înainte de 1453, mai întâi Byzantion, iar apoi Constantinopol) pentru istoria lumii grecești antice, a Imperiului roman, a Imperiului bizantin, a Imperiului otoman și a Republicii Turcia, precum și pentru istoria a numeroase state și popoare al căror destin s-a împletit cu al acestora, este binecunoscută. În perioada 324–1922 acest oraș a fost, succesiv, capitala a trei imperii (Imperiul roman, Imperiul bizantin și Imperiul otoman). Aici au domnit, de-a lungul veacurilor, 119 împărați – 7 romani, 82 bizantini și 30 otomani.

Până în prezent s-au publicat numeroase monografii științifice privind diferite epoci și aspecte ale istoriei orașului Istanbul. Totuși, nu a fost editată o monografie științifică referitoare la ansamblul istoriei acestui oraș, de la întemeierea sa (în 657 î.Hr., sub denumirea de Byzantion) și până în prezent. Lucrarea de față, elaborată de istoricul militar turc M. Orhan Bayrak (colonel în rezervă), apărută recent la Istanbul, și-a propus și a reușit să umple acest gol.

Cartea lui M. Orhan Bayrak începe cu un *Cuvânt înainte* (p. 3), în care autorul subliniază necesitatea elaborării unei astfel de lucrări și își exprimă speranța că eforturile sale au fost încununate de succes. În anul 657 î.Hr. coloniștii greci, proveniți din Megara, au întemeiat – pe locul Constantinopolului și al Istanbulului de mai târziu – orașul Byzantion. Istoria acestui oraș grecesc de la întemeiere și până în anul 324 d.Hr. este relatată, pe scurt, la paginile 7-10 ale acestei lucrări.

„Revista istorică”, tom XIV, nr. 1 - 2, p. 285 - 303, 2003

Anul 324 d.Hr. a avut o importanță decisivă pentru istoria orașului. Din ordinul împăratului roman Constantin cel Mare (306–337), pe locul vechiului Byzantion și în împrejurimile acestuia a început construirea orașului Constantinopol, care, în 330 d.Hr., a devenit capitala Imperiului roman. Această situație a durat până în anul 395 d.Hr. (p. 10-12).

În anul 395 d.Hr. Imperiul roman a fost divizat în două părți. Orașul Constantinopol a devenit capitala Imperiului roman de răsărit (denumit, apoi, Imperiul bizantin). Astfel a început perioada bizantină (395–1453) a istoriei acestui oraș (p. 12-46). Autorul prezintă mai întâi o sinteză a evoluției istorice a Constantinopolului în anii 395–1453 (p. 12-24). Urmează o listă completă a împăraților bizantini (p. 24-28). Apoi este descrisă, pe scurt, înfățișarea urbanistică a Constantinopolului în secolele XIII-XV (p. 28-30). În continuare sunt înșiruite (cu scurte descrieri) principalele edificii clădite în acest oraș în perioada bizantină (p. 30-43) și este publicată o hartă care indică amplasamentele acestora (p. 38-39). În finalul capitolului dedicat istoriei orașului în perioada bizantină sunt prezentate, pe scurt, nouă lovituri de palat din cursul acesteia (p. 43-46).

Cel mai amplu capitol al acestei lucrări este dedicat perioadei otomane (1453–1922) din istoria orașului (p. 47-173). Cucerit de armata otomană, condusă de sultanul Mehmed al II-lea (1451–1481), la 29 mai 1453, orașul Constantinopol a devenit capitala Imperiului otoman, sub denumirea de Istanbul. Cu toate acestea, denumirea de Constantinopol (*Kostantiniye*) s-a mai păstrat câteva secole în multe documente și pe numeroase monede otomane. În izvoarele europene denumirea bizantină a orașului a dispărut, în favoarea celei otomane, de abia în secolul al XX-lea.

Sus-amintitul capitol este împărțit în cinci mari subcapitole. Primul dintre acestea (p. 47-60) sintetizează istoria orașului otoman Istanbul în epoca din istoria Imperiului otoman denumită „Perioada ascensiunii” (*Yükselme Dönemi*), adică în anii 1453–1579. Cel de-al doilea subcapitol (p. 60-76) prezintă istoria Istanbulului în intervalul 1579–1699. Istoricii turci din secolul al XX-lea numesc acest interval al istoriei otomane „Perioada stagnării” (*Duraklama Dönemi*). În continuare autorul înfățișează istoria acestui oraș în „Perioada declinului” (*Gerileme Dönemi*), adică în anii 1699–1792 (p. 76-91). În mod firesc, evocarea istoriei Istanbulului în vremea în care a fost capitala Imperiului otoman se încheie cu sintetizarea evoluției acesteia în intervalul 1792–1922 (p. 91-138), cunoscut sub denumirea de „Perioada destrămării” (*Dağılma Dönemi*).

În cadrul celor patru subcapitole menționate autorul, referindu-se doar tangențial la ansamblul istoriei Imperiului otoman, oferă numeroase informații privind evoluția urbanistică, demografică, etnică, economico-socială, cultural-religioasă, administrativă și instituțională a Istanbulului în perioadele respective. Sunt subliniate și strănsele legături economice ale Istanbulului otoman (foarte importante pentru aprovizionarea acestuia) cu Moldova, Țara Românească, Dobrogea și Bugeacul.

Capitolul dedicat istoriei Istanbulului otoman se încheie cu un foarte util subcapitol conținând o serie de informații generale privind această etapă a evoluției orașului de pe malurile Bosforului (p. 138-173). Sunt prezentate o listă completă a celor 30 de sultani otomani care au domnit aici în perioada 1453–1922, o listă a edificiilor ctitorite de sultanii otomani la Istanbul, o listă a mausoleelor (*türbe*) acestor suverani, o listă a edificiilor ctitorite în oraș de marii viziri, o listă a apeductelor otomane din capitală și din împrejurimi, o listă a cartierelor Istanbulului otoman și a satelor de pe malurile Bosforului, o listă a insulelor aflate în Marea Marmara în apropiere de Istanbul, o listă a primarilor acestui oraș în intervalul 1855–1922, precum și o listă cuprinzând denumirile și anii de construcție a 77 de edificii clădite în perioada otomană. Acest subcapitol se încheie cu o colecție de citate despre Istanbulul otoman culese din lucrări literare și istorice otomane și occidentale.

Istoria Istanbulului ca oraș al Republicii Turcia (proclamată la 29 octombrie 1923) este evocată în ultimul capitol al acestei cărți (p. 174-197). Prezentarea istoriei acestui celebru oraș se oprește în anul 1996. Capitala Republicii Turcia a fost, chiar din momentul proclamării sale, orașul Ankara. Istanbulul a rămas doar capitala regiunii (*il*) omonime, una din cele 67 de regiuni administrative ale Republicii Turcia. Totuși, cu excepția domeniului politic, orașul Istanbul a fost și este cel mai important oraș al Turciei moderne.

Capitolul amintit este divizat în două subcapitole. Primul (p. 174-191) sintetizează istoria Istanbulului în anii 1923–1996. Materialul este organizat pe rubrici, fiecare dintre acestea abordând istoria orașului în perioada în care Republica Turcia a fost condusă de un anumit președinte. Respectivii președinți au fost următorii: Mustafa Kemal Atatürk (1923–1938), İsmet İnönü (1938–1950), Celâl Bayar (1950–1960), Ahmet Gürsel (1960–1966), Cevdet Sunay (1966–1973), Fahri

Korutürk (1973–1980), Kenan Evren (1980–1989), Turgut Özal (1989–1993) și Süleyman Demirel (1993–2000). Sunt prezentate numeroase informații privind dezvoltarea economico-socială, demografică, urbanistică, administrativ-teritorială, instituțională, culturală și tehnico-științifică a Istanbulului în perioada 1923–1996. De asemenea, sunt înfățișate date despre principalele activități politice desfășurate în acei ani în orașul de pe malurile Bosforului. În același timp sunt menționate cele mai importante catastrofe naturale, accidente și acte de violență care au afectat Istanbulul. O dovadă elocventă a rolului orașului în viața Turciei o reprezintă creșterea foarte rapidă a populației după anul 1923. Astfel, în 1927 acest oraș avea aproximativ 700.000 de locuitori. În 1950 în Istanbul locuiau cu puțin peste 1 milion de persoane. După douăzeci de ani, în 1970, orașul avea 2.132.000 de locuitori. În 1990 în Istanbul domiciliau 6.620.000 de persoane. Menționăm că în prezent se estimează că acest oraș are peste 10 milioane de locuitori. Pentru comparație, precizăm că în 1927 Republica Turcia avea aproximativ 14 milioane de locuitori. În prezent numărul locuitorilor acestei țări este de aproximativ 70 de milioane. O altă dovadă privind importanța covârșitoare a Istanbulului în cadrul Republicii Turcia este și faptul că majoritatea posturilor turcești de televiziune cu acoperire națională își au sediul în acest oraș. De asemenea, în rândul orașelor din Turcia, la Istanbul se înregistrează cel mai mare volum de mărfuri comercializate și de mărfuri tranzitate. Adăugând la toate acestea și poziția strategică a Istanbulului, de punte între Europa și Asia, precum și între Marea Neagră și Marea Mediterană, înțelegem și marea importanță internațională (inclusiv pentru România) a acestui oraș.

Cel de-al doilea subcapitol (p. 191–197) al capitolului conține liste complete pentru perioada 1923–1996 ale deputaților trimiși de regiunea Istanbul în Marea Adunare Națională a Turciei, ale senatorilor desemnați (în anii 1961–1980) pentru Senatul Turciei, ale guvernatorilor acestei regiuni și ale primarilor orașului Istanbul. Citind aceste liste, întâlnim numeroase nume de celebri oameni politici, scriitori și istorici turci din acea vreme (Hamdullah Suphi Tanrıöver, Yusuf Akçura, Ahmed Rasim, Adnan Adıvar, Ali Fuad Cebesoy, Fuad Köprülü, Adnan Menderes, Turgut Özal, Tansu Çiller, Bülent Ecevit, Recep Tayyip Erdoğan etc.).

Cartea lui M. Orhan Bayrak se încheie cu o *Bibliografie selectivă* (p. 198–199), care conține titlurile a 61 de cărți (originale sau traduceri), publicate în limba turcă, privitoare la istoria orașului Istanbul, precum și cu 16 pagini de ilustrații. Acestea din urmă conțin fotocopiile a 14 hărți (din secolele XV–XX) ale Istanbulului și Bosforului, precum și a două acuarele (din secolul al XIX-lea) reprezentând zone importante ale acestui oraș. Precizăm că în textul propriu-zis al cărții se află și o serie de ilustrații (fotografii, acuarele și gravuri) care redau edificii, peisaje și aspecte din viața cotidiană aparținătoare perioadelor bizantină și otomană.

Principalul merit al acestei cărți este faptul că ea umple un gol nu numai în istoriografia turcă, ci și în istoriografia internațională. După cum am arătat, aceasta este prima monografie științifică care abordează ansamblul istoriei orașului Istanbul, de la întemeierea sa și până în prezent. Lucrarea este bine documentată, clară, precisă și concisă, oferind atât istoricilor, cât și publicului larg, posibilitatea unei orientări rapide în vasta și fascinanta istorie a acestui celebru oraș.

Desigur, o astfel de lucrare este întotdeauna perfectibilă. Ca lipsuri, menționăm o sumară tratare (în doar 5 pagini) a perioadei prebizantine a istoriei Istanbulului, precum și omiterea completă, din *Bibliografia selectivă*, a lucrărilor publicate în limbi de circulație internațională (netraduse în limba turcă). De asemenea, considerăm că ar fi fost necesare adăugarea unui indice și îmbogățirea materialului ilustrativ.

În concluzie, în pofida lipsurilor amintite, această carte elaborată de istoricul turc M. Orhan Bayrak este o lucrare utilă tuturor istoricilor care se ocupă de istoria Imperiului bizantin, a Imperiului otoman și (sau) a Republicii Turcia, precum și a statelor și popoarelor cu care acestea au venit în contact. De aceea, ar fi binevenită traducerea sa într-o limbă de circulație internațională sau chiar în limba română.

Adrian Tertecel

CONSTANTIN BURAC, *Ținuturile Țării Moldovei până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, Edit. Academica, 2002, III + 650 p. + 26 hărți.

Volumul semnat de Constantin Burac reprezintă versiunea publicată a lucrării sale de doctorat și aduce prin informația pe care o cuprinde o contribuție importantă la deslușirea istoriei ținuturilor Țării Moldovei. Potrivit părerii prof. univ. dr. Ioan Caproșu, care semnează *Prefața* lucrării (p. I–III):

„Cercetătorul are la îndemână acum o lucrare necesară și de mult așteptată privitoare la organizarea administrativ-teritorială a Țării Moldovei, ce oferă o imagine adecvată asupra unui ansamblu de structuri medievale, cu deslușiri de natură să înlesnească investigația istoriografică”.

Organizarea administrativ-teritorială a însemnat pentru domnii țărilor române o preocupare importantă în politica internă, necesară realizării unui sistem încheiat de apărare a tinerelor state și asigurării de venituri pentru visteria domnească, iar mai târziu pentru plata tributului către Poartă. Procesul de organizare administrativă a statelor medievale românești a pornit de la străvechile structuri teritoriale, cunoscute în izvoarele istorice sub numele de „cnezate”, „țări”, „câmpuri” ș.a., care se conduceau după obiceiul pământului. Fenomen complex, această organizare a cunoscut forme și modalități specifice. Prezent încă de la constituirea lor, acest fenomen, pe măsura cristalizării organizării de stat, a fost perfecționat etapă cu etapă, generalizându-se sub forma unor structuri teritoriale și fiscale cunoscute sub diferite denumiri: „ținuturi” în Moldova, „județe” în Țara Românească, „districte” în Transilvania. Existența acestor unități administrative a devenit o componentă esențială a vieții medievale românești.

În *Introducere* (p. 1-4) autorul explică: „Demersul nostru științific se circumscrie importanței ce o prezintă din punct de vedere istoric apariția și formarea ținuturilor, precum și etapele parcurse de acestea de-a lungul întregii perioade medievale, determinate, în principal, de evoluția economică și extinderea stăpânirii otomane asupra teritoriilor românești est-carpătice. Structura lucrării noastre, în funcție de această problematică, s-a impus de la sine, reținând din complexitatea organizării administrativ-teritoriale și fiscale doar nuanțarea de către izvoarele documentare care înregistrează schimbările produse în structura numerică a ținuturilor și descrierea hotarelor acestora cât ne-a îngăduit economia capitolelor, ca urmare a exigențelor la care autorul este constrâns de limitarea spațiului tipografic.”

Capitolul I se intitulă *Forme de organizare a populației de la est de Carpații Orientali* (p. 5-56) și este structurat în doua subcapitole: *Unități socio-teritoriale în spațiul românesc est-carpatic până în a doua jumătate a secolului XIV* (p. 5-22) și *Forme de organizare administrativ-teritorială a populației românești est-carpătice în a doua jumătate a secolului XIV* (p. 23-56).

Apariția și formarea ținuturilor (sfârșitul secolului al XIV-lea – domnia lui Ștefan cel Mare) (p. 57-221) constituie capitolul al II-lea. În această secțiune a volumului autorul face un istoric al ținuturilor moldovenești *Suceava* (p. 57-65), *Tetina-Cernăuți* (p. 66-82), cu o serie de considerații referitoare la Țara Sepeniului (p. 66-76) și o bogată informație în legătură cu formarea ținutului *Tetina-Cernăuți* (p. 77-82), *Hotin* (p. 83-86), *Dorohoi* (p. 86-90), *Neamț* (p. 91-102), *Hârlău* (p. 103-109), *Bacău* (p. 110-114), *Trotuș* (p. 115-120), *Adjud* (p. 121-125), *Roman* (p. 126-132), *Cărligătura* (p. 133-135), *Iași* (p. 136-145), *Vaslui* (p. 146-150), *Tutova* (p. 151-154), *Bârlad* (p. 155-157), *Tecuci* (p. 158-164), unde autorul descrie formațiunea tecuceană (p. 158-160) și formațiunea Olteni (p. 161-164), *Covurlui* (p. 165-171), *Soroca* (p. 172-176), *Orhei* (p. 177-182), *Fălciu* (p. 183-188), *Horincea* (p. 189-193), *Lăpușna* (p. 194-198), *Tigheci* (p. 199-201), *Putna* (p. 202-205), *Tighina* (p. 206-211), *Chilia* (p. 212-215), *Cetatea Albă* (p. 216-221).

Problematica capitolului al III-lea, intitulat *Evoluția ținuturilor până la Vasile Lupu* (p. 222-388), este abordată de autor sub două aspecte: în primul rând cel al evoluției numerice a ținuturilor Moldovei până la Vasile Lupu (p. 222-235), urmărită până la jumătatea secolului al XVI-lea (p. 222-228), după a doua jumătate a secolului al XVI-lea (p. 228-234) și de la Mihai Viteazul (p. 234-247); în al doilea rând autorul își propune descrierea hotarelor ținuturilor (p. 248-288) *Suceava* (p. 248-259), *Tetina-Cernăuți* (p. 260-263), *Hotin* (p. 264-267), *Neamț* (p. 268-275), *Dorohoi* (p. 276-283), *Hârlău* (p. 284-288), *Cărligătura* (p. 289-292), *Bacău* (p. 293-297), *Trotuș* (p. 298-300), *Roman* (p. 302-307), *Iași* (p. 308-317), *Vaslui* (p. 318-325), *Tecuci* (p. 326-338), *Adjud* (p. 338-339), *Putna* (p. 340-343), *Tutova* (p. 344-347), *Bârlad* (p. 348-351), *Fălciu* (p. 352-357), *Covurlui* (p. 358-361), *Horincea* (p. 362-363), *Soroca* (p. 364-367), *Lăpușna* (p. 372-382), *Tigheci* (p. 383-388).

În capitolul al IV-lea, *Evoluția ținuturilor în perioada dintre domnia lui Vasile Lupu și reformele lui Constantin Mavrocordat* (p. 389-400), autorul prezintă evoluția istorică a structurii ținuturilor din Moldova, subliniind faptul că aceasta s-a produs în concordanță cu dezvoltarea istorică, economică, socială și politică a Țării Moldovei. Analiza critică a izvoarelor istorice și capacitatea autorului de a integra pe parcursul lucrării toate informațiile de natură să dea substanță concluziilor științifice și credibilitate ipotezelor sale au contribuit esențial la realizarea unui demers științific în concordanță cu importanța temei și la nivelul exigențelor științifice actuale.

Spațiul dedicat *Anexelor* (p. 427-646) este extrem de generos. Această parte a lucrării cuprinde *Lista așezărilor din ținuturile Țării Moldovei până la jumătatea secolului al XVIII-lea atestate documentar și Harta hotarelor ținuturilor Țării Moldovei până la mijlocul secolului al XVIII-lea.*

Harta administrativă menționată mai sus, la care se adaugă 25 de hărți ținutale realizate pe baza documentelor cunoscute până acum, îi dau posibilitatea medievistului – scrie prof. univ. dr. Ioan Caproșu – să deslușească sau să întuiască importanța unor momente din procesualitatea istorică a perioadei de construcție statală la est de Carpați, pentru care documentele interne lipsesc; unele dintre aceste hărți reclamă parcă de la sine a fi «citite» în succesiunea lor firească «de la munte până la mare» pentru cunoașterea, pe această cale, a împrejurărilor ce au consfințit desăvârșirea statală a Țării Moldovei.”

Lucrarea semnată de Constantin Burac, studiu cuprinzător asupra organizării administrative a Țării Moldovei, reprezintă un real instrument de lucru pentru cercetătorul interesat, împlinind o necesitate istoriografică de mult resimțită.

Andreea AtanasIU

EUGEN DENIZE, *Românii între Leu și Semilună. Războaiele turco-venețiene și influența lor asupra Țărilor Române (secolele XV-XVI)*, Târgoviște, Edit. Cetatea de Scaun, 2003, 168 p.

Eruditul cercetător Eugen Denize, un atent observator al relațiilor dintre români și influența republică din peninsula italică, Veneția, a căutat să sintetizeze aceste legături timpurii – decelate încă din secolul al XV-lea – în cadrul unei monografii menite a scoate în evidență importanța lor istorică în cadrul mai larg al raporturilor cetății lagunelor cu opresivul Imperiu otoman. Într-adevăr, în epoca abordată de autor – veacurile XV-XVI – țările române gravitau între două centre de putere – tabăra creștină alcătuită în special de regatul feudal maghiar și apoi de cel polon și dușmanul "ereditar" turcii osmanlăi, propovăduitori ai Islamului. Aceste puteri continentale s-au înfruntat în această perioadă, îndeosebi statul ungar și imperiul sultanilor, cu variate sortii de izbândă, dar balanța victoriei a înclinat cel mai adesea în favoarea otomanilor aflați în plină expansiune. Dacă aceasta era situația pe uscat, în schimb pe mare s-au desfășurat ciocnirile dramatice între republica Veneției și osmanlăii cotropitori, disputându-și dominația asupra bazinului răsăritean al Mării Mediterane și cel pontic, pe rămășițele Imperiului bizantin aflat în prag de colaps. De aceea, autorul s-a preocupat de impactul înregistrat de înfruntările veneto-otomane în sud-estul european și în special în țările române, care luptau pentru supraviețuire și nu aveau un aliat de bază sau permanent în monarhiile creștine, mai ales în regatul polono-lituanian, care și-a mijlocit relațiile cu Poarta, urmărind alte obiective în spațiul germano-ruso-baltic. Impactul conflictelor veneto-otomane urmează un ritm crescendo de la cruciada eșuată de la Nicopole (1396) până la războaiele duse de Ștefan cel Mare împotriva Porții, când ating apogeul, pentru ca după 1504 să se anemieze și să scadă continuu, în pofida unor scurte zvâcniri în perioada lui Petru Rareș și Ioan Vodă cel Viteaz, iar la sfârșitul secolului XVI să se estompeze complet, întrucât republica lagunelor n-a mai participat la "Războiul cel lung", acea coaliție creștină patronată de Habsburgi și Sf. Scaun între 1593–1606. Lucrarea este împărțită în cinci capitole de sinteză – dintre care cel firesc de o întindere mai mare este al IV-lea, tratând epoca lui Ștefan cel Mare – urmărind impactul relațiilor veneto-otomane asupra țărilor române între Nicopole și Lepanto, cu o fază ascendentă, urmată apoi de o continuă scădere.

În capitolul I domnul Denize urmărește fazele cuceririi Balcanilor de către otomani și încercările de stăvilire a înaintării lor prin cruciada creștină, eșuată complet în urma înfrângerii categorice suferite la Nicopole (1396), dată când Veneția se hotărăște să intervină împotriva invadatorilor, dar acțiunile ei contra lor în perioadele de timp următoare sunt aleatorii, în funcție de interesele ei politice și economice imediate. Asistăm și la răsturnări de alianțe atunci când pozițiile Veneției erau contracarate de bizantini, regatul maghiar sau de rivalii genovezi. De aceea autorul arată că asistăm și la rezultate variate în privința țărilor române. Atunci când otomanii se aflau supuși presiunilor adversarilor săi continentali și ale Veneției pe mare, românii înregistrează succese, mai ales în perioada lui Mircea cel Bătrân, iar când turcii sunt liberi, ai noștri pierd Dobrogea și suferă înfrângeri mai ales în anii '20 ai secolului al XV-lea. Cucerirea Salonicului de către sultanul Murad al II-lea în 1430 silește din nou pe venețieni la pace, ca un sinistru preambul la căderea Imperiului bizantin.

În capitolul al III-lea domnul Denize prezintă evoluția generală a Balcanilor și țărilor române în lumina evenimentelor ce s-au petrecut în răstimpul 1430–1456, epocă dominată de rezistența antiotomană strălucită opusă de creștini, sub conducerea viteazului voievod al Transilvaniei Iancu de Hunedoara, care și-a asigurat alianța și colaborarea regilor maghiari Vladislav I și Ladislav V Postumul. În această epocă autorul lucrării insistă asupra faptului că otomanii au depus toate eforturile pentru ocuparea Constantinopolului și lichidarea Imperiului bizantin, ceea ce a determinat, în cele din urmă, și reacția adversă a Veneției, este drept ezitantă și fluctuantă, dar totuși, în unele privințe, eficace. "Campania cea lungă" a lui Iancu de Hunedoara din 1443–1444, ce-și subordonase în mare măsură și țările române, a îngrădit momentan înaintarea turcească, dar nerăbdarea regelui Vladislav I și a Veneției de a continua în condiții improprii războiul conceput și susținut fără o coordonare militară riguroasă a participanților, după cum dovedește domnul Denize, duce la dezastrul de la Varna (1444), care pune capăt speranței creștinilor de a mai salva practic Bizanțul. Într-adevăr, în fața lipsei de coeziune a adversarilor creștini, otomanii sub conducerea viguroasă a sultanului Mehmed al II-lea reușesc să cucerească Constantinopolul și să pună capăt existenței Imperiului bizantin (29 mai 1453). Repercusiunile au fost grave și pentru țările române, arată autorul, accentuându-se dependența Țării Românești și instaurarea sistemului tributar și asupra Moldovei. Veneția a trebuit să mențină pacea cu turcii în condiții de inferioritate, acceptând acum desfășurarea comerțului bilateral în funcție de interesele și condițiile puse de otomani. Totuși, ultima victorie strălucită, înaintea morții, a lui Iancu de Hunedoara împiedicând cucerirea Belgradului de către turci la 1456, întârziind marșul spre Europa centrală cu mai bine de o jumătate de veac, ca și rezistența oferită de Vlad Țepeș în Țara Românească și preluarea Chilie de către Moldova lui Ștefan cel Mare (1465) au stăvilit, până la un punct, expansiunea otomană în Europa continentală, afirmă domnul Denize, obligându-l pe Mehmed al II-lea să se concentreze asupra cuceririi rămășițelor Imperiului bizantin în Moreea, arhipelag și Trapezunt. În răstimpul acesta, contradicțiile între Veneția și otomani s-au accentuat, încât războiul între ei a devenit inevitabil iar marea confruntare s-a desfășurat între 1467–1479.

Capitolul al IV-lea este dedicat de autor impactului conflictului de lungă durată turco-venețian din a doua jumătate a secolului al XV-lea asupra țărilor române în perioada de glorie a domniei lui Ștefan cel Mare. Autorul arată în mod incontestabil că acțiunile militare ale lui Ștefan – ofensive sau defensive – împotriva turcilor au fost facilitate de dificultățile pe care aceștia le întâmpinau în îndelungatul război cu republica lagunelor, în special între 1467–1479, deși practic venețienii – în afara sprijinului moral – n-au acordat nici un ajutor moldovenilor. Victoria de la Vaslui din ianuarie 1475, eșecul marii ofensive inițiate de Mohamed al II-lea în 1476 s-au datorat aproape exclusiv geniului militar al domnului moldovean, lipsit de sprijin extern, în afara încurajărilor verbale primite de la Sf. Scaun și țările creștine, insistă domnul Denize. Deși perioada cunoaște o intensă activitate diplomatică desfășurată între Suceava și Veneția, prin schimb de soli, rezultatele practice au fost aproape nule. De aceea încercările lui Ștefan de a se impune și în Țara Românească și a putea rezista în mod eficace pe durată largă împotriva pericolului otoman s-au încheiat printr-un insucces, arată autorul. Încheierea păcii între Veneția și Poartă la 25 ianuarie 1479 confirmă pierderea de poziții teritoriale a Veneției față de Imperiul otoman, putând să-și desfășoare comerțul în Mediterana orientală și bazinul pontic doar în condițiile impuse de turci. Ștefan cel Mare și-a îndreptat atunci privirile spre așa-numita "cruciadă de la Otranto" – neincluzând Veneția – în răstimpul 1481–1483, dar în 1484 sultanul Baiazid al II-lea a atacat prin surprindere Chilia și Cetatea Albă, cucerindu-le după scurte asedii. Autorul arată că pierderea celor două cetăți a lovit grav interesele strategice și economice ale Moldovei, lipsită acum de ieșirea la mare. O ultimă înclăștare războinică între Veneția și otomani între 1497–1503 nu face decât să confirme slăbiciunea republicii dogilor, care continuă să piardă teritorii în Balcani și arhipelag în favoarea turcilor și să-și subordoneze comerțul intereselor lor. De asemenea, eforturile depuse de Ștefan cel Mare de a recuceri Chilia și Cetatea Albă între 1501–1502 s-au încheiat printr-un eșec și domnul Moldovei s-a resemnât cu plata tributului anual de 4.000 ducați către Poartă și respectarea *status-quo*-ului instaurat după 1484. Domnul Denize apreciază că deși războaiele veneto-turce n-au fost încununete de succes, confirmând decaderea cetății lagunelor, totuși ele au avut un impact pozitiv asupra luptei de apărare a Moldovei sub Ștefan cel Mare împotriva pericolului turcesc, dând posibilități țării să se afirme pe plan politic și militar și să se facă cunoscută în Apus prin intervenția diplomatică a Veneției, utilă măcar din punct de vedere propagandistic.

Ultimul capitol al lucrării este dedicat scăderii importanței relațiilor turco-venețiene asupra situației internaționale a spațiului românesc în secolul al XVI-lea, odată cu accentuarea ofensivei

otomane spre Europa centrală, prin căderea Ungariei și transformarea Transilvaniei în voievodat dependent Porții, ca și accentuarea dominației otomane în principatele extracarpătice. La rândul ei, Veneția cunoaște o anumită restrângere a sferelor de interes în comparație cu alte state contemporane din Europa occidentală, care cunosc o nouă expansiune prin accesul la Oceanul Atlantic, Lumea Nouă, ocolirea Africii și pătrunderea comercială spre India și Extremul Orient, zone rămase inaccesibile republicii dogilor, mărginită a-și exercita comerțul doar în Levant și Mediterana orientală, evident în condițiile impuse de otomani. Imperiul otoman sub sultanii Soliman I și Soliman Magnificul se extinde până în nordul Africii, devenind tricontinental și constituie singura "superputere" a epocii alături de Imperiul habsburgic unit la un moment dat și cu Spania și posesiunile ei coloniale în timpul domniei lui Carol Quintul. Deși relațiile între Veneția și Poartă sunt pașnice și relativ benefice din punct de vedere economic pentru ambele părți, autorul arată că pretențiile turcilor de a-și extinde dominația asupra tuturor posesiunilor venețiene din arhipelag și coasta răsăriteană a Adriaticii duc la stricarea relațiilor și la atragerea Veneției în alianță cu Carol Quintul, Sf. Scaun și Ungaria ferdinandistă, alianță la care se alătură și Petru Rareș din Moldova, dornic de a scutura dominația otomană după insuccesul înregistrat în Polonia în încercarea de a recuceri Pocuția. Sultanul Suleiman a ripostat energic, dând lovitura puternică coaliției slab încheiate. Moldova lui Petru Rareș, izolată și înconjurată de puteri ostile, a fost scoasă din luptă iar flota venețiană neutralizată prin lupta indecisă de la Prevesa. Domnul Denize demonstrează astfel că Veneția a fost silită la pace în 1540, pierzând din nou teritorii și plătind tribut, dar a putut să-și mențină comerțul în Levant și bazinul răsăritean al Mediteranei în condiții, deși subordonate Porții, suportabile. În schimb, autorul arată că pentru Moldova înfrângerea lui Petru Rareș a fost catastrofală, țara pierzând Bugeacul și Tighina și cunoscând o certă înăsprire a condițiilor de vasalitate. Cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea constituie o epocă de înăsprire a dominației otomane în țările române, sub raport politic și economic, pendulările lor între Habsburgi și Poartă încheindu-se fără nici un rezultat practic în afara întăririi și asupririi turcești. Un nou conflict veneto-otoman între 1570–1573 cu participare spaniolă, descris de domnul Denize, se încheie indecis, în pofida splendeii victorii creștine de la Lepanto din 7 octombrie 1571, rămasă fără urmări, ba dimpotrivă în 1571 otomanii izbutind să cucerească Ciprul. Dacă domnii din țările române Alexandru al II-lea Mircea și Bogdan Lăpușnenanu, ca și Ștefan Báthory, principele Transilvaniei, au încercat să reziste presiunilor tot mai accentuate ale Porții prin mijloace diplomatice, arată domnul Denize, totuși un domn al Moldovei, Ioan Vodă cel Viteaz, a încercat și calea ripostei militare. Epopeea lui Ioan Vodă – înfruntând singur un dușman numeros și puternic – s-a încheiat tragic, deoarece venețienii înfrânți, pierzând Ciprul, Dulcigno, Sopot și Antinari s-au resemnat și au încheiat pacea încă de la 7 martie 1573, plătind tribut, spre a-și apăra comerțul în Mediterana orientală. Zdrobirea și moartea eroică a lui Ioan Vodă au pus capăt rezistenței armate a românilor până la marea ridicare sub Mihai Viteazul. Dar Veneția n-a mai jucat nici un rol, artă domnul Denize, deoarece cu puterea flotei mult diminuată și prestigiul în scădere, republica dogilor s-a abținut de a mai participa la vreun conflict armat împotriva turcilor iar în timpul "războiului cel lung" (1593–1606), care a opus pe Habsburgi și țările române Porții otomane, ea a stat de o parte.

Concluziile autorului acestei monografii sunt pertinente. Domnul Denize arată că "relațiile și războaiele turco-venețiene au influențat situația politică a țărilor române mai ales în secolul al XV-lea, atunci când Veneția putea să susțină cu forțe aproximativ egale, confruntările cu Imperiul otoman. În secolul următor influența lor scade, deoarece Republica nu mai putea să facă față puterii militare otomane și căuta să-și apere interesele comerciale din Levant pe alte căi și prin alte mijloace. Totuși, raporturile turco-venețiene, atât din secolul al XV-lea, cât și din secolul al XVI-lea au jucat un rol important pentru situația politică internațională a spațiului românesc, au îngreunat-o sau au ușurat-o în funcție de poziția Veneției în cadrul lor". Nu pot fi decât de acord cu aceste concluzii, bazate pe interpretarea corectă a izvoarelor și a unui vast material bibliografic utilizat cu spor și competență. Lucrarea domnului Eugen Denize este scrisă accesibil pentru marea publică, dar interesează prin interpretarea competentă a izvoarelor și bibliografiei de rigoare și pe specialiști.

Paul Cernovodeanu

ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Penel și sabie. Artiști documentariști și corespondenți de front în Războiul de Independență (1877–1878)*, București, Edit. Biblioteca Bucureștilor, 2002, 256 p.+il.

Relativ recent, în anul în care România a aniversat, cu inexplicabilă discreție, 125 de ani de la cucerirea independenței de stat, a apărut la Editura Biblioteca Bucureștilor o deosebit de importantă lucrare dedicată artiștilor documentariști și corespondenților de front din timpul războiului de la 1877–1878, intitulată în mod inspirat *Penel și sabie*. Autorul, Adrian-Silvan Ionescu, cunoscut cercetător al istoriei artelor, costumului, fotografiei, vieții cotidiene în general, din secolul al XIX-lea și nu numai, a dezvoltat acest subiect, susținut și ca teză de doctorat, analizând în detaliu activitatea artiștilor care au însoțit trupele diverșilor beligeranți pe fronturile de luptă din Bulgaria. Aceștia trimiteau revistelor pe care le reprezentau schițe menite să ilustreze relatările despre mersul operațiunilor militare, înfățișând publicului larg grozăviile războiului, dar și aspecte legate de oamenii și locurile, adesea exotice, pe care le întâlneau.

Autorul abordează în lucrarea sa un subiect aparent cunoscut, imagistica Războiului de Independență, destul de mult utilizată în ultimele decenii, cu precădere în lucrările sau studiile dedicate centenarului independenței României. Din păcate, în majoritatea lucrărilor cu acest subiect ilustrația de epocă (gravuri, fotografii) era folosită ca o simplă anexă a textului, comentariile care o însoțeau fiind de multe ori cronate, din ignoranță sau superficialitate. Spre exemplu, unele ilustrații înfățișau ostași infanteriști ruși în campania din Bulgaria, iar legenda îi prezenta ca soldați români ori aceleași imagini erau localizate și periodizate diferit într-o lucrare sau alta. Mai mult, informațiile greșite erau preluate fără discernământ, alegerea ilustrației fiind lăsată uneori la latitudinea redactorilor din edituri. Aceștia utilizau sursele cele mai accesibile: imaginile de război prezentate deja în alte lucrări, astfel încât greșelile se perpetuau la nesfârșit.

Din fericire, în urma apariției cărții lui Adrian-Silvan Ionescu există toate premisele ca nedorita stare de lucruri să înceteze. *Penel și sabie* oferă pentru prima dată cercetătorului interesat de Războiul de Independență o informație completă și precisă privind ilustrațiile acestui important moment al istoriei naționale. Autorul întrunește în persoana sa un fin critic de artă și un documentat istoric, care are avantajul de a fi cercetat și studiat un vast material documentar, completat de izvoare inedite descoperite în arhive sau apelând la surse documentare puțin cercetate până în prezent. Totodată domnul Adrian-Silvan Ionescu este un foarte bun cunoscător al epocii pe care o abordează, un atent observator al detaliilor, ceea ce face ca analizele sale să fie deosebit de pertinente și să încadreze cu exactitate în timp și spațiu ilustrațiile analizate.

Războiul de Independență din 1877–1878 a fost ultimul mare conflict european al secolului al XIX-lea și în același timp unul dintre ultimele conflicte în care presa a apelat masiv la artiști ilustratori. Pe măsură ce tehnica fotografică se va perfecționa iar mijloacele de tipărire a acestora vor evolua, revistele vor apela tot mai des la fotografie ca mijloc principal de ilustrație. Perioada pe care o tratează domnul Adrian-Silvan Ionescu în lucrarea sa se încadrează încă în epoca eroică a reportajului de război. În acea perioadă corespondenții de front, în majoritatea cazurilor civili, se înrolau practic în armatele pe lângă care erau atașați și împărțeau cu ceilalți ostași greutatea, lipsurile și riscurile vieții de campanie în condițiile în care statutul lor nu era bine definit pe timp de război și nici întru totul recunoscut de beligeranți. Ei trebuiau să dea dovadă de o bună pregătire fizică și să dispună de mijloacele necesare deplasării împreună cu trupele pe care le însoțeau. Erau adesea nevoiți să se descurce pe cont propriu și să apeleze la bunăvoința unor comandanți militari atunci când resursele financiare lipseau sau întârziu să vină de la gazetele pe care le reprezentau.

În același timp, războiul de la 1877–1878 a determinat folosirea primilor corespondenți de front naționali, precum și apariția presei ilustrate autohtone. Din cei peste 80 de corespondenți de război, înregistrați de autor în cele două tabere beligerante, majoritatea se aflau în slujba unor publicații ilustrate britanice, având în vedere și interesul special pe care Imperiul britanic îl purta evenimentelor din această zonă a Europei. Urmau corespondenții francezi, reprezentanți ai prestigioaselor magazine ilustrate „Le Monde Illustré” și „L’Illustration”, germani, spanioli și alții. Activitatea artistului și fotografului Carol Szathmari, corespondent al magazinului „Illustrierte Zeitung” este prezentată în amănunțime, autorul fiind un bun cunoscător al activității și operei acestuia. Lucrarea prezintă o serie de documente inedite legate de activitatea lui Carol Szathmari și înfățișează pentru prima dată toate desenele realizate de acesta pentru publicația germană, ele având o

importanță deosebită pentru contribuția românească la iconografia Războiului de Independență și la arta documentaristă în general. Din păcate, neavând acces la presa ilustrată rusă, autorul nu a putut studia și contribuția corespondenților de război ruși, destul de numeroși în rândul armatelor aliate de la sud de Dunăre. Este menționată totuși activitatea lui N.N. Karasin, care lucra și pentru un periodic german, precum și a pictorilor documentariști V.V. Vereșceaghin și N.D. Dmitriev-Orenburgski.

Meritorie este studierea cu profesionalism a documentarismului de război promovat de revistele ilustrate românești „Războiul” și „Dorobanțul”, analizându-se pentru prima dată cu spirit critic contribuția efectivă a acestora la imagistica războiului. O atenție specială este acordată stampelor de mare tiraj, cu caracter popular, editate după război, care tratau momentele mai importante ale luptelor pentru cucerirea independenței, precum și activității desenatorilor și pictorilor români care în creația lor au abordat subiecte cu caracter bataillist, unii dintre ei – N. Grigorescu, G.D. Mirea sau S. Henția – însoțind chiar trupele române pe front.

În finalul lucrării autorul revine cu o serie de observații pertinente asupra importanței activității artiștilor documentariști și a corespondenților de front, evidențiind rolul determinant pe care aceștia l-au avut în mediatizarea războiului de la 1877–1878 în rândul cititorilor din acea epocă, dar și faptul că lucrările realizate de ei constituie surse importante de documentare pentru cercetătorul contemporan. Cartea este însoțită de o amplă ilustrație comentată în amănunțime în text (138 de reproduceri foto ale celor mai reprezentative lucrări ale corespondenților de război), de o foarte utilă bibliografie și de un rezumat în limba engleză care face ca lucrarea să fie accesibilă și cercetătorului străin.

Lucrarea *Penel și sabie. Artiști documentariști și corespondenți de front în Războiul de Independență (1877–1878)* întregeste preocupările autorului legate de studierea activității artiștilor, fotografiilor și reporterilor de război din secolul al XIX-lea, iar prin calitatea și acuratețea informațiilor furnizate, rod al îndelungatei munci de cercetare depuse de autor, constituie o lectură interesantă pentru cititorul obișnuit, dar este în același timp și un important mijloc de studiu pentru cercetătorul interesat de istoria militară a epocii moderne românești.

Horia Vl. Șerbănescu

PETRU NEȚ, *Istoria Poliției de Frontieră. Repere legislative*, Edit. Adco, 2002, p. 206.

Prin recenta apariție a cărții *Istoria Poliției de Frontieră* elaborată de domnul Petru Neț se umple un gol din literatura istorică de specialitate. Autorul, cunosător temeinic al surselor documentar-juridice din epoca modernă și contemporană a României, pentru a evidenția etapele majore din evoluția instituțională a Poliției și a Vămii din zona de frontieră și-a structurat lucrarea în opt capitole, care urmează un fir cronologic și tematic: *Paza și controlul granițelor până la 1859* (p. 8-16); *Organizarea și funcționarea instituțiilor de pază și control la frontieră în perioada 1859–1877* (p. 17-52); *Controlul trecerilor peste frontieră în perioada 1878–1903* (p. 53-67); *Înființarea Poliției de Frontieră și crearea sistemului național unic al punctelor de frontieră 1904–1920* (p. 68-97); *Evoluția Poliției de Frontieră în perioada interbelică 1927–1939* (p. 98-119); *Instituția Poliția de Frontieră și a punctelor de trecere în perioada 1940–1949* (p. 120-147); *Paza și controlul trecerilor peste frontieră în perioada 1950–1989* (p. 148-169); *Renașterea și modernizarea Poliției de Frontieră române 1990-2002* (p. 170-199). Capitolele sunt precedate de o succintă *Prefață* (p. 6-7) și urmate de un *Glosar* (p. 200-202), un *Indice de nume* (p. 203-204) și o *Bibliografie selectivă* (p. 205-206). În final sunt tipărite amprente facsimilate (28) ale ștampilelor aplicate în pașapoarte în diferite puncte de frontieră (Curtici, Episcopia Bihorului, Giurgiu, Negru Vodă, Constanța, Băneasa, Carei) din perioada 1952–2001 (7 p. nenumerate).

În cuprinsul volumului domnul Petru Neț a inclus selectiv și parțial câteva sute de acte juridice care privesc denumirea, organizarea și funcționarea punctelor de frontieră și a instituțiilor care activau în țară: poliție, grăniceri, jandarmi, vameși. Documentele sunt de tipuri diferite: porunci domnești, jurnale, legiuiri, ordine, decrete, regulamente, dispoziții, legi, rapoarte, instrucțiuni, hotărâri, ordonanțe de urgență, emise de domnitori, regi, divan, miniștri de finanțe, miniștri de interne (Departamentul Afacerilor Interne), Direcția Generală a Poliției, Direcția Generală a Securității Poporului, Comisia de pașapoarte și vize, Guvern și Parlament în intervalul 1829–2002.

Poliția de Frontieră actuală își are originea în instituția *Miliției* creată prin *Regulamentele organice* ale Țării Românești și Moldovei. Prin acest act normativ, Miliția cu un efectiv de 4673 persoane avea în responsabilitate „paza graniței, a carantinilor și a vămilor, cordonul de sănătate slujba din lăuntru, slujba poliției orașelor și a județelor, privegherea lucrătoare pentru împlinirea dajdiilor”.

Apariția armeei grănicerilor a fost rezultatul legii nr. 129 din 14 iulie 1850 pentru „Organizația Grănicerilor” votată de Divan la 23 iulie 1850. Efectivele totale erau de 7761, cu un buget de 850.000 lei (p. 14). După constituirea Principatelor Unite a fost elaborat primul act normativ privitor la funcționarea și atribuțiile sistemului vamal românesc: „Proiectul pentru Administrația Vărilor Principatelor Unite (Moldova și Țara Românească)”, sancționat de Alexandru Ioan Cuza prin decret domnesc la 16 decembrie 1859. Prin Decretul nr. 892 din 24 iulie 1864, dată care a devenit ulterior Ziua Poliției de Frontieră, s-a creat o structură unică a instituției Grănicerilor.

După Războiul de Independență, prin art. 1 din Decretul nr. 2486 din 7 noiembrie 1878, a fost aprobat *Regulamentul pentru organizarea serviciului vamal în Dobrogea pe litoralul Mării Negre și Dunării, al Consiliilor generale și al administrațiunii domeniilor și pădurilor statului*.

În perioada 1878–1903 au fost emise și acte privind înființarea și funcționarea unor puncte vamale, instruirea dorobanților, organizarea armatei, uniformele „garzilor și revizorilor vamali” (legea din 6 iulie 1902). Din discursul ministrului de interne Vasile Lascăr, în ședința Senatului din 25 ianuarie 1903 referitor la reorganizarea poliției, rezultă că pe frontiera românească, mai lungă de 2.000 km, existau 75 de trecători din care doar 14 aveau poliție. În anii următori s-au înființat poliții de frontieră și un sistem național unic al Poliției de Frontieră. La 3 martie 1904 a fost emis Decretul-lege nr. 760 pentru instituirea corpului de grăniceri. Prin Decretul regal 1187 din 31 martie 1904 s-au pus bazele organizatorice și de funcționare a serviciului de poliție la punctele de frontieră, *Legea asupra organizării Poliției generale a statului* promulgată prin Decretul Regal nr. 1130 din 1 aprilie 1903. Aceasta cuprinde referiri la încadrarea cu poliție a unor puncte de frontieră, regulamentul cuprinzând prevederi complexe, inclusiv modalitățile de control al documentelor de călătorie (p. 70–71). Decretul regal nr. 818 din 24 martie 1908 cuprindea art. 11, conform căruia: „poliția de la punctele de frontieră, din porturi stă sub conducerea directă a ministrului de interne, care o exercita prin directorul poliției și siguranței generale”.

În urma războaielor balcanice, prin decizia ministrului de interne nr. 64523 din 15 octombrie 1913 au fost create funcții noi în polițiile de frontieră din porturile Silistra, Turtucaia și Balcic. O importanță deosebită pentru sistemul național unic al punctelor de frontieră l-a avut Decizia 504715 din 15 octombrie 1920 a ministrului de interne, prin care s-au înființat și suplimentat posturile polițienești din cadrul punctelor de trecere vamale aflate pe toate hotarele României.

În perioada interbelică Ministerul de Interne a fost reorganizat pe principii moderne. La 23 ianuarie 1930 a fost emis Decretul nr. 214 care cuprindea *Regulamentul de organizare a Ministerului de Interne*, iar la 1 ianuarie 1936 Decretul nr. 4 care viza același minister. Actul este considerat ca cel mai complex și cuprinzător act normativ din perioada interbelică (p. 116). În urma Dictatului de la Viena, prin Decizia ministrului de interne nr. 83351 din 11 noiembrie 1940 au fost înființate noi oficii de poliție în punctele de trecere de frontieră. În 1946 Ministerul Afacerilor Interne a fost reorganizat, iar Direcția Generală a Poliției a căpătat o nouă structură. Prin Legea nr. 208 – aprobată prin Decretul Regal nr. 1259 din 21 iunie 1947 – s-a hotărât că „trupele de grăniceri fac parte integrantă din componerea forțelor armate ale țării”. Decretul nr. 25 din 22 ianuarie 1949 a decis înființarea Miliției și desființarea simultană a Poliției și Jandarmeriei. Astfel a dispărut Poliția de Frontieră, care era inclusă în Direcția Poliției și Siguranței Statului.

În perioada comunistă Direcția Trupelor de Grăniceri a cunoscut mai multe reorganizări. La 7 septembrie 1953, Decretul nr. 365 a decis contopirea Ministerului Securității Statului cu Ministerul Afacerilor Interne. Trupele de grăniceri au luat titlatura de Direcția Trupelor de Grăniceri și Operative. Decretul nr. 165 din 23 mai 1959 privind organizarea trupelor de grăniceri cuprindea articole referitoare la: îndatoririle principale ale trupelor de grăniceri, relațiile cu organele vamale, efectuarea actelor de urmărire penală. Recrutarea și organizarea trupelor se realizau de Ministerul Afacerilor Interne. La 20 februarie 1960, prin decretul nr. 68, Trupele de grăniceri au fost trecute de la Ministerul Afacerilor Interne la Ministerul Forțelor Armate și s-a revenit la denumirea de Comandamentul Trupelor de grăniceri. Punctele de frontieră au rămas în structura acestui comandament.

Primul act normativ militar elaborat de autoritățile comuniste referitor la punctele de frontieră a fost Hotărârea Consiliului de Miniștri nr. 185 din 23 februarie 1960 privind funcționarea punctelor de control pentru trecerea frontierei de stat. În 1964, prin Decizia Consiliului de Miniștri, punctele de control pentru trecerea frontierei de stat au trecut din nou în subordinea Ministerului Afacerilor Interne. În decretul nr. 678 din 7 octombrie 1969 se făceau precizări asupra atribuțiilor trupelor de grăniceri.

O schimbare majoră în regimul juridic privind Paza și Controlul trecerii frontierei de stat a României s-a produs după 1989. Prin Decretul-Lege nr. 45 din 1 februarie 1990, punctele de control pentru trecerea frontierei de stat sunt subordonate Ministerului de Interne. Ulterior această lege a cunoscut mai multe modificări prin anularea unor articole. Un prim aport esențial în dezvoltarea instituției frontierei l-a avut Legea nr. 56 din 4 iunie 1992 privind frontiera de stat a României (p. 173-174). Comandamentul trupelor de Grăniceri s-a transformat în Comandamentul Național al Grănicerilor, care a trecut la sistemul profesionalizat al pazei și supravegherii frontierei de stat. Prin Ordonanța de Urgență nr. 80 din 4 iunie 1999 pentru modificarea și completarea Legii nr. 56 din 1992 s-a înființat Poliția de Frontieră Română condusă de Inspectoratul General al Poliției de Frontieră. S-a înființat și Garda de Coastă, iar termenul „grăniceri” din actele normative a fost înlocuit cu sintagma „polițist de frontieră”. Ordonanța de Urgență nr. 104 din 27 iunie 2001 privind organizarea și funcționarea Poliției de Frontieră Române este primul act care tratează separat și coerent instituția Poliției de Frontieră în mod distinct de regimul frontierei de stat, în spiritul reglementărilor Uniunii Europene în acest domeniu (p. 192). Această Ordonanță cu unele modificări și reformulări a devenit Legea 81 din 26 februarie 2002. Articolul nr. 45 prevede sărbătorirea Zilei Poliției de Frontieră la 24 iulie.

Valoarea documentară a lucrării și perspectiva apropiată a integrării României în Uniunea Europeană impune traducerea lucrării într-o limbă de circulație internațională.

Adrian Nastasia

FLORIN PINTESCU, DANIEL HRENCIUC, *Din istoria polonezilor din Bucovina (1774–2002)*, Suceava, 2002, 252 p.

Pentru un important simpozion științific internațional organizat la Suceava mă pregătisem să prezint un raport, cu un conținut deloc îmbucurător, asupra stadiului actual al istoriografiei românești în ceea ce privește cercetările despre Polonia, într-un proiect comun cu prietenul Krzysztof Nowak, de la Universitatea din Katowice, care s-a încumetat să analizeze studiile polone despre România. Dimineața friguroasă și mohorâtă, dovezile aduse în susținerea ideii slabului interes pentru Polonia în istoriografia postcomunistă (la aceleași concluzii a ajuns și K. Nowak, în Polonia) provocau o evidentă stare de disconfort deoarece, îmi spuneam, în definitiv la astfel de întâlniri lumea vine pentru a schimba impresii și vești pozitive. Nu îmi dau seama dacă auditoriul a fost de acord cu noi și nici dacă s-ar fi putut rezolva acolo, în cadrul unei discuții, o situație deja critică! Câteva ore mai târziu, în aceeași elegantă sală în care avertizasem asistența, aveam să fiu contrazis în mod fericit, fie și parțial. Doi istorici suceveni, tineri și stăruitori, Florin Pintescu (Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava) și Daniel Hrenciuc (Rădăuți) au lansat volumul intitulat *Din istoria polonezilor din Bucovina (1774–2002)*.

Orice prezentare a acestei cărți trebuie să pornească de la premisa că este prima tratare monografică de asemenea dimensiuni publicată în România, pe tema evoluției comunităților polone de la așezarea lor în Bucovina (în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea) și până în zilele noastre. Când, în 1996, „Revista istorică” îmi publica studiul despre polonii din România interbelică, invitând la o discuție mai mult decât necesară, nu puteam să cred că, doar la câțiva ani distanță, golul imens va fi umplut cu o monografie. În sine, volumul istoricilor suceveni completează eforturile vechi de câteva decenii (Emil Biedrzycki) sau mai noi (Tadeusz Dubicki, Eugeniusz Klosek, Krzysztof Nowak) ale colegilor poloni.

Lucrarea este compusă din cinci mari capitole: *Evoluția relațiilor moldo-polone până la anexarea Bucovinei de către Imperiul Austriac (1774–1775); Polonezii bucovineni în timpul administrației austriece (1774–1918); Minoritatea polonă din Bucovina în timpul administrației românești (1918–1944). Reflexe politice, administrative, culturale, legislative și statistice; Minoritatea poloneză în perioada comunismului; Comunitatea polonă în perioada post-comunistă.*

Speranțele unui nou început. Toate, evident, alături de arhivă, reprezentând un tabel cu polonii din Bucovina de sud repatriați în Polonia în primii ani după al doilea război mondial, o foarte bogată *Bibliografie*, generoase rezumate în limbile engleză și polonă. De excepție este prezentarea grafică: o splendidă hartă austriacă a Bucovinei (pe întreaga primă copertă), respectiv câteva ilustrații de început de secol XX din Suceava (coperta IV).

Intenția celor doi autori se deconspiră, cu claritate, încă din primele pagini: construirea unui model de analiză ce trebuie să aibă în vedere, prioritar, „toleranța specific bucovineană ce a însemnat cunoașterea și acceptarea *celuilalt* cu influențe reciproce benefice”. Nimic mai sugestiv decât sinteza genială a unei poete polone din Bucovina, Anna Danilewicz: „oamenii din Bucovina considerau că, de vreme ce vecinul vorbește o altă limbă și are o altă religie, e evident că așa trebuie să fie și este un lucru normal. Nimeni nu se considera mai presus, pentru că mai presus era Dumnezeu. Dar, de vreme ce a creat o asemenea diversitate, nu era nevoie să-i învețe toleranța”.

De o deosebită atenție s-a bucurat problema stabilirii (colonizării) comunităților de poloni în Bucovina, pe parcursul secolului al XVIII-lea și, apoi, dezvoltarea lor în plan economic, social și național-cultural. Pentru o astfel de întreprindere epuizantă, autorii au făcut apel la aproape tot ceea ce a produs istoriografia română, mare parte din cea polonă, surse arhivistice, presă în limbile germană și polonă. În mod firesc, concluzia la care s-a ajuns este aceea că așezarea polonilor are câteva cauze principale, cele mai importante fiind cele de natură economică și politică. Colonizii secolului al XVIII-lea (de la Cacică, de pildă) sunt îndrumați de resorturi economice (în condițiile, totuși, ale prăbușirii Republicii nobiliare). Faptul că proveneau din zona muntoasă, de convergență lingvistică polono-slovacă denumită Czadca, a marcat un important conflict politic în anii '30 ai secolului XX. Rațiuni politice se regăsesc la emigranții sosiți în Bucovina după eșecul revoltelor naționale antițariste din 1831 și, mai ales, 1863. Aceștia din urmă, în mare parte oameni educați și cu o conștiință națională, vor constitui o „Polonie în miniatură” în capitala Bucovinei, Cernăuți, înființând asociații (sociale, culturale, sportive, universitare, de femei), teatre, biblioteci, școli, cluburi politice.

Cei doi istorici au urmărit cu minuție evoluția numerică a comunității polone (vezi datele statistice din 1861, p. 63-63 și cele din 1890, p. 67-69) deși, nu o dată, recunosc faptul că le-a fost foarte dificil de stabilit adevărul. Mobilitatea socială, interesul specific al Vienei în ceea ce privește raporturile etnice, datele furnizate de către instituțiile bisericești și școlare (evident deformate), slaba instruire, inclusiv în sens național (în cazul populației rurale) au provocat destule capcane. Tocmai de aceea, informațiile oferite de volum sunt complexe și, deloc paradoxal, diferite în ceea ce privește concluziile. În plus, autorii doresc să sublinieze un fapt important: comunitatea polonă din Bucovina a reprezentat un factor de stabilitate și sprijin pentru puterea centrală de la Viena. În secolul al XIX-lea, citim „polonezii au fost o prezență activă în viața politică a Bucovinei”, cu un club propriu în Dieta provincială (p. 83). Cernăuții au avut, totodată, primari de etnie polonă, unii dintre ei cu realizări edificatoare remarcabile.

Desfășurările de forțe și interese din preajma și din timpul primului război mondial sunt atent analizate; în plus, un accent deosebit cade pe acordul total și necondiționat al comunității polone față de actul Unirii Bucovinei cu România (anexa volumului redă, de altfel, Declarația Consiliului Național Polon).

Gestul remarcabil, puțin caracteristic pentru evoluțiile politice, militare și naționale din Europa Central Răsăriteană imediat după primul război mondial, îi face pe cei doi istorici să afirme răspicat: „Merită subliniat că delimitarea frontierei comune româno-polone nu s-a făcut pe considerente etnice, tocmai datorită atitudinii pozitive a minoritarilor polonezi” (p. 103). Nimeni nu contestă prima parte a enunțului (cifrele statistice arată că localitățile din zona de frontieră erau locuite exclusiv de către evrei și ruteni), dar trasarea frontierei comune era, aproape, un fapt stabilit încă din timpul conflagrației mondiale, comunitatea polonă neavând nici forța, nici argumente pentru un alt traseu decât Ceremușul.

Cel mai consistent capitol în economia volumului este acela care se referă la evoluțiile din perioada interbelică (p. 104-169). Problema spinoasă a numărului exact al celor de etnie polonă este tratată cu foarte mare generozitate (p. 107-115). Între cele două războaie mondiale, subliniază autorii, școala în limba polonă a fost unul dintre pilonii fundamentului etnicității; rolul școlii, disputele cu statul român, eforturile liderilor comunității de a menține și subvenționa educația sunt momente deosebit de atent analizate și prezentate. În plus, cei doi istorici atacă frontal tema conflictului etnic polono-slovac din Bucovina, de la sfârșitul anilor '30, apelând în mod obiectiv la toate informațiile accesibile. Poate,

pentru completare, ar fi fost utilă o analiză a argumentelor slovace și, deloc neimportant, apelul la lingviștii și istoricii români care s-au pronunțat în această privință (spre exemplu, Silviu Dragomir și Grigore Nandriș). Utilă este cercetarea ziariştilor în limba polonă (ziare, reviste, calendare publicate fără excepție în Bucovina, la Cernăuți și Suceava). Aș dori să fac, totuși, o precizare și o erată, totodată: eforturile de investigare pe care le-am făcut nu au dat la iveală existența unei publicații polone cu titlul *Bukowinska Gazeta Polska* (p. 143). Cum eronat apare și la sursa indicată, anume Ioan Scurtu, Liviu Boar, *Minoritățile naționale din România (1918–1925)*, București, 1995. Cu siguranță este vorba despre periodicalul „Czernowiecka Gazeta Polska” (care a apărut la Cernăuți).

Autorii au reușit să construiască o imagine completă a vieții interbelice a comunității: activități politice, dispute interne, evoluția diverselor asociații și grupări, relațiile cu majoritatea și cu autoritățile locale și centrale. Succesul se datorează seriozității și tenacității în ceea ce privește documentarea și, la fel de important, neimplicării emoționale/subiective (capcane au fost destule!). În argumentarea onestității profesionale ireproșabile a celor doi istorici am făcut apel la două dintre cele mai interesante concluzii ale acestui capitol: a) „prototipul unui sincer *homo bucovinensis* era ilustrat doar de o parte a elitelor, cealaltă parte fiind formată din oameni cu sentimente naționaliste pronunțate, mai ales în cazul românilor și ucrainenilor” (p. 167) și b) „polonezii bucovineni au recunoscut dreptul istoric al românilor asupra acestei provincii și au semnalat, la mijlocul anilor '30, încercările minoritarilor ucraineni de a desprinde o parte din nordul Bucovinei, în vederea alipirii ei la Ucraina” (p. 169).

Inedit este capitolul IV, care analizează evoluția comunității polone în primii ani după al doilea război mondial și până la dizolvarea, de către regimul comunist, a tuturor organizațiilor, instituțiilor și școlilor în limba polonă (maxim 1950). Repatrierea (voluntară, lasă de înțeles cei doi istorici) în Polonia și restricțiile impuse de către totalitarism au marcat începutul unei perioade, de patru decenii, lipsite de activitate în sens național polon pe pământ românesc (pentru prima dată, în istoria de peste două secole a acestei comunități).

Implazia sistemului comunist, în 1989, reînființarea organizațiilor polone la București și Suceava (Dom Polski) în 1990–1991, intrarea în viața parlamentară a liderilor comunităților polone, reînființarea școlilor (claselor) cu limba de predare polonă, reapariția presei și a asociațiilor culturale-sociale polone au fost elementele ce au îndrituit titlul ultimului capitol, *Speranțele unui nou început*. Relațiile excelente la nivel înalt dintre București și Varșovia, vizitele permanente ale înalților demnitari poloni (inclusiv ale președintelui Republicii Polone) în satele polone din Bucovina, programele și proiectele culturale, științifice, educaționale, civice în care au fost implicate toate părțile interesate au determinat conturarea unei activități extrem de viguroase a etniei polone și a elitelor ei. Redefinirea identității naționale în noile condiții democratice – speră cei doi autori – va face posibil ca minoritatea polonă din Bucovina să redobândească rolul de punte de legătură între România și Polonia, rol asumat în perioada interbelică.

Din istoria polonezilor în Bucovina (1774–2002) trebuie să aibă soarta care i se cuvine în istoriografia românească: aceea de a fi cunoscută de către specialiști și publicul larg și de a provoca o discuție. Pentru că, și asta este o certitudine personală, volumul reprezintă un model de prezentare și analiză (chiar din perspectivă regională) ce poate fi urmat și în alte cazuri.

Florin Anghel

CORNEL I. SCAFES, HORIA VL. ȘERBĂNESCU, CORNELIU M. ANDONIE, IOAN I. SCAFES, *Armata Română în Războiul de Independență 1877–1878*, București, Edit. Sigma, 2002, 440 p. + il.

Acum 125 de ani ne aflăm în război cu turcii. Pe 9-10 mai 1877 fusese proclamată independența de stat a României. Evenimentele au trecut aproape neobservate în anul 2002: de teama festivalismului, a discursurilor gongorice și a manifestărilor mamut cu care ne obișnuise guvernul comunist, instituțiile de stat și culturale au acordat o prea mică importanță acestui eveniment epocal din istoria națională. Pe 5 iunie 2002, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” a organizat o sesiune de comunicări cu genericul *125 de ani de la proclamarea Independenței României*, iar între lunile mai și septembrie a fost deschisă la Muzeul Național de Istorie al României ampla expoziție *125 de ani de la proclamarea Independenței* cu o însemnată anexă dedicată iconografiei, *File din albumul*

Independenței 1877–1878, unde au fost reunite desene, acuarele și picturi originale de Carol Szathmari, Nicolae Grigorescu, Sava Henția și G. D. Mirea, precum și fotografii de Franz Duschek, Andreas D. Reiser și de același complex artist care a fost Szathmari, interesat în egală măsură de plastică și de mai recenta artă a camerei obscure, în care se evidențiasse ca unul dintre pionieri (fiind chiar primul fotoreporter de front din lume în timpul Războiului Crimeii).

De aceea, este de salutat apariția unui admirabil volum dedicat Războiului de Independență semnat de patru cercetători de la Muzeul Militar Național, nume deja cunoscute în studiile militare de la noi și din străinătate. Același grup a elaborat, cu câțiva ani în urmă, o altă lucrare de referință privind participarea românească la al doilea război mondial, *Armata Română 1941–1945* (Edit. R.A.I., București, 1996). Titlul ales de ei pentru lucrarea de față, *Armata Română în Războiul de Independență 1877–1878*, atractiv și restrictiv în același timp, ar putea induce în eroare publicul neavizat crezând că este vorba de o lucrare fastidioasă privind problemele de tactică și strategie militară din timpul războiului ruso-româno-turc sau, cum era desemnat în epocă de presa occidentală, Războiul Oriental. Dar nu este deloc așa. Departe de cei patru autori să prezinte doar problemele legate strict de lupte, de desfășurarea de forțe și pozițiile ocupate de trupele beligerante în acel discurs tipic pentru istoria evenimentială ce devine, uneori, fastidios când vehiculează doar date și statistici aride, lipsite de relevanță pentru un novice într-ale artei militare. Dimpotrivă, cu o largă deschidere asupra înțelegerii istoriei, autorii fac o expunere vie, plină de nerv și de acțiune, asupra războiului, abordând aspectele legate de viața zilnică din tabere, de nevoile soldatului, de existența la vreme de război a comandanților – de obicei oameni proveniți din elita societății, din familiile ilustre și bogate ale țării, neobișnuiți cu privațiunile și mizeriile campaniei –, toate acestea constituind elemente pe care, până de curând, tratatele academice de istorie nu le atingeau nici măcar tangențial. Lucrarea lor se înscrie, cu succes, pe acel traiect, atractiv și cuceritor, al istoriei mentalităților și a cotidianului, atât de recompensantă, în egală măsură, pentru autori în timpul elaborării și pentru cititorii de mai târziu, căci pe toți îi transportă într-o lume apusă ce-și relevă, cu prisosință, farmecul din scrieri memorialistice, poze vechi, stampe și articole de presă. Cu mult talent și inspirație, autorii au știut să fructifice acest imens material pe care, după lungi și înfrigate căutări, l-au selectat și i-au dat forma necesară publicării între copertile acestui volum de mare forță evocatoare.

Evident, aspectele tehnice nu puteau lipsi, dar felul în care sunt expuse le fac accesibile publicului larg. Lucrarea este structurată în trei părți, fiecare cu mai multe subcapitole. În prima parte sunt dezbătute preliminariile războiului, apoi dislocarea trupelor pe linia Dunării și dispozitivul defensiv din Oltenia, urmat de traversarea fluviului, participarea la cea de-a treia bătălie de la Plevna, încercuirea și asediul redutei și fazele ulterioare ale campaniei – ocuparea Rahovei, asediul Belogradikului și Vidinului –, apoi încheierea ostilităților și relațiile tensionate cu Rusia, care nu își mai retrăgea armatele de pe teritoriul românesc, făcând presiuni pentru cedarea Basarabiei care, oricum, a fost reintegrată imperiului rusesc după tratatul de pace de la Berlin. În partea a doua sunt prezentate armele care compuneau armata română: infanterie de linie, vânători, dorobanți, cavalerie (roșiori și călărași), artilerie, geniu, flotilă, miliție, jandarmerie, garda civică, corpul sanitar, intendența, administrația și transporturile. Pentru fiecare dintre acestea sunt descrise uniforme, echipamentul, armamentul și harnașamentul, însemnele de grad, decorațiile, fanioanele și drapelele. În sfârșit, partea a treia oferă un valoros material documentar privind componerea armatei române în conformitate cu ordinea de bătaie; apoi sunt dați, sistematic, toți comandanții oastei de la miniștri de război, la statul major general și comandanții de armate, de divizii și brigăzi până la cei de regimente. Sunt date, apoi, acelea liste complete cu militarii români și străini decorați cu ordinul „Steaua României”, precum și românii distinși cu ordine străine. Tabele cu armamentul folosit în lupte, navele și vehiculele, cu datele lor tehnice foarte riguros documentate (dimensiuni, anul fabricației și proveniența) vin să întregască acest tablou amănunțit al ostirii naționale. În acest fel lucrarea devine un util instrument de lucru pentru cercetătorul istoriei moderne.

Volumul este completat de un binevenit glosar, de bibliografie, indice general și un substanțial rezumat în engleză, care îi asigură accesibilitatea și în rândul cititorilor străini. Atragem în mod special atenția asupra bogatei ilustrații, care face din lucrare un adevărat compendiu iconografic al Războiului de Independență. Au fost folosite imagini din presa ilustrată a epocii și foarte multe fotografii, majoritatea inedite, din fototeca Muzeului Militar Național sau din colecții particulare. Legende consistente evidențiază aspectele mai puțin cunoscute legate de ținuta, echipamentul și

armamentul modelului sau oferă informații despre gradul sau funcția deținută în timpul campaniei și despre participarea acestuia la anumite lupte. Alături de ilustrația alb-negru diseminată, cu generozitate, în text sunt de remarcat și planșele color de la sfârșitul cărții, două cu armament executate de Ioan I. Scafeș și patrusprezece reprezentând uniforme și echipament, semnate de Horia Vladimir Șerbănescu, distinsul cercetător al uniformelor și ilustrator al propriilor studii de specialitate. Meritul acestor planșe este că arată exact acele ținute purtate de trupe pe câmpul de luptă care erau, de multe ori, foarte departe de stipulațiile din regulamente. Să precizăm doar că în regulamentul din 1873 se stabilea ca la căciula dorobanților să se poarte pană de vultur, dar, din condiții obiective, acestea au fost înlocuite cu pene de curcan; de aici și porecla de curcani dată dorobanților, la început în derădere, apoi „schimbată în renume”. Surpinse în plină mișcare, în atitudini firești – pornind în „pas gimnastic” la atac, pregătindu-și echipamentul și armamentul ori aranjându-și ținuta, într-un repaus, ștergându-se de sudoare după un efort deosebit –, personajele lui Horia Vladimir Șerbănescu sunt pline de viață și dau măsura calității de ilustrator a autorului, care nu urmărește exclusiv detaliile de uniformă, ci și redarea unor tipuri umane specifice acelor vremuri, cu reale preocupări de portretizare din care nu este evitat nici umorul. Spre pildă, gardistul dintr-o legiune bucureșteană care și-a încins centironul peste paltonul civil de sub care se ițește marginea șortului de prăvăliaș, e la fel cum îl descria I.L. Caragiale pe camaradul său Sarchiz, armean, negustor de cafea, la parada din ziua Bobotezei, în 1878.

Armata Română în Războiul de Independență 1877–1878 este o lectură obligatorie pentru oricare cercetător al istoriei moderne și o inegalabilă sursă de informații pentru orice profan dornic să afle totul și ceva pe deasupra despre trupele noastre angajate în lupta pentru neatârănare. Condițiile grafice deosebite și ilustrația bogată o fac o apariție de excepție în chiar anul aniversării cuceririi independenței.

Adrian-Silvan Ionescu

VASILII POLIEKTOVICI ALEKSANDROV, *Letopiseșul tulcean*, București, Edit. Kriterion, 2002, 286 p. + 15 foto.

A văzut lumina tiparului volumul istoric *Letopiseșul tulcean* de Vasili Poliektovici Aleksandrov (traducere, prefață și note de Ivan Evseev și Svetlana Moldovan). Cartea a fost editată cu sprijinul Comunității Rușilor Lipoveni din România.

Svetlana Moldovan și Ivan Evseev arată în *Cuvânt înainte* că: „Rușii creștini ortodocși de rit vechi, indiferent unde s-ar afla, au păstrat cu sfințenie până în zilele noastre cărțile vechi de cult, tipărite sau în manuscris, unele dintre ele fiind adevărate rarități bibliografice” (p. 143).

Cu câțiva ani în urmă s-a descoperit în Slava Rusă, județul Tulcea, o interesantă operă istorică: *Letopiseșul tulcean*, carte importantă pentru istoria străveche și contemporană a Comunității Rușilor Lipoveni din România.

Vasili Poliektovici Aleksandrov s-a născut în 1875 în orașul Tulcea, ca fiu al arhitectului Poliekt Aleksandrov (cel care a întocmit proiectul spitalului orașenesc din Tulcea și pe cel al spitalului de boli infecțioase din Babadag). După ce a absolvit 7 clase a devenit un foarte cunoscut meșter-tâmplar în urbea sa natală. S-a căsătorit cu Hazitina, cu care a avut 8 copii. Unul dintre copii, Apifan Aleksandrov, a fost preot în localitatea Slava Rusă din județul Tulcea între anii 1935–1982. Una dintre lucrările sale în manuscris, *Învățăturile părintești către fiii naturali și cei spirituali*, a fost prezentată de Svetlana Moldovan la Conferința internațională de la Moscova și publicată în culegerea de comunicări științifice *Mir staroobsea olcestva (Lumea credinței de rit vechi)*, Moscova, 1998.

Vasili Poliektovici îmbracă rasa monahală în 1950 la mănăstirea Uspenia din Slava Rusă, județul Tulcea, unde va deveni Visarion. În 1959, în etate de 84 de ani, călugărul Visarion a intrat în eternitatea cerească la mănăstirea Slava, unde este și înhumat.

Letopiseșul tulcean a fost prezentat publicului interesat de Svetlana Moldovan și Andrei Ivanov la prima ediție a seminarului științific național al rușilor lipoveni din România, desfășurat la Sarichioi, județul Tulcea, în 1995. *Letopiseșul* se referă la ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și se încheie în 1941, când, pe 27 aprilie, a fost uns ca Mitropolit episcopul Innochenție în orașul Brăila.

Menționăm că *Letopisețul tulcean* a apărut în condiții grafice excelente, însoțit de ilustrații-document valoroase; este un volum valoros al istoriei rușilor lipoveni din România. Viața și opera lui Vasiliu Poliektovici din Tulcea sunt un model de credință creștină și de muncă neobosită pentru luminarea oamenilor și înfrumusețarea locurilor unde i-a fost dat să trăiască. Apariția volumului reprezintă un eveniment editorial.

Ioan Babici

ALEXANDRU ZUB, *Oglinzi retrovizoare: istorie, memorie și morală în România. Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi*, Iași, Edit. Polirom, 2002, 216p.

Volumul de convorbiri, apărut în colecția *Duplex* a Editurii Polirom, este al treilea din seria celor realizate de Sorin Antohi, profesor la *Central European University* (primii doi interlocutori au fost Adrian Marino și Mihai Șora) și este alcătuit din trei părți: *O viață „sub vremi”*, *Etică și istorie* și *Memorie, istorie, viitor*.

Prima parte a dialogului este reconstituirea unei biografii având ca principale puncte de reper satul natal, școala normală din Șendriceni, Facultatea de Istorie din Iași, experiența carcerală, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” și descoperirea Occidentului. Datorită insistenței unui preot inimos din sat, copilul Alexandru Zub („popa cel mic”) ajunge la școala normală din Șendriceni, unde are șansa întâlnirii cu profesori de eminentă condiție (p. 27), împinși spre periferie de noul regim care se instalează după 1945. Deși vremurile erau tulburi (adolescentul asistă chiar la distrugerea bibliotecii din Șendriceni), Alexandru Zub rămâne conștient că are o misiune de îndeplinit și urmează, după eșecuri, cursurile Facultății de Istorie. Evocarea, chiar în cadrele permise de regim, a lui Ștefan cel Mare la Putna (1957) va fi la originea arestării, intervenită la 6 martie 1958. Spre deosebire de alți cărturari trecuți prin universul concentraționar, Alexandru Zub optează pentru un discurs de mijloc: evocarea închisorii nu este nici prezentarea întregii experiențe în culori negre, nici un discurs ce reduce totul la o binecuvântare (p. 50).

Deși refuză după 1989 o angajare publică, Alexandru Zub nu este indiferent de viața cetății: deplânge lipsa autoanalizei la vârful Bisericii (p. 82), precum și inerțiile sau „nelimppezirile” din spațiul politic. Moștenirea *vulgatei* istoriografice etno-naționale și starea studiilor istorice de după 1989 sunt temele centrale ale părții a doua a dialogului (*Etică și istorie*). Atât Alexandru Zub, cât și Sorin Antohi pledează pentru racordare la Occident prin accentul ce ar trebui pus în discursul istoric pe teorie și pe necesitatea unei pluralități narative. „În România – remarcă Sorin Antohi –, din nefericire, absența unui proiect de viitor sau, mai bine zis, a unor proiecte credibile de viitor a exacerbât preocuparea pentru trecut, astfel încât există un paseism în rândul unora dintre români (și dintre românii care se exprimă public), un paseism care ne reservește la nesfârșit trecutul produs de vulgata națională, un trecut monolitic, organizat teleologic, organizat, pe de altă parte, conform categoriilor unui marxism vulgar, chiar și după ce referințele directe la Marx au dispărut, astfel încât avem de a face cu un fel de pseudomemorie națională, construită la nesfârșit prin repetarea clișeeilor vulgatei, care creează o identitate xenofobă colectivă, la rândul ei monolitică, fără nici un fel de legătură cu istoria așa cum s-a întâmplat, *wie es eigentlich gewesen*” (p. 117). Și continuă: „în canonul memoriei sociale românești nu există aproape nici o minoritate (etno-națională, lingvistică, confesională)” (p. 116). Sorin Antohi a surprins bine bolile de care suferă istoriografia românească, dar unele nuanțări se impun. Încercări de a depăși această cantonare în exclusivism național-confesional s-au făcut: tragedia Țiganilor deportați a fost abordată de cercetători serioși (Viorel Achim, Cristian Troncotă), Centrul pentru Resurse și Diversitate Etnoculturală din Cluj a publicat sub egida sa documente despre comunitatea maghiară și despre Țigani, Ovidiu Bozgan, Ioan Marius Bucur, Marcel Știrban, Gabriel Catalan și alții au integrat prigoana anticatolică în ansamblul măsurilor represive ale regimului comunist, iar sfârșitul tragic al unor personalități greco-catolice precum Iuliu Hossu, Ioan Suci sau Vasile Aftenie a fost inclus în hotarele suferinței *românești*. Deși cu mare greutate, chiar și reprezentanții ai minorității maghiare, cum ar fi Ioan Scheffler sau Márton Áron, încep să nu mai fie ignorați. Aceste recuperări se produc chiar în lucrări „neopozitiviste onorabile”, pentru a folosi limbajul dlui Sorin Antohi.

Nu ne putem ascunde unele nedumeriri. Deși Sorin Antohi este inițiatorul unei lucrări comparative de istorie a istoriografiei postcomuniste (p. 10), ne surprinde faptul că menține discuția la

un nivel al generalităților: cine sunt reprezentanții de azi ai *vulgatei* național-comuniste sau ai neopozitivismului lipsit de onorabilitate și care sunt operele lor? Nici măcar publicațiile *științifice* ale neopozitivismului – onorabil sau național-comunist – nu sunt citate (în discursul lui Sorin Antohi apar doar „*Dosarele istoriei*” și „*Magazin istoric*”, p. 107). Sorin Antohi remarcă, pe bună dreptate, că figurile publice și mediatice mai importante ale istoriografiei românești sunt supraviețuitorii național-comunismului (p. 109). Totuși, profesorul de la *Central European University* nu-și asumă riscul nominalizărilor (este pomenit ca personaj negativ un ne-istoric – Sergiu Nicolaescu, p. 107-108); în schimb, este destul de aspru cu istorici opuși tendinței național-comuniste (Sorin Mitu și Lucian Boia, pe care i-a și publicat în calitatea sa de coordonator al colecției de profil a Editurii Humanitas, și care au intrat *direct* în polemică cu reprezentanții *vulgatei* istoriografice național-comuniste). Sigur, aici se cuvin aduse anumite clarificări, rezerve și nuanțe (vezi Radu Păun, *Miturile demitificării sau radiografia unei șanse ratate: Lucian Boia, Istorie și mit în conștiința românească, București, Edit. Humanitas, 1997*, în „*Revista istorică*”, nr. 1-2, 1999 – punctul de vedere critic al unui profesionist, ignorat de unii adversari avântați ai lui Lucian Boia).

Altminteri un istoric deschis către noile tendințe din istoriografia occidentală, Sorin Antohi se dovedește un „tradiționalist” în cheștiunea unirii cu Basarabia: „în mediul profesional al istoricilor nu am întâlnit până acum o pledoarie pentru integrarea Basarabiei care să țină seama de realitatea complexă de acolo, și anume de existența unei diversități etnice și lingvistice” (p. 128). În circumstanțele de astăzi, datoria istoricului român este să scrie istoria onestă a provinciei Basarabia (cu accent asupra deportărilor masive și asupra politicii de deznaționalizare dusă de URSS) și a limbii române, demontând falsurile, tezele aberante sovietice și „moldovenesti”, nu să elaboreze proiecte de unire. Unire cu cine? Nu ponderea foarte mare de neromâni din Basarabia (36 de procente) sau lipsa de soluții pentru ei (venite din exterior) sunt adevăratele probleme. Un excelent teoretician al istoriei precum Sorin Antohi nu observă lucruri elementare de istorie politică sau evenimentială: în majoritate, populația *românească* a Basarabiei (a Republicii Moldova, mai bine zis) a dat girul unor forțe politice antiromânești care au edictat o lege fundamentală ce proclamă limba *moldovenească* drept limbă de stat – o aberație propagată în trecut și de istoricii și lingviștii erei staliniste. Exagerând puțin, a redacta în România proiecte de unificare echivalează cu a formula revendicări teritoriale față de un stat independent. Sigur că în Moldova există partide sau curente unioniste, dar ponderea lor este nesemnificativă, probabil sub 15 %. Chiar acceptând că această situație s-ar schimba, nu este sigur că visul unirii s-ar împlini. Sorin Antohi a sesizat bine spinoasa problemă a diversității etnice și lingvistice, dar cheștiunea gravă este că guvernul de la Chișinău (indiferent că este comunist sau de altă culoare politică, filoromân, de exemplu) nu controlează tot teritoriul moldovenesc și nici măcar orașe precum Tighina (Bender), situate în Basarabia istorică, pe malul drept al Prutului. Moldova mai are și o minoritate găgăuză, reticentă față de o eventuală unire. Despre ce fel de unire este vorba? Și unire cu cine? Cu Moldova fără Transnistria și Tighina? Cu o armată transnistreană la frontierele fluide ale noului stat unificat, probabil membru NATO (organizație politico-militară care nu are nevoie de relații tensionate cu Federația Rusă – țară care, în mod previzibil, i-ar susține pe rebelii transnistreni)? Ce soluție să ofere bieții istorici români la această complicată ecuație? Utopia a fost unul dintre subiectele prădilecte, abordate cu competență de Sorin Antohi. Poate că și unirea Basarabiei este o utopie însă. Pentru unii tineri istorici români, mai realiști, cheștiunea unirii nici nu se mai pune: unirea este considerată fie o utopie, fie un vis care se va realiza abia peste decenii. Având ca punct de reper Occidentul, unde francofonii și germanofonii trăiesc în state diferite, acești tineri s-ar putea întreba de ce mai este nevoie de o unificare politică. Mai ales când ea nu pare să fie dorită, în acest moment, de o majoritate a populației românești din Republica Moldova.

Firește, aceste nedumeriri sunt lipsite de importanță. Ele pălesc în fața inițiativei laudabile a lui Sorin Antohi, aceea de a invita la dialog un profesionist de excepție, inițiatorul unei publicații esențiale pentru cunoașterea istoriografiei românești (*Xenopoliana*) – profesorul Alexandru Zub. În fapt, este o provocare adresată istoricilor români, un apel ce îndeamnă un corp profesional să se conecteze la marile tendințe din istoriografia occidentală. *Addenda* lucrării, care cuprinde 4 texte ale profesorului Alexandru Zub și o convorbire din 1983 cu același Sorin Antohi, completează în mod fericit volumul de *entretiens*.

Cristian Vasile

BERNARD WASSESTEIN, *Disparația Diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945*, Iași, Edit. Polirom, 2000, 259 p.

Lucrarea istoricului britanic Bernard Wasserstein, fost președinte al Centrului pentru studii ebraice și evreiești din Oxford, în prezent profesor de istorie în cadrul Universității din Glasgow, Scoția, este o istorie a evreilor europeni din perioada de după cel de-al doilea război mondial.

Cartea, alcătuită din 11 capitole, pe cât de compactă, pe atât de edificatoare, este consacrată dispariției diasporei din Europa, ca grup al unei populații, ca entitate culturală și ca forță semnificativă în societatea europeană și în lumea evreiască.

Cel mai însemnat efect al genocidului nazist asupra vieții evreilor din întreaga lume, în perioada postbelică, este "complexul supraviețuirii", creat în rândul liderilor și gânditorilor evrei, credincioși și laici, sioniști și nesioniști, cu vederi de stânga sau de dreapta, aproape toți sunt de acord că supraviețuirea colectivă a evreilor ar trebui să fie scopul primordial al vieții comunității evreiești. Această preocupare fundamentală a modelat activitățile de organizare ale evreilor atât din diaspora, cât și din Israel, începând cu 1945, imprimându-le o direcție și un scop. Israelul, a cărui supraviețuire nu mai poate fi pusă la îndoială, a asigurat cadrul cel mai specific și cel mai coeziv pentru astfel de activități – o societate unică prin faptul că are o populație evreiască majoritară, creată și menținută cu scopul de a asigura supraviețuirea și creativitatea evreilor.

În schimb, evreii din diaspora de confruntă, ca grup, cu un viitor mult mai tulbure. Pentru majoritatea evreilor din Europa, îndeseobi pentru cei care trăiesc în societățile deschise din Vest, unde valorile liberale tind, în mod inevitabil, să îi atragă în vâltoarea asimilatoare, perspectivele unei supraviețuirii colective sunt reduse, iar istoricul Wasserstein dezvoltă în cartea sa un punct de vedere original privind fenomenul de dispariție al diasporei evreiești de pe continentul european, iar acest lucru nu se datorează numai lui Hitler.

Autorul apreciază, pe baza unor date preluate din surse oficiale, că în 1939 în Europa trăiau oficial 10 milioane de evrei, din care mai mult de jumătate au fost uciși de naziști în timpul celui de-al doilea război mondial, iar la sfârșitul secolului al XX-lea emigrația, precum și rata mortalității (mai mare decât cea a natalității) au făcut ca populația de evrei din Europa să scadă mai mult de jumătate, ajungând la mai puțin de două milioane de suflete.

Estimările demografice pentru următoarele două-trei decenii variază semnificativ, depinzând de factori cum ar fi rata emigrației din fosta Uniune Sovietică; însă prognozele sunt pesimiste – în cel mai bun caz, evreii din Europa se confruntă cu o reducere numerică lentă, iar în cel mai rău caz, cu o eventuală dispariție. De la începutul epocii moderne, evreii din Europa, ca indivizi formați de o tradiție culturală și spirituală comună și reprezentând comunități modelate de un destin istoric comun, au jucat importante roluri politice, economice și intelectuale în toate societățile europene importante, însă potrivit unor estimări realiste, pe parcursul câtorva generații ei vor dispărea ca element semnificativ din viața continentului.

Chiar dacă evreii sunt pe cale de dispariție, problema evreiască nu a dispărut. Dimpotrivă, de la sfârșitul celui de-al doilea război mondial a reapărut în diferite forme, în politica majorității statelor europene. Chiar și în țări ca Polonia și Austria, unde de-abia dacă au mai rămas câțiva evrei, a reprezentat o importantă temă în discursul public, în momente politice de răscruce, din 1945 și până în prezent. În Uniunea Sovietică, patria celei mai mari comunități de evrei care i-a supraviețuit lui Hitler, pretenția bolșevicilor de a fi eliminat problema evreiască s-a dovedit a fi falsă; într-adevăr, faptul că regimul sovietic nu a reușit să rezolve această problemă a constituit unul dintre factorii care au incitat opoziția față de regimul politic din ultimii 20 de ani. În zonele est-europene dominate de imperialismul sovietic între anii 1945 și 1989, marile comunități evreiești de dinainte de război aproape că au dispărut. În Europa de Vest, emanciparea evreilor, pentru prima dată atinsă în Franța în timpul Revoluției, pare să le fi oferit acestora o poziție sigură în cadrul democrațiilor liberale. Dar în timpul celui de-al doilea război mondial, deportarea evreilor în lagărele morții, indiferența majorității germanilor și a multor populații ocupate (chiar dacă nu toate) față de soarta concetățenilor lor evrei, precum și lipsa de acțiune a guvernului britanic și a celorlalte guverne aliate în fața crimelor în masă săvârșite de naziști au scos la iveală fisuri ale eficienței umbrelei liberale în oferirea protecției pentru evrei. O dată cu înființarea statului Israel în 1948, s-a creat un nou pol ideologic de atracție, precum și o nouă și aparent eficientă formulă de succes pentru rezolvarea problemei evreiești. Până la un anumit

punct a existat o astfel de soluție – atât pentru cetățenii evrei ai statului Israel, cât și pentru diaspora evreiască amenințată cu persecuția. Dar înființarea statului Israel, în timp ce inspira un sentiment al mândriei colective și al încrederii în propriile puteri, a dat, totodată, în anii '50 și '60, naștere la noi acuzații de dublă loialitate sau neloialitate, iar în anii '70 și '80 i-a expus pe evreii din diaspora la atacuri teroriste sângeroase.

În plină desfășurare, autorul a avut în vedere, pe baza unor surse inedite și a unei vaste bibliografii, modul în care a evoluat problema evreiască în contexte naționale și ideologice diferite, impactul memoriilor colective din cel de-al doilea război mondial asupra atitudinilor față de evrei, imaginea colectivă revoluționară despre evrei, așa cum reiese din crearea și dezvoltarea statului Israel, caracterul social în permanentă schimbare al marilor comunități evreiești, impactul noilor metode creștine de abordare a problemelor legate de evrei și de iudaism, precum și reacțiile față de toate aceste moduri de evoluție a evreilor europeni.

Simona Stănescu

Tiparul executat la
S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, București
Tel./Fax 211.32.60; Tel. 212.29.27

www.dacoromanica.ro

„REVISTA ISTORICĂ“ publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, Sector 1, 011851 - București, tel. 212.88.90.

**Publicație apărută cu sprijinul
Ministerului Culturii și Cultelor**

